

विधानपरिजातः

सूतिनिबन्धः

काव्यशास्त्रीय-श्रीभागदेवभट्टात्मज-

श्रीमदनन्तभट्ट-

विरचितः

कलिकातास्थ-संस्कृतविद्यालयभाष्यपत्रेण

श्रीताराप्रसन्न-विद्यारत्नेन

सम्पादितः

पार्क वर्ल्डिंग समपचाशत् संस्काक-भवन प्रतिष्ठितया

आसियाटिक-समित्या

प्रकाशितय

प्रथमः खण्डः

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश-विद्यारत्न वर्ल्डिंग चतुर्विंश-संस्काक समिति

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीश्रीभूषण कृतिरत्न भट्टाचार्येण मुद्रितः

१९०५

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos. 1034, 1046, 1057, 1066, 1082,
1096, 1107 and 1122.

979

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

A SYSTEM OF HINDU LAW

BY

ANANTASHAKTA

EDITED BY

PAṆḌITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOLUME I.

CALCUTTA :

PRINTED BY SĀSIBHŪṢAṆA KĒTIRATNA BHATṬĀCĀRYA

AT THE GIRISA-VIDYĀRATNA PRESS,

24, Girīśa-Vidyāratna's Lane ;

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1905.

12. 156'

विज्ञापनम् ।

स्वप्नोऽपि यस्य कृपया गतिमेति मद्यो
मूकोऽपि वाग्मिवक्तां बधिरोऽपि कर्णौ ।
ज्ञातुं विधानदिविषद्भूमतत्वजातं
तं देवमीशमनघं प्रणतोऽस्मि भक्त्या ॥

विधानपारिजातोऽयं स्मृतिनिबन्धानां प्रायशः शीर्षस्थान-
मधिकरोतीति पठितैतन्निबन्धानां सर्वेषामेव मतिरुद्देश्यतीति
सम्भावयामि । पारिजातपुष्पाणां स्तवकरूपत्वात्तन्नाम्नैवास्म्य
परिच्छेदसंज्ञा कृता । सन्ति चः च पञ्च स्तवकाः, तत्र—

“प्रथमे स्तवके स्वस्तिवा .वादि कसुच्यते ।
द्वितीये दुष्टच्छादिजातशान्तिकर्मोच्यते ॥ .
तृतीये गुरुशान्त्यादि व्रतबन्धविवाहयोः ।
प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ।
मरणस्य विधानानि कीर्त्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ॥”

इत्यनेन सङ्गृहीतैव विषयसूचिः सङ्क्षेपेण प्रदर्शिता ।

प्रसिद्धसङ्ग्रहकारेभ्यो रघुनन्दनादिभ्योऽधस्तनत्वेन अस्य वच-
नानि न तेषां केनापि प्रमाणतया उद्धृतानि । यद्ययं तेष्यः
प्राचीनतमोऽभविष्यत्, तदा तैः सर्वैरेव अस्य वचनानि प्रमाण-
तया बाहुल्येन उद्धृतान्यभविष्यन् । न केवलमयमेवास्य कृतिः ;
दानपारिजातः, शान्तिपारिजातः, आङ्गिकपारिजातः, दान-
सागरः, कुण्डमण्डपविधानम्, कुण्डमण्डपहोमविधानम्, ग्रह-

यज्ञविधानम्, कथामृतनिधिः (पञ्चोपाख्यानसङ्ग्रह), एतान्य-
प्यस्य कृतानि सन्ति । यद्यप्येतानि वङ्गदेशे विरलप्रचाराणि,
तथाप्येतेषामुपयोगित्वं प्राधान्यञ्च देशान्तरेष्वनुसृतया विराजते
इति दृष्टैतत्केरवश्यमङ्गीकार्यम् ।

विशेषः पुनरयं विस्तीर्णतमः, बहुप्रकरणसमन्वितश्च । अत्र
यावन्ति प्रकरणानि सन्ति, तानि सर्वाण्येव विस्तीर्णानि स-
युक्तिकं सप्रमाणञ्च मीमांसितानि । अत्र यज्ञप्रकरणन्तु विशेषतो
विस्तीर्णतमम्, न कापि एतादृशमेतत्प्रकरणं दृश्यते । इत्यादिगुण-
बाहुल्याद्वा प्रायस्यास्य संस्करणमवश्यकर्तव्यमिति मन्यमानेन
विलुप्तप्रायप्रबुद्धकनिषदसंस्करणोत्सर्गोक्तजौवनेन शास्त्रा-
म्बुधिमन्यनमन्दरायमाणधीरधिषणेन कलिकातास्थराजकौय-
संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण महामहोपाध्ययोपाधिभाजः श्रीमता
हरप्रसादशास्त्रिणा संस्करणभारोऽस्य मयि न्यधायि, अदायिषत
च चत्वार्यादर्शपुस्तकानि कलिकातास्थराजकौयसंस्कृतविद्या-
लयात् आसियाटिक-सोसाइटीसमितेश्च । तेषां हे असम्पूर्णं
गवर्णेन चिह्नितं, सम्पूर्णं च क ख वर्णाभ्यां चिह्नितं । तत्र क-
चिह्नितं संस्कृतविद्यालयपुस्तकं, ख चिह्नितं सोसाइटीपुस्तकञ्च ।
यत्र यत्र पाठवैषम्यं दृष्टं, तत्र प्रायशः सर्वत्रैव अधिकपुस्तकधृतः
पाठो मूले (उपरि) न्यवेशि, इतरथाधस्तात् । यत्र यत्र च सङ्ग-
हीता वैदिकानां पौराणादीनाञ्च मन्त्राणां पादमानं प्रतीकमानं
बोधृतं, तत्र तत्र प्रायशो यथाशक्ति तत्तद्देभ्यः पुराणादिभ्यश्च
संगृह्य सम्पूर्णा एव ते अधस्तान्निवेशिता मया । अङ्किताश्च

ततश्च ऋत्विजसुः ऋत्विजसुः ऋत्विजसुः । यद्यपि वैदिकमन्त्राणां
तत्तच्छाखामेदाद्देवो मेदा उपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सर्वेषां
सुहरणं यन्त्यक्तेवरविस्तृतिहेतुरन्तिप्रयोजनकश्चेति विविच्य
एकरूपा एव ते उच्यताः ।। तस्यैवाद्य तत्तच्छाखिभिस्तत्तत्-
पद्धतिभ्यो ज्ञातव्याः ।

एवं वर्षद्वयं यावत् संस्करणेन समाप्तिं गतमसम्पूर्णमादर्श-
पुस्तकद्वयं वीष्य संस्करणकार्यस्यासौकर्यमुपलब्धवता मया
पुनरपि आदर्शपुस्तकान्तरदानाय अनुरुद्धाः शास्त्रमहोदयाः
सत्प्रार्थनां सङ्गतां मन्यमानाः पुनरपि पञ्चविंशत्यधिकेन मुद्रा-
शतेन सम्पूर्णमेकमादर्शपुस्तकं चाराणस्याः क्रीत्वा मम समर्पित-
वन्तः । पुस्तकमिदं च वर्णेन किञ्चितं विशुद्धतमञ्च सर्वेषाम् ।

सङ्गृहीता त्वस्य निबन्धस्य अनन्तभट्टः कश्चिन् समये कतमं
देशमलक्षकार्गति निर्णयस्य नास्त्युपायान्तरम् । परन्तु अस्य
निबन्धस्य पुत्रमस्तवक्रीयो —

श्रीमत्काण्वकुलाब्धिगीतकारणो विद्याकिलानां निधिः

श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्छकारप्रियः ।

अङ्गुर्भट्ट इति ह्यभूत् पृथुयथास्तस्यात्मजाऽभूत्तदा-

चन्द्राचन्द्रकज्ञेव शुभ्रगुणभृच्छ्रीनागदेवाभिधः ॥

तस्माच्छ्रीमदनन्त आविरभवद्यज्ज्ञानभक्तादिके-

ष्वन्तो नास्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्ठो वरोहृत्पते ।

तेनायं रचितो विधानदिविषहृष्टोऽर्थिसर्वप्रदः

शक्ते द्वाष्टयष्टिकलाहविमिते काश्यामगात् पूर्णताम् ॥

श्लोकाविमावालोक्त्र एवं निर्णयते यदयं जङ्गुभट्टसूनीर्णाणदेव-
भट्टस्यात्मजः काण्वशास्त्रीयः (१६८२) द्वाश्रीत्वधिकषोडशशततम-
शकाब्दीयो वारुणसीवास्तव्यश्चेति ।

निबन्धस्यास्य संस्करणभारोऽयमिति दुर्वहोऽपि यत् समूहो
मया, तत्र प्रभुसम्भावनेव हेतुत्वेन प्रतीयते ।

तथाच कालिदासः—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्सुपि यन्नियोष्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय

तश्चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥

अणुरप्युपकारः स्यात्संस्कृत्या चेन्नमानया ।

तदा सफलतां यायाच्छ्रमो मे संस्कृतावयम् ॥

अमात्यमादादथवाज्ञताया

यदत्र किञ्चित्स्खलितं ममाभूत् ।

विशुद्धतां शुद्धहृदो दयाई-

नयन्तु तद्विघ्नवराः समस्तम् ॥

मूलाजोडसंस्कृतविद्यालयाध्यापकचरस्य कलिकातास्व-

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकानामन्यतमस्य

भट्टपत्नीवास्तव्यस्य वशिष्ठवंशकरीरस्य

विद्यारत्नोपाधिकस्य विनीतस्य

श्रीताराप्रसन्नशर्माः ।

विधानपरिजातस्य प्रथमखण्डे
घृतानाम्दोषीणां संग्रहकाराणाञ्च
अकारादिवर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

अ

अगस्त्यः ७३८,१४ । ७४०,१२ ।

अचिः ४८७,८ । ५०१,१ । ७६८,१८ ।

आ

आपस्तम्बः ४६८,१ । ४७०,१७ । ४८७,१६ । ४८५,४ ।
५००,१५ ।

आश्वलायनः ४५४,१२ । ४८२,५,१२ । ५२५,११ ।

उ

उशनाः ५३,१४ । ५३०,१५ ।

क

कश्यपः ४८,८ । ५२,३ । ५३,१ । २४०,१३ । ७१५,२ ।

कात्यायनः ५०,१८ । ४३०,१२ । ४८०,१६ । ४८५,१७ ।
४८८,४ । ५११,३ । ५१३,१५ । ५१७,१ । ७२२,१३ ।
७२५,७ । ७३३,१५ । ७६२,२० ।

कात्यायनिः ७५७,८ ।

कार्ष्णिजिनिः ८०,७ । २६७,१६ । ५१५,५ । ७२४,१८ ।

काश्यपः ४८१,१ । ६८६,१ ।

कुण्डुटाचार्यः २६१,७ ।

ग

गर्गः २४४,८ । २४५,३ । ३०८,१८ । ३१३,७ । ३२२,१४ ।

३२३,१ । ३२८,५ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४४२,१६ ।

४५१,२० । ४६१,१० । ४६३,१२ । ४७१,६ । ४७२,६ ।

४७५,१२ । ४७८,११ । ४७८,१८ । ५०७,११ । ५१४,१ ।

७२३,२० । ७२४,२१ । ७२६,१० । ७३०,७ । ७३३,१८ ।

७४२,१३ । ७४३,१५ । ७४४,२ ।

गार्ग्यः ५१०,१६ ।

गोभिलः ४७५,४ । ५१४,१० । ५१६,२० ।

गीतमः ५४,१४ । २४८,१४ । ४६७,२,१८ । ४६८,१,१४,१८ ।

४८७,१३ । ५३०,१ । ५३३,२२ । ६८८,१२ । ७२७,१४ ।

७३८,१८ ।

घ

घण्टेकारः ४७५,१७ ।

च

चातुर्कर्षः ८५,११ । ८८,१ ।

चायासः २७२,६,१६ ।

चैमिनिः ४८०,१७ । ४८१,३ ।

ज्योतिःपराशरः ५१२,१० ।

ज्योतिर्बसिष्ठः २४४,१४ ।

त

शिवानन्दमण्डनः ७१०,७ । ७६०,४ ।

द

दत्तः ४८,२ । ४६२,१३ । ५०८,३ ।

देवराजः २५०,४ ।

देवसः ५४,१५ । ४१४,१८ । ४४५,८ । ७२७,२१ । ७४०,४ ।

न

नारदः २६८,१७ । २७३,८ । ३२८,७ । ४०३,१७ । ४०५,१० ।

४४६,२,११ । ४७३,४ । ४७४,३,७ । ४७६,६ । ४७७,८,२२ ।

४७८,१५ । ५२६,७ । ५२८,५ । ६७६,१८ । ७२२,६ ।

७२८,८ । ७३०,१० । ७३१,८ । ७३२,१२ । ७४१,२० ।

७४२,१० । ७५३,१,१७ । ७५४,२१ । ७५६,८ । ७५७,४ ।

७६१,१६ । ७६२,१३ । ७६३,२० ।

कृषिंहः ४७३,८ ।

कृषिंहप्रसादः ४७८,८ ।

प

पराशरः ४८,२० । ८८,८ । २५०,१ । ४८३,१५ । ४८०,१५ ।

४८१,६ । ४८६,८ । ५२२,११ । ६८७,१८ । ७६३,८ ।

पाराशरः ४६७,१० । ५०८,१२ । ७२३,१ । ७२७,२ ।

[४]

पुलस्त्यः २४७,३ । २७१,३ ।
 पैठीनसिः ६८४,५ । ६८८,१६ ।
 प्रजापतिः ५२,१२ । २६८,२० ।
 प्रवरसङ्घकारः ७०१,२० ।
 प्रवरसूत्रकारः ७००,१२ ।

ब

बीधायनः ७१,१ । २३१,१३ । २७४,१६ । ४८८,१५ । ५१५,८ ।
 ५२८,११ । ६२४,१६ । ६६७,८ । ६७०,६ । ६७६,८ ।
 ६८५,१७ । ७०१,१३ । ७६०,१,८ ।

भ

भृगुः ४८३,१८ । ५११,६ । ७४४,१४ ।

म

माण्डनः ४८०,८ ।

मनुः ५४,६ । २६७,१० । ३०८,८ । ३१०,१४ । ४६६,२ ।
 ४६८,२१ । ४७०,७ । ४७१,३ । ४८८,१६ । ४८९,१७ ।
 ४८५,६ । ४८६,१७ । ४८८,३,१८ । ५००,२ । ५०१,४,१३ ।
 ५०४,४,८ । ५०७,१७ । ५१२,६,११ । ५१८,४ । ५२१,४ ।
 ६६५,१४ । ६६८,११ । ६६८,११ । ६७१,१३ । ६७३,१२ ।
 ६७४,१२ । ६७६,१ । ६८०,५ । ६८१,१५ । ६८५,२ ।
 ६८८,१,६ । ७२३,८,१६ । ७५८,१२ । ७५८,१७ ।

मरीचिः २७४,८ । ७३०,१ । ७५७,१२ ।

माण्डव्यः ७६५,१० ।

[५]

मार्कण्डेयः ३०६,१३ । ४४७,११,२० । ४८०,१० ।

मिहिरः ७१८,१७ ।

सुबलः २४८ १८ ।

मेधातिथिः ७६५,१३ ।

य

यज्ञपाशः २७२,१८ ।

यमः ८५,१८ । ४६१,५ । ४८१,२० । ४८४,१२ । ४८७,३ ।

५००,७ । ५०५,११ । ५२२,१८ । ५२८,१७ । ५३०,६ ।

६७५,८ । ७१६,६ । ७२७,७ । ७६३,११ ।

यान्नवलक्यः २३,१४ । ३०,१७ । ३३,४ । ५४,४ । ८२,३ ।

२४३,१ । ३०८,५ । ४७०,३ । ४८२,४,२० । ४८७,१६ ।

५०५,१ । ५०७,१४ । ५१७,८ । ५१८,२ । ५२१,२ ।

५२३,४ । ५३१,१४ । ५५१,१ । ६६४,१४ । ६८५,१६ ।

७१७,४ । ७२२,३ । ७५६,१८ । ७५८,१५ । ७६३,१५ ।

योगीश्वरः ५०३,१७ ।

र

राघवभट्टः २७३,१७ ।

राजमार्कण्डेयः ४६३,८ । ४७२,८ । ४७४,१६ । ४७७,१८ ।

ल

लल्लः ४७८,१८ । ७३८,८ । ७४०,८ । ७४२,१ । ७५५,५ ।

लिङ्गातुः ४६२,४ ।

लोगाधिः ४४६,७ । ६८८,१३ ।

ब

बराहमिहिरः ७३५,५।

ब्रह्मिष्ठः १४,२। ८७,१७। २४८,११। २६७,८। ४२८,५।

४४७,६। ४६७,१६। ४७३,१३। ४७४,१०। ४८५,२।

५०४,११। ५११,८। ५१८,७। ७२६,४। ७२७,८,१७।

७३४,७,१०। ७६०,१। ७६२,५।

विज्ञानिष्कारः २७१,१४।

विष्णुकर्म ६४६,१।

विष्णुः ४७०,८। ४८८,१८। ४८९,८। ५००,१८। ६७५,२०।

ब्रह्मगार्ग्यः ३८८,५। ४१२,१३। ४१४,११। ४८१,१५।

ब्रह्मगीतमः २३६,४। ४८०,७।

ब्रह्मजुः ५१०,२१। ७२३,३। ७५८,८।

ब्रह्मब्रह्मिष्ठः ३३३,१०। ७२४,८। ७३२,१२।

ब्रह्मगीतः ७६५,३।

ब्रह्मत्परामरः १८२,११। ५८२,१। ५८४,१२। ५८८,५।

ब्रह्मद्वयमः ५०७,३।

ब्रह्मविष्णुः ४८५,६। ६८८,४।

ब्रह्मस्मृतिः ८५,१६। २४२,१८। २६८,२०। ३०८,२। ४३१,७।

४३७,४। ४३८,१५। ४४२,१३। ४७१,१८। ४७३,२१।

४७६,२०। ४७७,११। ४८०,१। ४८४,२०। ५११,१८।

६८५,८। ७४०,१६। ७४१,११। ७४२,१६। ७४३,६।

बैजवापः २६७,१६। २६८,७।

व्यासः २४८,४,८ । २६८,२ । ३०६,५ । ४४३,१ । ४७५,७ ।
 ४८१,८ । ४८५,२० । ५१०,३ । ५१५,११ । ५१६,१,१७ ।
 ५१८,१८ । ५२२,१५ ।

श

शङ्खः २७३,६ । ४४५,११ । ४४६,८ । ४८३,८ ।
 शालातपः ८४,६ । २०१,१० । ४८८,१ । ५०५,१४ । ५०७,२० ।
 ६०६,१६ । ६८१,१२ । ६८५,५ । ७२४,१४ ।

शालहायनः ४४५,१४ ।

शौनकः ६७,१७ । ८७,१८ । २३८,८ । ४२६,५ । ४८१,६ ।
 ४८४,१ । ४८७,१८ । ५०८,१३ । ५३५,७ । ६५३,१० ।
 ६६८,५ । ६७१,१ । ७२८,११ । ७५७,१८ ।

शौनकेयः २२०,१२ ।

श्रीधरः २७०,१ । ३०८,३ । ४३२,७ । ४३७,८ । ४४२,८ ।
 ४४३,५ । ४४६,१७ । ४६४,८ ।

श्रीवृषिंहः ४३२,१४ ।

श्रीपतिः ४३१,१४ । ४७८,४ । ७३८,३ । ७५३,७ । ७५४,११ ।

स

संवत्सः ५४,८ । ४८५,१२ । ७२८,१५ ।

सत्यव्रतः ८८,४ ।

सत्याषाढः ६८७,४ ।

सुदर्शनभाष्यकारः ४७०,१५ ।

सुमन्तुः ७२४,१२ ।

[८]

४

हरदत्तः ४३८, ६ ।

नारीतः २६८, १० । ४०८, १४ । ५०५, ४ । ५०८, १० ।

५१०, १२ । ५३०, ८ । ५३३, १२ । ७२४, ३ । ७५७, १५ ।

हिमाद्रिः ८८, १५ । १२०, ८ । १२५, ५ । २०४, १६ । २६७, १३ ।

३८१, ७ । ४२८, ५ । ४४५, ८ । ४७१, १४ । ४८०, ७ ।

५१४, ८ । ५३६, २ । ५७१, १२ । ५७६, २ । ५७८, २ ।

५८१, २२ । ५८८, ७ । ६१३, ३ । ६४६, १८ ।

—

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अङ्गुलसागरः १८०, १३ ।

अर्णवः ४४६, ६ ।

आ

आदित्यपुराणम् २६८, १४ ।

आदिपुराणम् ४८०, १ ।

आपस्तम्बश्रुतम् ६७३, १३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ८७, ६ । ४७०, १२ ।

आश्वलायनकारिका ८६, १३ । ४६२, ८ । ४८६, ११ । ४८८, १३ ।

५१४, १६ । ६५३, ६ । ६६३, १७ । ६७४, २ ।

आश्वलायनश्रुतम् ४८७, ७ । ६७३, ११ । ७१५, १० । ७४५, २१ ।

७५२, २ ।

आश्वलायनश्रुतपरिशिष्टम् ३०८, १४ । ६८५, ८ । ६८९, ४ ।

७६०, १६ ।

आश्वलायनश्रुतसूत्रम् ८४, १५ । ८६, ८ ।

षट्

ऋग्विधानम् २४०,५ । २५०,११ । २६५,११ । २७६,४ ।
 ६६८,१५ । ६७२,४ । ७२२,५ ।
 ऋग्वेदः ६८३,१ ।
 ऋग्वेदपरिशिष्टम् ६२,१२ ।

क

कपिलसंहिता ४४८,५ ।
 कर्मविपाकसमुच्चयः २५४,१५ ।
 कात्यायनगृह्यम् ६६८,८ । ७५२,६ ।
 कात्यायनसूत्रम् ८५,१ । ८६,११ । ३०८,१० । ३१०,७ ।
 कालविधानम् ७७,११ ।
 कालादर्गः ४७१,१६ । ५१६,१० ।
 कालिकापुराणम् ४२५,१४ ।
 काशीखण्डम् ६७०,१५ । ७१८,१६ ।
 काश्यपीयम् ५६२,१४ ।
 कूर्मपुराणम् ४८४,१५ । ५२४,१४ । ६७१,४ ।
 कौर्मम् ५३४,८ ।
 क्रियाकालोत्तरम् २५२,३ । २५५,११ ।

ख

खादिरगृह्यम् ५१७,१५ ।

घ

चिन्तामणिः ५७१,४ ।

ख

खन्दीगपरिशिष्टम् १७,७।

खन्दीगश्रुतिः ६६६,१।

ख

ख्योतिःप्रकाशः ७६६,२।

ख्योतिःशास्त्रम् ३०७,११। ४३१,६। ५२०,२। ६५६,८।

६५७,८। ६६७,२। ७३२,१७।

ख्योतिःसागरः ७६६,१०।

ख्योतिरर्णवः ७३४,१८।

ख्योतिर्निबन्धः ३०८,१८। ४००,१०। ४०३,१७। ४७३,८।

४७४,१८। ४७५,७। ४७६,१२। ४७७,८,१४। ४७८,२२।

६७२,१२। ७३३,१५।

त

तत्त्वसागरसंहिता १७८,१६।

तापनीयश्रुतिः ६६६,४।

तैत्तिरीयम् ७७,१। ६७३,८।

तैत्तिरीयारण्यकम् ६६८,३। ६७०,११।

विस्मयीवेतुः ४८०,४।

द

दीपिका ४४७,१। ४६४,२०।

देवीपुराणम् ५८८,७।

न

नारदसंहिता ३५०,१२ । १८०,१२ ।

नारायणपद्धतिः ३१०,२१ ।

नृसिंहपुराणम् ५८२,१० ।

प

पद्मपुराणम् १३,१८ । २४०,१३ । २४५,१४ । ४२०,२० ।

पाणिनीयशिक्षा ५२२,६ ।

पारस्करसूत्रम् २५०,१५ ।

प्रतिष्ठासारसङ्घः ६४५,११ । ६४७,१२ ।

प्रयोगपारिजातः २१,४ । २३८,८ । २४७,८ । २६७,८ ।

३०६,५ । ३१३,७ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४२५,८ ।

४३३,१८ । ४४०,१४ । ४८२,५ । ५१०,१५ । ६५३,६ ।

७३०,७ । ७३८,३ ।

प्रयोगरत्नम् ४६८,१२ । ४८१,१८ ।

प्रयोगसारः ४३२,१ ।

व

वासुतन्त्रम् ३०४,२ ।

वीधायनसूत्रम् ६८६,७ ।

ब्रह्मजामलम् ४२१,२ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ५३३,४ ।

ब्राह्मम् ४५२,१४ । ४८१,१२ ।

अ

अविष्णुपुराणम् ३०८,७। ४३१,१०। ४८६,२। ५०१,१०।

५८६,१५।

अविष्णोत्तरम् ८८,१५। १२५,५। ५१४,१८। ६०२,१७।

६०५,८।

भागवतम् ४१५,१।

भृगुसंहिता ७६४,२२।

अ

मत्स्यपुराणम् २०४,१६। ५३१,१। ५७१,२।

मदनमहार्चवः ४०,१७। २०१,१०। २३६,४। ४३६,८।

मदनरत्नम् ४४६,७। ४८०,१४। ७३३,१। ७३४,७।

महार्चवः २३८,१०।

मात्स्यम् ५३६,१७। ५३७,१०,१८। ५३८,२०। ५४३,७।

५४६,१। ५५१,२०। ५७८,२। ६८६,१०।

मानवसंहिता ३८३,८।

मार्कण्डेयपुराणम् ४५०,२। ६८०,१६। ७३६,११।

मिताक्षरा ५०,४।

सुहृत्सदीपिका २४३,१२।

मेधातिथिनिबन्धः ७६४,११। ७६६,१३।

य

यजुर्वेदः ६६८,६,८।

र

रत्नकोषः २४४,११ । ७५३,१२ ।
 रत्नमाला ३१२,७ । ५२०,११ ।
 रत्नसङ्घः ४७३,१७ । ४७४,३ ।
 रामवाजपीयं ६४७,७ ।

ल

लक्षणसङ्घः ६४६,१० ।
 लिङ्गवाशिष्ठम् २०५,१२ ।
 लुब्धजातकम् ४५८,१ ।
 लोङ्गम् (लिङ्गपुराणम्) ७१६,११ ।

व

वराहसंहिता ४२,२ । ७३१,१४ ।
 वशिष्ठसंहिता ३२४,२ । ६८५,२ ।
 वाक्यसारः ४८०,५ ।
 वाजसनेयकम् १५,१८ ।
 वायुपुराणम् ४८८,११ । ५१५,२० ।
 विधानमाप्ता १७१,१७ । २५१,५ । ४२२,१४ । ४३४,६ ।
 ७६४,८ । ७७०,१ ।
 विष्णुरूपनिबन्धः ६८७,७ ।
 विष्णादर्शः ८६,१ । ७०८,१ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् २२,२ । ५५,२ । १७८,१८ । ४३८,५ ।

४४४,११ । ४५३,१ । ४६४,१३ । ४६८,८ । ५४१,१० ।

५४८,५ । ६०८,१८ । ६१३,२ ।

विष्णुपुराणम् ५३१,८ । ६७७,१२ । ६८८,१६ ।

वृत्तशतकम् ४७१,२२ ।

वृद्धगार्ग्यसंहिता ३८४,२ ।

श

शतपथब्राह्मणम् ६८२,११ ।

शान्तिकाण्डम् १२०,८ ।

शारदातिलकम् ३३,६ । ६०६,१ । ६१३,७ । ६४७,२,१४ ।

शिशुरक्षारजम् २५१,५ ।

शुक्लकारिका ६२४,५ ।

श्रीमकीयम् २१,३ । ३३३,५ । ४०८,२ । ४५४,१७ । ४५७,२ ।

६५५,७ । ६६२,१७ ।

श्रीधरीयम् ८५,४ । २४८,८ । ४३८,१५ । ४५७,१३ । ६६६,८ ।

७५२,१० । ७६१,१६ ।

ष

षट्पिंशत्यतम् ६८३,१६ । ७०८,४ ।

स

संहिताप्रदीपः ७३३,१० ।

संहितासारावली ७३२,३ ।

सायनीयम् ४५४,३ । ७३३,४ ।

सारसङ्घः ६५३,४ ।

सिद्धान्तशेखरः ६४६,१२ ।

स्कान्दपुराणम् ३७,१ । ८२,१० । १८०,१३ । २७८,२ ।
२८४,११ । ७१८,१६ ।

स्कान्दम् ३३४,१३ । ५१८,२१ । ५३६,२ । ५३७,६ । ५३८,१ ।
५३८,१३ । ५४२,५ । ५४३,१२ । ५४६,१० ।

स्मृतिचन्द्रिका ४७,१४ । ४६७,२ । ४८८,१५ । ४८५,१२ ।
७१६,१ । ७६४,१७ ।

स्मृतिदीपिका ४६८,७ ।

स्मृतिभामती ५१५,११ ।

स्मृतिभास्करः २४४,८ । ५१३,३ । ७२८,८ ।

स्मृतिरत्नावली ४८,११ । ७६५,१६ ।

स्मृतिसङ्घः १७,१६ । २६८,६ । ३०८,११ ।

स्मृतिसमुच्चयः ५१७,२२ । ५१८,४ ।

स्मृतिसारः ५२५,२२ । ५३२,१५ ।

स्मृत्यर्षसारः ५,१४ । ५३,११ । २६८,८ । ४७४,२२ ।
५०१,१६ । ५११,२१ । ५२४,२ ।

ह

हरिवंशम् ४४८,६ ।

हारीतस्मृतिः ६६६,६ ।

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अक्षरस्त्रीकारविधानम्	४६४	१
अग्निकार्यविधिः	४८८	१२
अग्निनामानि	१२	७७
अग्नेर्जिह्वासप्तकनामानि	१२	१६
अध्ययनतिथिनिर्णयः	५२०	४
अध्ययनधर्मः	५२४	१०
अध्ययननक्षत्रनिरूपणम्	५२०	१७
अध्ययनप्रकारः	५२१	१
अध्ययनविधानम्	५२८	१
अध्यापकधर्मः	५२८	१६.
अनध्याप्यनिरूपणम्	५२१	७
अनध्यायनिर्णयः	५३०	१४
अनध्यायापवादः	५३४	५
अनुपनीतधर्मकायनम्	४६७	१
अन्नप्राशनम्	४४६	१
अपुष्पतीगमनविधिः	४१	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अपुष्पवतीत्वचरं विधानम्	४०	१६
अप्रतिरथसूक्तम्	३३८	४
अभिवादनविधिः	५००	६
अम्बिकाया उपस्थानम्	२५	१८
अयुतलक्षादिहोमविधानम्		
ऋसिंहपुराणोक्तम्	५८२	८
अयुतहोमविधानम्	५५६	१२
अर्घदानमन्त्रः	२१०	११
अब्दपूर्तिविधानम्	४५०	१२
अशुद्धस्य उदक्कादिस्पर्शं शुद्धिविधानम्	५४	१८
अश्लेषाजननशान्तिः	३८३	८
अश्वत्थध्यानम्	१८५	६
अश्वत्थवृक्षपूजनविधानम्	१७१	१६
अश्वत्थसेवनम् अण्नीक्तम्	१८०	१४
अश्वत्थसोत्रम्	१८५	१४
अश्वदानमन्त्रः	५६२	२

आ

आचमनदानमन्त्रः	२१०	१४
आचार्यप्रार्थनामन्त्रः	५६	१६
आदित्यशान्तिः	६६२	१६

विषयः	पृष्ठ	पंक्तौ
प्रायगर्भस्य ज्यैष्ठमासादौ विवाहनिषिध- कथनम्	७५३	८
प्राभ्यन्तरलक्षणानां ज्ञानोपायकथनम्	७४५	२०
प्रायाष्टककथनम्	६५३	१
प्रासनदानमन्त्रः	२१०	१५

उ

उत्सर्जनविधानम्	५१७	८
उपनयनविधानम्	४७०	१०
उपनयनोपयुक्तविचारः	४८५	४
उपाकरणविधानम्	५०८	१२

ज

जहदन्तजननशान्तिः	४२१	१
------------------	-----	---

घट

घटस्वरूपम्	४५	११
घटौ गुरुशुक्रौदयफलम्	४७	३
घटौ मङ्गलाचारः	४७	१३
घटौ योगादिफलम्	४५	१८
घटौ राशिफलम्	४६	८
घटौ लग्नफलम्	४६	१७

ए

विवयः	१४	पत्नी
एकमक्षत्रजननशान्तिविधानम्	३८८	४
एकमाहजानामेकदिनादौ विकाहनिषेधकथनम्	७३०	६
एकमुखकोटिहोमविधानम्	६०६	७
एकराशिनक्षत्रनिर्णयः	७४४	९

क

कान्यादाहनिर्णयः	७५६	८
कन्यानर्हपात्रकथनम्	७२२	१२
कन्यानां शुभाशुभलक्षणानि कार्यविधिविधानम्	६७०	१६
कुण्डमण्डपविधानम्	४४२	७
कुण्डलक्षणम्	६२५	१२
कुनस्थादीनां स्वस्तिवाचने वर्ण्यताकथनम्	६१२	६
कुक्षापकार्थकारणकथनम्	१८	६
कूटनिर्णयः	६७६	९
कृच्छ्रादिकरूपणम्	७४३	५
कृच्छ्रादिनिरूपणम्	८	१६
कृष्णचतुर्होमजननशान्तिविधानम्	३२२	१५
कांठिहोमविधानं बृहस्पराशरोक्तम्	५८२	९
कांठिहोमविधानं हेमाद्रुक्तम्	५८८	६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
खड्गारोहणविधानम्	४३१	६
ग		
शृणाध्यक्षपत्रम्	१७५	१
गन्धदानमन्त्रः	१५८	७
	२११	६
गण्डावाहनमन्त्रः	५६५	१४
गर्भधारणतद्रक्षणविधानानि	२३८	८
गर्भधारणविधानम्	२४७	७
गर्भरक्षाविधानम्	२५१	४
गर्भस्य अष्टममासे वेदनाहरमीषधम्	२५८	६
” चतुर्थमासे ”	२५४	७
” द्वितीयमासे ”	२५३	२०
” दशममासे ”	२६१	१५
” द्वितीयमासे ”	२५३	१
” नवममासे ”	२६०	७
” पञ्चममासे ”	२५६	१२
” प्रथममासे ”	२५१	१८
” षष्ठमासे ”	२५७	१२
” सप्तममासे ”	२५८	४
गर्भस्त्रावहरमन्त्राः	२३७	१८

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
गर्भस्त्रावहरविधानम्	२३६	३
गर्भाधाननक्षत्राणि	८३	८
गर्भाधानविधानम्	८२	१
गर्भिणीधर्म्याः	२४०	१२
गर्भिणीपतिधर्म्याः	२४३	१
गुरुशान्तिविधानम्	६५५	६
गुरोः सिंहस्थातिचार्यादित्ते कर्त्तव्या-		
कर्त्तव्यविधानम्	७३८	९
गोत्रनिर्णयः	७००	१
गोदानव्रतविधानम्	६६३	१७
गोमुखप्रसवशान्तिः	३१३	१३
ग्रहणजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
ग्रहनिर्घाणधातवः	५३८	८
ग्रहमण्डलकथनम्	६०८	७
ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः	५७६	१
ग्रहयज्ञस्वरूपम्	५३५	१
ग्रहशान्तिविधानम्	३०	१
ग्रहस्थानानि	५३८	३
ग्रहाणां दक्षिणाकथनम्	३२	११
ग्रहाणां नैवेद्यकथनम्	३२	७
ग्रहाणां समिन्निर्णयः	३२	३

घ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
घटिकाभिषेकविधानम्	१२५	४.

च

चूडाकरणम्

छ

छागदानमन्त्रः	५६२	११
कुरिकाबन्धविधानम्	६०२	१२

जं

जननक्षत्रफलम्	६८५	१
जग्नक्षत्रकर्त्तव्यविधानम्		
जनमाहकानामानि	१५	८
जलयात्रा	१४	८
जातकर्म	२६७	७
जीवपुत्रोत्पादनम्	६५	१
जीवमाहकानामानि	१५	१०
ष्येष्ठाजननशान्तिविधानम्	३८४	१

त

ताम्बूलदानमन्त्रः	१६०	१२
ताम्बूलदानमन्त्रः (शिवस्य)	२१२	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
ताम्बूलभक्षणविधानम्	४३३	१८
तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम्	४०३	१४
त्रसरेखादिपलपर्यन्तमाननिरूपणम्	७	१४
त्रिकप्रसवशान्तिविधानम्	४१७	१९

दत्तकपुत्रविधानम्	४२५	७
दर्शजननशान्तिविधानम्	३२८	६
द्वैगमुखकोटिहोमविधानम्	६०४	१८
दिनक्षयादिगण्डशान्तिविधानम्	४०५	१७
दीपदानमन्त्रः	१६०	१
”	२११	१५
दुग्धपानविधानम्	४३२	६
द्वैगभेदे कार्यभेदानां धर्माधर्मत्वकथनम्	६८५	१
द्विमुखकोटिहोमविधानम्	६०५	१०

ध

धान्यमानम्	८	१२
धूपदानमन्त्रः	१५८	१५
”	२११	१२
धेनुदानमन्त्रः	५६१	६
ध्वजारोपणविधानम्	६४०	१

१

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
मन्त्रत्रयगणान्तशान्तिविधानम्	४०१	१४
मन्त्रत्रयदेवताकथनम्	३१२	६
मन्त्रत्रयाणां शान्तिविधानम्	७७	१
नग्निकालक्षणम्	७२८	८
नवरत्ननामानि	११	५
नामकरणविधानम्	३०८	१
निष्क्रमणविधानम्	४३७	३
नीराजनमन्त्रः	१६०	१७
नैवेद्यदानमन्त्रः	१६०	५
नैवेद्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	१८
नैष्ठिकमन्त्राचारिधर्म्याः	५०४	१

५

पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम्	४४०	१३
पञ्चरत्ननामानि	११	२
पद्मिन्यादिलक्षणम्	६८४	४
परिवेष्टादिनिर्णयः	७०३	८
पात्रलक्षणम्	६४८	६
पाद्यादानमन्त्रः (शिवस्य)	२१०	५
षार्थिवशिवलिङ्गपूजनविधानम्	२०५	११

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
पुंसवनविधानम्	८४	१३
पुंसवपरीक्षोपायकथनम्	७२२	६
पुण्याहवाचनम्	१७	१६
पुनरुपनयनविधानम्	४८६	१०
पुराणशक्तुनविधानम्	७४६	२०
पुरुषसूक्तम्	१८४	२०
पुरुषस्य पक्षोपचारपूजनम्	१८४	२
पुरुषस्य स्तोत्रम्	१८७	८
पुण्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	८
पुण्याहलिदानमन्त्रः	१६०	१८
पूर्णाहुतिविधानम्	६५३	५
प्रथमरजोदर्शनविधानम्	४२	१
प्रथमरजोदर्शने तिथिफलम्	४२	१४
” द्रष्टृफलम्	४४	७
” नक्षत्रफलम्	४४	१६
” भासफलम्	४९	३
” वस्त्रफलम्	४२	५
” वारफलम्	४३	११
” वेलाफलम्	४३	१८
” खानफलम्	४४	४
प्रदक्षिणमन्त्रः	१६१	६

निवयः .	४८	५१
प्रवरनिर्णयः	१००	१२
प्रसन्नवदुयोनिशोचिताहरं विंश	११८	८
प्राचीसाधनम्	२५	५

ब

बन्ध्यात्वहरविधानानि	८८	११
बन्ध्याभिषेकविधानम्	१२०	७
बालपितृधर्माः	४६८	७
बालपीडाशमनविधानम् (रावणोक्तम्)	२८५	१५
बालसम्बन्धीनि विधानानि	२७८	१
बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ४५०		१
बालानाम् षष्ठम-दिनमासाब्देदेवतापीडा- शमनविधानम्	२८८	८
” एकादश- ”	२९३	५
” चतुर्थ- ”	२८४	१५
” तृतीय- ”	२८१	१३
” दशम- ”	२८१	१८
” द्वादश- ”	२८४	११
” नवम- ”	२८०	१६
” पञ्चम- ”	२८६	४
” द्वितीय- ”	२८२	१७

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
बालानां प्रथम-दिनमासाब्ददेवतापीडा- शमनविधानम्	२८०	१४
” षष्ठ- ”	२८७	८
” सप्तम- ”	२८८	१०
बाल्यवैधव्ययोगे शान्तिविधानम्	७३६	११
ब्रह्मचर्यकालः	५०३	१०
ब्रह्मचारिधर्मः	४८१	१६
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम्	५०५	१२
भ		
भूमिदानमन्त्रः	५६३	१०
भूमिमानम्	८	५
म		
मण्डलदेवताकथनम्	३७	१२
मतिमान्यादिदोषादध्ययनाशक्तस्य प्रायश्चित्तम्	५२६	१८
मन्वन्तराकथनम्	५३१	१
मयूर्यादिमुद्रापञ्चकलक्षणम्	६	११
महायुतयहङ्गोमविधानम्	५०८	१
महालक्ष्महाकोटिहोमः	५८२	१
मातृणां नामानि	३०५	२

विषयः.	पृष्ठे	पंक्तौ
माख्यदानमन्त्रः	१५८	११
मूलजननशान्तिः कात्यायनपरिशिष्टोक्ता	३८१	६
मूलादिजननदोषशान्तिः शौनकोक्ता	३३३	४

य

यज्ञपूजाविधानम्	५८५	८
यज्ञोपवीतदानमन्त्रः	१५८	१५
	२११	३
यमलजननशान्तिविधानं कात्यायन-		०
परिशिष्टोक्तम्	४१५	१५
यमलजननशान्तिविधानं देवलोक्तम्	४१४	१०
युगाद्यानिर्णयः	५३१	१०
योनिमेष्वलाप्रकरणम्	६४५	१२
योनिमेष्वणम्	६४८	१८
योनिमेष्वणमन्त्रः	२६४	८

र

रक्षामन्त्रः	३४०	१
रक्षोघ्नसूक्तम्	३४०	३
रजःकालसन्देहे कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१५
रजःकालाज्ञाने कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१२
रजस्वलाया ज्वरादिसम्भवे शुद्धिविधानम्	५३	१०

विषयः	पृष्ठे	पन्ना
रजस्वलाशीचर्निर्यायः	५०	१८
रजस्वलास्पृशशुद्धिविधानम्	४८	१०
रजोदर्शने शान्तिविधानम्	६७	५
रजोदोषशान्तिविधानम्	५७	१४
बोधायनोक्तम् (चन्द्रसूर्याद्यहणे)	७१	१
रजोदोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तविधानम्	५५	३
रत्नदानमन्त्रः	५६३	७
रात्रिसूक्तजपविधानम्	२७४	१८
रात्रिसूक्तम्	२७६	१४
रात्रौ रजोदर्शने विशेषः	५२	१८
रुद्रसूक्तम्	३३५	१
रुद्रज्ञानम् (बोधायनोक्तम्)	१०५	१
(भविष्योत्तरोक्तम्)	८८	१४
रुद्रानुवाकः	३४०	१
रेखाफलकथनम्	७२१	२०
ल		
लक्ष्मीकोटिहोमविधानं हेमाद्रोक्तम्	५८८	६
लक्ष्मीहोमविधानम्	५६४	१४
बृहत्पराशरोक्तम्	५८४	१२
लक्ष्मीसूक्तम्	३६४	३
लौहदानमन्त्रः	५६२	८

व

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
वंशपत्रदानविधानम्	५६	२०
वरलक्षणाणि	७१५	८
वरुणप्रार्थनामन्त्रः	१६	४
वस्त्रदानमन्त्रः	१५८	३
	२१०	२०
	५६१	१८
वाग्दानविधानम्	७६०	१५
वाग्दानानन्तरमाकस्मिकप्रतिकूलशान्ति- विधानम्	७६७	१
वाग्दानं जाते प्रतिकूलविधानम्	७६४	७
वाग्दानोपयुक्तविधानकथनम्	७६२	१२
विकृतजननशान्तिः	४२२	१३
विनायकशान्तिविधानम्	२३	१०
विवाहकालनिरूपणम्	७२८	७
विवाहकालविधानम्	७५२	८
विवाहनिर्णयः	६८५	६
विवाहमेदनिरूपणम्	७५८	११
विवाहविधानम्	६७३	५
विषघटिकाजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
विष्णुमूर्त्तिदानविधानम्	७३७	१५

विषयः	पृष्ठं	पंक्तौ
वृषदानमन्त्रः	५६१	१३
वेदिनिर्घ्राणविधानम्	६३८	१४
वैकृतपसवशान्तिः	४२२	१
वैशाखचक्रविधानम्	२०१	१
व्यतीपातादिजननशान्तिविधानम्	४०८	१

श

शङ्खदानमन्त्रः	५६१	१०
शतमुख।टिकोटिहोमविधानम्	६०२	१६
शय्यादानमन्त्रः	५६३	४
शिशुरक्षाविधानम्	४४८	४

ष

षष्ठीपूजनविधानम्	३०४	१
षष्ठीप्रार्थनामन्त्रः	३०५	१६
षष्ठ्यावाहनमन्त्रः	३०५	६

स

संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम्	४८३	१८
सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिविधानम्	४१८	१
समावर्त्तनविधानम्	६६४	१३
सर्पसंस्कारविधानम् (बोधायनोक्तम्)	२३१	१४

विषयः	पृष्ठे	पत्तौ
सर्पसंस्कारविधानम् (श्रीनकीतम्)	२२०	१
सर्वतोभद्रादिमण्डलकथनम्	३३	५
सर्वौषधिस्वरूपकथनम्	१०	११
सामगानां रुद्रसाम	३३८	२
सामुद्रकलक्षणानि	७१८	१
मिनीबालीकुहजजननगान्तिविधानम्	३२६	१४
सीमन्तोन्नयनविधानम्	८६	८
सुखप्रप्तवोपपद्यः	२६३	१२ ^०
सूतकिधर्मकथनम्	२४६	७
सूतकिधर्मविशेषकथनम्	२७०	११
सूतिकागृहनिर्माणविधानम्	२४४	७
सूतिकाज्ञानविधानम्	३०७	१०
स्त्रीस्तन्याक्षरणहरविधानम्	४३६	७
स्यण्डिलक्षणम्	६२४	१
स्यलमातृकानामानि	१५	१२
ज्ञातकधर्मनिरूपणम्	६६८	४
ज्ञानानां नानाविधत्वकथनम्	१७८	१७
ज्ञानीयदानमन्त्रः	२१०	१७
सुग्लक्षणम्	६४८	७
सुवल्क्षणम्	६५०	८
स्वर्षदानमन्त्रः	५६१	१६

[३४]

ह

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
हरिवंशश्रवणदेशादि	२०४	६
हरिवंशश्रवणविधानम्	२०९	८

—

विधानपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीरस्तु !

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिं
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुहं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ।
ब्रह्मा शर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात्कदा
सर्वारम्भसमाप्तिमीयुरमलं महेशदेवं परम् ॥
नत्वा लक्ष्मीपतिं क्लृप्तं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्हृद्यसु विद्यासु निष्ठाताः शुभमानसाः ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
श्रुतिसकलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते
सुकुर इव विशुद्धे दोषमालिन्यशुद्धे ।

विधानपारिजाते

स्वपटुः*विमलभक्त्या यस्य तुष्टो रमेशो
जनकजनकपङ्कं भट्टमेनं नतोऽस्मि ॥
जातोऽहमग्रैण मनोरथेन
यस्यानुकम्पामृतवृष्टिपुष्टः ।
पारं गतश्चाखिलदर्शनानां
नागीशभट्टं जनकं नतोऽस्मि ॥
वन्दे भागीरथीमम्बां गुणैरम्बेव शालिनी ।
यत्प्रसादादहं प्राप्नः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमत्काण्वकुलाब्धिशीतकिरणो विद्याकलानां निधिः
श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विदम्बकोरप्रियः ।
भट्टशब्द इमं पितृव्यमभिनम्यानन्तभट्टः सुधीः
नानाशान्तिविधानसत्सुरतकं व्यारोपयङ्गुतले ॥
विधानपारिजातोऽयं पञ्चस्तवकसंयुतः ।
नानाविधानगन्धोक्तः संमेव्यो विबुधैरिह ॥
प्रथमे स्तवकं स्वस्तिवाचनादिःकमुच्यते ।
द्वितीये दुष्टऋक्षादिजातशान्तिकमीर्यते ॥
तृतीये गुरुशान्त्यादिव्रतबन्धविवाहयोः ।
प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥
मरणस्य विधानानि कीर्त्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ।
जननादिक्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

* स्वपटु इत्यत्र स्वपदंति ग-पुक्षके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य वाञ्छया ।
निबन्धो रच्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
यत्किञ्चिन्मम चापत्यं क्षम्यतां तद्विचक्षणैः ।
गुणगृह्णाः सदा सन्तो बालस्य पितराविव ॥
ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि विधानानि समञ्जसा ।
सङ्गृह्णामि सतां प्रीत्यै तेन प्रीणातु केशवः ॥
साधारणविधानानि प्रीच्यन्ते सर्वशास्त्रिणाम् ।
असाधारणकल्पस्य सुज्ञानात् स्वस्वगृह्यतः ॥

तत्र तावत्परिभाषाप्रकरणम् ।

दिशामनुक्तौ प्राची स्यात् तथा हस्तश्च दक्षिणः ।
शुभे काले शुभे देशे शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
नैमित्तिकविशेषेण विहितं त्वन्यथापि च ।
यथा मूलादिका शान्तिर्यथा पश्यादिपूजनम् ॥
प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथाभूतं तदारभ्य पुनर्यरेत् ॥
प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्यं प्रागुदकमंस्थितेन च ।
शुद्धेन कर्म कर्तव्यं विष्णुस्मरणपूर्वकम् ॥

विधानपारिजाते

ईषद्दीतं नवं श्वेतं सदशं यत्नधारितम्* ।
 निर्णेजकाक्षालितं यदहृतं वास उच्यते ॥
 सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः शुभा ।
 अभिवेके वामभागे सर्वान्यात्र दक्षिणे† ॥
 आर्षं हृन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥
 अविदित्वा तु यः कश्चिद्याजनाध्यापने जपम् ।
 यदन्यत्कुरुते किञ्चित् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अग्निप्रतिष्ठाकर्मादि स्त्रशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।
 विशेषविहितं यत्तु तत्सर्वेषामपीष्यते ॥
 यन्नाम्नातं स्त्रशाखायां पारक्यमविरोधि यत्‡ ॥
 विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥
 पुण्याहवाचनं मातृस्थापनं आहमेव च ।
 शान्तिकर्माङ्गमुद्दिष्टं शौनकस्य वचो यथा ॥
 स्वस्तिवाचनमेवैके ब्रूयुः शान्तिककर्माणि ।
 द्विश्चाहे न कर्त्तव्यं बोधायनवचो यथा ॥
 शास्त्रान्तरे स्त्रशाखायां यच्छान्त्यादिकमीरितम् ।
 स्त्रशास्त्रोक्तं तदा कार्यं परोक्तं न समाचरेत् ॥

* यत्नधारितमित्यत्र यत्नधारितमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† सर्वान्यात्र दक्षिणे इत्यत्र शेषेष्वनियमो मत इति, दक्षे सर्वे च केषुचिदिति च स्त्र-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ पारक्यमविरोधि यदित्यत्र पारक्यस्याविरोधि चेति ग-पुस्तके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरन् ।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्म्मवद्द्विष्कृतः ॥
बह्वक्ष्यं वा स्वगृह्णीतं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।
तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥
इति कात्यायनेनोक्तमन्वैश्वैव तथर्षिभिः ।
अथ ह्यौम्यस्य द्रव्यस्य प्रमाणादीह कथ्यते ॥
खण्डत्रयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।
यासमानमथानस्य पञ्चसूत्राणि होमयेत् ॥
पनसस्य फलस्याथ शतं भागाः प्रकीर्त्तिताः ।
शतं तथैव भागाश्च कुष्माण्डस्य प्रकीर्त्तिताः ॥
नारिकेलस्य विदङ्गिर्भागाः प्रोक्तास्तु षोडश ।
तावन्त एव भागाः स्युः कदलस्य क्रतूत्तमे ॥
खर्जूरफलभागाश्च पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः ।
पत्रमेकैकमेव स्यात्तथा पुष्पञ्च ह्ययते ॥
तिलस्याशीतिसंख्याकास्तथा षष्टिर्यथाः स्मृताः ।
त्रीहयश्च शतं ग्राह्या गोधूमाः षष्टिसन्निताः ॥
प्रियङ्गुश्च विज्ञेया विडालपदमात्रकाः ।
तथैव तण्डुलाः प्रोक्ता होमलक्षणकोविदैः ॥
फलानि बदरादीनि पञ्च पञ्चैव हावयेत् ।
पर्वमात्राश्च होमे स्युः पल्लवाः कोमलाः स्मृताः ॥
शर्कराश्च गुडाश्चैव विडालपदमात्रकाः ।
अतिसूत्राणि बीजानि फलानि च तथैव च ॥

विधानपारिजाते

यज्ञकर्मसिद्धार्थं वल्लभमात्राणि हावयेत् ।
 चतुर्धा वीजपूराणि दाडिमानि तथैव च ॥
 कन्दास्वेकैकशः प्रोक्ता आर्द्रमङ्गुरमेव च ।
 कन्देष्वपि विशेषात्तु सूरणो दशधा भवेत् ॥
 जम्बीरामलकद्राक्षास्तथा भल्लातकाः कणाः ।
 अस्माभयाम्नुर्वाद्याः प्रोक्ता ह्येकैकशो यजी ॥
 दूर्वास्त्रिंशच्च होतव्याः समिधस्वेकिकाः स्मृताः ।
 आज्यञ्च पृषदाज्यञ्च दधि दुग्धं तथैव च ॥

दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यम् ।

सुववक्त्रप्रमाणन्तु होतव्यं यज्ञकोविदैः ।
 एवं हृहस्यतेरुक्तिरथ मुद्रा निगद्यते ॥
 मयूरी कुक्कुटी हंसी शूकरी च सृगी तथा ।
 पञ्च मुद्रा विजानीयात् हौम्यद्रव्यग्रहे बुधः ॥
 न्युञ्जेन पाणिना द्रव्यं तर्जनीरहितेन यत् ।
 आदाय ह्ययते विप्रैर्मयूरीं तां विदुर्बुधाः ॥
 अङ्गुष्ठयन्त्रिताः सर्वा अङ्गुल्युत्तानलक्षिताः ।
 हवनं क्रियते ताभिः कुक्कुटी सा प्रकीर्त्तिता ॥

वल्लः गुग्गात्रयपरिमाणं साईगुग्गापरिमाणं वा ।

† असा-शब्दः कुत्रापि क्वंषि नास्ति, किन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेव धृतत्वात् स
 एवात्र निर्वोक्तः । अनुभूयते चेदं यत् अक्षेत्तत्र अस्मैति पाठो लिपिकरप्रमादाज्जातः,
 तथा पाठे च अक्षशब्दस्य विभीतकार्थत्वात् यागोपयोगित्वेन तदर्थस्य सङ्गतिविरहो न
 भवेत् । आस इत्यत्र च आसा इत्येव पाठो युक्तः ।

प्रथमः स्तवकः ।

विकनिष्ठा तु हंसी स्यान्मुकुलाभा च शूकरी ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठमृगी सैवोच्यते दुधैः ॥
फलमूलयजौ श्रेष्ठा मुद्रा ज्ञेया शिखण्डिनी ।
जारणे मारणे चैव कुक्कुटी च प्रशस्यते ॥
वश्योच्चाटनपूर्वाणां कर्मणां शूकरी मता ।
शान्तिके पीष्टिके कार्ये मृगी हंसी प्रशस्यते ॥
कुक्कुटी पत्रपुष्पाणां शालिहीमे तु शूकरी ।
यवानाञ्च तिलानाञ्च हंसी प्रोक्ता मनीषिभिः
या यत्र विहिता मुद्रा तथा तत्र तु हीमयेत् ।
अन्यथा जुहुयाद्यस्तु न कर्मफलभागभवेत् ॥
द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
सुचा घृतं तथा मांसं लाजानञ्जलिना यजेत् ॥
इत्यागमग्रन्थ उक्ते द्रव्यमानमथोच्यते ।
जालसूर्यमरीचिस्थं तसरणू रजः स्मृतम् ॥
तंऽष्टौ लिप्ता तु नास्तिस्तौ राजसर्प उच्यते ।
गौरस्तु ते त्रयः षट् च यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णायत्वारः पञ्च चापि प्रकीर्तितम् ॥

अस्यार्थो यथा ।

जालान्तरं गते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां तसरणुं प्रचक्षते ॥

इति वचनाज्जालान्तर्गतसूर्यकिरणसम्बन्धि सूक्ष्मं रजस्तसरणुमङ्गं

विधानपारिजाते

भवति, तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिङ्गा भवति, तास्त्रिंशो लिङ्गा राज-
सर्षपो भवति, ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपो भवति, ते
षट् गौरसर्षपा एको मध्यमो यवः, ते मध्ययवास्त्रयः कृष्णलो
भवति, कृष्णलो गुञ्जेति पर्यायः, ते कृष्णलाः पञ्च माषो भवति,
ते षोडश माषाः सुवर्णो भवति, चत्वारः सुवर्णा एकं पलम् ।
यद्वा पञ्च सुवर्णा एकं पलमिति ज्ञातव्यम् । इति हेमपरिमाणम् ।
रौप्यपरिमाणमथोच्यते ।

हे कृष्णले रूप्यमाषो धारणं षोडशैव ते ।

शतमानन्तु दशभिर्धरैः पलमेव वा ॥

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्ष्णिकस्तान्त्रिकः पणः ।

इति यांगीश्वरेणोक्तं कृष्णलः पञ्च गुञ्जकाः ॥

रूप्यमाने नियोक्तव्यः धान्यमानमथोच्यते ।

त्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः ॥

माषा मुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्यकाः ।

श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्जिलाः* सगवेधुकाः ॥

कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येते शौषधाश्च चतुर्दश ॥

पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टिरेका पलं स्मृतम् ।

अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चिद्विदष्टौ तु पुष्कलम् ॥

पुष्कलानि च चत्वारि षाडङ्कः परिकीर्तितः ।

चतुराङ्को भवेद्गोणः कुम्भो द्रोणद्वयं स्मृतः ॥

* जर्जिलः कथ्यते सङ्घररश्चभभवत्सिञ्च इति प्रत्ययैषिन्नामभिः ।

प्रथमः सूक्तः ।

इति भविष्यपुराणोक्तम् । खारी द्रोणासु षोडश ।

यद्वा ।

पलञ्च कुडुवः प्रस्थं चादृको द्रोण एव च ।
धान्यमाने नियोक्तव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
इत्येव धान्यमानोक्तिर्भूमिमानमयोच्यते ।
परमाणु परं सूक्ष्मं ऋसरेणुर्महीरजः ॥
जालाग्रश्चाथ लिप्ता च यूका चाथ यवोऽङ्गुलम् ।
क्रमादष्टगुणान्धातुर्वानष्ट ततोऽङ्गुलम् ॥
षडङ्गुलं पदं प्राङ्मुर्वितस्त्रिद्विगुणः स्मृतः ।
ही वितस्त्री ततो हस्तो ब्रह्मतीर्थो द्विवेष्टनः ॥
चतुर्हस्ती धनुर्दण्डो नालिका तदयुगलं तु ।
क्रोशो धनुःसहस्रे हे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ॥
द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संख्याविशारदैः ।
दशहस्तेन वंशेन त्रिंशद्वस्तो निवर्त्तनम् ॥
दश तान्धेव गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
इति भविष्यपुराणांतिरथ कच्छादि कथ्यते ॥
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकच्छः प्रकीर्तितः ॥
यथाकथञ्चिच्चिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।
प्रातः पञ्चदश यासाः सायन्तु द्वादश स्मृताः ॥
चतुर्विंशतिरायास्याः परं निरगनं स्मृतम् ।

इति ग्रासपरीमाणं* सुखाविकृतिकारणम् ॥
 एकैकं ग्रासमग्नीयादहानि त्रीणि पूर्व्ववत् ।
 अहश्चोपवसेदन्यमतिकृच्छं चरन्नरः ॥
 इत्यादि धर्मशास्त्रोक्तमथान्यत्परिभाष्यते ।
 सम्भार्ज्जिते भूप्रदेशे षोडशं वाष्टहस्तकम् ॥
 मण्डपं वाथ कुण्डं वा कृत्वा वेदिं प्रकल्पयेत् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रं स्वस्तिकं पद्ममेव वा ॥
 रजोभिः पञ्चषणैश्च लिखित्वा तत्र धान्यकम् ।
 राशीकृत्य तथा कुम्भं धवलं तत्र निक्षिपेत् ॥
 उदकेनाथ सम्युर्थ्य औषधानि च निक्षिपेत् ।
 मदनं मधु पुष्पाणि पत्रपालाशसर्षपाः ॥
 अपामार्गो गुड्डीची च विडङ्गी शङ्खपुष्पिका ।
 विष्णुकान्ता महादेवी सर्व्वौषधं शतावरी ॥

यदा ।

कोष्ठः† मांसं हरिद्रे द्वे मुरागौलेयचन्दनम् ।
 वचा कचोरी मुस्ता च सर्व्वौषधः प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्व्वसामप्यलाभे तु शतमूली प्रशस्यते ॥

यदा ।

यथा यथा च सम्प्राप्तं वस्तु तत्र विनिक्षिपेत् ।
 न्यग्रोधपिप्लवजम्बूचूततरुङ्गवाः ।

* परिमाणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† कोष्ठमित्यत्र कुष्ठमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पल्लवाः पञ्च चैते स्युस्त्वचस्त्रेषामपि क्षिपेत् ॥
वज्रमोक्तिकवैदूश्याः प्रबालञ्चेन्द्रनीलकम् ।
उक्तानि पञ्चरत्नानि नारदेन महर्षिणा ॥

यदा ।

मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रबालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।
अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ॥
यवव्रीहितिला माषाः कङ्कुश्यामाकमुहकाः ।
इमानि सप्त धान्यानि गदितानि महर्षिभिः ॥
अश्वस्थानाहजस्थानादल्मीकाल्लङ्गमाद्भृदात् ।
रथ्यागोष्ठोद्भृताश्चैव मृदः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
पञ्चामृतानि गव्यानि मूत्रादीनि विनिक्षिपेत् ।
पूर्वपात्रं न्यसेत्तत्र राजतं ताम्रमेव वा ॥
यदा वंशभयं पात्रं धान्यपूर्णं तथैव च ।
वस्त्रं शुभ्रं न्यसेत्तत्र कल्पमे वरुणं न्यसेत् ॥
प्रसृतिमां विन्यसेत्तत्र कर्षार्हां वैविनिश्चिताम् ।
तत्तल्लिङ्गकमन्त्रेण कर्मै कार्यं विचक्षणैः ॥
एतेनेदं कर्मै कार्यं मन्त्रेण नियमो यदि ।
तेन मन्त्रेण तत्कर्मै कार्यं नान्येन निश्चयः ॥
इदं कार्यमनेनेति दृश्यते च क्षत्रिद्विधिः ।*

* न कश्चिद्दृश्यते विधिरिति ख-पुस्तके पाठः ।

लिङ्गादेवेदमर्थत्वमेतेषां मन्त्रसंज्ञकाः ॥३॥
 प्राजापत्यमुपांशु स्यान्मन्त्रः सावित्र एव च ।
 इत्युक्तं शौनकीये तु शौनकेन महर्षिणा ॥
 इत्येवं सर्वकर्म्मोपयोगिशस्त्रं समीरितम् ।
 विशेषो वक्ष्यते तत्र शान्तिकर्म्मणि* सर्वतः ॥

अथ अग्निनामानि ।

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः ।
 अग्निस्तु भारतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्त्तितः ॥
 पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्म्मसु ।
 सीमन्ते ह्यनलो नाम गगन्भो जातकर्म्मणि ॥
 पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
 सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥
 गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे धनदः स्मृतः ॥
 चतुर्थीकर्म्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथापरि ।

अपरे कर्म्मणीत्यर्थः ।

भावसप्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥
 ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणाग्निरथैश्वरः ।
 विष्णुराहुवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽन्नयः ॥
 लक्ष्मणेऽभीष्टदः स्यात्कीटिहोत्रे महाशनः ।

* किं लिङ्गादेवमर्थत्वमेतेषां ते मन्त्रसंज्ञका इति च क-पुस्तके पाठः ।

† तत्तच्छान्तिकर्म्मणि इति च य-पुस्तके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

एके घृत्तार्चिषं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥
रुद्रादौ तु रुद्रो नाम शान्तिके शुभकृत्तथा ।
आदिशब्दाक्षुद्रस्युद्रातिरुद्रा लभ्यन्ते* ।
पौष्टिके धनद† शैव क्रोधाग्निशाभिचारके ॥
वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः‡ ।
उदरे जाठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे बाङ्गवो नाम लये संवर्त्तकस्तथा ॥
सप्तविंशतिसंख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः ।
तं तमाह्वयं होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
अन्यथा विफलं कर्म सर्व्वं तद्राक्षसं भवेत् ।
आदित्यादिग्रहाणाञ्च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कापिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
वृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति ज्वाटकः ।
शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुताशनः ॥
कराली धूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता ।
पुष्पा पद्मरागा च सप्त जिह्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥
इति विधानपारिजाते अग्निनामानि । पाद्मे ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

-
- * लभ्यन्ते इत्यत्र लभ्यन्ते इति ख-पुस्तके पाठः ।
 - † धनद इत्यत्र वनद इति ग-पुस्तके पाठः ।
 - ‡ पोषक इति ग-पुस्तके पाठः ।

अधुना वक्ष्यमाणसर्वविधानोपयोगिजलयात्राविधानम् ।

वशिष्टः ।

शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः ।
कुरुते यदि वा मोहात्कर्म तस्य च निष्फलम् ॥
तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु ।
लक्ष्मणे कोटिहोमेऽयुतहोमे तथैव च ॥
व्रतोत्सर्गे महादाने यज्ञे वा वितते शुभे ।

व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः ।

जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठकर्म समाचरेत् ॥
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् ।
यज्ञशालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥
यजमानः सपत्नीकः सुहृद्भ्युजनेर्हृतः ।
अश्वारूढो गजारूढो वस्त्रालङ्कारभूषितः ॥
गृहीत्वोपस्करं सर्वं गन्धपुष्पाद्यतादिकम् ।
सुवासिन्योऽग्रतः कृत्वा सर्वालङ्कारभूषिताः ॥
जलाशयं ततो गच्छेन्न्रीतवादित्रनिस्स्रनैः ।
अनिन्द्यञ्च ह्रदं गच्छेन्नदीञ्चाथ* समुद्रगाम् ॥
हैमराजतताम्रान् वा सृश्यान् कलशान् शुभान् ।
गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरञ्जितान् सुदृढान् शिवान् ॥
जलाशयं समासाद्य तीरे गोमयलेपिनं ।

* चाथ इत्यत्र चाथ इति क-पुस्तके पाठः ।

चतुरस्रे कर्तं क्षेत्रे तत्र स्वस्तिकमालिखेत् ॥
यवैर्वा तण्डुलैर्वापि पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
चत्वारः कलगाः स्थाप्याश्चतुर्दिक्षु विचक्षणैः ॥
तावन्तश्च* पुनः स्थाप्याः कोणेषु च समाहितैः ।
तत्र सम्पूजयेद्देवं वरुणं यादसां पतिम् ॥
जलमातृसु सम्पूज्य जीवमातृस्तथैव च ।
कलगान्नेयकोणे च स्वस्तिकादिकमण्डले ॥
मत्स्यी कूर्मी च वाराही दर्दुरी मकरी तथा ।
जलूकी तन्तुकी चैव सप्तैता जलमातृकाः ॥
कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला ।
पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः ॥
जम्बिर्लक्ष्मीर्महामाया यानदेवी तथैव च ।
वारुणी निम्बिना गांधा सप्तैताः स्थलमातरः ॥
एता अपि प्रपूज्याथ दिक्पालान् दिक्षु चार्चयेत् ।
दीपान् समन्तात्प्रज्वाल्य देवतानां विमर्जनम् ॥
सूतेन वायु दध्ना वा जले दद्यात्ततो बलिम् ।

प्रथमः स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्वाद्दशसुवक्त्रेण तु ॥

ते च मन्त्राः कालसनेयके अश्वमेधप्रकरणेऽधीताः ।

अङ्गाः स्वाहा, वार्ष्णेयः स्वाहा, उदकाय स्वाहा, तिष्ठ-
न्तीभ्यः स्वाहा, स्रवन्तीभ्यः स्वाहा, स्पन्दमानाभ्यः
स्वाहा, कूप्याभ्यः स्वाहा, सृष्ट्याभ्यः स्वाहा, धार्याभ्यः

* तस्मिन् इत्यत्र चत्वार इति क-पुस्तके पाठः ।

स्नाहा, अर्णवाय स्नाहा, समुद्राय स्नाहा, सरिराय
स्नाहा ।

इति यथादैवतं त्यागः कार्यः ।

ततो वरुणप्रार्थना ।

प्रतीचीश नमस्तुभ्यं सर्वाघोत्रविनाशन ।
पवित्रं कुरु मां देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि भगवन् यन्मया कृतम् ।
तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जलाधिप ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यावान् विधिरनुष्ठितः ।
स सर्वस्वत्प्रसादेन पूर्णो भवत्वपांपते ॥
गृहीत्वा तु ततः कुम्भान् पञ्चपञ्चवसंयतान् ।
कृत्वा सुवासिनीदोःषु गीतवादित्रनिस्त्रनैः ॥

...ःषु हस्तेषु ।

यागभूमिं समागच्छन् मध्ये मार्गं बलिं क्षिपेत् ।
उपलिप्य तथा भूमिं शृतेनास्मिन् वा तथा ॥

तत्र मन्त्राः ।

ॐ नमो भगवते क्षेत्रपाल भासुर त्रिनेत्र ...लासुख
अवतर अवतर कपिल पिङ्गल जङ्घुर् जिह्वाललन
क्षिन्धि क्षिन्धि भिन्धि भिन्धि कुरु कुरु सुर सुर चल चल
लल लल ह्रीं ह्रीं हूं हूं बलिं गृह्णा ॥ स्नाहा । इति ।
यज्ञमण्डपहारे च कुर्यात्वीराजनं त ॥
यज्ञमण्डपमध्ये च स्थापयेद्देदिकोप ॥

कुर्वानिति शेषः-५।

हारेण पश्चिमेनैव प्रवेशो नेतरेण तु ।

इति जलयात्रा ।

अथ सर्वकर्मोद्भूतपुण्याहवाचनविधा

तच्च येषां शाखायां कल्पसूत्रादौ विस्तृतं सङ्गितं वा अभि-
हितमस्ति तैस्तदेव अनुष्ठानव्यम् ।

ब्रह्मस्य वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्यः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनस्मरणात् । येषां वाजसनेयी-
प्रथतिशाखिणां गृह्यादौ नोक्तं तैस्तु बह्वृचपरिशिष्टोक्तं शौनका-
स्तुक्तं वा शास्त्रं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्षति जैमिनिस्मरणात् ।

यन्मन्त्रात् स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्ष्यवत् ॥

मङ्गलवचनाच्च । स्मृतिप्रवितृणां मन्वादीनां सर्वसाधारस्त्रेण

प्रवृत्तेः परम्

अथ पुण्याहकालानम् । स्मृतिसङ्ग्रहे ।

पुण्येऽहर्निश सम्प्राप्ते विवाहे चौलके तथा ।

व्रतबन्धे च गृह्यादौ तथा जननकर्ष्यसि ॥

गृह्यारम्भे धनप्रप्तौ तीर्थयात्राभिगमने तथा ।

नवग्रहमन्त्रेऽनन्तौ अद्भुतानां तथैव च ॥

षट्शुप्रवेशने चैव ग्रामस्याभिनिवेशने । ०
 गजबन्धे तुरङ्गाणां दासेराणाञ्च सङ्गहे ॥
 सर्वेषु कर्ममात्रेषु प्रारम्भे स्त्रिंशत्वाचनम् ।
 अष्टत्रिंशत्मात्रेषु न कुर्यात्पुण्यवाचनम् ॥
 वाचनीया द्विजाः सम्यग्देशस्त्रपरायणाः ।
 न तत्र कुनखी काणो हीनाङ्गोऽङ्गाधिकस्तथा ॥
 क्षयरोगी च कुष्ठी च श्यावदन्तोऽभिग्रस्तकः ।
 बन्धश्च विधुरो वाग्मी क्रूरस्तु खलसेवकः ॥
 वकहन्तिश्च दम्भी च हैतुको ज्ञानदुर्बलः ।
 सङ्घोपपतिश्च कन्धसो व्यसनी सोमविक्रयी ॥
 कन्याविक्रयलक्ष्णहाजिविक्रयी पिशुनोऽनृतः ।
 लांकदुष्टः पराधीनो राजद्रोहपरायणः ॥
 एते चान्ये च विप्राश्च न वाच्याः स्त्रिंशत्वाचने ।
 ताम्बूलमक्षता द्रव्यं दूर्वा पुष्याणि चन्दनम् ॥
 कुङ्कुमाक्तानि पात्राणि अक्षताः कुङ्कुमान्विताः ।
 पुण्यतीर्थोदकं सम्यङ्निधाय कलशे शुभे ॥
 सुवर्षं फलपुष्याणि द्रव्यमात्रं निधापयेत् ।
 उदङ्मुखः प्राञ्जुखो वा यजमानः समाप्ति
 निषण्णो ब्रह्मले पीठे स्थिता अन्ये दि. ११५. १२५. यशुः ।)
 सुदूर्वापाणयः सर्वे शुचयः शुचिश्च (१०५. २५. ५५५ ।)
 ॥ (८५. ५८५. १५५ ।)

• सङ्घोपपतिरिति च-पुनश्च पाठे ते । (८५. ५८५. १५५ ।)

कालज्ञानादिकं कुर्यादनुज्ञातो द्विजातिभिः ।
 उद्धृत्य सपिधानन्तु कलसं हेमपूरितम् ॥
 पद्मासनसमाविष्टो नमस्कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 पश्चात्प्रजापतिरिति ब्रूयुः प्रयतमानसाः ॥
 पुण्याहं वाचयिष्येऽहमिति वाचयिता वदेत् ।
 वाच्यतामिति भाषन्ते वक्ता रथ सुतेजसः ॥
 अथो जाते च शकुने सामगायसि-पूर्वकम् ।
 ऋचं सर्व्वं सह ब्रूयुस्ततो वाचयिता द्विजः ॥
 षोडशपूर्व्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।
 परे ब्रुवन्त्विति ब्रूयुरो पुण्याहमितीतरे ॥
 पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 ततः स्वस्ति न इन्द्रेतिः ऋचं ब्रूयुः सहोभये ॥
 ततो वाचयिता पूर्व्वमो स्वस्तीत्यभिधाय तु ।
 पश्चाद्भवन्त इति च ब्रुवन्त्विति प्रभाषते ॥
 ॐ स्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिब्रूयुस्ततः परम् ।
 प्रारिप्सितं चतुर्थीज्ञा कर्म्म वाचयिता ततः ॥
 प्राप्तास्तीत्याद्यं ब्रुवन्त्वेव* पूर्व्ववत्समुदीरयेत् ।
 गन्तीत्यत्र चतुर्थ्यन्त-तत्तत्त्वार्थोक्तिपूर्व्वकम् ॥
 वदेत्पूर्व्वं च प्रतिब्रूयुरथ सर्व्वेऽपि ते द्विजाः ।

- * प्रथमस्तवकाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्ट-
 † तिष्ठेत्प्रातः । (२५ अ. १८ म. षष्ठः ।)
 ‡ सुवर्णशकै पाठः ।

ऋध्यामप्तोममित्यादिः ऋचं ब्रूयुः सहोश्चकैः ॥
 ततो वाचयिता ऋचिं भवन्त इति-पूर्वकम् ।
 हुवन्त्विति वदन्वन्त्येः ब्रूयुरोमृध्यतामिति ॥
 एवमेवोभयेऽपि द्विरभ्यसेयुरिदं पुनः ।
 पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्रनाः ॥
 आश्रयेरन्निमे सर्व्वं यथागमपरम्परम् ।
 ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्य्यमूर्द्धनि ॥
 किञ्चिन्निश्चेत्तथैवान्धे ब्रूयुश्च विविधाशिशः ।
 आपो हि ष्टादयस्त्रिस्रः॥ ग्रन्थो देवीऽ ऋचैकया ॥
 ईशानावाय्याणांमिति॥ शुद्धवत्यघमर्षणम् ।
 तरस मन्दीति सूक्तं॥ सर्व्वपापप्रणोदनम् ॥
 पवस्व सोमः॥ इत्यादि ऋग्भिः प्रोक्ष्य समन्ततः ।
 पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्व्वकल्याणवान् भवेत् ॥

- ऋध्यामप्तोमं सङ्ग्रहणं वाजना नो मन्त्रं सरथेहीपयातम् ।
 यत्रो न पक्षं मधु गोधनरा भूतांशो चन्निर्गोः कामसुभाः ॥ (१०म. १०६सू. ११सूक्त
 † वदेदन्धे इत्येव श्रौतकोशः पाठः समीचीनः ।
 ‡ आपो हि ष्टा मवीमुक्-सा न ऊर्ज्जं दधात नः ।
 महे रथाय चक्षसे ॥ (११च. ५०म. यजुः ।)
 § यत्रो ईशोरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये । ग्रन्थोरभिष्टवन्तु नः ॥ १२म. यजुः ।)
 ¶ ईशानावाय्याणां चयन्तीशरंशोनाम् । अपो याचामि मेवजन्तु न. ८सू. ५सूक्तम् ।)
 ॥ तरस मन्दी धावति धारा सुतस्त्रात्स्रः । तरस मन्दी धावति. ५८सू. १सूक्तम् ।)
 •• पवस्व सोम पीतये इवेन्द्रस्य हार्दिं सोमधानमावित्र ।
 पुरा नो वाधादुरितानि पारथ चेचविशि दिव्य वाहा विष्टुर्दम. ७१सू. ६सूक्तम् ।)

सस्त्रिवाचनमित्तु सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ।
आदावन्ते च कर्त्तव्यमिति यन्नविदो विदुः ॥
इति शौनकायि पुण्याहवाचनम् ।

गोपारिजाते हारीतेनात्र विशेष उक्तः ।

पुण्याहवाचनं पूर्वं सदारं ब्राह्मणस्य च ।
तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥

पारिजाते यमः ।

नीलतजाशुमण्डल इत्यादि हेमाद्रियन्योक्तं सर्वकर्मासाधारणं
ग्राहवाचनम् । तथाच शौनकायि ।

पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि ।
योक्तव्यः* कर्मणामादौ भन्ते, चोदयसि इये ॥
अर्चिता ब्राह्मणाः पूर्वं गन्धमात्यैः सदक्षिणैः ।
तिष्ठेयुः प्राङ्मुख्य युष्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥
उदङ्मुखी वाचयिता तिष्ठेदेभ्यश्च† दक्षिणे ।
विभ्रत्पूर्वमपां कुम्भं पिहिताननमर्चितम् ॥
तत्रादावाप इत्येवं वदेहाचयिता ततः ।

प्रदादौऽपि शिवा आपः सन्वित्येवं हुवन्त्यथ ॥
गन्धैः इति वदेदेकः सुमङ्गल्यमितीतरे‡ ।
वदेत्पूर्वं अनस इत्येवमपरेऽपि च ॥

* प्रथम इति क-पुस्तके पाठः ।

† तिष्ठेदेभ्यश्च इति क-पुस्तके पाठः ।

‡ सुमङ्गल्यः पान्चतीतरे इति क-पुस्तके पाठः ।

सौमनस्यमिति ब्रूयुरसुशब्दान्तमत्वरः । °
 पश्चादक्षत इत्येवं ब्रूयाद्वाचयिता ततः ॥
 अन्येऽक्षतञ्चारिष्टञ्चास्वित्येवं ब्रूयुरर्चिताः ।
 ततो वाचयिता विप्रो दक्षिणा इत्युदीरयेत् ॥
 स्वस्तिशब्दाद्यमुच्चार्य दक्षिणाः पास्वितीतरि ।
 बहु देयमिति ब्रूयुरसुशब्दान्तमत्वरः ॥
 कर्साथ दक्षिणं जानुं पातयित्वा मञ्जीतले ।
 उदङ्मुखो जपेत्सूक्तं अथयेत्येवमादिकम् ॥
 जपित्त्वोत्थाय तं कुम्भं बिभ्रन्तिष्ठन्मुदङ्मुखः ।
 मनः समाधीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 समाहितमनसः सा इत्येवं प्रब्रुवन्त्यथ ।
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 प्रसन्नाः सा इति प्रीताः प्रतिब्रूयुरथेतरि ।
 शान्तिः पुष्टिसुष्टिर्दृष्टिरविघ्नमित्स्वतु क्रमात्* ॥
 आयुष्यमारोग्यमिति शिवं कर्म तथापि च ।
 कर्मधर्मवेदशास्त्रधनधान्येष्टसम्पदः ॥
 असुशब्दान्तमुच्चार्य वाचयित्वा तथा परे ।
 प्रजापतिः प्रीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ।
 परे प्रथममुच्चार्य प्रीयतां भगवानिति ।
 गोमयेनोपलिप्योर्वीं रङ्गवज्रिकयार्चः* ॥

* तथा सुष्टिर्दृष्टिरविघ्नमित्स्वतु क्रमादिति न-पुस्तके राठः ।

प्रत्यधान्वीपरि स्थाप्यं पूर्णं हि कलसहयम् ।
 दक्षिणे चोत्तरे चैव सुवर्णेन समन्वितम् ॥
 प्रमाणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।
 यत्रोद्गाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ।
 पञ्चदशाङ्गुलविपुलसूत्रेणः षोडशाङ्गुलः ॥
 द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ।
 पुण्याहवाचनञ्चैव ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥
 इति पुण्याहवाचने विशेषविधानम् ।

अथ सर्वकर्माङ्गभूत विनायकशान्तिविधानम्

तस्य अनिष्टनिवृत्तिफलकत्वेन काम्यत्वेऽपि
 एवं विनायकं पूज्य ग्रहाद्यैव विधानतः ।
 कर्मिणां फलमाप्नोति
 गान्धर्वलोकान् सर्वकर्माङ्गतोक्तेः ।

प्रायश्चित्तः ।

विष्णुः कर्मविघ्नसिद्धार्थं विनियोजितः ।
 गणानामभिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥
 तेनोपसृष्टं यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।
 स्वप्नेऽवगाहोऽत्यर्थं जलं मुग्धांश्च पश्यति ॥

काषायवाससस्यैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।
 अन्धजैर्गर्हभैरुष्टैः सहैकनावतिष्ठते ॥
 ब्रजश्चापि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 तेनोपसृष्टो ह्यभते न राज्यं राजमन्दनः ।
 कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥
 आचार्यत्वं शोचियच्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।
 बधिन्नाभश्च नाप्नोति क्वपिश्चापि क्वपीवसः ॥५

अथ तस्य प्रयोगो यथा ।

स्नापनं तस्य कर्त्तव्यं पुष्टेऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
 गौरसर्षपकल्केन साग्धेनोष्णादितस्य* तु ॥
 सर्वोषधेः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या हिजाः शुभाः ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानादस्त्रीकाव्यक्रमाद्भुदात् ।
 सृष्टिकां रोचनां गन्धं गुम्फुलैश्चासु निक्षिपेत् ॥
 या स्नाह्यतास्त्रेकवर्षेऽथतुर्भिः कलसैर्भुदात् ।
 चन्दनागुरुकसूरीकपूराद्याः सुगन्धयः ॥
 चन्दंस्थानुडुहे रत्ने स्याद्य भद्रासनं ततः ।
 सहस्राक्षं शतधारसृषिभिः पावनं कृतम् ॥
 तेन स्वामिषिश्चामि पावमान्यः पुनर्न ते ।
 भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥

* उष्णादितस्य उपनिषत्सः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ।
 यत्ने केशेषु दीर्घान् सौमन्ते यश्च मूर्धनि ॥
 खलाटे कर्णयोरस्त्रीरापस्तदन्नन्तु ते सदा ।
 स्नातश्च सार्धपैक्षैलैः सुवेषीदुम्बरेण तु ॥
 सुहुयान्मूर्धनि कुशान्.सव्येन प्रतिगृह्य च ।
 मितश्च सन्धितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ॥
 कुशाख्यो राजपुत्रश्चेत्येतैः* स्वाहासमन्वितैः ।
 नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्यथे शूर्पे कुशानास्तीर्थं सर्व्वतः ।
 कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लवीदनमेव च ॥
 तान् सकृदवहृतान्, पल्लवीदत्तं तिलपिष्टं चोदन इत्यर्थः ।
 मत्स्यान् पक्षांस्तथैवामास्यांसमेतावदेव तु ।
 युष्यं चित्रं सुगन्धश्च सुराश्च त्रिविधामपि ॥
 पैष्टी माध्वी चेति त्रिविधा सुरैत्यर्थः ।
 मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोष्णैरकस्त्रजः† ।
 तद्ध्यक्षं पायसश्चैव शुद्धमित्रं समोदकम् ॥
 प्रभाम्बुं सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।
 विनीतं च स्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥
 दूर्वासवैशम्पायां दत्त्वाद्यं पूर्व्वमञ्जलिम् ।

* ऐतैः अथ अन्ते इति व-पुस्तके पाठः ।

† वैशम्पायन इति च पाठः याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 ततः शुकाम्बरधरः शुकामाख्यांशुलेपनः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्दक्षयुग्मं गुरोरपि ॥
 एवं विनायकं पूष्यति ।

उच्छेरकास्तण्डुलविकारा अपूपविशेषाः ।

अथास्य स्रष्टप्रयोगः । राजाः गौरसर्षपकल्कादिसामग्रीं
 सम्याद्य शुभे सुहृत्ते कृतमित्यंक्रियोऽमुकप्रयोजनसिद्धयर्थं विना-
 यकशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्रुताध्ययनवन्तं ब्राह्मण-
 माचार्यत्वेन ब्रूत्वा चतुरोऽन्यादृत्विजो ब्रूत्वा च ऋत्विग्भिः सह
 आचार्यैश्च कर्म कारयेत् । तत आचार्यः शुभे सम्पार्जिते
 देशे पञ्चवर्षैः पिष्टैर्भद्रासनाद्यभिकं स्वस्तिकं कृत्वा तत्र रत्न-
 मानुषुषं चर्म उत्तरलोमं प्राग्ग्रीवं संस्त्राप्य तत्र श्रीपर्णादि-
 पीठं निधाय श्वेतवस्त्रेषांशुष्याय तस्य चतुर्दिक्षु कृतस्वस्तिक-
 मण्डलेषु अत्रपास्फुटितैकवर्षांश्चतुरः कलशान्चन्दनादिचर्चितान्
 पुष्पमालावेष्टितकण्ठान् वस्त्रवेष्टितांश्च धान्यराशौ नि-
 ऋदोदकीन नदीसङ्गमोदकीन वा कलशानापूर्व्यं सप्त क्षाप-
 यित्वा

उद्भृतासि वराह्येण कृष्येन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राच्च सर्व्यं पापं प्रमे चय ॥

इति मन्त्रेण पञ्च स्रष्टः प्रच्छिद्य

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥

इति मन्त्रेषु चन्दनादिगन्धांश्चिष्य गुणुत्तमपि निषिष्य सह-
कारादिपञ्चवात्रिधाय पूर्णपात्रं विन्यस्त तेषु वक्ष्यं षोडशीप-
चारैः सम्पूज्य स्वशास्त्रोक्तां शान्तिं पठित्वा भद्रासनस्त्रीत्तरे देवे
ऐशान्यां वा पीठादिषु विनायकम् अम्बिकाञ्च वक्ष्यमाच-
मन्त्राभ्यामावाहनप्रकृतिभिरुपचारैः सम्पूजयेत् ।

मन्त्रौ तु ।

ॐ तत्सुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती
प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ सुभगायै विद्महे काममात्मिनी
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥ २ ॥ इति ।

अथ स्वशास्त्रोक्तेन विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं उपयित्वा
प्राज्यभागान्तं ज्ञत्वा गवाज्यलोखीजतन गौरसर्षपकस्त्रेण
उद्धर्तिताङ्गं सर्वोषधिसूक्ष्मचन्दनागुरुकसूरिकादिभिश्च विसिताङ्गं
यजमानं भद्रासने उपवेश्य स्वष्ट्यादिमार्गेण स्वस्तिवाचनं
पठेत् । अथ ऋत्विक्कथित आचार्यः पतिपुत्रवतीभिः पुर-
धौ प्रमातृगौरीराजनं यजमानमभिविचेत् । तत्र पूर्वदेशाव-
सितं कुम्भमादाय

सहस्रान् अतधारद्विभिः पावनं ज्ञतम् ।

तेन त्वामभिविचामि पावमान्धः पुनस्तु ते ॥

इति मन्त्रेषामभिविच्य ततो दक्षिणं कुम्भमादाय

भगं ते वक्ष्यो राजा भगमिन्द्रो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ .

इत्यनेन मन्त्रेषामभिषिञ्च पश्चिमदिग्बन्धितं कुम्भमादाय

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यञ्च मूर्धनि ।

सलाटे कर्णयोरक्षीरापस्तदन्नम् तु ते सदा ॥

इति मन्त्रेषामभिषिञ्च उत्तरं कुम्भमादाय

सहस्राक्षं शतधारसृषिभिः पावनं क्षतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रैस्त्रिरभिषिञ्चेत् । अथाचार्यः स्वसव्यपाणिगृहीत-

कुशान्तरिते यजमानशिरसि सार्षपं तैलमौदुम्बरेण स्तुवेणादाय

षड्हाडुतीर्जुडुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा ।

ॐ मिताय स्वाहा । यथादेवतं त्यागः । ॐ सन्मिताय

स्वाहा । ॐ शालाय स्वाहा । ॐ कटुद्विषाय स्वाहा ।

ॐ कुशाण्डाय स्वाहा । ॐ राजपुत्राय स्वाहा ।

इति यजमानशिरसि हुत्वा एतैरेव षड्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नग्नी पूर्व्वं-

क्षतं चरुं हुत्वा होमशेषं समाप्य अग्नेः सव्यतात् प्रागादिदिग्-

दग्नादिब्रह्मान्तेभ्यो देशदेवेभ्यःस्तत्तस्मिन् कौर्मन्त्रैः सदीप

दत्त्वा यजमानं स्नापयेत् । अथ स्नातः शुक्लाम्बरधरं यजमानो

गुरुणा सहितो विनायकाय अम्बिकायै च किञ्चिद्वहत्सम्पूर्णा-

वहत्सपुष्पांस्तिलपिष्टमिश्रितोदनं पक्वापक्वा मन्त्रान् तथा-

• देशदेवेभ्य इत्यत्र देशदेवेभ्य इति साधोयान् पाठः । देशा दिक्सम्बन्धीया
देशादीभ्य इत्यर्थः ।

विधमांसं मूलकं पूरिकापूपान् वर्षुलपिष्टविकारान् उखेरका
अपूपमेदास्तक्षुजः दध्यन्नं पायसं सगुडपिष्टमोदकांश्च उप-
हारत्वेन हयोर्मेषशाम्बिकर्योर्विचित्राणि पुष्याणि त्रिविधां सुरा-
मपि निवेदयेत् प्रत्येकम् । मत्स्यस्थाने माषादिः, सुरास्थाने
शवणसहितं चीरं देयमिति श्रिष्टाः । ततः पूर्वोक्तगायत्रीभ्यां
सर्वीसर्षपयुक्तं पुष्याञ्जलिं त्रिवेद्य विनायकमुपतिष्ठेत् ।

उपस्थानमन्त्रा यथा ।

रूपं देहि यशो देहि भगवन् देहि मे भगम् ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

अथ अम्बिकोपस्थानम् । तदुपस्थानमन्त्राः ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि इत्यादि समानम् ॥

यथाचार्यैः शूर्पं कुशानाम्नीर्थं उपहारशेषं कृताकृतं तण्डुलादि-
दकान्तं तत्र निधाय चतुष्पथं गत्वा तत्रोपलिय वक्ष्यमाण-
शिवं निदध्यात् ।

मन्त्रा यथा ।

प्रदार्तं चतुर्विधं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

मरुतः शिवाग्निनी रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥

असुरा यक्षधानाश्च पिशाचा मातरस्तथा ।

शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥

अश्वकाः शिवाग्निर्धर्वा नागा विद्याधरा नगाः ।

दिक्पाला लोकापालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥
जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।
मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिप्रन्विनः ।
सौम्या भवन्तु ह्यमाश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥
एवं बलिं दत्त्वा गृहमागत्य आचम्य वस्त्रद्वयसङ्घितां दक्षिणां
सप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ऋत्विग्भ्यश्च केवलां दक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।
इति विनायकशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मोद्भूतं गृहशान्तिविधानम् ।

तस्य श्रीकामः शान्तिकामो वेति फलसंयोगेऽपि
एवं विनायकं पूज्य गृहाश्वैव विधानतः ।
कर्मिणां फलमाप्नोति

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकर्मसाधारणत्वोक्तेः । तच्च येषां शास्त्रिनः
स्मृत्यद्वादावभिहितं तैस्तदेवानुष्ठेयम् । बह्वक्ष्यं वा स्मृत्यद्वादि-
मित्यादि स्मृतेः । येषां च स्मृत्यद्वादी नोक्तं तैर्वा स्मृति-
स्मृत्युक्तमनुष्ठेयं स्मृतीनां सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः ।
याज्ञवल्क्यः ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा गृह्ययज्ञं माचरेत् ।
हव्यायुःऽपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरेत् ॥

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्री वृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनैश्वरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥
 ताम्रकारस्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
 रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्थ्या ग्रहाः क्रमात् ॥
 स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।
 यथावर्णं प्रदेयानि स्वासांसि कुसुमानि च ॥

स्वर्णकादुभाविति द्वयोः स्वर्णमयत्वम् ।

गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आकृष्णेन* इमं देवान् अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्ः† ।
 उद्बुध्यस्वेति‡ च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः ॥

* आकृष्णेन रजसा वर्णमानो निवेशयन्नमृतं मण्यं च ।

द्विरण्ययेन सविता रथिना देवी याति भुवनानि पश्यन् ॥

(१म. ३५सू. २श्लो. १)

† इमं देवा असपत्वं सुवहं मङ्गते अजाय मङ्गते ज्येष्ठाय मङ्गते जानरात्र्याग्निमृ-
 षाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये विज एव सोऽमी राजा

प्रकीर्त्तिताः ।

(८अ. ४०म. यजुः ।)

‡ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अथम् ।

अपां रितोषि मिश्रति ॥

(८म. ४४सू. १६श्लो. १)

§ उद्बुध्यस्वामि प्रतिगृह्यन् त्वमिष्टापूर्णे संसृजिषा मयश्च ।

अभिनृग्यथस्ते च त्वरन्निन् विन्ने देवा यजमानश्च सीदत ॥

(१५अ. ५४म. यजुः ।)

बृहस्पते अतिशदर्थ्यः*स्तथावात्परिस्रुतः† ।
 शमी देवीः‡स्तथा काण्डात्§ केतुं कण्ठमामिमास्तथा ॥
 अर्कः पलाशः खदिरस्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
 एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 ह्योतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥
 गुह्यौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरघाष्टिकम् ।
 दध्नीदनं हविषूणं मांसं चिन्नान्नमेव च ॥
 दद्याद्ब्रह्ममादेतद्विजिभ्यो भोजनं बुधः ।
 शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
 धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो ह्यः क्रमात् ।
 कृष्णा गौरायसम्ह्याग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यस्य यस्य यदा दुस्यः तदा यत्नेन पूजयेत् ॥
 ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

- बृहस्पते अतिशदर्थ्यो अर्कस्तुमहिभाति कृतमञ्जनेषु ।
 यद्दीदयश्चवसश्चतमजात तदव्यासु द्रविणं धिष्टि चिन्तम् ॥ (२२. १३३. १.)
- † अत्रात् परिस्रुतो रस ब्रह्मणा व्यापयत् चतुं पयः सोमं प्रजापतिः ॥ इति सत्य-
 मिन्द्रियम् । विपानए शुक्रमन्त्रस इन्द्रस्येन्द्रियमिन्द्रियोऽश्वतथः ॥ (१८. ७५. यजुः १)
- ‡ शमी देवीरिति मन्त्रः १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- § काण्डाकाण्डाप्ररीहन्ति पक्षयः पक्षयस्परि ।
 एवा नी दूर्वा प्रतनु सृष्टेच यत्नेन च ॥ (१३. २. म. यजुः १)
- ¶ केतुं कण्ठं न केतवे पेशो मर्वा अपेशसे । समुपहिरजावर्गाः ॥ (१२. ६५. १३३. १.)
- ॥ स तं यत्नेन पूजयेदिति य-पुष्पके पाठः ।

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ।
 भावाभावी च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 अन्यत्सर्वमङ्गजातं द्वितीयस्तं वक्ष्यते ।
 इति याज्ञवल्क्योक्तग्रहशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मोपयोगि सर्वतोभद्रमण्डलादिकमुच्यते ।

तदुक्तं शारदातिलके ।

चतुरस्रे चतुष्कोणे* कर्णसूत्रसमन्विते ।
 चतुर्थेष्वपि† कोष्ठेषु कोणे सूत्रचतुष्टयम् ॥
 मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेद्युः पातयेत्तथा ।
 पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥
 पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
 पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ॥
 तदुद्गृहेषु मत्स्येषु दद्यात्सूत्रचतुष्टयम् ।
 ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ॥
 प्रमादोच्योर्गता रेखाः कुर्यात्सप्तदशैव तु ।
 एवं‡ द्वयं§ मन्त्री षट्पञ्चाशद्वयान्वपिः ॥

* चतुरस्रं च द्वे द्वे इति शारदातिलके पाठः ।

† चतुर्थेष्वपि इति शारदातिलके पाठः ।

‡ यावच्छतदशमिते क-पुस्तके पाठः ।

§ पूर्वापरायते क-पुस्तके पाठः ।

तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
 षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पद्मं सलक्षणम् ॥
 वह्निःपंक्त्यां भवेत्पीठं पंक्तियुग्मेन वीथिका ।
 द्वारशीभीपशीभाष्यान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् ।
 पद्मचेन्नस्य सन्धयश्च द्वादश्यां, वह्निः सुधीः ॥
 तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ।
 आद्यं स्यात्कार्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं पद्मपत्राणां सुक्तांशिन दलाग्रकम् ।
 वाद्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद्विधिना सुधीः ॥
 निधाय केशरागेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ।
 लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
 दलाग्राणाञ्च यन्मानं तस्मानाद्दृत्तमालिखेत् ।
 तदन्तराले तन्मध्यसूत्रस्योभयतः, सुधीः ॥
 आलिखेद्द्वाराङ्गस्तोन दलाग्राणि समं ततः ।
 दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
 एतस्माधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।
 पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्क्ययेत् ॥
 अथशिष्टैः पदैर्विद्वान् गान्त्राणि परिकल्पयेत् ।
 पदानि वीथिसंस्थानि मार्क्ययेत् पंक्तिभेदतः* ॥

दिक्षु द्वाराणि रघयेद्विचतुःकोष्ठकैस्ततः ।
 पदैस्त्रिभिरद्यै तेन शोभाः स्युर्हारपार्श्वयोः ॥
 उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ।
 अत्रिशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्वाञ्चतुष्टयम् ॥
 रञ्जयेत्यञ्चभिर्वर्षैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ।
 पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात्कितं तण्डुलसम्भवम् ॥
 कुसुमचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ।
 विल्वादिपत्रकं श्याममित्युक्तं पञ्चवर्णकम् ॥
 अङ्गुलौक्षेधविस्ताराः समा रेखाः सिताः शुभाः ।
 कर्णिकां पीतवर्णेन केसरदण्डरूपेण च ॥
 शुभ्रवर्णेन पत्राणि तन्मन्वीन् श्यामलेन च ।
 रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ॥
 केशराः पीतवर्णाः स्युररुणानि दलानि च ।
 सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः पीतेनाप्यसितेन च ॥
 रञ्जयेत्पीठगर्भाणि षादाः स्युररुणप्रभाः ।
 गान्धाणि तस्य शुक्लानि चतसृष्वपि वीथिषु ॥
 आदिलिखेत्कल्पलतिकां दलपुष्पफलान्विताम् ।
 वर्षैर्धेनाविधैश्चित्रैः सर्वदृष्टिमनोहराम् ॥
 द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः ।
 उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभांसि च ॥
 तिस्रो रेखा बहिः कुर्यात्कितरक्तासिताः क्रमात् ।
 मण्डलं सर्वतोभद्रमेतस्माधारणं स्मृतम् ॥

चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भगो द्वादशधा सुधीः ।
 पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
 चतुश्चत्वारिंशदाद्यं पश्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
 कोष्ठैः प्रकल्पयेत्पीठं पञ्चधा नैवात्र वीथिकाः ॥
 द्वारशोभे यथापूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
 अथशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोष्ठानि तन्त्रवित् ॥
 विदध्यात्पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ।
 चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्यारचयेत्सुधीः ॥
 पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ।
 वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ॥
 दिग्गन्तेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत् ।
 विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः ॥
 मार्जयेत् स्वस्तिकाकारान्* श्वेतपीतारुणासितैः ।
 रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ॥
 प्राक्प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत्समापयेत् ।
 नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ॥
 पञ्चाङ्गं मण्डलं प्रोक्तमेतत्स्वस्तिकवर्जितम् ।
 दीक्षायां देवयज्ञे च मण्डलानां चतुष्टयम् ॥
 सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥
 इति शारदातिलके सर्वतोभद्रादिमण्डलप्रकारः ।

* स्वस्तिकाकार इति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ स्कन्दपुराणोक्तं सर्वतोभद्रम् ।

प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्थादिकोनविंशतिम् ।
 खण्डेन्दुस्त्रिपदा कोर्णे पञ्चपादा तु शृङ्खला ॥
 एकादशपदा वल्लो नवभिः पार्श्वभद्रकम् ।
 चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशता पदैः ॥
 मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम् ।
 शिर्षेन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥
 भद्राऽरुणासिता वापी कर्णिका पीतवर्णिका ।
 गौरा कृष्णा तथा नीला रक्ता पीता तथैव च ॥
 इमानि पञ्चवर्णानि चन्द्रादिक्रमतो न्यसेत् ।
 परिधित्रयसंयुक्तं वाह्ये सत्त्वरजोऽसितैः ॥

अथ मण्डलदेवताः कथ्यन्ते । सङ्ग्रहे ।

ब्रह्मस्थानं श्रुतं मध्ये सोमस्तस्योत्तरे भवेत् ।
 ईशान्यामीश्वरः प्रोक्त इन्द्रं पूर्वं प्रपूजयेत् ॥
 आग्नेय्यामग्निमावाह्य दक्षिणस्यां यमं यजेत् ।
 नैर्ऋत्यां निऋतिः प्राक्तः प्रतीच्यां वरुणं यजेत् ॥
 वायव्यां चैव वायुश्च सोमं चैवोत्तरे यजेत्* ।
 ईशो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणो यमः ॥
 अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च विष्णुर्वसव एव च ।
 इन्द्रादिथी च सोमश्च कुजज्ञगुरुभार्गवाः ॥

* यजुर्वेदेन न्यसेदिति ग-पुस्तके पाठः ।

शनी राहुः केतुरग्निः पूर्वेः* परिधिदेवताः ।
 ऋतुः सत्यो वसुर्दक्षः कालः कामोऽनिलोऽनलः ॥
 अङ्गिराः पुलहश्चैव ऋतुः प्राचेतसस्तथा ।
 वशिष्ठश्च भृगुश्चैव तथा नारद एव च ॥
 एताश्च देवताश्चैव दक्षिणे पंक्तिदेवताः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 माहेन्द्री चैव चामुण्डा वरुणः सरितां पतिः ।
 इक्ष्वाकु सुरोदय दध्नीदो गुह्यसागरः ॥
 घृतीदः क्षीरसिन्धुश्च पश्चिमे पंक्तिदेवताः ।
 आपो भ्रुवश्च सोमश्च ध्रुवश्चैवानिलोऽनलः ॥
 अजैकपादद्विर्ब्रह्मो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च कुबेरश्चैव देवताः ॥
 एता उत्तरतः पूज्याः सर्व्वतोभद्रदेवताः ।
 इन्द्राग्निमध्ये स्थाने च अश्विनी परिपूजयेत् ॥
 आग्नेययमयोर्मध्ये विश्वेदेवाः सपैतकाः ।
 यमनैर्ऋतयोर्मध्ये सप्त यक्षाश्च पूजयेत् ॥
 नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये भूतनागांश्च† पूजयेत् ।
 वरुणवायव्ययोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 वायव्यसोमयोर्मध्ये वसवाऽष्टौ तु कारयेत् ॥

* पूर्वे इत्यपि ख-ग, कके पाठः ।

† भूतनागाश्च इत्यपि ख-पुस्तके पाठः ।

सोमस्येशानमध्ये च रुद्रानिकादशान् यजेत् ।
 ईशानस्येन्द्रमध्ये तु आदित्यान्वादशैव तु ॥
 स्वयम्भूसोमयोर्मध्ये महादेवं प्रपूजयेत् ।
 स्कन्दं नन्दीश्वरञ्चैव तत्रैव च प्रपूजयेत् ॥
 द्रुहिणीशानयोर्मध्ये दक्षादीन् सप्त पूजयेत् ।
 परमेष्ठीन्द्रयोर्मध्ये दुर्गां विशुञ्च पूजयेत् ॥
 द्रुहिणाग्नेययोर्मध्ये स्वधां वे तत्र संयजेत् ।
 ब्रह्मणः पादमूले तु पृथिवीं तत्र पूजयेत् ॥
 विरिञ्चियमयोर्मध्ये मृत्युं रोगांश्च पूजयेत् ।
 ब्रह्मनैर्ऋतयोर्मध्ये पूजयेत्त गणाधिपम् ॥
 ब्रह्मवायव्ययोर्मध्ये मरुतस्तत्र पूजयेत् ।
 विरिञ्चिपाशिनोर्मध्ये अपां स्थानं विदुर्बुधाः ॥
 गङ्गा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ।
 तापी च नर्मदा चैव यजेत्तत्रैव सप्तकम् ॥
 लवणक्ष्मादिकान् सप्त सागरांस्तत्र वै यजेत् ।
 कर्णिकोपरि मेरुः स्यात्सत्ये परिधिकं ततः ॥
 सोमादिसन्निधौ चैव आयुधानि क्रमेण तु ।
 गदां त्रिशूलं वज्रञ्च शक्तिदण्डासिपाशकम् ॥
 अङ्गुशयैव तद्वाञ्छे उत्तरादिक्रमेण तु ।
 गीतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ॥
 जमदग्निर्वशिष्ठश्च अत्रियैवाथ सप्तमः ।

अरुन्धत्यष्टमी चैव प्रयष्टव्या अथान्तिमे* ॥
 परिधौ प्राक्क्रमेणैव ऐन्द्राद्याश्चैव मातरः ।
 मण्डलस्य वह्निर्देशे पूर्वादिक्रमयोगतः ॥
 मध्ये सूर्यं प्रतिष्ठाप्य सोमादिग्रहकान् यजेत् ।
 स्थाप्यैवं देवताः सर्वाः सम्पूज्य च यथाविधि ॥
 कुण्डे वा स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्याथ होमयेत् ।
 तिलाज्यैर्दशसंख्याका आहुतीः प्रतिदैवतम् ॥
 क्षीरौदनं ब्रह्मणे तु इन्द्रादीनां यथाविधि ।
 बलिं दद्यात्प्रयत्नेन यथालाभं विचक्षणः ॥
 एवं मण्डलदेवांश्च पूजयेन्मण्डले शुभे ।
 तस्य देवाः प्रसीदन्ति कृतं कर्म शुभावहम् ॥
 अनिष्टा मण्डले देवान् कर्मं शान्तिकर्षीष्टिकम् ।
 यः कराति स दुर्मन्धा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥
 इति सर्वतोभद्रादिमण्डलविधानम् ।

अथ स्त्रीसम्बन्धीनि विधानानि उच्यन्ते ।

तत्रादावपुष्पवतीत्वहरं विधानम् ।

मदनसहार्णवे पितामहः ।

क्षुत्पिपासातुरं नारी भर्तारमवमत्य या ।

मिष्टान्नं स्वयमश्नाति तेनापुष्पवती भवेत् ॥

* यथात्पर इति ग-पुष्पके पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानं द्विजोत्तम ।

पायसं जुहुयात्तत्र मधुसर्पिःसमन्वितम्* ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥

दुर्गा सम्पूजनीयात्र नवग्रहपुरःसरम् ।

मिथुनानि च पञ्चाशद्भोजयेन्मिष्टमन्नकम् ।

दद्यात्सौभाग्यवस्तूनि तेभ्यः शक्त्यनुसारतः ॥

इक्षवस्तवराजञ्च हरिद्राञ्चैव धान्यकम् ।

विकारवच्च गोक्षीरं कुसुमं कुसुमं तथा ।

लवणञ्चाष्टमं ह्येतस्मैभाग्याष्टकमुच्यते ॥

तवराजं सौभाग्यकरं सुवर्णद्रावकं द्रव्यं, कर्पूरं शर्करा वा ।

विकारवद्गोक्षीरमामिन्ना दधि वा । एवं कृते विधाने तु चेद्रजो-

दर्शनाभावस्तदा शक्त्यनुसारणं कर्मणामावृत्तिः कार्या ।

इति अपुष्पवतीत्वहरविधानम् ।

प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नैयाहत्वा पतत्वधः ।

व्यर्थिकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

इति प्रयोगपारिजातेऽभिहितत्वादवश्यं रजोदर्शनाद्यं कर्म

कर्त्तव्यमिति भावः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनविधानम् ।

तत्रादौ शुभाशुभनिरीक्षणम् । वराहसंहितायाम् ।

प्रथमर्त्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम् ।

कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानतः ॥

अथ वस्त्रफलम् ।

शुभाय श्वेतवस्त्राख्या रोगिणी रक्तवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते भ्रुवम् ॥

भोगिनी पीतवस्त्रा च दृढवस्त्रा पतिव्रता ।

दुर्भगा शीर्णवस्त्रा च सुभगा क्षीमवस्त्रिणी ॥

आल्लोहिते भवेद्देश्या श्वेतवर्णे च पुत्रिणी ।

कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतसु लक्षणम् ॥

जडा संवत्सराद्धेन मासे पक्षे तथा खलु ।

रजसु दृश्यते स्त्रीणां सर्वदैशाशुभावहम् ॥

अथ तिथिफलम् ।

वैधव्यदं प्रतिपदि द्वितीया पुत्रवर्द्धिनी ।

सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी ॥

पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी ।

सप्तमी धननाशाय पुत्रदा सौख्यदाऽष्टमी ॥

नवमी क्रोधदा स्त्रीणां दशमी च सुम्नप्रदा ।

एकादशार्धनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी ॥

चयोदशी शुभा ज्ञेया दुर्भगा च चतुर्दशी ।
पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्धिनी ॥

अथ मासफलम् । तत्रैव ।

चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
वैशाखे बहुपुत्राख्या ज्यैष्ठे रोगावृता भवेत् ॥
आषाढे ह्यप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनिनी भवेत् ।
भाद्रे तु दुर्भगा क्लीवा ह्याश्विने च यशस्विनीः ॥
कार्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे स्यात्पुंसली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ।
फाल्गुने सर्वसम्पन्ना प्रथमर्तौ फलं स्मृतम् ॥

अथ वारफलम् ।

आदित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् ।
मङ्गले चात्मघाताय बुधे च धनिनी भवेत् ॥
गुरौ च भर्तृसुखदा कन्यापुत्रप्रसृर्भृगौ ।
पौषत्यकारणं मन्दे म्रियते भर्तृरपतः ॥

अन्यत्र अन्यथापि ।

रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी ।
पतिव्रता क्रेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् ॥

अथ विलाफलम् ।

प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकवर्द्धनम् ।
सङ्गवे सुखसम्पत्तिर्मध्याह्ने धनसन्ततिः ॥

तपस्विनीत्वपि च पुत्रके पाठः ।

अपराह्णे धनावाप्तिः सायाह्णे मध्यमं फलम् ।

पूर्वरात्रे सुखायालं मध्यरात्रे धनक्षयः ।

अपरात्रेऽर्थनाशाय प्रथमर्तुफलं स्मृतम् ॥

अथ स्थानफलम् ।

गृहमध्ये सुखावाप्तिर्गृहद्वारे वियोगिनी ।

शय्यायां सुखदा भूमावनेकापत्यसन्ततिः ॥

अथ द्रष्टृफलम् ।

पुरन्धगा दृश्यते यस्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् ।

विश्वस्तया तु यद्वृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥

रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान् वा तत्सुखं भवेत् ।

स्त्रयं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते ॥

पितृर्गृहे रजो दैन्यं विदधाति पितुः कुले ।

देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽन्यवेश्मनि ।

मार्गे भर्तृवियोगे च चण्डालाद्ये स्मृतप्रजा ॥

विश्वस्तया विधवया ।

अथ नक्षत्रफलम् ।

अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी ।

शुक्रिका दैन्यदा श्रेया रोहिणी सुखदा भवेत् ॥

मृगशु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् ।

आदित्यर्चं सुखं दद्याद्भुवभं सुखवर्द्धनम् ॥

अश्लेषा सुखनाशाय हस्तः पुत्रविवर्द्धनः ।

चित्रा चित्रतनुं नारीं कुरुते नात्र संशयः ॥

स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी ।
 अनुराधार्थभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ॥
 शुभदा चाशुभं मूलं पूर्वाषाढार्थनाशिनी ।
 सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणः सुखवर्धनः ॥
 धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्तौ सुखप्रदम् ।
 तिथिरैकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
 वारः षष्ठगुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः स्मृतः ।
 वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनञ्च ततोऽधिकम् ॥
 अशुभश्चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्तौ हि दृश्यते ।
 विधानं तत्र कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः ॥ इति ।

अथ ऋतुस्वरूपम् ।

नाभिमूले स्थितं पुष्यं चतुर्दशसमन्वितम् ।
 तस्मिन् सर्वाश्च दधते गर्भसम्भवकारणम् ॥
 अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वाक्ये मुकुलीकृतम् ।
 बाह्यात्परवयःप्राप्तौ मुकुलं विकसद्भवेत् ॥
 उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्रवेद्रजः ।
 तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ऋतुर्भवेत् ॥
 मथ योगादिफलम् ।

परिघस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वेष्टतौ ।
 सन्ध्यासूपप्लवेः विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥

विष्टिर्भद्रेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि ।

अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ व्यतीपाते च वैष्टती ।
परिघस्य तु पूर्वार्द्धे षट् चः गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूले तु नाद्यः पञ्च चतुर्दशान् ।
वैधव्यमर्थहानिञ्च सुतनाशं महद्भयम् ॥
वैधव्यं शत्रुवृद्धिञ्च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ।
तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् ॥

अथ राशिफलम् ।

मेघे सव्यभिचारा स्याद्दृषमे परभोगिनी ।
मिथुने धनभोगाख्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
पुष्याख्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा ।
विलक्षणा तुलायाम् तु वृश्चिके तु पतिव्रता ॥
दुश्चारिणी च धनुषि तथा चाप्रियवादिनी ।
मकरे मानहीना च कुम्भे निर्धनबन्धिता ।
मीने विलक्षणे लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ लग्नफलम् । नारसिंहीये ।

लग्नस्य सतमे स्थाने सूर्यो वैधव्यकारणम् ।
पुत्रहानिकरस्वारो बुधः सत्पुत्रदो भवेत् ॥

भारो मङ्गल इत्यर्थः ।

* षट् षडिति ष-पुलकौ पाठः ।

† पञ्चतुर्दशने इति ष-पुलकौ पाठः ।

वृहत्सतिर्धनायुषं शुक्रः सापत्न्यकारकः ।

शनैश्चरे च बन्ध्या स्याद्राहौ तु मरणं भ्रुवम् ॥

अथ गुरुशुक्रोदयफलम् ।

आयुः श्रीः प्रीतिरारोग्यमुदिते गुरुभार्गवे ।

मन्दोदये विरोधः स्यात्क्लेशः स्यात्तामसोदये ॥

तामसो राहुरित्यर्थः ।

अन्यच्च ।

सम्भार्जनीकाष्ठत्वाग्निशूर्पान्

हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्-

दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

इत्यादि सर्व्वं ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ प्रथमर्त्तौ मङ्गलाचारः ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीस्त्रियाः ।

अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥

हरिद्रागन्धपुष्पादीन्द्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।

आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव ॥

दीपैर्नीराजनं कुर्यात्तदीपे वासयेद्दृष्टे ।

ताः सर्वाः पूजयेत्पद्याङ्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ।

अन्यच्च क्रतौ दक्षः ।

आर्त्तवाभिप्लुता नारी नैका वैश्वानि संविशेत् ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः स्नात्वा पापात्प्रमुच्यते ॥

अङ्गनाभ्यङ्गने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।

न कुर्त्यात्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ।

नखानां क्लृप्तनं रज्जुतालपत्रादिबन्धनम् ॥

नेति सर्व्वत्र अनुषज्यते ।

दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयञ्चाङ्गलिना पिबेत् ।

अथ प्रसङ्गाद्भ्रजस्वलास्यर्शुद्विविधानम् ।

ऋतिरत्नावस्थां दक्षः ।

उदक्ये वा सगोत्रे वा सवर्णं वाथवा पुनः ।

तयोः स्नानं मिथः स्पर्शं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णं योनिमन्बन्धे सगोत्रे वा रजस्वले ।

मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥

मत्येकरात्रं नाश्रीयात्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

उदक्ययोर्यदान्योऽन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥

स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याशुचिर्भवेत् ।

मत्या तु नाद्यादाशुचेर्भुञ्जा चेत्यतिवासरम् ॥

तस्मिन् स्पर्शदिने ।

उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।
 उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् ॥
 सन्नाषितां सृशितां वां ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
 आस्नानकालान्नाश्रीतो ह्युभे मत्या मिथः क्वचित् ॥
 स्नात्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।
 एवमभ्यासतद्यावत्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 मत्या रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वृषलीं सृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कच्छमेकन्तु शूद्रा पादेन शुध्यति ॥

कश्यपः ।

रजस्वला सूतिका वा चाण्डालं यदि संसृशेत् ।
 आस्नानकालान्नाश्रीयादतिकच्छं समाचरेत् ॥
 चाण्डालं सार्त्तवा नारी संसृशेद्भोजनान्तरे ।
 वाग्यता वहिरासीना स्नानकालादुपोषणम् ॥
 प्राजापत्यं चरेत्पुत्रात्यश्वगव्यं ततः पिबेत् ।
 विप्रान्हादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥
 पुष्पिणी संसृशेन्मोहादशुभं वा नरं स्त्रियम् ।
 स्नानादर्वाङ्गु भुञ्जीत भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ॥
 सृष्टोदक्या पञ्चनखान्दिशफैकशफागपशून् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरात् ॥

पराशरः ।

रजस्वला यदा सृष्टाः शुना जम्बूकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।

चतुर्गुणं स्मृतं सूद्धिं देशेऽन्यत्राव्रती भवेत् ॥ इति ॥

कच्छप्रकारस्तु मिताक्षरायां यथा ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकच्छः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इत्याद्युक्तस्तप्रकारभेदस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ग्रन्थबाहुल्यभिया नात्र
लिख्यते । कच्छादिव्रतन्तु स्नानोत्तरकाले कार्यम् ।

नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन
स्नात्वाऽङ्घ्रिः सित्तगात्रा साङ्गोपाङ्गा वस्त्रमनिष्यीष्य अन्य-
वस्त्रधारणं कृत्वा व्रतं चरेदिति ।

अथ शुद्धस्नानं स्मृत्यर्थसार एव यथा ।

रजस्वला षष्टिसृष्टिकाभिः शीघ्रं कृत्वा मूलं प्रक्षाल्य
दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे स्नायादिति ।

स्नानानन्तरमपि रजःस्त्रावे विशेषोऽभिधीयते ।

कात्यायनः ।

रजस्वला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्घ्रि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुष्यति ॥

इत्युक्त्वाऽभिहितम् ।

रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।

यद्वागरोगद्रव्योर्त्यं तद्रजः* प्राह भार्गवः ।

कालजन्तु रजःसंज्ञं तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः ॥

एषां लक्षणानि यथा ।

अर्वाक् प्रसृतेस्तत्पन्नं मेदो बभ्याङ्गनासु यत् ।

तद्वागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्भेदससुक्त्वम् ॥

पित्रादिदोषवैषम्यादसकृत्सम्भवर्त्तते ।

रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ॥

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं सम्भवर्त्तते ।

नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम्† ।

द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम् ॥ इति ।

भारभ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिवासरे ।

मासादूर्ध्वं रजो यत्स्यान्तत्कालजमुदाहृतम् ॥

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

सा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

ततः पूर्वन्तु ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

* तद्रज इत्यत्र तद्रजमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† मलमिष्यत्र चि तदिति ख-पुस्तके पाठः ।

एकोनविंशतैरर्वांगिकाहं स्यात्ततो द्वादशम् ।

विंशत्यभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

कश्यपस्तु ।

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशाहात्याग्वापि अशुचिः स्यान्निरात्रकम् ॥

त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजसा युज्यते यदा ।

अष्टादशाहात्याग्वापि निरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि ।

जह्वं निरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिचोदितम् ॥

इत्यादिपरस्परविरुद्धवचनं जातिगुणवयोऽवस्थादेशभेदेन व्यवस्थापनीयम् ।

रजःकालान्नानि प्रजापतिराह ।

अविज्ञाते मले सा च मलवद्भवति यदि ।

कृतं गेहेषु दुष्टं स्याच्छुद्धिस्तस्यान्निरात्रतः ॥

रजःप्राप्तकालसन्देहेऽपि स एवाह ।

निःसन्देहे परिज्ञाने आर्त्तवं शुद्धिकारणम् ।

सन्देहमाने स्नानं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ इति ।

अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः ।

अर्धरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे परदिनगणना वा । त्रि-

भागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्यो-

दयावधि पूर्वदिनमित्यपरे ।

तदाह कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ॥
अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्यात्त्रिभागान्तु ह्यौ भागौ पूर्व्वगामिनौ ॥
उत्तरोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ।
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्व्वमेव दिनं श्राद्धं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

मत्रापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ रजस्वलाया ज्वरादिरोगरूपेण शुद्धिविधानम् ।
स्मृत्यर्थसारे ।

रजस्वलां ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेत्समवगाह्य आचम्य
दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा अन्या तां स्पृष्ट्वा आचामेदिति ।

उशना अपि ।

ज्वराभिभूता या नास्ती रजसापि परिश्रुता ।
कथं तस्या भवेच्छीर्षं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेत्साऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
दद्याच्छुद्ध्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।
आतुराणान्तु सर्वासामेवं शुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

अथोदक्यासृष्टानां चेतनानां सचेलं ज्ञानम्, अचेतनपीठादीनाम्
प्रक्षालनम् । तत्र उदक्यादिसृष्टाचेतनस्यर्षे आचमनम् ।

उदक्याःशुचिभिः स्नायात्संस्मृतस्त्रैरुपसृशेत्

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्यर्षे तु द्वितीय-
स्यापि ज्ञानमेव ।

यथाह मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्यर्शिनश्चैव सृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥

द्वितीयस्य तु आचमनम् । यथाह संवत्सः ।

तत्स्यर्शिनं सृष्टेद्यस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

उर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतदमतिविषयम् । बुद्धिपूर्वस्यर्षे तु द्वितीयस्यापि ज्ञानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्यर्शितत्स्यर्षुपस्यर्षे सचेल-
मुपस्यर्शनाच्छुधेदिति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्य त्वाचमनम् । यथाह देवलः ।

उपसृश्याशुचिसृष्टं द्वितीयञ्चापि मानवः ।

हस्ती पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

अशुद्धस्य उदक्यादिस्यर्षे तु देवलः ।

अशुद्धान्स्त्रयमप्येतानशुद्धस्तु यदि सृशेत् ।

स शुध्यत्युपवासेन तथा कच्छ्रेण वा पुनः ।

श्वादिस्यर्षे तूपवासः कच्छ्रेस्तु श्लपचादिके ॥

इति स्मरणात् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुच्यते ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

पञ्चमे दिवसे स्नात्वा द्वाभ्यामप्यथ मङ्गलैः ।
द्वाभ्यां दम्पतिभ्यामित्यर्थः ।
उष्णैश्च वारिभिः श्रेष्ठैः पञ्चपल्लवसंयुतैः ।
तिलकल्केन शुद्धेन शुभकल्केन वै पुनः ॥
आङ्गिकञ्च विधिङ्गत्वा विधानं नूनमाचरेत् ।
शुभाचारसमायुक्तः अक्षया परया युतः ॥
स्थण्डिलन्तु ततः कृत्वा स्वस्ति वाच्यं द्विजोत्तमैः ।
अग्निप्रतिष्ठापूर्वन्तु हवनं तत्र कारयेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रञ्च जुहुयात्तिलसर्पिषा ।
प्रधानं पायसं प्रोक्तं सद्यतञ्च सगर्करम् ॥
आकृष्येनेति* मन्त्रेण मूर्धान†मिति वा पुनः ।
सूर्य्यसूक्तं‡ जपेद्द्विद्वान्विष्णुसूक्तं§ तथैव च ॥

• मन्त्रोऽयं ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मूर्धानं दिवी अरतिं पृथिव्या वैज्ञानरस्यत आजातमग्रम् ।

‡ कविं सस्वाजमविधिं जनानामासन्ना पाचन्नयन्त देवाः ॥

(११ अ. ८ म. यजुः १)

§ उदु त्वं जातवेदसं देवं वङ्गनि केतवः । इति विज्ञाय मूर्धम् ॥

॥ पत्न्ये तामवी यथा मत्पत्न्यायं व्यक्तुभिः । सूर्याय विज्ञापयसे ॥

इत्यादिकसर्ववेदीयब्रह्मकर्माणि ११ पत्रस्य पूर्वपृष्ठे स्य्यम् ।

§ विष्णुसूक्तं वीर्याभि प्रवोचं यः पार्थिवानि विन्दते रजांसि ।

यो अस्ममायदुत्तरं सपत्न्यं विचक्रमाचख्येधीदगावः ॥

इत्यादिकसर्ववेदीयब्रह्मकर्माणि ११ पत्रस्य परपृष्ठे स्य्यम् ।

सूर्यपूजापूर्वकञ्च कुसुमैः करवीरकैः ।
 सुरतैर्गुम्फुर्देयो धूपार्थं दीप एव च ॥
 वज्रैरुत्तरतो विद्वान् स्थापर्येकदलीं शुभाम् ।
 हेम्नः पञ्चपलाश्याञ्च पलस्यापि सुलक्षणाम् ॥
 पलाहेन तदर्हेन तदर्काहेन वा पुनः ।
 सुप्तभ्यां पञ्चपत्राभ्यां कदलैश्च विराजिताम् ॥
 राशौ कृतप्रतिष्ठान्तु तण्डुलानां नृपोत्तम ।
 तण्डुलानां परोमाणमाङ्कानां चतुष्टयम् ॥
 दद्यात्तां विप्रवर्याय सवस्त्राञ्च सदक्षिणाम् ।
 अलङ्कृताय विदुषे त्रीन्याय कुटुम्बिने ॥

दानमन्त्रो यथा ।

सुपत्रे सुभगे देवि रम्भे भास्करवक्त्रभे ।
 रक्ष मां रजसो दोषाद्दृष्टस्यास्य विगर्हितात् ॥
 दानेन तव देवेशः सविता सप्तवाहनः ।
 प्रीतो भवतु मे सद्यो दोषं हरतु दुष्टजम् ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

आचार्ये त्वं महाभाग रजोदोषं विनाशय ।
 दानस्यास्य प्रभावेण रजोदोषाञ्च पाहि माम् ।
 आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैर्गन्धैश्च तोषणैः ॥

ततो वंशपात्रदानम् ।

गोधूमैः पूरयेद्दशपानं पुष्पफलान्वितम् ।
ताम्बूलैस्ताडपत्रैश्च सौभाग्यद्रव्यसंयुतम् ॥
तद्दानमन्त्रो यथा ।

अरिष्टविनिवृत्त्यर्थमात्मवंशाभिवृद्धये ।
रजोदोषापनुत्त्यर्थं सौभाग्यं देहि मे सदा ॥ इति ।
ततोऽभिषेचनं कार्यं दम्पत्योश्च विशेषतः ।
वेदविद्भगो धनं देयं यथाशक्त्या च तर्पणम् ॥
यस्मिन्वाससि तद्दष्टं रजो दुष्टं भयावहम् ।
तदासो यद्गतस्यान्धं ततः शान्तिकरं भवेत् ॥
पुस्तपोष्ठादिसंयुक्तो धनधान्यसुतान्वितः ।
पत्न्या सह चिरं जीवेज्जीववत्सा च* भोदते ॥
इति विश्वधर्मोत्तरे रजोदर्शनशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ शौनकोक्तम् ।

आर्त्तवानान्तु नररीणां शान्तिं वक्ष्यामि शौनकः ।
तिथिवारर्क्षयोगेभ्यो लग्नसङ्ग्रहसप्तमात् ॥
ग्रहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तत्तद्दोषक्षयाय च ।
अक्षपुष्पादिस्त्राभाय दम्पत्योरभिवृद्धये ॥
पञ्चमेऽङ्गि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरस्सरम् ।
तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥
आचार्यं वरयेत्प्राज्ञं भुवनेश्वर्यनुष्ठितम् ।
होमार्थं च जपार्थं च वरयेदृत्विजो बहून् ॥

* जीववत्सवेति पाठो पुनः । वत्सति पाठे शेषाच्चाचार्यम् ।

यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 गृह्यादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन त्रीहिराशित्रयं भवेत् ।
 कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चनं प्रसुव चापः इत्यथ ॥
 ऋचापः प्रयतस्तद्विहायठया च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमीषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि मन्त्रपुष्पाक्षतादिकान् ।
 भीषधानि च वस्त्रान्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 भीडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववकविल्वकाः ।
 विष्णुक्लान्ताथ तुलसी वर्द्धिषं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चनं वचा—चापी द्वि हा मयी भुवः ।, ता न ऊर्ध्वे दधात नः । महे
 रथाय चक्षसे । सो यो वः शिवतमी रसः । तस्य भागधतेड नः । ऊवतीरिव
 मातरः । तस्मा चरं नमान वः । यस्य जयाय विन्वव । सो चापी जनवथा च नः ।

(११ अ. ५० म. कणुः ।)

† प्रसुव चापी महिमानमुत्तमं काचर्षो चाति सद्मे विवस्वतः ।

न. ७. ७। वेषा द्वि चक्रतः प्रसूतरीचामतिसिन्धुरीजसा ॥

(१० म. ७१ पृ. षष्)

‡ चापः पुनन्तु पृथिवीं पृथी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मचर्यतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥

वदुच्छिष्टमभीष्टं वचा दुश्चरितं मन ।

सर्वं पुनन्तु मामापी वसताश्च प्रतिवर्द्धं जाहा ॥

शतावर्ष्यञ्च गन्धा च निगुण्ठी सर्षपद्वयम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसी जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वात्थ एव च ।
 क्षीरञ्च दधिसन्निभं पद्मपत्रं तथोत्तमम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 हान्निंशदौषधानीह ग्रथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्भृदगोकुलात् ।
 राजहारप्रवेशाच्च सृष्टमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 सृष्टिकाञ्चीषधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांक्षं वा तान्त्रमेव वा ।
 सृष्टयं वेणुपात्रं वा स्वस्ववित्तानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्वस्त्रं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्त्तं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषुः ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयमः ॥

• कम्भ इत्यत्र कम्भेति ख. पुनके पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगानक्षत्रवम् । न क्वासा अपरञ्च न करसा मरते
 तन्निष्कादिन्द्र उत्तरः । आग्नेदिन्द्राण्ये ।

‡ सन्निवसुनरत्र दर्शयिष्यते । ६४ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् ।
 कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्नुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चनं* प्रसुव चापः† इत्यथ ॥
 ऋचापः‡ प्रयतस्तद्दत्तायठ्या च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमीषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 शीषधानि च वस्त्रान्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 शीडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववकविस्वकाः ।
 विष्णुक्लान्ताथ तुलसी वर्द्धिपं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चनं वषा—चापो द्वि हा मयो भुवः । ता न ऊर्ध्वे दधात नः । महे
 रषाय चक्षसे । शो यो वः शिवसमी रसः । तस्य भागधतीह नः । ऊषतीरिव
 मातरः । तस्मा चरं गमान वः । यस्य जषाय जिव्यव । शो चापो जनयषा च नः ।

(११ अ. ५० म. ७७: १)

† प्रसुव चापो महिमानमुत्तमं कारुर्धो चाति सद्ये विवसतः ।

‡ चापो द्वि चक्षसुः प्रसुवरीषामतिशसुरीवसा ॥

(१० म. ७१ द. ५८)

‡ चापः पुनसु पृथिवीं पृथी पूता पुनासु माम् ।

पुनसु ब्रह्मव्यतिर्ब्रह्म पूता पुनासु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोव्यस्य वषा दुश्चरितं मन ।

सर्वं पुनसु नामापो असमाच प्रतिवर्द्धं ज्ञाता ॥

शतावर्ष्यश्च गन्धा च निर्गुण्णी सर्षपहृद्यम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वाथ एव च ।
 क्षीरश्च दधिसम्भिन्नं पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुक्ला वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 ह्यत्रिंशदौषधानीह ग्रथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्ब्रह्मगोकुलात् ।
 राजहारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाञ्चौषधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्त्रं वा, ताम्रमेव वा ।
 मृत्त्रयं वेषुपात्रं वा स्वस्त्रं विज्ञानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्वस्त्रं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्खं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषुः ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयमृषः ॥

• स्वस्त्र इत्यत्र स्वस्त्रेति ख पुस्तके पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगानामवयवम् । न काला अपरश्च न करुणा नरः,
 पतिर्दिशन्नादिन्द्र उत्तरः । स्वयंदिन्द्रकर्म ।

‡ स्वयंदिन्द्रमरुत दर्शयिष्यते । ६४ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

अनेन विधिनाचार्यः पूजयेद्देवतात्रयम् ।
 भावाहनादिसकलैरुपचारैः पृथक् पृथक् ॥
 तन्मध्ये संसृशन् कुम्भं मन्त्रेण भुवनेश्वरीम् ।
 जपेदाचार्य आहोमाच्छीसूक्तञ्च* जपेत्ततः ॥
 सृशन्वे दक्षिणं कुम्भसृत्विकीको जपेत्तथा ।
 चत्वारि रुद्रसूक्तानि† चतुर्मन्त्रान्तराणि च‡ ॥
 संसृशन्नुत्तरं कुम्भं भद्रश्रीरुद्रसंख्यया ।
 शन्न§ इन्द्राग्निसूक्तञ्च तत्रैव च सृशन्प्रपेत् ॥
 कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्याद्दोमं तत्र समाचरेत् ॥
 पूर्णप्राचनिधानान्तं कृत्वाचार्यो द्विजैः सह ।
 दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥

हरणवर्षां हरिणीं सुवर्णरजतप्रभाम् ।

।न्द्रां हरिणार्थीं लक्ष्मीं जातवेदीं स चावह ॥

इत्यादिकं श्रीसूक्तम् ऋग्वेदपरिशिष्टे शक्यम् ।

।मा रुद्राय तनसे कपर्दिने अथदीराय प्रभरामहे सतीः ।

या अमसहपदे चतुःपदे विभ्रं पुष्टं यामी अक्षिन्नानुरम् ॥

(१६ अ. ४८ म. यजुः १)

।तुर्मन्त्रान्तराणि च इति ग-पुष्पके पाठः ।

।स्र इन्द्रापी भवता मवीभिः अन्न इन्द्रापूषया रातइष्या ।

।मन्द्रापी मासु विताय ग्रंथीः अन्न इन्द्रापूषया वाजसातौ ॥

अग्नेदिग्नस्यार्थे ।

पायसं अपयेत्तत्र सावित्रं हि हविष तत् ।
 कृत्वाज्यभागपर्यन्तं हविरुद्वासनादिकम्* ॥
 तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरैकैका चाहुतिर्भवेत् ।
 अाभिर्मन्त्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्या जुहुयात्क्रमात् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु शतमष्टोत्तरन्तु वा ।
 तिलमिश्रैश्च गोधूमैर्ब्रह्मिण्याहृतीर्हुनेत् ॥
 जुहुयात्पायसेनैव आज्येनैव हुनेत्क्रमात् ।
 हविषतुष्टयेनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥
 गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ।
 ततः स्वष्टिकृतं हुत्वा रज्जुप्रहरणं तथा ॥
 अयाश्चेत्यादिभिर्गर्हुत्वा समुद्रादूर्ध्वं सूक्ततः‡ ।
 सन्ततामाज्यधारान्तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥
 परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ।
 सहौषधिस्थितैस्तत्र प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥
 ऋतुमत्याः स्त्रियाः भ्रातृभ्यो दम्पतिभ्यां सुखाय च ।
 अथाभिषेकमन्त्राश्च प्रीच्यन्ते शौनकादिभिः ॥

* हविरुद्वासनादिकमिति ख-पुनके पाठः ।

† अयाश्चापि स्वर्गभिर्जलोश्च सत्यमित्त्व मया षडि । अयासा ययसा कृती यासन्
 इत्यस्यैव या नो षडि भेषजं स्वाहा । इत्यादयो मन्त्रा अग्नेर्दोषप्रज्ञकर्म्यश्च मर्याः ।

‡ समुद्रादूर्ध्वं धुमा । उदारदुपांशु नासमश्नतत्वनामट् । हुतस्य नाम मुञ्चं यद्विष्
 । वा देवानामश्नतस्य नामिः । (१७ अ. ८८ म. यजुः ।)

आपो हि छेतिः नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ।
 इन्द्र आसां॑ हृत्वेनैव पावमान्यैः॑ः क्रमेण तु ॥
 उभयं मृणवच्च नः॑ स्वस्तिदां विश्वा एकया ।
 चाम्बकेन॑ च मन्त्रेण जातवेदसः॑ः एकया ॥
 समुद्रज्येष्ठाः॑ इत्यादि-चतुर्भिश्च प्रसिद्धकैः ।

* आपो हि छेति मयो सुव इत्यादिभिः ५८ पृष्ठे उक्ताभिः ।

† इन्द्र आसां नेता इत्यस्यतिदेशिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
 देवसेवानामभिभजनीनां जयनीनां मद्यतो यन्त्वयम् ॥

इत्यादिकास्त्रिंशः (१० म. १०१ सू. १ ऋक्) ।

‡ १०-२८ पृष्ठयोश्चतौः ।

§ उभयं मृणवच्च न इन्द्रो चम्बांगिर्द वचः ।

सुवाच्या मद्यना सोमपौतयेऽधिया श्विष्ठ आगमत् ॥

(८ म. ६१ सू. १ ऋक्) ।

¶ स्वस्तिदा विश्वस्यतिर्ब्रह्मा विश्वधो बभौ ।

इवेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा चमयद्वरः ॥

(१० म. १५२ सू. १ ऋक्) ।

॥ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्ध्वान्वाकसिन्धु वन्धनाम्बृथ्यांसुंक्षीय माधृतात् ॥

(१ ऋ. ६० म. यजुः) ।

** जातवेदसे सुनवाम सोममरातो यतो निदह्याति वेदः ।

स नः पर्वदति दुर्गांश्च विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितान्वधिः ॥

(१ म. ८८ सू. १ ऋक्) ।

†† समुद्रज्येष्ठाः स्वस्तिवच्य मध्यात् पुनाना यं त्वनिविशमानाः ।

इन्द्रो धा बभौ इषभो रराद ता आपो देवीरिह माजवन्तु ॥

इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः (७ म. ४८ सू. १ ऋक्) ।

• प्रायन्तामितिः मन्त्रेषु त्रिभिस्त्रैव यथाक्रमम् ॥
 इदमापस्तृचेनैवः देवस्य त्वेतिः मन्त्रतः ।
 मन्त्रेणाय तमोशानंऽ त्वमग्ने रुद्राय इत्यथ ॥
 तसुष्टुहीतिः मन्त्रेण पितरं भुवनस्य च ।
 या ते रुद्रेतिः मन्त्रेण शिवसङ्कल्पमन्त्रतः ॥

- प्रायन्तामिह धी देवास्त्रायन्तां मरुतां गवाः ।
 प्रायन्तां वित्रा भूतानि यथायमरपा असत् ॥
 इत्यादिमन्त्रवयम् अग्नेदीयमन्त्रकर्त्तव्यं मन्त्रम् ।
- † इदमापः प्रवक्षत यत्किञ्च दुरितं मयि ।
 यथाहमभिदुद्रोहं यथा श्रेय उताश्रुतम् ॥
 इत्यादिवापिनाम अक्षः (१ म. ११ सू. ११ अक्ष्.) ।
- ‡ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्गोमांशुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।
 अपये जुष्टं गृह्णात्यर्षीषीमाभ्यां जुष्टं गृह्णाति ॥ (१ अ. १० म. यजुः १)
- § तमोशानं अगततास्तुषस्थितं धयं जन्ममथसे इमहे वयम् ।
 पूषा गो यथा वेदसामसङ्घे रचिता पायुरदस्यः क्षणये ॥
 (२५ अ. १८ म. यजुः १)
- ¶ त्वमग्ने रुद्री असुरी मङ्गीदिवस्त्वं शर्षो मावतं पृथ ईश्विषे ।
 त्वं वातेरुच्यैर्वांसि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पांसि जुगन्ता ॥
 (१ म. १ सू. ६ अक्ष्.) ।
- ॥ तसुष्टुहि यः क्षिप्रुः सुधन्वा धी वित्रस्य चयति भवन्नस्य ।
 यस्यामहे सोमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥
 (५ म. ४२ सू. ११ अक्ष्.) ।
- या ते रुद्र श्रिवा तनूः श्रिवा विचाहा भवन्ती ।
 श्रिवावतस्य भवन्ती तया गो अक्ष जीवसे ॥ (१६ अ. ४६ म. यजुः १)

इन्द्र त्वा हृषभं* पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।
 सा च वस्त्रान्तरं धृत्वा पुनश्चोपवसेत्सती ॥
 उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् ।

ततश्च ।

विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्भक्षपुष्पाक्षतादिभिः ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्यस्य च भूषणैः ॥
 दक्षिणामप्यनडाहं प्रदद्याद्द्रुजापिने ।
 ऋत्विग्भ्यश्चापि सर्वेभ्यो दद्याद्दक्षिणां ततः ॥
 महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्षचनं ततः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पद्याङ्गुलीतं स्वजनैः सह ।
 तदनिष्टन्तु सकलं मय्य एव विनश्यति ॥

प्रयोगपारिजाते अत्र विशेष उक्तः ।

एवं प्रभूतदोषहरां शान्तिं कृत्वा प्रशस्ततिथ्यादिषु पुन-
 ऋत्तुदर्शनपर्यन्तं गमनं वर्जयेदित्युक्तं ज्योतिर्वशिष्ठेन ।

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्
 पुष्पं ततः शान्तिककर्म्म कार्यम् ।
 विसर्जयेदेव तथैकशय्यां
 यावद्द्रुजोदर्शनमिष्टकाले ॥

इति श्रौतकीये रजस्वलाशान्तिविधानम् ।

* इन्द्र त्वा हृषभं इयं सुते सीमे इवामहे ।

स पादि मन्त्रो ऋषयः ॥

इत्यादिकाः पञ्च ऋषयः (१ म. ४. सू. १ ऋक्) ।

अथ जीवत्युच्चीत्यादगम् ।

यथा शौनकीये ।

यस्या जाताः प्रमीयेरन् पुत्रा नैव भवन्ति वा ।
ऋतुकाले दिनेष्वेव दम्पती समलङ्कृती ॥
कृत्वाभ्युदयिकश्रावणं स्वप्तिवाचनपूर्वकम् ।
पूर्णापात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥
श्वेतायाः श्वेतवत्साया गोः क्षीरेण चरुं पचेत् ।
कृत्वाज्यभागपर्यन्तमान्यस्थीत्पवनादिकम् ॥
सुहुयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाहुतीः ।
प्रजीवेत्सूपञ्चभिर्जीवपुत्रस्य पञ्चभिः ॥
नेजमेपतिः* तिष्ठभिः सोमो धेनुमृचैकया ॥

• सों नेजमेव परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्यै मी पुत्रकामायै गर्भमाधेहिः पुमान् स्वाहा ॥ विष्णवे इदम् ।

सों यद्ययं पृथिवी मनुष्यानां गर्भमाधेहि ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि मृतवे स्वाहा ॥ विष्णवे इदम् ।

सों विष्णोः श्रेणैव रुपेण अस्यां मायां गवीत्याम् ।

पुमांस पुत्रावाधेहि दशमे मासि मृतवे स्वाहा ॥ विष्णवे इदम् ।

ऋग्वेदीयत्रयकार्याणि २०० पत्रका पूर्वपुटे ।

† सोमो धेनुं सोमो चर्वणमात्रं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्वं विदध्यं समेयं पितृश्रवणं यो ददाश्रदधे ॥

(१ म. ८१ म. १० ऋक् ।)

इहैवस्तः॥सृचा चैका ततः खिल्लदादिकम् ॥
 अपश्यन्वेति॥ मन्त्राभ्यां होमशेषञ्च दम्पती ।
 प्राशयेत्तत आचम्य दम्पत्योर्नाभिमालभेत् ॥
 पिसङ्गभृष्टिः॥मित्यूचा तावुभावभिमन्त्र च ।
 प्रायश्चित्तादिसकलहोमशेषं समापयेत् ॥
 सवस्त्रां दक्षिणार्थञ्च गां दद्याद्भ्य पयस्विनीम् ।
 पुत्रार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो होमवत्स्वयम् ॥
 रात्र्यासु प्रथमे यामे शयीतां दर्भसंस्तरे ।
 मनसा चतुर्होतारमनुदुत्योमिति हुवन् ॥

चतुर्होतमन्त्रस्तु यथा ।

पृथिवी होता खौरध्वय्यूहद्रोऽग्नीदित्यादिर्वाचस्यतय इत्य-
 न्तस्तौत्तिरीये प्रसिद्धः॥

* इहैव स्तं सावित्रीं विप्रमापुष्यंभुतम् ।

श्रीवृत्तौ पुत्रैर्ममृभिर्मादमानौ खे गृहे ॥ (१० म. ८५ सू. ३२ ऋक्)

† अपश्यं त्वा मनसा चैकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजानिह रथं रराचः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥

अपश्यं त्वा मनसा दोध्यानां स्त्रायां तनू चत्वेऽ माषमानाम् ।

तप मासुचा युवतिर्भूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामि ॥

(१० म. १८२ सू. १।२ ऋषी ।)

‡ पिसङ्गभृष्टिमभुचं पित्राचिमिन्द्र संशच । सर्वे रथो निषर्षय ॥

(१ म. १२२ सू. ५ ऋक् ।)

§ पृथिवी होता खौरध्वय्यूः बद्धोऽग्नीत् । इहस्यतिचपवन्ना वाचस्यते वाचो-
 भीषं । इत्यादिशैतरीयारण्यके द्वितीयपपाठकस्य द्वितीयानुवाके सत्यः ।

उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेयाञ्च यथाविधि ।
 एवमुत्पादिताः पुत्रा न तुत्यन्ते कदाचन ॥
 इति शौनकीये ऋतप्रजाहरजीवत्पुत्रोत्पादनविधानम् । प्रसङ्गा-
 दिदमुक्तम् ।

अथ चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदर्शने विधानम् ।

था शौनकीये ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
 व्याधिः पीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्थं सञ्जायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संशयः ।
 व्याधिः पीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् ॥
 शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया ।
 यस्मिन्नृचे विशेषेण ग्रहणं यदि जायते ॥
 एतदृचाभिधं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
 यथाशक्त्यनुसारेण विघ्नशाल्यं न कारयेत् ॥
 सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन स्वशक्तितः ।
 चन्द्रग्रहे चन्द्ररूपं रजतेन विशेषतः ।
 राडुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ॥

गोन सीसेनेत्यर्थः ।

शुचौ देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत्* ।
 तस्योपरि न्यसेद्बीमान्नवं वस्त्रं सुशोभनम् ॥

* गोनसेनीपसेपथेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

त्रयाणाञ्चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ।
 रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाम्बराणि च ॥
 सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकराय च ।
 श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षतादिकम् ॥
 चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकराय च ।
 राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पांश्चरादिकम् ॥
 दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानुलेपनम् ।
 सूर्यं सम्पूजयेद्दीमानाकृष्णेनेति* मन्त्रतः ॥
 चन्द्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायस्वेति† मन्त्रतः ।
 स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण राहुं यत्नेन पूजयेत् ॥
 एवं सम्पूजयेद्दीमान् समिद्धिद्यार्कसम्भवैः ।
 चन्द्रग्रहे च पालाशसमिद्धिर्जुहुयाद्बुधः ॥
 दूर्वाभिर्जुहुयाद्दीमान्नाहोः सम्प्रीणनाय च ।
 समिद्धिर्ब्रह्मरुचीत्येर्भेशाय जुहुयाद्बुधः ॥
 आश्वेन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ।
 पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥
 जलैरौषधकल्कैश्च सहितैः कलसोदकैः ।
 अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमाने प्रयत्नतः ॥

* मन्त्रोऽयं ११ पत्रे प्रदर्शितः ।

† आष्यायस्व समेतु ते विद्यतः सीमन्त्राणाम् । नवा वाजस्य सङ्घे । (१२ब. ११२म. यजुः।)

‡ स्वर्भानोरधर्षादन्धमाया चर्षीदिवी चर्षमाणा चवाचम् ।

गूढं सूर्यं तमसापत्रेण तुरीयेण ब्रह्मणा विन्ददपिः ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्षणम् ।

मन्त्रैर्वाङ्मणसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः* ।
 इमं मे गङ्गेति† परैस्तस्त्वायामीति‡ मन्त्रकैः ॥
 अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।
 आचार्य्यं पूजयेत्पश्चात् सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥
 तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रतिकृतित्रयम् ।
 दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 तेभ्योऽपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥
 अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विधानतः ।
 अकालमृत्युं शोकञ्च व्याधिं पीडां न चाप्नुयात् ॥
 सौख्यञ्च सौमनस्यञ्च सौभाग्यं लभते नरः ।
 इत्थं ग्रहणजातानां सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।
 कथितं भागविणेदं शौनकाय महात्मने ॥

इति शौनकीये ग्रहणे प्रथमरजोदर्शने जनने च शान्तिविधानम् ।
 अथास्य स्पष्टप्रयोगः । • इत्थं शान्तिः पौर्णमास्यमावास्या-
 भ्यामविनाभूतत्वात्§ तदतिरिक्तदुष्टवारादी प्रागुक्तशान्त्या समु-

* २० पृष्ठे मदर्शितैः ।

† इमं मे गङ्गे यस्तु मे सरस्वति अतद्गु लोमे स च तापवन्ध्या ।

‡ अशिक्षामवदृष्टे वितस्तायाजीकौथे ग्रहणा सुषोमया ॥ अग्नेदीयब्रह्मकर्म्मणि ।

§ तस्त्वायानि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशक्ते यजमानो हविर्भिः ।

अङ्गुष्ठमानी वरुणे हविष्युश्च संसमान आयुः प्रसीवीः ॥ अग्नेदीयब्रह्मकर्म्मणि ।

§ इत्थं शान्तिरुपरागस्य पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभूतत्वादिति अग्नेदीयब्रह्म-
 कर्म्मणि पाठः ।

शीयते निमित्तभेदाददृष्टार्थत्वाच्च । एवमप्येऽपि नानानिमित्त-
 भेदे सति तत्तन्त्रैमित्तिकविधानं क्रमेण कार्यमित्यवगन्तव्यम् ।
 वारादिदोषे सति तां शान्तिमनुष्ठायं दिनान्तरे इयं शान्तिरनु-
 ष्ठेया । यद्वा तन्त्रेणैवानुष्ठेया । तत्र चाचार्य उपलभ्ये देशे
 अष्टदक्षपद्मं लिखित्वा तत्र कलशं प्रतिष्ठाप्य तदुपरि वस्त्रं
 संस्थाप्य सूर्यग्रहणे आकण्ठेनेतिः मन्त्रेण सूर्यप्रतिमां सुवर्ण-
 निर्मित्तां संस्थाप्य चन्द्रग्रहणे च रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमांमा-
 प्यायस्वेतिः मन्त्रेण स्थापयित्वा उभयत्र समां सीसनिर्मितां
 राहुप्रतिमां स्वर्णानोरितिः मन्त्रेण संस्थाप्य अथ यस्मिन्नक्षत्रे
 ग्रहणं जातं तत्रक्षत्रदेवतां सुवर्णनिर्मितां तस्मिन्मन्त्रेण प्रति-
 ष्ठाप्य रत्नवस्त्रादीनि सूर्याय श्वेतवस्त्रादीनि चन्द्राय कृष्णवस्त्रा-
 दीनि राहवे श्वेतवस्त्रादीनि नक्षत्रदेवतायै समर्प्य उपचारैः
 पूजयित्वा अथ अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहपूजां कृत्वा अर्कादिसमि-
 दान्धचरुतिलानष्टोत्तरशतसंख्यया प्रतिदैवतं हुत्वा कलशोदकेन
 आचार्यो यजमानमापोहिष्ठेऽत्यादि मन्त्रैरभिषिञ्च्य दानादिकं
 कारयेत् ।

इति ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनदोषशान्तिविधानं समाप्तम् ।

● अर्थं मन्त्रः ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† अर्थं मन्त्रः १८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ अर्थं मन्त्रः १८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ अर्थं मन्त्रः १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ वीधायनोक्तदुष्टरजोदर्शनादिशान्तिविधानम् ।

तथाच तत्खण्डः । अथातः प्रसूतिप्रथमरजस्वलाशान्ति-
 कल्पं व्याख्यास्यामः । पुण्याहं दम्पत्योश्चन्द्रताराबलान्विते पूर्वार्द्धे
 दम्पती मङ्गलज्ञानं कृत्वा ब्राह्मणानाह्वय पुण्याहं वाचयित्वा*
 यजमानः पीठोपविष्टः प्राणानायम्य मम परम्या दुष्टे नक्षत्रे
 ऋषे वारे योगे तिथौ प्रसूत्यां प्रथमरजोदर्शने वा यो दोषः
 भ्रजनि तद्दोषपरिहारद्वारा तन्नक्षत्रदेवताप्रीत्यर्थं शान्तिकर्म
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य वेदवक्तं कुटुम्बिनं वित्तहीनमाचारवन्तं
 ब्राह्मणमाचार्यत्वे नियोज्य एवंलक्षणसम्पन्नं ब्रह्मत्वे नियोज्य
 वंगुणविशिष्टान् सौरगाणपत्यमृत्युञ्जयजातवेदसनामत्रयाश्रय-
 दक्षिणसूर्येणमस्कारान् भवन्तः कुर्वन्त्विति त्रिचतुरादीर्नियोज्य
 एवंविशिष्टचतुरो ब्राह्मणान् भद्रा ते अग्नेः१ आनो भद्राः२
 सहस्रशीर्षाः३ नमस्ते वृद्धमन्त्रवेण इत्याग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशान-

* ब्राह्मणाग्निषो गृह्णीयाताम् । अथ—इति ऋग्वेदित्रयब्रह्मकर्मणि अथिक्कः पाठः ।
 १ एन युक्तः दम्पती इत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः ।
 † भद्रा ते अग्ने इत्येकं संज्ञम् सौरस्य सती विषुवस्य चाथः ।
 न यत्ते शोचिषमसा वरुण न भ्रज्यासन्वी रंप चाधुः ॥ (४ म. ६ सू. ६ ऋक् ।)
 ‡ आनो भद्राः ऋतवो यन्तु विश्वतो दग्धासो अपरीता स उद्भिदः ।
 देवा नो यथा सदभिदधि असन्नप्रायुषो रचितारी दिवे दिवे ॥
 (१ म. ८८ सू. १ ऋक् ।)
 § सहस्रशीर्षां पुरुषः सहस्राचः सहस्रपात् ।
 स भूमिं विश्वतो वृक्षा चल्पतिष्ठद्भ्रातृवम् ॥ (१० म. ८० सू. १ ऋक् ।)
 ¶ नमसे वृद्धमन्त्रव सतीत इत्येव नमः ।
 वापुष्वासुत ते नमः ॥ (१६ ऋ. १ म. यजुः ।)

कीर्णेषु हारजये* नियोज्य एवंविशिष्टांश्चतुरः पञ्च षड्देकादश वा रुद्राभिषेकं भवन्तः कुर्वन्त्विति नियोज्य आशिषो वाचयित्वा पूजास्थानं द्विहस्तमात्रं गोमयेनानुलिप्य स्वस्तिकशङ्खयमादिपरङ्गवल्लीभिः कृत्वा तत्पूर्वतो होमार्थं चतुरस्रं हस्तमात्रं कुण्डं समन्ततश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गलविस्तारोत्सेधमेखलात्रयगतं पश्चिमतो मध्ये अश्वत्थदलसङ्काशयोनिं सम्पाद्य मण्डपकल्पोक्तप्रकारेण अष्टभिः वाक्यैः स्थण्डिले नक्षत्रदेवतापूजां कुर्यात् । देवस्वेषानदेशे शत-च्छिद्रं शुक्लवस्त्रावृतं बृहत्कलशादान्नेयादिकीर्णेष्वोषधीषु चतुरः कलशांश्च प्रतिष्ठाप्य प्रतिमाशुद्धार्थं पञ्चामृतैराध्यायस्वः॥ दधि-क्रावुः§ शुक्रमसिण मधुवाताः॥ स्वादुः पवस्वेति** मन्त्रैः क्रमेण श्वीरदध्यान्वयकाराभिः स्नापयित्वा तेषां मध्ये मध्य आपो हि ह्येति वारुणस्नपनमन्त्रजपं कृत्वा आवाहनादि वस्त्रान्तं पूजयेत् ।

* हारजये इत्यत्र हारजये इति ख पुस्तके पाठः ।

† पत्रादि इति क-पुस्तके पत्रादि इति ख-पुस्तके पाठः । हावयसङ्गतौ ।

‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ दधिकार्या अकारिधं जिशीरहस्य वाजिनः ।

सुरभिर्षो सुव्राकरन् प्रथ आर्युषि तारिषत् स्वाहा ॥ (११ अ. १२ म. यजुः १)

॥ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । (११ अ. १२ म. यजुः १)

॥ मधु वाता ष्टतायते मधु अरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वीषधीर्मधु मक्रमुतो-
बसो मधुमपार्यर्ध्वं रजः । मधु शीरन्तु नः पिता मधुमानो वनस्पतिर्मधुमानन्तु सूर्यो
माध्वीर्वाषो भवन्तु नः । (११ अ. १७ म. यजुः १) .

** स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुष्ठवीतुनाके ।

स्वादुर्मिनाय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमान् अदाभ्यः । (१८, ८, ११, ६ अक्ष १)

अथ कलशाराधनम् ।

आकलशेषुः सर्वे समुद्राः† खोना पृथिविः‡ क्वति भीमः§
 प्र वो यज्ञेषुषा स हि रत्नानि॥ तत्सवितुः‡‡ गन्धहाराः††माप्या-
 यस्वः‡‡ दधिक्लावुः‡‡ शुक्रमसिगाण मधु वाताः‡‡ स्वादुः

- आकलशेषु धावति पवित्रे परिष्विते ।
 सकर्षेयंशेषु वर्हते ॥ (१* म. १० सू. ४ ऋक् ।)
- † सर्वे समुद्राः सरितस्तोषानि जलदा नदाः ।
 आयातु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥ अग्नेदिन्नक्षत्रार्थेभिरिति ।
- ‡ खोना पृथिवी भवामृत्परा भित्तिभ्यो ।
 यच्छानः शर्म समथाः अप नः ज्ञोग्रवदघत् ॥ (३५ अ. २१ म. यजुः ।)
- § क्वति भीमी इवमस्तविष्यथा यज्ञः शिशानो हरिणी विचक्षथः ।
 आ धीमिं सोमः सुकृतं निषीदति गव्ययो नृभ्यवति निषिं गव्ययो ॥
 (१ म. ३० सू. ७ ऋक् ।)
- ¶ प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् यावा नभोभिः पृथिवी इषधे ॥
 येषां ब्रह्माण्डसमानि विप्रा विवस्वशनि वनिनी न शाखाः ॥
 (७ म. ४३ सू. १ ऋक् ।)
- ‡ स हि रत्नानि दाशुषं सुवाति सविता भगः ।
 तं भागं शिवभीमहं ॥ (५ म. ८३ सू. ३ ऋक् ।)
- तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (३ अ. ३५ म. यजुः ।)
- †† मन्त्रोऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- ‡‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- §§ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- ¶¶ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- ‡‡‡ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

पवस्त्रः काण्डात्काण्डात्। या ओषधीःरोषधयः संवदन्तः इति
 मन्त्रक्रमेण स्थापनजलासेक-सप्तमृत्तिका-पञ्चपल्लव-त्वग्रत्नगोमूत्र-
 गोमयक्षीरदध्याज्यमधुदूर्वाधान्यशर्तीषधि-फलपुष्प गन्धाक्षतानि
 दत्त्वा इमं मे वरुणं तत्त्वायामि॥ त्वं नो अग्नेः॥ स त्वं नो
 अग्नेः। इति वरुणमावाह्य अर्चयित्वा पूर्वोक्तजपान् पुरुष-
 सूक्तः॥ कद्द्रायेतिः॥ च यथाक्रममनुजपांश्च कारयित्वा ततः

- * मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
 † अर्चयं ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।
 ‡ या ओषधीः पृष्ठा जाता देवेभ्यस्त्रियुर्गं पुरा ।
 मनेन बभूवामहं शर्तं सामानि सम च ॥ (१० म. ८८ सू. १ ऋक् ।)
 § ओषधयः संवदन्तं संमिनं सङ्गं राशा ।
 यक्षे लक्ष्मीतिं ब्राह्मणन्तं राजन् पारथामसि ॥ (१० म. ८८ सू. २१ ऋक् ।)
 ¶ इमं मे वरुणं युधीं हव मद्या च सङ्गं य ।
 त्वाप्तवस्युराचके ॥ (११ अ. १ म. यजुः ।)
 ॥ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
 * त्वन्नी अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य वैश्वो अवयामिसीताः ।
 याजन्ती वाज्रतमः शीघ्रशार्मी विद्या वेषासि प्रसुसुग्भ्यस्तत् ॥ (२१ अ. ३ म. यजुः ।)
 † स त्वन्नी अग्नेऽथर्मा भर्वातो नैदितां अस्या उपसीं श्रुष्टी ।
 अवयस्तं नी वरुणं रराथो वीहृष्टं सङ्गीकं सुहृवीं न एषि ॥ (२१ अ. ३ म. यजुः ।)
 ‡ सङ्घश्रीषां इति सूक्तं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 पुरुष एवेदं सन्ने यजूतं यच्च यद्ग-यम् ।
 उताशतत्वस्त्रेशामो यदग्ने नातिरीहति ॥ (१० म. ८० सू. २ ऋक् ।)
 § ओं कद्द्राय प्रचेतसे मीडुहृष्टमाय तव्यसे ।
 वीचिमं ब्रह्ममं उदं ॥ अग्नेदिन्द्रकर्मेषि ।

कुण्डेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य चक्रं अपयित्वा आन्यभागान्तेऽन्वारम्भाभ्यां
समिदाज्याभ्यामष्टाभिर्वाक्वीश्वरुत्रीहिभ्यां यजमानस्य मृत्युर्नश्यतु
आयुर्वर्द्धतामिति व्याहृतिभिर्होवयित्वा जपादिब्रह्मविसर्ज्जानान्ते
ऋत्विग्भिः सहाचार्यैः स्वस्वकलशमादाय शुभप्रदेशे दम्पती उप-
वेश्य तयोः शिरःसमीपे वृद्धकलशमवगृह्य सुरास्त्वामितिः#

श्रीं सुरास्त्वामभिविचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्घर्षो विभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।

आस्त्रगण्डर्वाःशिरभंगवान् यमी वै निर्वृत्तिलक्षणा ॥

वरुणः पवनश्चैव क्षमाप्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा सृष्टिताः सर्वे दिक्पालाः पालन्ते सदा ॥

पुष्टिर्लक्ष्मीर्धृतिर्महा कीर्तिः यद्वा क्रिया मतिः ।

बुद्धिर्भक्त्या तपुः शान्तिस्तुष्टिः चान्तिश्च सातरः ॥

एतास्त्वामभिविचन्तु द्वैवपरम्यः समागताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भीमो बुधोऽनीवसितार्कणाः ॥

शङ्कास्त्वामभिविचन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

देवदानवस्यन्धैश्चराचसपन्नगाः ॥

ऋषयो मृतयो गानो देवसातर एव च ।

देवपरम्यो द्रुमा नागा देव्याशास्तरसां गणाः ॥

अस्मार्थि सर्वज्ञस्त्राण्य राजानो वाङ्मनि च ।

शैषधानि च सर्वार्थि कालस्यानयवाय ये ॥

संरतः सामराः श्रेष्ठापीथीनि जलदा नदाः ।

एते त्वामभिविचन्तु सर्वे कामार्थसिद्धये ॥

अथवेदिब्रह्मकर्मणि ।

समुद्रज्येष्ठाः* शन्नो वातः† पवमानः सुवर्जनः इत्येतैरनुवाकै-
रभिषिच्य दम्पती अहतवासांसि धारयित्वा आन्यावेक्षणपात्रं
सम्पाद्य रूपं रूपः‡मित्याज्यं विलोक्य ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिण-
माज्यपात्रं सत्यज्य अयःपिण्डकार्पासकं बलीयकमादाय बीज-
गर्भमन्त्रमुच्चार्य सत्यस्वरूपं ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिणाकं दत्त्वा
नीराजनमनुभूय गृहं प्रविश्य आचार्यब्रह्मकृत्विगभ्यः फलं प्रति-
गृह्य तेषां दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय प्रतिमादानं कृत्वा दश-
दानानि कृत्वा पङ्कदीनाम्ब्रह्मणजनान् सन्तर्प्य शतं पञ्चाशत्
पञ्चविंशतिं वा ब्राह्मणान् भोजयेदेवं सर्वारिष्टशान्तिर्भवती-
त्याह भगवान् बोधायनः ।

इति बोधायनीये शान्तिकाण्डे रजोदर्शनशान्तिखण्डः ।

• सन्तोऽयं ६२ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

† शन्नो वातः पवतां शन्नक्षपत्तु सूर्यः ।

शन्नः कनिष्ठदेवः पर्जन्या अभिवर्षतु ॥

(२६ अ. १० म. यजुः ।)

‡ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव

तदस्य रूपं प्रतिपचचाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुकप ईयते

युक्ता तस्य हरयः शतादश ॥

(६ म. ४७ सू. १८ ऋक् ।)

अथ बीधायनोक्तशान्त्युपयोगीनि तैत्तिरीयशास्त्रीकानि

सर्वनक्षत्राणामष्टौ वाक्यान्व्युच्यन्ते ।

ॐ अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः

नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् ।

इदमासां विचक्षणं

हविरासं जुहोत नः ॥

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः

यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा ।

स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः

अग्निर्नो देवः सुविते दधातु ॥

प्रजापते रोहिणी वेतु पद्मी

विश्वरूपा वृहती चित्रभातुः ॥ १ ॥

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु

यथा जीवेम शरदः सर्वीराः ।

रोहिणी देव्युदक्तात्पुरस्तात्

विश्वा रूपाणि प्रतिमोदमाना ॥

प्रजापतिं हविषा वर्धयन्ती

प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् ।

सोमो राजा मृगशीर्षिण आगन्

शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ॥

आप्यायमानो बहुधा जनेषु

रेतः प्रजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति
 प्रियं राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् ।
 तस्मै ते सोम हविषा विधेम
 गन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति
 श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियाणाम् ।
 नक्षत्रमस्य हविषा विधेम
 मा नः प्रजां रीरिषन्नेति वीरान् ॥
 हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु
 आर्द्रानक्षत्रं जुषतां हविर्नः ॥ १ ॥
 प्रसुक्ष्मानो दुरितानि विश्वा
 अपाथ्य शं सन्नुदतामरातिम् ।
 पुनर्नो देव्यदितिः सृणोतु
 पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् ॥
 पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वं
 पुनः पुनर्व्वो हविषा यजामः ।
 एषा न देव्यदितिरनर्वा
 विश्वस्य भर्त्नी जगतः प्रतिष्ठा ॥
 पुनर्व्वसू हविषा वक्ष्यन्ती
 प्रियं देवानामप्येतु पाथः ॥ ४ ॥
 वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः
 तिथं नक्षत्रमभिसम्बभूव ।

श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः
 दिशो नु सर्वा अभयं नो अस्तु ॥
 तिष्यः पुरस्तादृत मध्यतो नः
 बृहस्पतिनेः परिपातु पश्चात् ।
 बाभ्रेतां द्वेषो अभयं कृणुताम्
 सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥
 इदं सपेंभ्यो हविरस्तु जुष्टम्
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥
 ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति
 ते नः सर्पाः सो हवमागमिष्ठाः ।
 ये रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः
 ये दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति ॥
 येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामं
 तेभ्यः सपेंभ्यो मधुमज्जुहोमि ।
 उपहृताः पितरो ये मघासु
 मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः ॥
 ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः
 स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम् ॥ ६ ॥
 ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः
 येऽमुं लोकं पितरः क्षियन्ति ।
 यांसु वियामुच न प्रविश
 मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् ॥

गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वम्
 तदर्थमन्वरुणमित्रचारु ।
 तं त्वा वयं सतितारं सनीनाम्
 जीवा जीवन्तसुपसंविशेम ॥
 येनेमा विश्वा भवनानि सञ्चिता
 यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ॥ ७ ॥
 अर्थ्यमा राजा जरसु विश्वान्
 फल्गुनीनामृषभो रोरवीति ।
 श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
 तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् ॥
 अस्मभ्यं क्षत्रमजरं सुवीर्यं
 गोमदश्ववदुपसन्नु देह ।
 भगो ह दाता भग इत्प्रदाता
 भगो देवीः फल्गुनीराविशेष ॥
 भगस्येत्तं प्रसर्वं गमेरु
 यत्र देवैः सधमादं मदेम ॥ ८ ॥
 आयातु देवः सवितोपयातु
 हिरण्ययेन सुव्रता रथेन ।
 वहन् हस्तं सुभगं विद्म नापसं
 प्रयच्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ ॥
 हस्तः प्रयच्छ त्वमृतं वसीयः
 दक्षिणेन प्रतिगृह्णीम एनत् ।

दातारमद्य सविता विदेय
यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम् ॥
त्वष्टा नक्षत्रमर्थेति चित्रां
शुभं ससं युवतिं रोचमानाम् ॥ ८ ॥
निवेशयन्नमृताश्मर्त्यांश्च
रूपाणि पिंशन् भुवनानि विश्वा ।
तत्रस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टां
तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मङ्गम् ॥
तत्रः प्रजां वीरवतीं सनीतु
गोभिर्नी अश्वैः समनक्तु यज्ञम् ।
वायुर्नक्षत्रमध्येति निष्ठां
तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः ॥
समीरयन् भुवना मातरिश्वा
अप ह्येषांसि नुदतामरातीः ॥ १० ॥
तन्नो वायुस्तदु निष्ठा शृणोतुः
तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मङ्गम् ।
तन्नो देवामो अनुजानन्तु कामं
यथा तरेम दुरितानि विश्वा ॥
दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः
तन्नो वायुस्तरितानि विश्वा ।

• निशा प्रसीतीति ख-पुस्तके पाठः ।

तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विश्राखे
 तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् ॥
 पद्यात्पुरस्तादभयन्नो असु
 नक्षत्राणामधिपत्नी विश्राखे
 अष्टाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
 विषूचः शन्नूपवाधमानौ
 अपञ्चुधं नुदतामरातिम् ।
 पूर्णा पद्यादुत पूर्णा पुरस्तात्
 उन्नध्यतः पौर्णमासी जिगाय ॥
 तस्यां देवा अधिसंवसन्तः
 उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ।
 पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः
 पौर्णमास्युदगाच्छीभमाना ॥
 आप्याययन्ती दुरितानि विष्वा
 उरुं दुह्रां यजमानाऽ यज्ञम् ॥ १२ ॥
 चित्रभानुर्यजमाने दधातु
 हविर्नः पाद्यसेतो जुषन्ताम् ।
 चेतो मदेम रीचमानामराती-
 र्गोपौ यज्ञम् ॥
 इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ऋध्यास ह्यैर्नमसोपसद्य
मित्रं देवं मित्रघेयं नो असु ।
अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः
शतं जीविम शरदः सवीराः ॥
चित्रं नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात्
अनूराधास इति यहदन्ति ।
तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः
हिरण्यमयैर्विततैरन्तरिक्षे ॥
इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति
यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्य्यं ततार ॥ १ ॥
तस्मिन्वयमसृतं दुहानाः
क्षुधन्तरेम .दुरितिं दुरिष्टिम् ।
पुरन्दराय वृषभय धृष्यावे
आषाढाय सहमानाय मीढुषे ॥
इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना
उरुङ्गणोतु यजमानाय लोकम् ।
मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय
पराच्चे तु निर्वृतिः पराचा ॥
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम्
अहर्भूयाद्यजमानाय मन्त्रम् ॥ २ ॥

अहर्नी अद्य सुविते दधातु
 मूलं नक्षत्रमिति यद्ददन्ति ।
 पराचीं वाचा निर्ऋतिं रुदामि
 शिवं प्रजायै शिवमस्तु मङ्गलम् ॥
 या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः
 या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।
 यासामाषाढा अनुयन्ति कामं
 ता न आपः शश्वोना भवन्तु ॥
 याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः
 याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः ॥ ३ ॥
 यासामाषाढा मधु भक्षयन्ति
 ता न आपः शश्वोना भवन्तु ।
 तन्नो विश्वे उपमृगन्तु देवाः
 तदाषाढा अभिसंयन्तु यज्ञम् ॥
 तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः
 कृषिर्दृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् ।
 शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः
 कर्माकृतः सुकृती वीर्यावतीः ॥
 विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः
 आषाढाः काममुपयन्तु यज्ञम् ॥ ४ ॥
 यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्
 अमुञ्च लोकमिदम् च सर्वम् ।

तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित्य
 त्रियं दधात्वह्णायमानम् ॥
 उभौ लोकी ब्रह्मणा सञ्चितमौ
 तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विचष्टाम् ।
 तस्मिन् वयं पृतनाः सञ्जयेम
 तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् ॥
 शृण्वन्ति शोणाममृतस्य गोपा
 पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् ॥ ५ ॥
 महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्थां
 प्रतीचीमेनां हविषा यजामः ।
 चेधा विष्णुरुगायो विचक्रमे
 महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ॥
 तच्छ्रोणति श्रव इच्छमाना
 पुण्यं श्लोकं यजमानाय कृण्वती ।
 अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः
 चतस्रो देवीरजराः अविष्टाः ॥
 ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात्
 संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ॥ ६ ॥
 यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात्
 दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः ।
 पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम
 मानो भरातिरघशंसागन् ॥

सप्तस्य राजा वरुणोऽधिराजः
 नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः ।
 तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः
 शतं सहस्रा मेषजानि धत्तः ॥
 यन्नक्षो राजा वरुण उपयातु
 तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः ॥ ७ ॥
 तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्लुषाणं
 दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेषजानि ।
 अज एकपादुदगात्पुरस्तात्
 विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः ॥
 तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्व्वे
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ।
 विभ्राजमानः समिधान उग्रः
 आन्तरिक्षमरुहदगन्धाम् ॥
 तं सूर्य्यं देवमजमेकीपादं
 प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्व्वे ॥ ८ ॥
 अष्टिर्बुध्नियः प्रथमा न एति
 श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् ।
 तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः
 प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्व्वे ॥
 चत्वार एकमभिकर्म्म देवाः
 प्रोष्ठपदास इति यान् वदन्ति ।

ते बुध्नियं परिषद्यं सुवन्तः
 अहिं रक्षन्ति नमसोपसद्य ॥
 पूषा रिवत्यन्वेति पन्थां
 पुष्टिपती पशुपावाजवस्वी ॥ ९ ॥
 इमानि हव्या प्रयता जुषाणा
 सुगैर्नी यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 सुद्रान् पशून् रक्षतु रिवती नः
 गावो नो अश्वामन्वेतु पूषा ॥
 अन्नं रक्षन्ती बहुधा विरूपं
 वाजं सनुतां यजमानाय यज्ञम् ।
 तदग्निनावश्त्रयुजोपयातां
 शुभं गमिष्ठी सुयमेभिरश्वैः ॥
 स्वं नक्षत्रं हविषा यजन्ती
 मध्वा सम्पृक्ती यजुषा समक्ती ॥ १० ॥
 यी देवानां भिषजौ हव्यवाहौ
 विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपी ।
 तौ नक्षत्रं जुषुषाणोपयातां
 नमोऽग्निभ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्याम् ॥
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 तदयमो राजा भगवान्विचष्टाम् ।
 लोकस्य राजा महतो महान् हि
 सुगं नः पन्थामभयं कृणोतु ॥

यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा
 यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः ।
 तदस्य चित्रं हविषा यजामः
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥
 ततार मन्त्रं प्रासचीर्या यान्तु
 यज्ञं याचं स्वस्ति देवा अनुयन्ति ।
 सर्व्वे वाजवस्थौ समुक्ती
 देवास्त्रीणि च ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथैषां मन्त्राणां त्यागाः ।

अग्नये स्वाहा । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा ।
 दुलायै स्वाहा । नितन्त्यै स्वाहा । भयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
 स्वाहा । वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

प्रजापतये स्वाहा । रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा ।
 प्रजाभ्यः स्वाहेति ॥ २ ॥

सोमाय स्वाहा । मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः स्वाहा ।
 ओषधीभ्यः स्वाहा । रात्र्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ३ ॥

रुद्राय स्वाहा । आर्द्रायै स्वाहा । पितृभ्यायै स्वाहा ।
 पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ४ ॥

अदित्यै स्वाहा । पुनर्व्वसुभ्यां स्वाहा । भृत्यै स्वाहा ।
 प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

वृहस्पतये स्वाहा । तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्षसाय
स्वाहेति ॥ ६ ॥

सर्पेभ्यः स्वाहा । आग्नेषाभ्यः स्वाहा । दन्दशूकेभ्यः
स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितृभ्यः स्वाहा । मघाभ्यः स्वाहा । नघाभ्यः स्वाहा ।
गदाभ्यः स्वाहा । इन्धतीभ्यः स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ्यन्त्रे स्वाहा । फल्गुनीभ्यां स्वाहा । पशुभ्यः स्वा-
हेति ॥ ९ ॥

भगाय स्वाहा । फल्गुनीभ्यां स्वाहा । श्रैष्ठ्याय स्वा-
हेति ॥ १० ॥

सवित्रे स्वाहा । इक्ष्वायु स्वाहा । ददते स्वाहा । पृषते
स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा । प्रतिगृभ्रते स्वाहेति ॥ ११ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । चित्रायै स्वाहा । चैत्राय स्वाहा । प्रजायै
स्वाहेति ॥ १२ ॥

वायवे स्वाहा । निष्ठ्यायै स्वाहा । कामचाराय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यै स्वाहा । कालाय स्वाहा । गत्यै स्वा-
हेति ॥ १४ ॥

मित्राय स्वाहा । अनुराधिभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । विशाखाभ्यां स्वाहा । श्रैष्ठ्याय
स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्राय स्वाहा । ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्येष्ठाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

प्रजापतये स्वाहा । मूलार्थे स्वाहा । प्रजायै स्वा-
हेति ॥ ३ ॥

अदुभ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । अनप-
जय्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा । अभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विश्वे स्वाहा । ओणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा ।
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसुभ्यः स्वाहा । अविष्ठाभ्यः स्वाहा । अग्राय स्वाहा ।
परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

वरुणाय स्वाहा । शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥
अजायैकपदे स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ।
ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ १० ॥

अहये स्वाहा । बुध्नियाय स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ११ ॥

पूष्णे स्वाहा । रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ १२ ॥

अश्विभ्यां स्वाहा । अश्वयुग्भ्यां स्वाहा । ओचाय
स्वाहा । श्रुत्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमाय स्वाहा । भरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अमावस्यायै स्वाहा । कामाय स्वाहा । गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥
इति नक्षत्रमन्त्राः ।

अत्रेदमाकृतम् । यत्र कर्मणि अनेके सजातीयाः प्रयोगा-
उपलभ्यन्ते—यथा रजोदर्शनशान्तिके कर्मणि विष्णुधर्मात्तरोक्तः
प्रयोग एकः, शौनकोक्तो द्वितीयः, बौधायनोक्तस्तृतीयः—तत्र
कर्तुरिच्छया अन्यतरप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः, त्रीहियवशास्त्रवत् ।
यदा शौनकोक्त ऋग्वेदिनाम् । बौधायनोक्त आपस्तम्बादि-
तैत्तिरीयाणाम् । तत्तच्छाखोपरि शौनकादीनां प्रवृत्तेः ।
विष्णुधर्मात्तराद्युक्तप्रयोगस्तु इतरेषां शाखिनाम् । पुराणस्य
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः । अथवा यस्मिन्देशादौ यः प्रयोग-
आचारविषयीभूतः स एव तत्र सर्व्वरनुष्ठेयः । सर्व्वशाखा-
प्रत्ययमेकं कर्म्मति जैमिनिसिद्धान्तात् । यत्र महाप्रतिबन्ध-
निवृत्तिद्वारा महाफलहेतवोऽनेके विजातीयाः प्रयोगा उप-
लभ्यन्ते—यथा प्रजोत्पत्त्यर्थं रुद्रस्नानबन्ध्याभिषेकविष्णुश्राद्धादयः
—तत्र प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगानुष्ठानतारतम्यमवगन्तव्य-
मित्यास्तां विस्तरः ।

अथ गर्भाधानविधानम्॥ ।

रजोदर्शनानन्तरमाद्यदिवसचतुष्टयं पर्वादि च त्यक्त्वा रात्री
स्त्रियं सकृन्नच्छेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्यासतस्तत्र वर्जयेत् ॥
एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलक्ष वर्जयेत् ।
शस्त इन्दो सकृत्पुत्रं लक्ष्म्यं जनयेत्पुमान् ॥
यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षाः प्रयत्नतः ॥

स्नान्देऽपि ।

ऋतुकालाभिगमनं धर्मोऽयं गृहिणां परः ।
स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् ॥
दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् ।
आहाहःसर्वपर्वाणि यन्नाद्यान्यानि धीमता ।
तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहाहर्त्याश्ववते परात् ॥
ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः ।

• अथ गर्भाधानेत्वादौ ख-चिह्नितपुस्तके अथ वदस्नानमिति पाठो दृश्यते, इत्यने
च तस्य मन्ताः प्रयोगाश्च, तथापि क-ग-चिह्नितपुस्तकयोः पाठस्यैवान् एकापेक्षया बहोः
प्राधान्यादिपयाधिक्याश्च पुस्तकद्वयद्वयतः पाठ एव अनुस्रियतेऽस्माभिः, नास्ति चानयो वद-
स्नानन्यूनता, चानन्तरमेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

स सदा ब्रह्मचारीह विज्ञेयः स गृह्याश्रमी ॥
 ऋतुः षोडश्यामिन्यस्यतस्त्रस्तासु गर्हिताः ।
 पुत्रास्तास्त्रपि युग्मासु भयुग्मासु च कन्यकाः ॥

भवन्तीति शेषः ।

व्योतिःशास्त्रे ।

सर्पाश्लिमघमूलैन्द्रपौण्ड्रे गर्भो विगर्हितः ।
 श्रीकामस्तु त्यजेन्मारीं पञ्चम्यामुत्तरात्रये ॥ इति ।

अथ तन्नक्षत्राणि ।

अवणं रोहिणी हस्ता चागुराधोत्तरात्रयम् ।
 स्वाती शतभिषक् श्रेष्ठा निषेके फलदाः स्मृताः ॥ इति ।

उत्तरात्रयस्य विहितनिषिद्धत्वाद्विकल्पः ।

तथा ।

नास्नातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
 नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न शुर्विणीम् ॥

गर्भिणीगमननिषेधः षष्ठासादूर्द्ध्वम् । आरभ्य सप्तमासासाक
 गच्छेद्गर्भिणीं स्त्रियमिति वचनात् ।

बह्वीनां पत्नीनामृतुयौगपथ्ये गमनक्रममाह देवलः ।

यौगपथ्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणाथमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

तीर्थमृतुस्तथौगपथ्ये सति असवर्णासु वर्णक्रमेण गच्छेत् सवर्णासु
 तु विवाहक्रमेण । यदा तु काचिदपुत्रा अन्याः पुत्रवत्यस्तादा
 तामग्रतो गच्छेदिति पाराशरमाधवीये व्याख्यातम् ।

तथा ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गती ।
 शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥
 ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
 ऋतुं विना यदा गच्छेच्छौचं भूत्रपुरीषवत् ॥

इति शातातपः ।

एवमृतुकाले भगच्छतो दोषमाह स एव ।

ऋतुस्नातान्त्सु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

स चाभ्येति न सन्देहो भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ ॥ इति ।

ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमस्मरणात् ।

अत्र कर्मणि इतिकर्त्तव्यताविशेषस्तु स्वस्वसूत्रादवगन्तव्यः ।*

इत्यनन्तमष्टविरचिते विधानपारिजाते गर्भाधानविधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

द्वितीये गर्भमासे तिथ्येति ।

* अत्र पुण्यनेदंशनेघातेनंखाद्यैः सुरतं यदि ।

प्रमृते अतुरं पुत्रं विज्ञं ह्यन्वसनेव च ॥

इत्येकः श्लोकोऽधिको ग-विहितपुत्रकं ह्यस्यते, परन्तु अस्मिन् प्रकरणानुपयोगितामासीत्
 अर्थाविधानं कृतम् ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ पुंसवनं पुरा स्यन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा
यदहः पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येतेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

कुर्व्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भं तृतीयेऽथवा
मासि स्कीततनी तुषारकिरणे पुथ्येऽथवा वैष्णवे ।
हित्वा कर्कटकं तृयुग्ममबलामन्येषु युग्मे तिथौ
शुद्धे नैधनधाम्नि शुक्रशशभृद्विष्मन्विणां वासरे ॥

नैधनमष्टमस्थानम् । विदुधः । तृतीये मासि गर्भो यदि
प्रसिद्धविषयो न स्यात् तदा चतुर्थे पुंसवनं कुर्व्यादित्यर्थः ।

तथाच जातृकर्णः ।

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।

व्यक्ते गर्भं भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहायवा ॥ इति ।

द्वितीये वा तृतीये वा इति मामस्य प्राधान्येन विहितत्वाद्गुरु-
शुक्रभौम्यादावपि तत्रैव कार्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।

न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवानिति ॥

मलमासेऽपि कार्यमित्याह यमः ।

गर्भं वार्द्धिके भृत्ये श्राद्धकर्म्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिभामं विवर्जयेत् ॥

• पुंसाभिति क-पुलके पाठः ।

विश्वादर्शोऽपि ।

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम् ।

नित्यमास्यधिके तत्तु सस्यं देवादि चोत्तरे ॥ इति ।

पूर्ववचने गर्भ इति सामान्यनिर्देशाद्गर्भाधानेऽपि न दोषः ।

तथैव शिष्टाचाराच्च ।

अत्रापि इतिकर्तव्यताविशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

इति पुंसवनविधानम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

तत्राश्वलायनसूत्रम् ।

आपूर्थ्यमाणपत्ने यदा पुंसेति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वेति ।

आश्वलायनकारिकापि ।

चतुर्थे गर्भमासे स्वास्त्रीमन्तोन्नयनक्रिया ।

षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रान्तरविधानतः ॥

पूर्वपूर्वस्वासम्भवे षष्ठे मासे यदा षष्ठमे भवेदिति । इदं कर्म
न प्रतिगर्भमावर्त्तते स्त्रीसंस्कारत्वात् । सीमन्त उन्नयते यस्मिन्
कर्मणीत्वन्वर्थसंज्ञाकरणात् । नन्वयं गर्भसंस्कारो ज्ञायते ।
एवं गर्भमाधिष्ठीत्याश्वलायनसूत्रदर्शनात् । सत्यं तथापि नावर्त्तते
आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत्सीमन्तो-
न्नयनमिति समाख्यावत्त्वात् ।

सक्तु कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्व्वः संस्कृतो भवेत् ।

नावर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥

इति हारीतस्मरणाच्च । सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासी-
त्यापस्तम्बसूत्राच्च ।

कार्णाजिनिस्तु प्राप्रसवात्कर्मकालमाह ।

गर्भलम्बनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

मासोऽत्र सौरसावनयोरन्यतरो ग्राह्यः ।

कालविधानेऽपि ।

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि .

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुवलिञ्च कुर्यात् ॥ इति ।

चतुर्थं सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ।

इति च वासिष्ठे ।

शौनकश्च ।

शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्थे दिवाकरे ।

तिथः पुनर्व्वसुहस्तोऽनुराधः श्रवणोऽश्लेषुक् ॥ इति ।

अत्रापि प्रयोगविधिः स्वस्वसूत्रादवगन्तव्यः ।

जातृकर्ण्यः ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्वन् कुर्व्यात्पुंसवनं यदि ।
पुंसवं प्राग्विनिर्वर्त्य ततः सीमन्तमुन्नयेत् ॥

सत्यव्रतः ।

मृतो देशान्तरगतो भर्ता स्त्रीसंस्कृतेषु च ।
देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् ॥
स्त्री यद्यक्तसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥

पराशरः ।

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धेऽ नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति ।
इति सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

अथ बभ्यात्वहरविधानानि ।

तत्रादौ रुद्रस्नानम् ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरः ।
रुद्रस्नानं विधानेन कथयस्व जनार्दन ।
सर्व्वदोषोपशमनं सर्व्वशान्तिकरं नृणाम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

देवसेनापतिं स्तब्धं रुद्रपुत्रं षडाननम् ।
अगस्त्यो मुनिशार्दूलः सुखासीनमुवाच ह ॥

• जातप्राज्ञे इत्यत्र राजश्राद्धे इति क-पुस्तके पाठः ।

सर्व्वज्ञोऽसि कुमार त्वं प्रसादाच्छङ्करस्य वै ।
रुद्रस्नानं विधानेन ब्रूहि कस्य कथं भवेत् ॥

स्कन्द उवाच ।

मृतवत्सा तु या नारी दुर्भगा ऋतुवर्जिता ।
या सूर्ते कन्यकां बन्धा स्नानमासां विधीयते ॥
अष्टम्यां वा चतुर्दश्यामुपवासपरायणा ।
ऋतौ शुक्ले चतुर्थेऽङ्घ्रि प्राप्ते सूर्यदिनेऽथवा ॥
नद्योस्तु सङ्गमे कुर्यान्महानद्योर्विशेषतः ।
शिवालयेऽथवा गोष्ठे विविक्ते वा गृहाङ्गने ॥
आहिताग्निं द्विजं शान्तं धर्म्यं मत्स्यगालिनम् ।
स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रौद्रकर्म्मणि ॥
ततस्तु मण्डपं कुर्याच्चतुरस्रमुदकप्लवम् ।
बडचन्दनमाख्यञ्च गोमयेनानुलेपितम् ॥
तन्मध्ये खेतरजसा सम्पूर्णं पद्ममालिखेत् ।
मध्ये तस्य महादेवं स्थपयेत्कर्णिकोपरि ॥
दद्याद्वलेपु नन्द्यादींश्चतुर्षु विधिपूर्व्वकम् ।
इन्द्रादिलोकपालांश्च दलेष्वन्येषु विन्यसेत् ॥
देवीं विनायकञ्चैव स्थापयेत्तत्र पार्थिव ।
दत्त्वायं गन्धं पुष्यञ्च धूपं दीपं गुडौदनम् ॥
भक्ष्यान्नानाविधान्दद्यात्फलानि विविधानि च ।
चतुष्कोणेषु ऋङ्गारमश्वत्थदलभूषितम् ॥

ऋङ्गारं कलशम् ।

एकैकं विन्यसेद्ब्रह्मन् सञ्जीवधिसमन्वितम् ।
 मण्डपस्य चतुर्दिक्षु दद्याद्भूतबलिन्मतः ॥
 आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यं मण्डपस्य समीपतः ।
 अग्निकार्यं शुभे कुण्डे पत्रपुष्परत्नैः ॥
 लवणं सर्पिषा युक्तं घृतेन मधुना सह ।
 मा न स्तोत्रेण* जुहुयात्कृतहोमे नवग्रहे ॥
 द्वितीयस्याग्निकार्यस्य कर्त्ता च ब्राह्मणो भवेत् ।
 रुद्रजाप्यकृदाचार्यं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 सितवस्त्रपरीधानं सितमाल्यविभूषितम् ।
 शोभयेत्कङ्कणैः कर्णैः कर्णवेष्टाङ्गुलीयकैः ॥
 मण्डपस्य समीपस्थो जपेद्ब्रह्मन्विमलरः ।
 यावदेकादशगुणाः† पुनरेव जपेत्तु तान् ॥
 देवमण्डलवत्कार्यं द्वितीयं मण्डलं शुभम् ।
 तस्य मध्ये तु सा नारी श्वेतपुष्परत्नङ्गता ॥
 श्वेतवस्त्रपरीधाना श्वेतगगानुलेपना ।
 सुखासनोपविष्टान्तामाचार्यी रुद्रजापकः ॥
 अभिषिञ्चेत्तत्रैनामर्कपत्रपुटाम्बुना ।
 अच्छिद्राण्यनूनानि स्नानार्थं विनियोजयेत् ॥

- * मा न स्तोत्रे तन्धे मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
 मा नो वीरान् रुद्र भानिनो वधीर्हविभ्रमलच्छदसि सा इवामहे ॥

(१६ अ. १६ म. यजुः १)

† गुणा इत्यत्र गता इति हेमाद्रिपाठः ।

चतुःषष्टिऋचेनैवः रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्त वर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानामृचामित्यर्थः । तासां चतुःषष्टिसंख्यानामेकादशकलः
पठितानामियं संख्या ।

अच्छिद्रेणेतिः मन्त्रेण स्नानार्थं विनिवेशयेत् ।

अश्वस्थानाङ्गजस्थानादल्लीकात्सङ्गमाद्ब्रूदात् ॥

वेश्याङ्गनाद्राजसूयाद्गोष्ठादानीय वै सृदम् ।

सर्वाषधी रोचनाञ्च नदीतीर्थोदकानि च ॥

एतत्प्रक्षिप्य कलशे शिवसंज्ञे सुपूजिते ।

आपादतलकेशान्तं कुक्षिदेशे विशिषतः ॥

सर्वाङ्गं लेपयेद्भक्त्या सुशीला काचिदङ्गना ।

रुद्राभिजप्तेन ततः स्नापयेत्कलशेन ताम् ॥

तोयपूर्णाष्टकलशैरश्वत्थदलपूरितैः ।

सर्वतोदिक्स्थितैः पश्चात्स्नापयेत्कलशाक्षतैः ॥

नमसो रुद्र मन्यवे उती त इपवे नमः ।

नमसो अमु धन्वने वाग्भ्यामुत ते नमः ॥

या त इधुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवो अरव्या या तव तया नो रुद्र सृष्टय ॥

इत्यादिकाश्चतुःषष्टिऋचो यजुर्वेदस्य षोडशाध्याये (रुद्राध्याये वा) श्रव्याः ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापो अयेगुवी अयेपुवी अये

इमस्य यज्ञं नयताये यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् । (१च. ११म. यजुः ।)

एवं स्नात्वा स्नापकाय दद्याद्वा काञ्चनन्तथा ।
 होतुरेवान् निर्दिष्टा दक्षिणा गौः पयस्विनी ॥
 ब्राह्मणानामथान्धेषां स्वशक्त्या मुनिपुङ्गव ।
 गोवस्त्रकाञ्चनादीनि दत्त्वा दत्त्वाः क्षमापयेत् ॥
 कर्तनानेन विप्रेन्द्र रुद्रस्नानेन भामिनी ।
 सुभगा कान्तिसंयुक्ता बहुपुत्रा च जायते ॥
 सर्वेष्वपि हि मासेषु ब्राह्मणानुमती शुभम् ।
 तस्मादवश्यं कर्त्तव्यं पुत्रान् स्त्री सुखसृष्टति ॥

या स्नानमाचरति रुद्रमिति प्रसिद्धं
 श्रद्धान्विता द्विजवरानुमती नताङ्गी ।
 दोषान्निहन्त्य सकलान् स्वशरीरभाजो
 भर्तुः प्रिया भवति भारत जीववत्सा ॥

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे भविष्योत्तरपुराणोक्त-
 रुद्रस्नानमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । यस्यां कस्याञ्चिदष्टम्बां चतुर्दशां वा
 सभारान् सभृत्य चतुर्थंऽङ्गि ऋतुस्नातायां सूर्यवारे वा नदी-
 सङ्गमं गत्वा तदभावे शिवालयादिकमुपेत्य पुण्याहं वाचयित्वा
 आहिताग्न्यादिगुणविशिष्टं द्विजमाचार्यत्वेन वृत्वा ब्रह्माण्डं
 वृणुयात् । अथाचार्योऽष्टहस्तं चतुरस्रं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये
 खितरजसा अष्टदलपद्ममालिख्य ब्रह्मादीन् मण्डलदेवांस्तत्रावाह्य

• दत्त्वा इत्यत्र सर्वानिति हेमाद्रिपाठः ।

| अत्र कर्मपदसूत्रम् ।

पूजयित्वा कर्णिकायां रुद्रकलशं मन्त्रवत् स्थापयित्वा दध्यक्षता-
दिभिः शोभयित्वा तत्र महादेवमावाह्य पूर्वादिचतुर्षु दक्षद्वयेषु
नन्दिनं भृङ्गरिटिं कालं महाकालञ्च क्रमेणावाह्य तेष्वेव अष्ट-
दलेषु इन्द्रादीनष्टदिक्पालांश्चावाह्य महादेवस्य वामभागे
पार्वतीं दक्षिणभागे विनायकञ्चावाह्य षोडशोपचारैः पूज-
यित्वा पद्मचतुष्कोणेषु कुम्भचतुष्टयं मन्त्रवत् स्थापयित्वा उदक-
मासिच्य अश्वत्थपल्लवार्दीनिः निक्षिप्य वरुणञ्चावाह्य कलशं
सम्प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधी ।

उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भं विष्टतो विष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्तोये सर्व्वतीर्थानि देवाः सर्व्वं त्वयि स्थिताः ।

त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥

शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वच्च प्रजापतिः ।

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सर्पलकाः ।

त्वयि तिष्ठन्ति सर्व्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः ॥

त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ।

सान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्व्वदा ॥ इति ।

ततो मण्डपस्य अष्टदिक्षु कुम्भाष्टकं स्थापयित्वा इन्द्रादीन् सम्पूज्य

आदिपदेन उदुम्बरपल्लवचतुष्कोणेषुपल्लवा गृह्यन्ते, "अश्वत्थोदुम्बरपल्लवचतुष्कोणेषु-
पल्लवा" इति वचनात् ।

इन्द्रादिभ्यो बलीन् दत्त्वा कुम्भान् संसृशन्नेकादशावृत्त्या रुद्रान्
जपेत् । तस्मिन् काले ब्रह्मा पद्मादाग्नेय्यां दिशि कुण्डे
स्थण्डिले वा अग्निमुपसमाधाय दधिमधुघृतोपेतं लवणमाहुति-
परिमितं मानस्तोत्रेऽति मन्त्रेण अष्टोत्तरशतवारं नवग्रहहोम-
पूर्वकं जुहुयात् । तत आचार्यी देवमण्डलवन्मण्डलान्तरं कृत्वा
तत्र यजमानदम्पती श्वेतवस्त्रावृत्तौ उपवेश्य पूर्वार्दिकलशोदकेन
रुद्राध्यायस्य एकैकमन्त्रमुक्त्वा† अर्कपत्रपुटगृहीतेनाभिषिञ्चेत्
चतुःषष्टिमन्त्रविभागिन । एवमेकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्त-
शतानि भवन्ति । इयं संख्या वाजसनेयिशाखायामिव सम्भवति ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण‡ इत्यर्कपत्रग्रहणमन्त्रः ।

अथ रुद्रकलशोदकेन सप्तसृत्तिकासम्बोधिमिगोरोचनादिश्रुतेन
आपादतलकेशान्तं विशेषतः कुक्षिदेशे अभिषिञ्चेत् । ततो
मण्डपस्य अष्टदिक्स्थापिताष्टकलशोदकैरभिषिञ्चेत् । एवं ज्ञात्वा
ज्ञानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तरं परिधाय आचार्याय सुवर्णादि
दक्षिणात्वेन दत्त्वा होमकर्त्रं पयस्विनी गौर्देया अन्येषाम्भूयसी
दक्षिणा देया । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति भविष्योत्तरपुराणीकं रुद्रज्ञानविधानम् ।

* मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† नमो रुद्र मन्त्रे इत्यादीनां १०१ पृष्ठे प्रदर्शितानामन्त्राचार्यामैकैकमित्यर्थः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बीधायनाचार्योक्तद्रव्यज्ञानविधानं प्रयोगेषुच्यते ।

उदगयनादौ गुरुशुक्रास्तादिरहिते शुद्धे मासि शुक्लपक्षे ऋतुकाले विशेषतश्चतुर्थेऽङ्गि षष्ठ्यां चतुर्दश्यां वा रविवसरे वा शुभनक्षत्रे चन्द्रताराद्यानुकूल्ये कार्यम् । इदं चतुर्विधबन्ध्यात्वे भवति, विशेषतो मृतापत्न्यत्वेऽप्येयम् । इदञ्च महानद्योर्नद्योर्वा अशोथसङ्गमे सङ्गममात्रे वा कार्यम् । तत्र पूर्व्वं कर्त्ता सभार्यो दीर्घायुःसुपुत्राद्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरूप-दुरित-निरासार्थं यथाशक्ति प्रायश्चित्तमनुतापयुक्तः कुर्यात् । तच्च फलतारतम्याव-गतदुरिततारतम्येन षड्विधव्यवसाधैरुत्पन्नान्द्रायणकृच्छ्राति-कृच्छरूपं वा द्रव्यहोमतीर्थब्राह्मणभोजनादिप्रत्याख्यायैर्वा कार्यं सभ्योपदिष्टम् । ततः श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं कृष्णामेकां धेनुं शक्त्योप-स्करयुतां दद्यात्, तत्राशक्ती लक्षं तदर्धमयुतं वा गायत्रीजपं तद्दशंशेन तिलहोमञ्च कुर्यात् । एवं कृतशुद्धिः सभार्यो यज-मानः प्रागुक्ते काले देशे च कृतमित्यक्रिय आसनीपविष्ट-आचान्तो भूतशुद्धिपूर्व्वकं प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा—मम सभार्यस्य दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मनि अन्धजन्मनि वा कृतेन षष्ठकापर्वादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन वा परहेषेण वा गुरुहेषेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा रत्नापहरणेन वा वस्त्रवियोजनेन वा पिष्टमाहृहेषेण वा अन्येन

• मृतापत्न्यत्वे इति ग-पुलके पाठः ।

वा दुष्टकर्षणा उत्पन्नचतुर्विधबन्धात्वात्तन्मन्त्रबन्धात्त्वदोषनिरास-
 द्वारा तथा स्त्रियाः कुक्षिगतदोषघाताघातान्यदुष्टस्त्रीचैलाञ्जल-
 स्पर्शदोष-सदेकासनाशनशय्यादि-जनितदोषादि-सर्वसन्ततिप्रति-
 बन्धकनिरासद्वारा च उभासहितश्रीरुद्रमीत्वा दीर्घायुष्मत्-
 सुपुत्रादिसन्तत्यवात्पर्यं बीधायनोक्तविधिना रुद्रकलशस्नानाख्यं
 कर्म करिष्ये—इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमाहका-
 पूजननाम्दीत्याहानि सङ्कल्पपूर्वकं कुर्यात् । एतानि कृत्वा वा
 प्रधानसङ्कल्पः कार्यः । तत आचार्यैः ब्रह्मत्विग्वरणं करिष्ये
 इति सकलब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ब्राह्मणाः सन्तु मे शस्ताः पापात्यान्तु सदा हिताः ।

वेदानाश्चैव दातारस्लातारः सर्वदेहिनाम् ॥

जपैर्यज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च त्वत्पर्यं याजकाः कृताः ॥

येषां देहे स्थिता वेदाः पोषयन्ति जगन्नयम् ।

ते मां रक्षन्तु सततं जपयन्त्रैर्व्यवस्थिताः ॥

ततश्च ।

आहितान्निं द्विजं शान्तं धर्मं सत्यशालिनम् ।

स्नानार्थं प्रार्थयेदेवं निपुणं रुद्रकर्षणि ॥

इति कर्षणयुक्तमाचार्यं वृणुयात् । ततो ब्रह्मणं हत्वा एका-
 दश ऋत्विजो वृणुयात् । ततः सर्वान् मधुपर्कवस्त्रालङ्कारा-
 दिभिर्यथाशक्तिं पूजयेत् । तत आचार्यादिसहितो यजमानो

मण्डपं प्रविशेत् । ततः सत्विगाथार्थः सङ्कल्पपूर्वकं सलक्ष्मि
मण्डपे कूटे वा ऐशान्या सर्वतोभद्रं लिङ्गतीभद्रमष्टदलं वा
प्रत्येकं द्वादश* रचयित्वा तत्क्षमीपे परितो मङ्गलार्थं† सप्त
धान्यानि निधाय रक्षोहण‡मित्याद्यैर्वेदमन्त्रैः—

यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिग्म् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकार्थं समारभे ॥

इति पुराणमन्त्राभ्याश्च मण्डपान्तः सर्वतः सर्षपान् विकीर्य पञ्च-
गव्येन शुची वो हव्येतृचेन§ अभ्युक्ष्य मण्डपपूजां विधाय आसने
उपविश्य भूतशुद्धादिकामात्मरक्षाङ्गत्वा श्रीरुद्रं ध्यायन् ।

आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृह्णाण महेश्वर ॥

* द्वादश लिङ्गातीति क-पुस्तके पाठः ।

† मण्डलार्थेति क-पुस्तके पाठः ।

‡ रक्षोहणं बलगहनं वैश्वीम् । इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे निष्ठी
क्षमाम्यो निषण्णाम् । इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे समानो वमसजानो निषण्णाम् ।
इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे सवभुयंससवभुर्निषण्णाम् । इदमहं तं बलगमुत्किरामि
यं मे सजातो वमसजानो निषण्णाम् । अरुणोत्किरामि । (शुक्. २१. १. वसुः ।)

§ शुची वो हव्या मवतः शुचीनाए शुचिए द्विभीत्वध्वरेए शुचिभ्यः ।

॥ इति सप्तमस्तोत्रेण आसन्नं शुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥

(श्रीपावनः २१ इति ।)

इति सम्प्रार्थ्य इन्द्रादिदिक्षपालान् प्रथवादिनमोऽन्तेस्तन्नाम-
 मन्त्रैरोमिन्द्राय नम इत्यादिरूपैर्नत्वा मङ्गी यीः॥रिति भूमिं
 स्पृष्ट्वा भोषधयः संवदन्तः॥ इति यवान् क्षिप्रा भाकलयेः॥ष्विति
 क्षालितान् कलशांस्तत्र निधाय इमं मे गङ्गेऽ इति तीर्थजले-
 नापूर्य्य तत्र गन्धहाराणामिति गन्धं भोषधयः संवदन्त इति यवान्
 या भोषधीः॥रिति सन्वीषधीः काण्डात्काण्डाः॥दिति दूर्वाः याः
 फलिनीः॥रिति फलं स्योना पृथिवीः॥रिति सप्तमृदः अश्वत्थेवः॥
 इति पञ्चपञ्चवान् स हि रत्नानीति॥ पञ्चरत्नानि हिरण्यरूपः॥

* मङ्गी यीः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमित्तवान् ।

पिपृतां नो भरिमभिः ॥ (८५, १२५, यजुः ।)

† मन्मोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्मोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्मोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्मोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्मोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

●● मन्मोऽयं १२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† याः फलिनीः वा अफला अपुष्या याव पुष्यताः ।

इहस्पतिप्रमृतासा नो सुचन्वत्पृष्ठसः ॥ (१२५, ८६५, यजुः ।)

‡‡ अग्नियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ अश्वत्थे वो निषदने पथे वो वसतिष्कता ।

जीमाज इत्थिजासथ यन्मनवथ पूरुषन् ॥ (१०५, ८७५, ऋग्वेद ।)

¶¶ अग्नियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥॥ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंज्ञ-मया न पासे दुहिरण्यवधेः ।

हिरण्यवाप्यरिवीर्निषया हिरण्यदा ददन्मममे । अग्नेदिमन्नवर्षाणि ।

इति च हिरण्यं चिन्ना युवा सुवासाः इति रक्तसूत्रेणावेष्ट्य पूर्णा
दर्शनीतिः धान्यपूर्णानि वंशपात्राणि कलशेषु स्थापयित्वा
कलशस्य मुखे विष्णुरित्यादिनाः कलशेषु देवतीर्याभ्यावाह्य
देवदानवसंवादेऽ इत्यादिना पूर्वप्रयोगपठितेन कलशान्
सम्प्रार्थ्य समुद्रादूर्ध्वीकारिति कलशजले समुद्रं भावयित्वा कलश-
मुखे ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्माद्यम् मध्ये इदं विष्णुः इति
विष्णुम् कण्ठे नमः शङ्खवेणुः चेति रुद्रम् मुखे इन्द्राग्नी

* युवा सुवासाः परिणीत चासात् स च भेदान् भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवच उग्रयन्त्रि श्लाघ्यो मनसा देवयन्त्रः ॥

(१३. ८५. ४४४क.)

† पूर्णा दक्षिं परापत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रं विक्रीणावहा इवसूर्त्तं अतकतो ॥ (१३. ४८३. यजुः ।)

‡ विष्णुर्धामिं कल्पयतु त्वष्टा कृपायि पिप्पुशतु ।

वासिञ्जतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते श्लाघा ॥ ऋग्वेदिब्रह्मवर्चसि ।

§ मन्त्रोऽयं १०३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीमतः सुवची येन चावः ।

स मुध्ना उपमा चक्ष विष्टाः सतच योनिमसतच विवः ॥

(१३. १३. यजुः ।)

०० इदं विष्णुर्विचक्रमे चेथा निदधे पदम् ।

समुद्रमस्य पाप्सुरे श्लाघा ॥ (५. १५. यजुः ।)

†† नमः ब्रह्मणे च पशुपतये च नम उवाय च भीमाय च मनोऽधे-वधाय च दूरे-

ववाय च मनो हन्त्रे च इनीयसे च मनो हन्त्रे च हरिकेशेभ्यो नमकाराय ।

(१६. ४०. यजुः ।)

आगतमितिन्द्राग्नी यमेन दत्तमिति यमश्च इषे त्वी-
 ज्ज्वेति सर्वत्र देवान् आदिप्रब्रह्मेति सूर्यम् विश्वत-
 चक्षुषारिति परमेष्ठिनश्च पार्श्वयोर्नमोऽस्तु सपेभ्य इति सर्पान्
 पूर्व्वे अग्निमीले॥ इति ऋग्वेदम् दक्षिणे इषे त्वीज्ज्वेति यजु-
 ज्वेदम् पश्चिमे अग्न आयाहीति सामवेदम् उत्तरे ब्रह्मो
 देवीतिरित्यथर्व्ववेदम् मध्ये च तत्सवितुः इति गायत्रीं

* इन्द्राग्नी आगतए सुतं गोर्भिर्नमी परीष्यम् । अस्व पातं धियेषिता ॥
 उपयाम गृहीतोऽसौन्द्राप्रभ्यां त्वा । एष ते योनिरिन्द्राप्रभ्यां त्वा ॥

(७७. ११म. यजुः)

† यमेन दत्तं पित एगनायुमसिन्द्र एषं प्रथमी अर्धतित्तम् ।

गन्धर्व्वी अस्व रसनासगृभ्णात् सुरादथं बसवो निरततः । (१२७. १३म. यजुः)

‡ इषे त्वीज्ज्वे त्वा वायवस्य देवो यः सविता प्रापेयगु श्रेष्ठतमाय कर्त्तुषे ।

(१७. १म. यजुः)

§ आदिप्रब्रह्म रेतसो ज्योतिष्यस्मिन्नि वासरम् ।

परी यदिष्यते दिवा ॥ ऋग्वेदिन्द्राप्रकर्मेषि ।

¶ विव्रतचक्षुषत विव्रतोसुखो विव्रतीबाहुषत विव्रतस्यात् ।

सं बाहुष्यां धमति सन्पतवेषां बाभूमी जगयन् देव एकः ।

(१७७. १२म. यजुः)

॥ अग्निमीषे पुरीहितं यज्ञस्य दीवस्यत्वित्तम् ।

हीतारं रज्ज्वातमम् ॥ (१म. १५. १४७. १)

०० अथ आवाहि वीतये गृह्णामी इत्यदातये । निहीता सन्नि वधिषि ।

(६म. १६५. १०७७. १)

†† मन्वीऽयं १० वृष्टे प्रदक्षितः ।

‡‡ मन्वीऽयं ०१ वृष्टे प्रदक्षितः ।

कथेत् । ततः पूर्वार्धदृष्टिस्तु इन्द्रादिमन्त्रैस्तन्नामभिर्वा इन्द्रा-
दीनष्ट देवान् न्यस्य काण्डात्काण्डादिति* दूर्वा बह्वीः शिरसि
निक्षिपेत् । ततो वंशपात्रेषु अष्टदलयुतानि वस्त्राणि संस्थाप्य
तत्र निष्क-तदर्श-तदर्शसुवर्णनिर्मिता अशक्ती वज्रावरसुवर्ण-
निर्मिताः श्रीरुद्रप्रतिमा द्वादशाग्न्युत्तारणपञ्चामृताभिवेकपूर्वकं
संस्थाप्य तासु आत्वा बहन्तु हरयः† इति श्रीरुद्रमावाहयेत् ।

अथ सद्योजातं प्रपद्यामि‡ इत्यासनम् । सद्योजाताय वै
नमो नम इति पाद्यम् । भवे भवे नातिभवे§ भवश्च मामित्यर्घ्यम् ।
भवोद्भवाय नम इत्याचमनीयम् । वामदेवाय नम आपो हि ष्ठा-
द्यैश्च ज्ञानम् । तत आचमनं दत्त्वा अष्टभिर्दक्षिणार्धमन्त्रैस्तर्प-
येत् । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शक्यं देवं तर्पयामि । ॐ
इन्द्रं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं
देवं तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ भीमं देवं
तर्पयामि । ॐ महान्तं देवं तर्पयामि । ततो ज्यैष्ठ्याय नम
इति वस्त्रम् । तूष्णीमाचमनम् । ज्यैष्ठ्याय नम इत्युपवीतम् ।
इन्द्राय नम इत्यलङ्कारम् । कालाय नम इति गन्धम् । कल-
विकरणाय नम इति पुष्यम् । बलविकरणाय नम इति धूपम् ।

* अग्निर्यं ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† आत्वा बहन्तु हरयोऽवर्षं सोमपीतये ।

इन्द्रं त्वा मूरचचसः ॥ (१ म. १६१. १४५.)

‡ प्रपद्यामिति न-पुष्पके पाठः ।

§ अनादिभवे इति आत्मानन्दतरङ्गिण्यां पाठः ।

¶ २० पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

बलाय नम इति दीपम् । बलप्रमथनाय नम इति नैवेद्यम् ।
तूष्णीमाचमनम् । सर्वभूतदमनाय नम इति तास्बूलम् ।
मनोन्मनाय नम इति टक्षिणाम् ।

केचित्तु सद्योजातमिति प्रतिष्ठाप्य सद्योजातायेत्यासनम् ।
भवे भवे इति पादम् । भवोद्भवायेति ज्ञानमष्टभिस्सर्पणम् ।
ष्येष्टायेत्याचमनम् । श्रेष्ठायेति मधुपर्कम् । कालायेति
गन्धम् । कलविकारणायेति पुष्पम् । सर्वभूतदमनायेति
धूपम् । मनोन्मनायेति दीपम् । भवोद्भवायेति नैवेद्यामित्यादी-
न्याहुः ।

अथाष्टपुष्पाञ्जलयः ।

भवाय देवाय नमः । शर्व्याय देवाय नमः । रुद्राय
देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । उषाय देवाय नमः ।
ईशानाय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । महते देवाय
नमः । अथास्वाघोरतनूरघोरेभ्योऽथ घोरेभ्य इत्युपतिष्ठत ।

ततो नमस्कारः ।

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।

शरणं भव भूतेश करुणाकर शङ्कर ॥

हर शम्भो महादेव विश्वेशामरवज्रभ ।

शिव शङ्कर सर्वात्मनीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्व्याय महादेवाय ते नमः ॥ इति ।

ततः प्रार्थना ।

राजसेन स्वयं ब्रह्मा सात्त्विकेन स्वयं हरिः ।
 कामसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितम् ॥
 नमामि त्वां विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोऽस्तु ते ।
 त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यमुमादेहाक्षधारिणे ॥
 विशूलधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ।
 पिनाकिने नमस्तुभ्यमीदृष्टमाय ते* नमः ॥
 नमामि त्वां महादेव पतये त्वां नमाम्यहम् ।
 भोक्ता भोज्यं त्वमेवेह भक्तानां शर्षदः स्वयम् ॥
 सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहधारकः ।
 मुनीनां मुक्तिदाता च भक्तानां भुक्तिदः स्वयम् ॥
 यदृच्छ्या सर्वमिदं त्वामभ्येति च याति च ।
 नान्यस्य विजयं दातुं शक्तिरस्ति त्वया विना ॥ इति ।

ततः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृह्णाण महेश्वर ।
 इत्यात्मानं निवेदयेत् । ततः कमलस्य पूर्वोदयदलेषु इन्द्रादी-
 बष्टलोकपालान् सम्पूज्य अन्नादिबलिमुपहृत्य प्रार्थयेत् ।
 इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे लोकपालास्तथैव च ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥
 ते सर्वे पूजिताः शान्तिं प्रयच्छन्तु सुखानि च ।
 बलिदानादिना तुष्टाः प्रयच्छन्तु यथेष्टितम् ॥ इति ।

मीदृष्टमाय इत्यत्र मीदृष्टमायंति स्व-पुत्रके पाठः ।

ततः सर्वे प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्यं यजमानस्य आयु-
 षत्सुपुत्रादिसन्तत्यवाप्त्यर्थं रुद्रैकादशिन्यं जपं सङ्कल्प्य सधारण-
 न्यासान्ते विशेषन्यासं कुर्युः । यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः सञ्चोजातं प्रपद्यामिति* पठित्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वरोऽ् हृदयाय नमः । ॐ भूर्बामदेवायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
 स्वरोऽ् शिरसे स्वाहा । ॐ भूरघोरेभ्य इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
 स्वरोऽ् शिखायै वषट् । ॐ भूस्तत्पुरुषायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
 स्वरोम् कवचाय ह्रम् । ॐ भूरीशानायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
 स्वरोम् नेत्रत्रयाय वीषट् ।

ॐ भूस्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्षारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः स्वरोम् करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फड़िति
 विन्दस्व एवमेव कलशेषु न्यसेत् ।

ततो राजसेन स्वयं ब्रह्मा इत्यादिना शक्तिरस्ति त्वया विना
 इत्यन्तेन† पूर्वोक्तेन मन्त्रघटनेन देवं सुत्वा स्वस्वकलशान् स्पृष्ट्वा
 शुभं ध्यायन्तः प्रत्येकं रुद्रैकादशिनो जप्त्वा राजसेन स्वयं ब्रह्मा
 इत्यादिना मन्त्रघटनेन पुनः सुत्वा च समापयेयुः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

हीनो विभक्तिवर्षेण व्यञ्जनैश्च स्वरेस्तथा ।

जपो मे चम्यतां देव प्रसादं कुरु फिङ्गरे ॥

* प्रपद्यामित्यत्र प्रपद्यामीति स्व-पुत्रके पाठः ।

† ११९ पृष्ठे प्रद्विंशतम् ।

महारुद्रजपो यो मे न्यूनो वाप्यधिकोऽपि वा ।

सर्वः सम्युर्षतां यातु त्वत्प्रसादात् सदाशिव ॥

यदक्षरपदभ्रष्टं मायाहीनञ्च यद्भवेत् ।

तन्मन्त्रं श्रुत्वा देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इति ।

तत आचार्यः कुण्डे स्थण्डिले वा स्वयाखीकविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य तूष्णीं निर्व्यापादिना चक्रं पक्ताः आन्वभागान्तं कृत्वा तिलचर्वाण्यैः प्रतिद्रव्यं जपदशांशिन होमं कुर्याद्विधिभिः सह ।

अथाचार्यादीनां द्वादशैकादशिनोजपे रूपाणि शतं द्वा-
त्रिंशच्च भवन्ति । तद्दशांशे त्रयोदश रूपाणि । द्वे रूपे अवशिष्टे ।
तद्दशांशोऽष्टाचत्वारिंशत् । मन्त्रविभागपक्षे प्रतिरूपं नमस्ते
इत्यादि पञ्च पुनर्नमस्ते इत्यादि पञ्च इत्येवं दश । सर्वाहुतयो-
ऽष्टाचत्वारिंशत् पक्षे षट्शतानि चतुर्विंशतिश्च । अवशिष्ट-
रूपद्वयाहुतयो दश । चमकाहुतयश्चतुर्दश । एवं सर्वा मिलिता-
आहुतयो इत्यन्यूनसार्धषट्शतानि भवन्ति । एतावान् प्रति-
द्रव्यं होमः ।

अथाप्यशक्नो षोडशधादिपक्ताश्रयणेन होमः शक्नोः तु प्रति-
मन्त्रपक्षेच होमः कार्यः । प्रतिमन्त्रपक्षेऽवशिष्टरूपद्वयस्य दशांशः
प्रतिरूपं सप्तदश सप्तदश इत्येवं चतुस्त्रिंशत् ।

तत एकादशशतसंख्यैरर्कपत्रैर्मूलमन्त्रे च होमः कार्यः । मूल-
मन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषी रुद्रो देवता पंक्तिमन्त्रः होमादौ विनि-
योगः । अथास्य न्यासः । परमेष्ठिने ऋषये नम इति शिरसि ।

पङ्क्त्यै हृन्दसे नम इति मुखे । रुद्राय देवतार्थं हृदये नम इति
 शिखायाम् । शम्भवे नमः शिरसि चेति कलाटे । मय इति
 नेत्रयोः । भव इति श्रोत्रयोः । चेति नासिकायाम् । नम
 इति मुखे । शङ्करायेति शीवायाम् । चेति हृदये । मय
 इति जठरे । स्कारायेति* नाभौ । चेति श्रोत्रोः । नम इति
 कव्याम् । शिवायेत्यूर्ध्वोः । शिवतरायेति जानुनोः । चेति
 पादयोः । नमः शम्भवे चेति हृदये । मयो भवे चेति
 शिरसि । नमः शङ्करायेति शिखायाम् । मयस्कारायेति कव-
 चाय हुम् । नमः शिवायेति नेत्रत्रयाय वीषट् । नमः शिव-
 तरायेत्यस्त्राय फट् ।

इति न्यासपूर्वकं पूर्वोक्तहोमं कृत्वा स्वष्टकदादिपूर्णा-
 हृतिपर्यन्तं कृत्वा च आचार्यादयो गन्धायुपचारै रुद्रस्यो-
 त्तरपूजां कृत्वा अभिषेकार्थं रुद्रं प्रसाद्य अग्नेरुत्तरतश्चतुरस्रं
 स्वस्तिकोपेतं मण्डलद्वयं कृत्वा तत्र उदुम्बरकाष्ठपीठद्वये परि-
 हिताहतश्चेतवस्त्री दम्पती प्राञ्जुखारुपवेश्य स्वयमुदञ्जुखा-
 स्तिष्ठन्तश्चतुरधिकसप्तशतार्कपत्रै रुद्रैकादशिन्या मूलमन्त्रेण
 च अभिषिञ्च्युः । अत्र वाजसर्नयिनां रुद्राध्यायस्य चतुःषष्टि-
 कण्डिकात्मकत्वात् तस्यैव एकादशाहत्या चतुरधिकसप्तशत-
 संख्या भवन्ति । चतुःषष्टिप्रकारस्तु । नमस्ते११ घोड्ग । नमो

* स्काराय इत्यत्र स्कारायेति ग-पुस्तके पाठः ।

† नमसो हर सेत्री-चिद्वे नमसो अस्त्रार्थे ।

चत्वारः अक्षयपत्तु इत्यत्रः पादको अक्षयं शिवो भव ॥ (१६७. २०म. वृत्तः ।)

द्विरण्यबाहवेः पञ्च । नम उष्णीषिषिः पञ्च । नमस्तत्रभ्यःः पञ्च । नमो ज्येष्ठायऽ पञ्च । नमः सुत्यायण पञ्च । नमः पार्थीयेति॥ पञ्च पञ्चः॥ । द्रापे अश्वसोःःऽष्टादशेति । एतस्य एकादशाहती चतुरधिकमप्रशतानि भवन्ति । तेन चैकेकेन मन्त्रेण एकैकार्कपत्रेणाभिषिष्य पत्राणि त्यजियुः ।

* नमो द्विरण्यबाहवे सेनायं दिशाश्च पतये नमो नमो हवेभ्यो द्विरिकेशेभ्यः पशुनाम्पतये नमो नमः श.पञ्चराय लिवीनते पयोनाम्पतये नमो नमो द्विरिकेशायोप-
शोतिने पुष्टानाम्पतये नमः । (१६७. १७म. यजुः ।)

† नम उष्णीषिणि गिरिचराय कुलुधानाम्पतये नमो नम इषुमदृथी घन्वायिभ्यश्च
वी नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वी नमो नम.आयश्कदर्थोऽस्यदृथश्च वी नमः ।
(१६७. १२म. यजुः ।)

‡ नमस्तत्रभ्यो रथकारिभ्यश्च वी नमो नमः कुलासिभ्यः कर्मासिभ्यश्च वी नमो नमो
निवादेभ्यः पुञ्जिष्ठभ्यश्च वी नमो नमः अमोभ्या मृगयुभ्यश्च वी नमः । (१६७. १७म. यजुः ।)

§ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूज्याय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापगन्माय च नमो जघन्याय च बुध्याय च । (१६७. २२म. यजुः ।)

¶ नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काश्याय च नौप्याय च नमः कुल्याय च
सरस्याय च नमो नार्दियाय च वेश्मनाय च । (१६७. २७म. यजुः ।)

|| नमः पार्थीय चावाथीय च नमः प्रतरणाय चीपरणाय च नमोपार्थीय च
कूल्याय च नमः ज्ञप्त्याय च फिण्याय च । (१६७. ४२म. यजुः ।)

●● अथ पञ्च इत्येव पाठो युक्तः । पञ्चपञ्चेति पाठे चतुःपञ्चपञ्चया पञ्चसंख्या-
धिक्यापत्तः ।

†† द्रापे अश्वस्यते द्विरद्विनीलसोहित । आसाम्प्रजानामेषाम्पशुनाश्वामिर्भादीक-
माव नः किञ्च नाममत् । (१६७. ४७म. यजुः ।)

अन्धेषामापस्तम्बादीनां मूलमन्त्रेषु तावदावृत्तेन अभिषेक-
इति बौधायनसम्प्रदायः ।

ततः कलशस्यपङ्कवैरागुः शिशानः* इति सूक्तेन आप्याय-
स्वेति सोमसूक्तेन† यदय कञ्चेत्यादिभिः‡ फावमानीभिः§ रापो-
हिष्ठेत्यादिभिः¶ समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिः॥ सहस्राक्षमिति
द्वयेन** सुरास्वामित्यादि पौराणैर्मन्त्रैः†† आभिषिष्य शिवं
शिवमिति वदेयुः । इह तु आचार्य्योऽन्यान्यर्कपत्राणि गृह्यो-
यादित्येते । ऋत्विज एव अर्कपत्रैरेकादशिन्याः‡‡ अभिषिष्येयुः,
आचार्य्यसु पङ्कवैरागुः शिशान इत्यादिसूक्तैरभिषिष्येदित्यन्वे ।

ततः सर्वाधिभिः समष्टिः नद्या उभयकूलमुदा च सर्वा-

* आगुः शिशानो इवशा न भीमां चलाघनः चाभनचर्षवानाम् ।

संक्रन्दनी गनिष एकवीरः शर्तं सेना चजयत् साकनिन्द्रः ॥

(१०५. ११म. वजुः ।)

† सूक्तमिदं ६८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ यदय कञ्च इत्येवम् उदगा अभिष्येयं । सर्वे तदिन्द्र ते वसि ।

(११८. २५म. वजुः ।)

§ १८ सूक्तेऽदर्शिताभिः ।

¶ १० सूक्तेऽदर्शिताभिः ।

॥ ६२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

** १८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

†† ७५ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡‡ एकादशिन्या रुद्रेकादशिन्या इत्यर्थः । सा च एकादशजलः समयस्य बद्राप्स्यस्य
काठकपा । तस्माः पावनतमत्वं "यत्किंवाएष्यकजपो नामशशाच विश्वतः । सर्वेपापघ्नरु-
द्रोते रुद्रेकादशिनो तथा ॥" इत्यादिश्रुतेः प्रतिपादितम् ।

ङ्गेवमुत्तिष्ठती दम्पती विशेषतः कुक्षिदेशे अनुत्तिष्ठां तां स्त्रियं
कृत्वा शिष्टेनोद्धृतन सञ्जकलशोदकेन क्षालिताङ्गी वस्त्रपान्ते
अन्यिं दत्त्वा महानद्योर्नद्योर्वा सङ्गमे स्नात्वा शुद्धे वाससी परि-
धाय

शरीरस्याश्च ये दोषा ये दोषा गर्भवीजयोः ।

सर्वं ते नाशमायास्तु कर्षणानेन भो द्विजाः ॥

इति मन्त्रमुच्चार्य अभिषेकवाससी त्यक्त्वा शुद्धे वाससी परिधाय
च शुक्लचन्दनमालाद्यलङ्कृतौ भवेताम् ।

ततो दम्पतिभ्यामम्बारम्भ आचार्यः समुद्रादूर्ध्विरित्यादि-
मन्त्रैः* पूर्णाहुतिं कृत्वा वसोर्धारां कृत्वायात् ।

तत्र ।

श्रावयेत्सूक्तमग्नेयं वैष्णवं† रौद्र‡ःऋग्वम् ।

महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम§ च पाठयेत् ॥

ततो यजमानः सभार्यः कृतत्रयायुष्यकरणः पूजापूर्वक-
माचार्याय पयस्विनीं धेनुं सुवर्णञ्च यथाशक्ति दक्षिणात्वेन दत्त्वा
ब्रह्मर्षे हृषभसृत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णञ्च दत्त्वा क्षमाप्य रुद्रा-
द्यावाहितदेवता विष्टव्य श्रीरुद्रपीत्यर्थं शतं तद्वं तद्वं वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः सम्पूर्णतां वाचयित्वा जीवत्यति-

* ६१ पृष्ठे प्रदर्शितेः ।

† विश्वोर्ध्वमित्यादि विष्णुसूक्तं ५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ऋग्वेदसूक्तं ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ आग्नेयं सूक्तम्, ऐन्दवं सूक्तं, महावैश्वानरं साम, ज्येष्ठसाम इति सर्वं सामवेदे सम्पत् ।

पुत्राभिः स्त्रीभिर्बर्हापनादिकृतमङ्गलो ब्राह्मणाशिषो गृह्णीयात् ।

परम्यञ्चले नारिकेलादिफलं सुवासिनी दद्यात् ।

अनेन विधिना कार्यी रुद्रः कलशसंज्ञकः ।

भुङ्क्ते स सकलान् भोगान् प्रसादाब्जइरस्य च ॥

इत्याह भगवान् बौध्दयनः ।

इति बौधायनोक्तं रुद्रस्नानविधानं समाप्तम् ।

अथ बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

तच्च हेमाद्री शान्तिकाण्डे कार्तिकेय उवाच ।

पूर्वमेव त्वया ख्यातं सन्ति बन्ध्या न हि स्त्रियः ।

दोषस्तु विविधाकारैर्यहधातुविकारजैः ।

बन्ध्या सञ्जायते तासां स्नानमावद यत्नतः ॥

ईश्वर उवाच ।

ग्रहदोषान् प्रवक्ष्यामि शृणु पुत्र यथार्थतः ।

हाविंशतिर्यज्ञाः प्रोक्ता नारीपीडाकरास्तु ते ॥

ग्रहाः कौमारिकाद्यान्ये हाविंशत्तेऽपि कीर्तिताः ।

चतुःषष्टिश्च संख्याता ग्रहाणां क्रूरकर्मणाम् ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि चैकैकस्य प्रविस्तराः ।

तेषां मध्ये तु प्रीच्यन्ते चतुःषष्टिश्च नायकाः ॥

दोषैर्हादशभिर्वत्स ग्रहा गृह्णन्ति योषितम् ।

एकपात्रेण पानेन परशय्यासनेन च ॥

परपुंसः प्रसङ्गेन परवस्त्रविभूषणैः ।
 लालोच्छिष्टकमास्त्रिनः, चैकभाजनभोजनैः ॥
 केशोदकेन संसेकादनार्थस्य च गूहनात् ।
 एतेर्दोषैश्च ते सर्वे यज्ञाः पीडाकाराः स्मृताः ॥
 प्रथमं गृह्यते योषां गर्भञ्च तदनन्तरम् ।
 पश्चात्क्षीरन्ततो बालमेवमाहुर्न संशयः ॥
 यज्ञनामानि वक्ष्यामि शवरी रेवती शिवा ।
 मुखा नन्दी च लम्बा च पूतना जम्भपूतना ॥
 गोमुखी च विडाला च तथा चैवामला बला ।
 काकोली च हसन्ती च अहङ्कारी जया तथा ॥
 मुक्तकेशी त्रिदण्डी च अजामुखी च रोचना ।
 मुकुटा पिङ्गला नाम विटनासा तथा परा ॥
 स्कन्दग्रहास्तथा चान्ये सर्वेषां नायकाः स्मृताः ।
 रजनी कुम्भकर्णा च तापसी राजसी परा ॥
 मोदनी रोदनी चात्र धमनी नकुला तथा ।
 चतुःषष्टिः समाख्याता मातरो बालमातरः ॥
 भार्ज्जको जम्भको वीरो भीमास्यः स्कन्दपञ्चमः ।
 बालानां पीडनाः सर्वे भ्रमन्ते बलिकाङ्गिणः ॥
 बलिं दद्याद्दिधानेन ततो मुञ्चन्ति नान्यथा ।
 चतुरस्रङ्गतङ्गे च समसूत्रं* समन्ततः ॥

* ऋते वेने समं मुचमिति ख-पुस्तके पाठः ।

सप्त भागान् समान् सर्वाङ्गान् कृत्वा श्लेषं विचक्षणैः ।
 अन्तरान्तरकोष्ठेषु नव पद्मानि* कारयेत् ॥
 वाङ्मे चाभ्यन्तरे हे तु चक्रमध्ये प्रयोजयेत् ।
 सवाङ्गाभ्यन्तरे वक्ष्ये चक्रमालिङ्ग्य यत्नतः ॥
 अष्टपञ्चयुतं शुभ्रं कैसरैः सह-कर्णिकैः ।
 तेषु मातृगणाः सर्व्वे चतुःषष्टिर्यथाक्रमम् ॥
 पूर्व्वोदि पूजयेत्सर्व्वान्स्तथाष्टान्तकमष्टधा ।
 शिवस्तु कर्णिकामध्ये पद्मेषु नवसु स्थितम् ॥
 कमले मध्येन वक्ष्ये अङ्गैस्तु सहितं शिवम् ।
 पूजयेत्पूर्व्वविधिना कल्पयित्वा तथासनम् ॥
 अस्त्र कर्माणि व्रत्तानि येन मुच्यन्ति योजितः ।
 ज्ञात्वा तासां विकारांश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 स्थापयेच्च विधानन्न उपवासपरायणः ।
 व्यतीपातादिनिर्मुक्तो ज्ञानं कुर्व्याच्छुभे दिने ॥
 त्रिषुत्तरेषु रेवत्यां प्राजापत्ये पुनर्वसौ ।
 अश्लिष्यामथ पुष्ये च रोहिष्यामथवा गुह्ये ॥
 देवालये मातृगेहे पित्रगेहे चतुष्पथे ।
 जीर्णे कूपे तट्टागे वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 एकहस्ते ज्ञानाने वा देवतानाञ्च सन्निधौ ।
 अष्टम्यां राजपत्नीन्तु मध्याह्ने स्थापयेत्ततः ॥

* पद्मानि इत्यत्र पद्मानि इति च पुस्तके पाठः ।

पुत्रकामानुगां तीर्थे राजपत्नीन्तु १. . . .
 आचार्यसु सुसम्पूतः* शुक्लवस्त्रः शुचिः सदा ॥
 अष्टहस्तप्रमाणेन चतुर्हस्तमद्यापि वा ।
 चतुरस्रं चतुर्बाहूँ तोरणं ध्वजशोभितम् ॥
 चन्द्रातपकृताटोपं पुष्पमाञ्जोपशोभितम् ।
 त्रिरजोभिः समालिख्य मण्डलं सार्वकामिकम् ॥
 ज्ञानैः पानैश्च नैवेद्यैर्विविधं कारयेद्दक्षिम् ।
 श्वेतं रक्तं तथा कृष्णं वर्णानाञ्च क्रमेण तु ॥
 ईशो ब्रह्मा तथा विष्णु रजसामधिपाः स्मृताः ।
 मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यात्स्नपनमण्डलम् ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन वर्षकैरुपशोभितम् ।
 अकालान्† अष्टकलशांश्चतुरस्रप्रमाणतः ॥
 चूतपद्मवसंयुक्तान् यद्येष्टपरिवेष्टितान् ।
 हिरण्याक्षतदूर्वाभिरोषधीभिश्च संयुतान् ॥
 नद्यास्रोभयकूलास्तु वस्त्रीकाङ्क्षमूलतः ।
 गृहीत्वा मृदमेतेभ्यः स्थापयेत्प्रथमे घटे ॥
 द्वितीये गोमयं स्थाप्य तृतीये गन्धवारि च ।
 चतुर्थे हेमरजते पञ्चमे सर्व्वमौषधम् ॥

* सुसम्पूत इत्यत्र सुसम्पूतं इति ख-न-पुस्तकयोः पाठः, परन्तु सप्तम्याम् पूर्व्व-
 एवापि निवेदितः ।

† अकालानित्यत्र अनौकानिति ख-पुस्तके पाठः ।

षष्ठे तीर्थान् प्रविन्ध्य सप्तमे सप्त सागरान् ।
 कलशे चाष्टमे न्यस्य शङ्करं मातृभिः सह ॥
 अनेन विधिना मन्त्री त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 मृतवत्सा जीवपुत्रा बन्ध्याः चापि प्रसूतिका ॥
 अवीजा वीजतां याति स्त्री वाद्य पुरुषोऽपि वा ।
 अभिचारकृतं दोषं मन्त्रोऽयं नाशयेदिति ॥
 अनेनैव विधानेनः मुख्येन सर्व्वबन्धुना ।
 दुर्भगा सुभगा स्याच्च कन्या प्राप्नोति सहरम् ॥
 देवीभिर्द्योपसृष्टानां बालानां ग्रहपीडने ।
 क्रियामेतां सदा कुर्यात्साधकस्तु यशस्करीम् ॥
 सभार्य्ये दक्षिणा देया नगरे वाद्य खेटके ।
 हस्त्यश्वरथयानानि मुकुटं कुण्डलानि च ॥
 धनधान्यहिरण्यानि येन वा तुष्यते गुरुः ।
 तेन तुष्टेन तुष्यन्ति देवताः मातरो यथाः ॥
 अथाभिषेकको देयो यजमाने सभार्य्यके ।
 यो हि जीवति तस्यापिः मृतञ्चापततिः ध्रुवम् ॥

ॐ फट् स्वाहा ।

-
- विधानेन इत्यत्र प्रयोगेण इति न-पुस्तके पाठः ।
 - † तस्यापि इत्यत्र तस्याप्येतेन इति, तस्याप्ये इति च ख-न-पुस्तकयोः पाठौ ।
 - ‡ मृतञ्चापतति इति ख-पुस्तके पाठः ।

सर्षपैरक्षतैर्वापि तं देहे ताडयेच्छिशुम्* ।
मीनश्चेत्स्थीयते बालो रोदते जीवते ध्रुवम् ॥
इति भविष्योत्तरोक्तं बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

अथ घटिकाभिषेकविधानम् ।

हेमाद्रौ भविष्ये ईश्वर उवाच ।

शृणु षण्मुख तत्त्वेन स्नानं घटिकाया परम् ।
धारयिष्यन्ति ये वत्स घटिकां देवनिर्म्निताम् ॥
तेषामर्थस्य कामस्य सौभाग्यं वृद्धिमेष्यति ।
पूर्वोक्तं मण्डलङ्कत्वा गौरीं तत्रैव पूजयेत् ॥
स्वस्य वित्तानुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
ईशान्यां दिशि संस्थाप्य घटिकां मधुपूरिताम् ॥
पुष्पमाख्यैरलङ्कृत्य रत्नसूत्रेण वेष्टयेत् ।
हिरण्यं निक्षिपेत्तत्र नःशून्यां कारयेद्बुधः ॥
वस्त्रेण तु समावृत्य गन्धंस्तत्रैव निक्षिपेत् ।
कुङ्कुमाशुरुकपूर्चन्दनेन विलेपयेत् ॥
उशीरं चन्दनं मुद्गा बालकं सर्वमौषधम् ।
तथा चामलकं दूर्वाः क्षिपेद्गोरोचनां बुधः ॥
शतमष्टोत्तरं जघ्ना गौर्या वै मूलविद्यया ।
ततोऽभिमन्त्र्य घटिकां गौरीमन्त्रेण तां पुनः ॥

* शिष्यामख्यत्र कुम्भैरिति ग-पुस्तके पाठः ।

शताष्टाधिकजप्तेन अभिमन्त्रोदकं गुह्य ।
 ततोऽभिवेकं कुर्याद्द्वै योषितो वा नरस्य च ॥
 घटिकोदकसिक्ता वै या नारी मण्डले गुह्य ।
 सुभगा सा भवेन्नित्यं नरस्यैव सदा गुह्य ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रमजीवा जीविनी भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन गुर्भिणी यदि कारयेत् ॥
 पुत्रं प्रसूयते सा तु महावीर्यपराक्रमम् ।
 राजा विजयमाप्नोति धारयित्वा सुसङ्करे ॥
 या तु रूपवती कन्या वरस्य लभते यदा ।
 तदा घटाभिवेकेण सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 येन येन हि भावेन घटिकां कारयेद्बुधः ।
 तस्य तस्य हि भावेन* तरफलं लभते पुनः ॥
 यत्तेनोक्तमथो किञ्चित्क्षणेपि चङ्गामन ।
 तत्सर्वं मूलमाश्रित्य अनेनैव तु कारयेत् ॥

मूलमाश्रित्येति पूर्वोक्तमूलमन्त्रेणेत्यर्थः ।

न घटिकायाः परं किञ्चित्क्षीभाग्ये कारणं मतम् ।
 न घटिकायाः परं स्वान्द धर्मकामार्थमोक्षदम्† ॥
 घटिकां धारयेद्यसु स कामाश्रित्खिलाङ्गमेत् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥
 इति भविष्ये घटिकाभिवेकविधानम् ।

* तेन तेन हि भावेन इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अथ प्रथमदत्तौषपादवीर्यवाचरलाचन्द्रोदीप चार्चलान् सीदन्त्यः ।

अथ विष्णुश्रावम् ।

तच्च कर्मक्षयाय । कर्मविपाकादि सृतापत्यत्वमनपत्यत्वं
वा जायते तदर्धमिदमनुष्ठेयम् ।

तद्यथा । कर्मणां विशेषेण पचनं पाकः कर्मविपाकः ।
स त्रिविधो जन्मायुर्भोगैः ।

जन्म कर्म्यादि । पतितं याजयित्वा तु कृमियोनी प्रजायते ।
इत्यादिस्ररणात् ।

आयुः पञ्चवर्षादिकम् । तच्च जीवति वर्षाणि दश पञ्च च
वा द्विज इति स्ररणात् ।

भोगो यमयातनादिः । यमलोके तु ते घोरां लभन्ते यम-
यातनामिति स्मृतेः ।

ततश्च येन कर्मणा अनृतभाषणादिना बालनिधनादि जायते
तन्निरासाय इदं श्रावम् ।

ननु अत्यायुष्ठादि चेत्कर्मणः फलम् कथं तर्हि विष्णुश्रावा-
दिना तन्निरासः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयात् । सत्यम् ।
तथापि बलीयसा विष्णुश्रावादिना गयाश्रावेण नानायोनि-
प्रविष्टप्राण्युद्धारवत् जन्मात्यायुष्ण्यातना नश्यति ।

ननु गयाश्रावेनापि नानायोनिप्रविष्टानां कथमुद्धारः ।
तदुद्दारे वा कथं स्मृत्यविरोधः । उच्यते । तीर्थपुत्रसामर्थ्येन
नानायोनिप्रविष्टा अपि स्वर्गब्रह्मलोकयोः क्षुत्पिपासादिरहिता-
स्तिष्ठन्तस्तएव वंशच्छेदभयात् पुनः संसारं प्राप्य पुराणां योनिं
प्रविशन्ति ।

स्मृतिरपि प्रतिबन्धकाभावे सत्त्वेव कर्मणां यातनार्थतां बोधयति ।

अतएवोक्तम् ।

उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभे ।

भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥

न चापि पतनन्तस्मात्स्थानाद्भवति भूमिप ।

वंशच्छेदात्पुनः सर्वेऽवतरन्ति महीतले ॥

आगत्वास्मत्ततो लोकान्निपत्य जगतीतले ।

पापाः पापां समायान्ति योनिं श्रेष्ठां शुभान्विताः ॥

ननु किमिदं विष्णुश्राद्धम् । विष्णुरूपिपित्रुद्देशेन क्रियमाणं श्राद्धं विष्णुश्राद्धमिति चेत् । न पितृन्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतामिति विष्णुभावनया पित्राद्युद्देश्यकक्षयाहश्राद्धस्यापि विष्णुश्राद्धत्वप्रसङ्गात् । कथञ्च विष्णुद्देशेन अनुष्ठीयमानकर्म-विशेषात् कूटवादादिरतानां कर्मक्षयः ।

किञ्च किमर्थमिदमनुष्ठेयम् । बीजि-दोषपरिहारार्थं वा प्राणिदोषपरिहारार्थं वा । नाद्यः कूटवादादिरतोद्वारार्थत्वात् । नाद्यः कर्मण्येव कर्मभिः फलस्य जननात् । उच्यते । मृत-प्राणिदोषनिराकरणद्वारा दीर्घायुःपुत्रादिप्राप्त्यर्थं तथा विष्णु-भावनया मृतोद्देशेन क्रियमाणश्राद्धस्य विष्णुश्राद्धत्वात् पूत-त्वादिगुणविशिष्टपुत्रेण पुत्रत्वस्य जातेष्वेव स्ववंशजानां

• बीजि इत्यत्र बीज इति ग-पुस्तके पाठः ।

† पुत्रेण पुत्रत्वस्य इत्यत्र पुत्रिणा पुत्रित्वस्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

कस्यादियोनिनिराकरणेन तेषां स्वापत्न्यत्वे सति तैरपत्न्यवत्त्वस्य
कर्तुमिष्टफलत्वात् ।

ततश्च दम्पत्योर्दोषपरिहाराद्यं बहुभिषेकप्रायश्चित्तानु-
ष्ठानात् प्राणिनाञ्च दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तत्राहयोरनुष्ठाना-
होजिप्राणिनोः कर्मक्षयात्तस्यैव प्राणिनो दीर्घायुद्वादिविशिष्ट-
स्वपुत्रत्वसिद्धयर्थं विष्णुत्राहानुष्ठानमिति सिद्धम् ।

उक्तञ्च ।

बालस्यापि च दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।

ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा बीजिनस्तथा ॥

सर्पदंशादिजा ये च कर्मभिः सञ्चिताश्च ये ।

ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुत्राहप्रसादतः ॥

अनादिकर्मसम्भूतं कर्म ज्ञानेन दह्यते ।

तद्व्याधिकृतं पापं विष्णुत्राहणेन दह्यते ॥ इति ।

गर्भसम्भूता गर्भेषु सम्भूतास्तत्रता इत्यर्थः ।

तथा ।

येन कर्मविपाकेन म्रियन्ते बालकानि च ।

तत्कर्मपरिहारार्थमुच्यते वंशवृद्धये ॥

बालकस्यापि दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।

कुर्यात्प्रतिक्रान्तश्च कुशरूपां यथाविधि ॥

यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।

ममाश्रया कुशमयीं प्रकृतिं स विशत्विमाम् ॥

जन्मजन्मान्तरकृतानपराधान् कृतैना
 पातकोपमहापापं वायुरूप क्षमस्व
 नमोऽग्नौ विष्णुरूपाय चाहि मां शर
 निष्कृतिं ते करिष्यामि नवाष्टाद्ब्रह्म
 तस्य काश्यपगोत्रस्य वायुरूपस्य दे।हनः ।
 प्रेतस्य चीह्वारविधिं सद्यः सञ्जनयाम्यथ ॥
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
 तस्य प्रेतस्य दत्तोऽयं* पिण्डोऽयमुपतिष्ठतु ॥
 लभते चीत्तमगतिं पिण्डोदकविधौ कृते ।
 नवानि नवमिश्राणि प्रेतश्राद्धानि यानि तु ॥
 तस्मिन्मध्ये प्रकर्त्तव्यं द्वाविंशद्विजतर्पणम् ।
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ॥
 विष्णुरूपः स लभतां दृष्टिं ब्राह्मणतर्पणात् ।
 विष्णुश्राद्धं ततः कुर्यात्सन्तत्यै सुतस्मिन्मध्ये ॥ इति ।

तस्मात्सिद्धं विष्णुश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वम् ।

तत्र अन्नपत्यत्वादौ निदानानि ।

चतुर्विधा च या बभूया भवेद्वत्सवियोजनात् । इति वायु-
पुराणे ।

स्त्रवन्नर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विधेः । इति बृह-
गीतमः ।

* दमोऽयमित्यत्र प्रीत्यर्थमिति ख-पुस्तके पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति,
यतस्तत्राले चयमित्यस्य द्विदत्तदीर्घो न स्यात् ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । इति शन्तातपः ।
एवं सति ।

बभ्या च काकबभ्या च स्त्रीप्रसूय मृतप्रजा ।

एवं चतुर्विधा बभ्या तस्याः शान्तिकमोर्ष्यते ॥

इति प्रक्रम्य विष्णुश्राद्धोपदेशाच्चतुर्विधबभ्यात्वनिराकरणार्थत्वं
विष्णुश्राद्धस्य । तत्र

अर्वाक्तु ब्रह्महत्यायाः षड्व्यं कृच्छ्रमाचरेत् ।

इत्युक्तत्वात् षड्व्यं तद्वं षड्व्यं तद्वं साहाय्यं वा कृत्वा तत्राप्यशक्तौ

कुर्यादादौ च चान्द्रश्च चान्द्रहयमथापि वा ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥

धृत्युक्तेश्चान्द्रायणे चान्द्रायणं वा यथाशक्तिर्षट्पस्थानादिप्रकारेण
गृहीत्वा मृत्तिकास्नानादिपञ्चगव्यादिप्रकारेण च साङ्गं प्रायश्चित्तं
विधाय पञ्चाच्छ्राद्धमनुष्ठेयम् । तत्र रुद्रस्नानं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य
एतद्विधानपूर्वन्तु रुद्रश्राद्धं समाचरेदित्युक्तत्वादादौ रुद्रस्नानं
कार्यम् ।

तन्मूलभूतवाक्यानि यथा ।

रुद्रस्नानविधिं वक्ष्ये दम्पत्योश्च सुतार्थिनोः ।

कृष्णाष्टम्यामुपोथैव नवम्यां सुसमाहितौ ॥

नानावर्षेर्धान्यपिष्टैः पद्ममष्टदलं लिखेत् ।

विन्ध्यस्य कलशानष्टौ दिक्क्षष्टास्तु च सोदकान् ॥

पुनरेकं पूर्वभागे कलशं विन्ध्यसेततः ।

पद्मस्योपरि संविष्टौ दम्पती प्राप्नुष्वी सुधी ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दक्षीकात्सङ्गमाद्ब्रुदात् ।
 नद्या उभयकुलात्तु मृदमाहृत्य यज्ञतः ॥
 अपरित्यक्तवस्त्रौ तु क्षिप्तगर्भौ तथा मृदा ।
 अच्छिद्राण्यर्कपत्राणि निधाय शतसप्तकम् ॥
 रुद्रज्ञानं पुरा कृत्वा रुद्ररूपाण्यथो जपेत् ।
 दिक्ष्वष्टस्रष्टरूपाणि नक्षत्रे त्रीणि वै तथा ॥
 रूपाण्येकादशैवन्तु जघ्ना तु विधिपूर्वकम्* ।
 अष्टानां कलशानां तद्दुदकं शान्तिदं क्षिपेत् ॥
 तद्धारिणार्कपत्रेण दम्पत्योष्णाभिवेचने ।
 अर्कपत्रशतानाञ्च सप्तानां त्याग इष्यते ॥
 प्रत्येकं रुद्रमन्त्रेण ज्ञायातां दम्पती ततः ।
 त्यक्त्वा पूर्वाणि वस्त्राणि ततोऽन्यांशुकधारिणौ ॥
 न याङ्गाणि तु पूर्वाणि त्वाचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पूजितां रुद्रमूर्त्तिञ्च निष्कमानमितां शुभाम् ॥
 सवाहनां सालङ्कारामाचार्याय निवेदयेत् ।
 एतद्विधानपूर्वन्तु विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 सुभगा धर्मशास्त्रज्ञा धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
 नदीसङ्गम एवायं कर्मव्यस्तूदितो विधिः ॥
 इति विष्णुशास्त्रात् रुद्रज्ञानम् ।

* विधिपूर्वकमित्यत्र नक्षत्रे पुनरिति छ-पुस्तके पाठः ।

विष्णुशार्ङ्गं पुराणतः सङ्घिपतो वदामः । विशेषास्तु प्रयोगे
पश्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे दासभ्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन स्त्रियन्ते शिशवः प्रभो ।

गर्भादि स्त्रवते तद्ददनपत्योऽपि जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु पृष्टं त्वया विप्र प्राणिनां हितकाम्यया ।

तत्सर्व्वं कथयिष्यामि विस्तरेण महामुने ॥

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

अनाचाराः कृतघ्नाश्च अशस्त्रप्राणिघातकाः ।

परदाररता ये च सर्व्वधर्मवह्निष्कृताः ॥

मिथ्याभिग्रंसिनो ये च चौरकर्मरताश्च ये ।

ते सर्व्वे पापकर्मणः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥

पुनः पुनः समायान्ति ह्युदरं प्रति पापिनः ।

अत्यायुषोऽपि जायन्ते ये नरा नरकागताः ॥

सुक्तास्ततः पतन्तीर्म गर्भवासं पुनः पुनः ।

अन्धाः कुमाश्च विकृता विकृताङ्गा नराधमाः ।

व्याधिता ह्याधिरूपेण दृश्यन्तेऽद्यापि भूतले ॥

दासभ्य उवाच ।

पापिनो ये त्वया प्रोक्तास्तेषां वै निष्कृतिं स्वयम् ।

कथयस्व महाभाग प्राणिनां हितकाम्यया ॥

श्रीभगवानुवाच ।

येन मुक्तिर्भवेत्तेषां पापिष्ठानाञ्च शास्त्रती ।
 कथयिष्याम्यहं विप्र विधानं तव सुव्रत ॥
 बन्ध्या च काकबन्ध्या च स्त्रीप्रसूष मृतप्रजा ।
 एषा चतुर्विधा बन्ध्या तस्याः शान्तिकमोर्ष्यते ॥
 ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा बीजिनस्तथा ।
 ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्चाहप्रसादतः ॥
 विष्णुश्चाहन्ततः कुर्यादङ्गानुष्ठानपूर्वकम् ।
 अग्रून्यमासे कर्त्तव्यमथ वैवाहिकेषु वा ॥
 आत्मशुद्धिं ततः कुर्यात्सर्व्वपातकनाशनीम् ।
 तेषां तत्पापशान्त्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
 कुर्यादादावेकचान्द्रं चान्द्रहयमथापि वा ।
 कार्य्यं धेनुसुवर्णेन धान्यतीर्थैः# स्रशक्तितः ॥

अत्रापि वाशब्दादद्दसार्वाद्दत्यद्वादयः पञ्चा यथाशक्ति योज्या
 व्युत्क्रमेण च योजना ।

प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा विष्णुश्चाहं समाचरेत् ।
 इति बीधायनः प्राह शास्त्रोक्तं धर्मतत्परः ॥
 अष्टमीन्तु समासाद्य रुद्रस्नानं समाचरेत् ।
 एकादशीं समासाद्य कृष्णपक्षस्य वै तिथिम् ॥
 उपोष्य तत्र कर्त्तव्यं विष्णुश्चाहं विधानतः ।
 आदौ मृदादिभिः स्नात्वा स्रगृह्योक्तविधानतः ॥

धान्यतोऽर्षैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

देहशुद्धिं ततः कृत्वा कालतिथ्यादि संस्मरेत् ।
 आत्मनो बहुसहस्रदीर्घायुःपुत्रलब्धये ॥
 गर्भदोषापहतये विष्णुश्चाहं समारभे ।
 ततो नद्यादिषु स्नात्वा नित्यं कर्म विधाय च ॥
 देवागारं समासाद्य बध्नीयात्पुष्पमण्डपम् ।
 तदधस्तादुपाविश्य निशि सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 पश्चादाचार्यवरणं फलं दत्त्वेति मन्त्रतः ॥

फलमिति वस्त्रासनभोजनादेःरूपलक्षणम् । वृणुयाद्भक्तिमन्त्रः
 सन्नित्यन्यत्रोक्तत्वात् ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि हिजाधिप ।
 विष्णोः सम्भूजनकृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥
 इत्याचार्यं प्रणम्याथ मण्डपाधस्तु मण्डले ।
 मध्ये तु तण्डुलैः पूर्णङ्गलशं स्थापयेद्वरैः ॥
 वस्त्रयुग्मेन संवेद्य तस्मिन् गरुडवाहनम् ।
 रुक्मनिष्केण वाहेन तदर्शनापि शक्तितः ॥
 निश्चितं स्थापयेत्तत्र सव्यदक्षिणतस्ततः ।
 समः। धान्यमितात्राशीन् प्रत्येकं द्रोणसम्मितान् ॥
 कृत्वा पुरुषसूक्तेनः। विष्णुं सम्भूजयेत्ततः ।

• भोजनादिरित्यत्र भाजनादिरिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सम इत्यत्र समेति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ पुरुष एवेदं सर्वं यज्ज्ञतं यच्च भव्यम् । उताश्चतलसोमानी यद्वेदेनाति रोहति ।

इत्यादिकेन ।

उपचारैः षोडशभिरन्यैर्नामपदैः पृथक् ॥
 पुरुषसूक्तेनेति पौराणमन्त्राणामुपलक्षणम् । तत्र त्रैवर्णिकानां
 वैदिकपौराणनाममन्त्राणां समुच्चयः । शूद्राणाम्नु वैदिकव्यति-
 रिक्तौ ।

पञ्चामृतेन संस्नाप्य पूजां कुर्याच्च जागरम् ।
 तिलमाषयवघ्नौहिकङ्कुश्यामाकमुद्गकाः ॥
 सप्तधान्यमिति प्रोक्तं प्रत्येकं द्रोणसन्धितम् ।
 सतः प्रभाते नद्यादौ स्नात्वामन्त्रं द्विजान् शुचीन् ॥
 विष्णुभक्तिसमायुक्तान् सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
 निमन्त्रयामि वो विप्रा विष्णुश्चाद्देक्षणाय भोः ॥
 भस्मीकुरुत तान्दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ।
 अनेनामन्त्रं मन्त्रेण दण्डवत्प्रणमेष्व तान् ॥
 कृत्वा नित्यक्रियां तद्विष्णुष्वादीनर्चयेत्ततः ।
 आमं शरावं देवस्य पुरतः स्थापयेत्ततः ॥
 जानागोत्रान् पितृंस्तत्र भन्त्रेणावाहयेदिति ।
 कूटवादरता इत्यादि* चौरकर्षरताश्च ये ॥
 ते सर्व्वं तुष्टिमायान्तु दक्षिं तेषां करोम्यहम् ।
 इत्याह्वतान्† गन्धपुष्पैरक्षताभिस्ततोऽर्चयेत् ॥
 छतद्भुतेन चाग्नेन आमपात्रं प्रपूजयेत्‡ ॥

* मन्त्रीऽयं १११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† आह्वतानिष्वच आह्वतानिति ग-पुलके पाठः ।

‡ प्रपूजयेदित्यत्र प्रपूरयेदिति पाठो युक्तः ।

तिलदभयुतं तोयं गृहीत्वा पूर्व्ववत्पठेत् ।
 मन्वानख्यार्हरहितांस्ततो मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु ह्यमये ॥
 इति सङ्ख्येय तत्तोयं करस्थं तत्र निक्षिपेत् ।
 ततो होमं प्रकुर्व्वीत चर्व्वश्रत्यसमित्तिलैः ॥
 इदं विष्णु*रिमं मन्त्रमुच्चार्याष्टोत्तरं शतम् ।
 प्रत्येकं होमकर्त्तृभ्यः शक्त्या देया च दक्षिणा ॥
 प्रत्येकमिति चर्वादिभिः सम्बध्यते । त्रयस्त्रीनित्यर्थः द्वितीयार्थे
 प्रथमा ।

पूर्णाहुतिं विधायथ आरकम्भं समाचरेत् ।
 एकोद्दिष्टविधानेन विष्णुरूपमनुस्मरन् ॥
 अनेकनामगोत्राणां विष्णुश्चाद्वाधिकारिणाम् ।
 पितृणां विष्णुरूपाणामेकोद्दिष्टविधानतः ॥
 विष्णुश्चाहं करिष्येऽहमिति सङ्ख्यमाचरेत् ।
 उच्चार्य्य नामगोत्रादि एवं पाद्यादिषु क्रमात् ॥
 तद्द्विभक्तिसहितं सर्व्वस्मिञ्क्त्राहकम्भेण ।
 आसनं भाजनं छत्रं तथोपानत्कमण्डलुम् ॥
 दद्याच्च आहभोक्तृभ्यो दक्षिणाञ्छादनादिकम् ।
 परितोषकरं दत्त्वा भोक्तृसंख्याय निर्व्वपेत् ॥
 पिण्डानुद्दिश्य तावामगम्भंगोत्रान् पितॄन् भुवि ।

* मनोऽयं १०६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

शर्कराष्टतः सन्निश्चांशिलपायससन्निभान् ॥
 सम्पूर्णं वाचयित्वा ताम् ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
 अन्नशेषन्तु तत्सर्वं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 भार्ग्येच्छ्राद्धभूमिश्च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पादार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरुपचारैः स्वशक्तितः ॥
 पद्मालङ्कारसहितैस्तस्य हस्ते जलद्विपित् ।
 शिवाः सन्त्वाप इत्सुक्ता कुर्व्याद्वोपूजनं ततः ॥
 स्वर्णशुक्लीं रौप्यखुरीं ताम्रपृष्ठीं सवत्सकाम् ।
 रत्नपुष्पां कांस्यदोहां सवस्त्रां कल्पयेत्ततः ॥
 अस्त्रा अमुकगोत्राय प्रवराद्य च शर्भणे ।
 विप्राय गामिनां विष्णुदेवत्वां शत्रुयुपस्कृतान् ॥
 विष्णुआहाङ्गभूतां ते त्वहं त्वमुकगोत्रकः ।
 तथा प्रवरशर्भात्मा चिरायुःपुत्रसन्धये ॥
 सदक्षिणां सम्प्रददे इति मन्त्रं ततः पठेत् ।
 गावो मे ह्यथतः सन्तु स्वामहं तन्नसादभाक् ॥
 इति गां दक्षिणायुक्तां दत्त्वासुं देवमर्चितम् ।
 सप्तधान्यं सकलशं गृह्णाण त्वं द्विजोत्तम ॥
 इति देवं निवेद्यास्त्रै दक्षिणां परितुष्टये ।
 दक्षिणान्ते सम्प्रददे न ममेति ततः पठेत् ॥
 भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।
 आहं सम्पूर्णतां धातुं प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा दण्डवद्भूमावाचार्यं प्रणमेत्ततः ।
 गृहीत्वामं शरावं तन्मन्त्रपूर्वं नदीं व्रजेत् ॥
 जलमध्ये जपेन्मन्त्रान् कूटवादरता इति ॥ †
 विष्णुश्रावप्रसादेन सर्वे ते तारिता मया ॥
 उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्यामले जले ।
 अपित्वेति शरावं तं सलिले स्नापयेत्ततः ॥
 शरावनाशपर्यन्तं जले स्निग्धा सचेलकम् ।
 स्नात्वा धीताम्बरं धृत्वा चागच्छेद्भवनं निजम् ॥
 एवं यः कुरुते लोके विष्णुश्रावं हि मानवः ।
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः †
 सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ॥
 इति विष्णुश्रावपूर्वविचारः ।

अथास्य प्रयोगः ।

एवं गालवभगवत्संवादादयोऽपि अत्रार्थे प्रमाणमस्ति विस्तर-
 प्रयात्तु न लिख्यते । तत्रत्येति कर्त्तव्यताविशेषसु शास्त्रान्तरा-
 धिकरणन्यायेन प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ प्रायश्चित्तप्रश्नप्रकारप्रदर्शनपुरःसरं प्रयोगो लिख्यते ।
 कस्मिंश्चिद्विषये दश पञ्च चतुरस्रीनिकां वा अध्यात्मविदमुपवेश्य
 प्रवेले स्नात्वा मीनीं अभुञ्जानः क्लृप्तवासाः पर्यर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य

* तमिष्यत्र तदिति पाठश्च दृश्यते, परसु शरावी वर्षमानक इत्यनयोः शरावस्य
 जलमेव व्यापः, ततश्च तद्विशेषबोधकत्वात् तच्छब्दस्य पुंल्लीचिन्तान् तमिष्येव पाठः समीचीनः ।

† १३२ पृष्ठे इती मन्त्राः प्रदर्शिताः ।

हृदयेन दूयमानेन सभ्यान् साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ततस्तेः किं ते
कार्यमिति पृष्टे पर्षदग्रे गोवृषयोः प्रत्येकं प्रत्यान्नायत्वेन यथा-
शक्ति स्पर्शरीप्ययोर्निष्कं तदद्वं तदद्वं वा निधाय बालनाशादि-
जन्यदुःखेनातिपीडितस्य मे चिकीर्षिते विष्णुश्राद्धादावधिकार-
सिद्धयर्थं प्राचीनापुत्रत्वादिनिदानदुरितनिरासार्थञ्च प्रायश्चित्तमुप-
दिश्य माःमनुगृह्णन्तु भवन्त इति पुनः प्रणमेत् ।

ततस्ते तमुक्तार्थं तस्य शरीरद्रव्यादिशक्तिमुत्तममध्यमादि-
पक्षांश्च विचार्य अस्मिन् पक्षे अयं शक्त इति निश्चित्य पुस्तक-
वाचनपूर्वकं कथयेयुः । स च पुस्तकपूजां चन्दनपुष्पादिभि-
र्विधाय सभ्यपूजाञ्च कृत्वा निबन्धपूजात्वेन किञ्चिदयथाशक्ति द्रव्यं
निधाय कृताञ्जलिपुटस्तिष्ठन् नमस्तदुपदिष्टं शृणुयात् । सभ्याश्च
षड्भ्यस्त्विन्द्रसार्धैकाब्दचान्द्रायणद्वयैकचान्द्रायणेषु कञ्चन पक्षं
शक्त्यनुसारेणोपदिशेयुः । स चोपदेश एकेन पर्षद्द्वयेन सर्वानु-
मत्या कार्यः । इदस्ते प्रायश्चित्तं साङ्गिऽस्मिन्ननुष्ठिते कृतार्थं
भविष्यतीति प्रत्यान्नायांश्च होमगवादी यथाशक्ति कल्पयेयुः ।

तत्र गायत्रयुतजपे तिलहोमसहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने
तीर्थयोजनयात्रायाम् एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतदद्वैतदद्वैतानां
शक्त्वा दाने शुष्ककेशस्य द्वादशसाने द्वादशब्राह्मणानामामात्र-
दानादौः* एकैकः प्राजापत्यः । तत्र शक्तस्य द्रव्यान्नाययोर्द्वि-

* उपदिष्टं मामित्यत्र उपदिष्टतामिति ख-पुस्तके पाठः ।

† चामात्रदानादावित्यत्र अत्रदानादाविति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यान्नाययोरित्यत्र द्रव्यामामयोरिति ख-पुस्तके पाठः ।

गुण इत्यादि योज्यम् । निष्कञ्च लीकशास्त्रपरिभाषयोरेक-
वाक्यतया माषायत्वारिंशत् ४० । तदर्द्धं २० । तदर्द्धं १० ।
सुवर्णं मुख्यम् तदशक्तौ रजतं याह्यम् । एवञ्च निवेदितं प्राय-
श्चित्तं भवदनुग्रह इत्यङ्गीकृत्य सम्मानपूर्वकं प्रणम्य पर्षदं विस-
र्जयेत् ।

अस्मिन् दिने चोपवासः कार्यः शक्तेनेति । इतरेण तु
हविष्याशनं कार्यम् । ततः कस्याञ्चिद्रिक्तायान्तिथौ कृतमाध्या-
ह्निकः सायाह्ने गङ्गादौ एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ
अनेकजन्मार्जितानपत्यत्वादिकारणीभूतदुरितप्रशमनार्थं करिष्य-
माणविष्णुश्राद्धाधिकारसिद्धार्थञ्च अमुकं प्रायश्चित्तम् अमुक-
प्रत्यान्वायेन यथाशक्ति करिष्ये । तत्रादौ वपनदन्तधावनभस्म-
गोमयसृहारिपञ्चगव्यस्नानानि पञ्चगव्यप्राशनादीनि तदङ्गानि च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाञ्चित्य तिष्ठन्ति तंस्मात्केशान् वपाम्यहम् ॥

इति सङ्कल्प्य शिखाकक्षोपस्थवर्जं नखरोमाणि वापयित्वा
हादशाङ्गुलदन्तकाष्ठेन आयुर्वलमित्यादिमन्त्रं* पठित्वा दन्तान्
धावयेत् । वपनानिच्छोस्तु द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

ततः स्नात्वा भस्मादिस्नानं कुर्यात् । तत्रायं प्रकारः ।

* आयुर्वलं यत्रो वचः प्रजाः पश्यन्ति च ।

ब्रह्मप्रज्ञा च भेषाच्च त्वं नो धिक् वनस्यते ॥ (आङ्गिरसस्य ।)

ईशानाय नम इति शिरसि । तत्पुरुषाय नम इति मुखे ।
 अघोराय नम इति हृदये । वामदेवाय नम इति गुह्ये ।
 सद्योजाताय नम इति पादयोः । प्रथमेन सर्वाङ्गे । ॐ
 अग्निरिति भस्म । ॐ स्वस्वमिति भस्म । ॐ जलमिति भस्म ।
 ॐ वायुरिति भस्म । ॐ व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं
 भस्मेति मन्त्रैर्वा । इति भस्मज्ञानम् ।

अथ गोमयेन । गन्धद्वाराऽमित्यादि ।

अथमग्रं चरन्तीनामीषधीनां वने वने ।

तासाञ्चभपद्मीनां पवित्रं कायशोधनम् ।

तन्ने रोगाञ्च शोकाञ्च नुद गोमय सर्व्वदा ॥ इति मन्त्रेण ।

अथ मृत्तिकाज्ञानम् । बलित्वा पर्व्वतानामिति ॥ भूमिं
 प्रार्थ्य मा वो रिषत् खनिताः इति खनित्वा खोना पृथिविः इति
 मृदं गृहीत्वा आयने ते परायणाय इति दूर्वा गृहीत्वा गायत्राय
 अभ्युक्ष्य भूमौ निधाय आचम्य मृत्ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

• मन्त्रोऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† बलित्वा पर्व्वतानां खिद्रं त्रिसर्षि पृथिवि । .

प्रयाभूमिं प्रबलतिमत्रा जिभोषि मृद्विनि ॥ (५म. ५४सू. १श्लो.)

‡ मा वो रिषत् खनिता यन्ने वाहं खनामि वः ।

दिपावतुपादकात् सर्व्वमस्तनापुरम् ॥ (१२प. ६५म. यलुः ।)

§ अग्निं ७२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

॥ आयने ते परायणं दूर्वा रोहतु पुषिषीः ।

ऋदाच पुष्परोकाच समुद्रस्य गृह्णा इमे ॥ (ऋग्वेदिन्द्रसप्तमोऽंशः ।)

बाह्योः । सोमान् स्वरणमिति कक्षयोः । यः कुक्षिर्निरिति
कुक्षी । बह्वीनां पितेति ः पृष्ठे । ऊरुभ्यां तः इत्यूर्वीः ।
मेघनाहनमिति जान्वीः । एतावानस्येति॥ पादयोः । यस्य
विश्वानीतिः हस्तयोः । अङ्गादङ्गाङ्गदित्यनेन पूरुषसूक्तेन
च सर्वाङ्गोदत्तं कुर्यात् । एतावत् शक्तावशक्ती तु अङ्गोदत्त-
मात्रम् । ततोऽश्वक्रान्तेः इत्यादिभिः सतिलां सदूर्वां

* सोमान् स्वरणमिति कक्षयोः । कक्षीवन्तं य औशिकः ॥ (२५. २८म. यजुः १)

† यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पितृते ।

उर्वीरापो न काकुदः ॥ (१म. ८सू. ७च्छक् ।)

‡ बह्वीनामित्या बहुरस्य पुत्राश्चिदाङ्गणीति समनाशगत्व ।

इषुभिः सङ्घाः प्रतनाश्च सर्वाः पृष्ठे जिनद्धी अवति प्रसूतः ॥ (२६ष. ४२म. यजुः १)

§ ऊरुभ्यान्ते अक्षीवङ्गां पार्श्वीभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

अर्षं त्रीणिभ्यां भासदाङ्गसासा विरुद्धामि ते ॥ (१०म. १६२सू. ४च्छक् ।)

¶ मेघनाहनं करणार्जोमभ्यक्षे नखेभ्यः ।

यष्मत् सर्व्वेष्वादात्मनक्षामिदं विरुद्धामि ते ॥ (१०म. १६२सू. ५च्छक् ।)

॥ एतावानस्य मङ्गिमाती ज्यायाश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि चिपादस्यास्यतन्दिवि ॥ (२१ष. २म. यजुः १)

** वस्य विश्वामि हृक्षयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।

स्याश्वस्य यो अस्मद्भ्रातृभ्ये वाशनिर्जङ्घि ॥ (१म. १७६सू. २च्छक् ।)

†† अङ्गादङ्गाङ्गोर्वी जान्वी आर्तं पर्व्वणि पर्व्वणि ।

यष्मत् सर्व्वेष्वादात्मनक्षामिदं विरुद्धामि ते ॥ (अश्वेदिमङ्गकर्मणि ।)

‡‡ अश्वक्रान्ते रथक्रान्तं विश्वक्रान्तं वसुम्भरे ।

वृत्तिके हर मी पापं यन्मया दुष्कृतहतम् ॥

उद्भुतांस वराक्षेण लुब्धेन शतनाशना ।

आहृष्य मम गात्राणि सर्व्वे पापं प्रभाषय ॥ (प्राङ्गकतले ।)

इदं शिरसि निधाय सृष्टिकास्त्रानं प्रक्ष्वाण्य तीर्थं प्रार्थयेत् ।
 ॐ हिरण्यमुक्त्वा । यन्मया मनसा वाचा । इमं मे
 गङ्गे । इदं ते न्याभिः । गङ्गा गङ्गैस्त्रिवेणामादिभिः पुराण-
 मन्त्रैः सुमित्रिया नः ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः ॥ एतो
 त्विन्द्राणांमिति तिसृभिः तरत् समन्दीः इति सूक्तेन पाप-
 मानीभिः ॥ आपो विद्येतिगाणा ऋचेन च मार्जनं कृत्वा इमं मे

- हिरण्यमुक्त्वा यो पत्न्य पादा मनोजवा चवर इन्द्र वासीत् ।
 देश इदं हिरण्यं मारुतो चर्वन्मन्त्रमो जप्यतिष्ठत् ॥ (१८७. १०म. यजुः १)
- † यन्मया मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतम् ।
 तन्न इन्द्रो वरुचो उच्यतेतिः सविता च पुननु पुनः पुनः ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि १)
- ‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
- § इदं ते न्याभिरसमानमग्निर्वाः काच सिन्धुं पवदन्ति नद्यः ।
 सप्तौ जीर्वांसि च त्वचं जहति पापं सशिरस्वीऽभ्युदेव्य ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि १)
- ¶ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूवाद्दशो जनामां प्रतैरपि ।
 सृष्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुवीर्यं स जहति ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि १)
- ॥ सुमित्रिया न चाप चोपधयः सन्तु दुर्मित्रियासक्यै सन्तु ।
 वीऽस्त्राभ्येति यच्च वयं विचः ॥ (६७. २२म. यजुः १)
- ६९ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।
- †† एतो त्विन्द्रं सवानं यजं पदेन सावा ।
 सवेदक्यैर्वाऽऽशांसं यज्वासीर्वाऽन्मदु ॥ (८म. ८५. ७७. १)
- ‡‡ २० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
- §§ २७ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।
- ¶¶ २० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

गङ्गे इति मन्त्रेण उदकमालीष्य ऋतश्चेति* ऋचं जपेत् । इति
शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ पञ्चगव्यस्नानम् । गायत्र्या† गोमूत्रेण । गन्धद्वारा‡-
मिति गोमयेन । आप्यायस्वेति§ चौरिण । दधिक्लावृण इति
दध्ना । घृतं मिमिक्ष॥ इति घृतेन । देवस्य त्वेति** कुशोदकेन तन-
स्नानं कुर्यात् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिविच्चामीति वाक्श-
शेषः ।

एवं दश स्नानानि विधाय धीते वाससी परिधाय द्विराचम्य
विभ्योऽधिकान् युग्मान् ब्राह्मणान् विष्णुह्येन भोजयेत् ।

* ऋतश्च सत्यञ्चाभीहाणपसोऽभ्यजायत ।

ततो रात्राजायत ततः समद्री अर्धवः ॥ १ ॥

समुद्रादर्धवादधि संवसरी अजायत ।

अधीरापाधि विदधधियस्य मियतो वशी ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकन्ययत् ।

दिवस्य पृथिवीचान्तरिक्षमथो सः ॥ ३ ॥ (१०म. १६०श्र. १।२।१३श्रम् ।)

† ओं भूर्भुवः सः तस्य विभुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ एवंकपथा । (२प. १५म. यजुः ।)

‡ मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योमिधेते त्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुत्पथमावह मादवस्य स्वाहाऋतं उपम वधि हव्यम् ॥ (१०प. ८८म. यजुः ।)

** मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अ.नामं वा दद्यात् । इदमेव प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुः प्रादमभि-
ते ।

ततो गवामङ्गेषु* इति मन्त्रेण आदिगोदानं प्रत्यक्षमील्येन
वा दद्यात् । तत आन्धेन व्याहृतिभिरग्नीं पापहविष्णुहृशिन
अष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् ।

ततः पञ्चगव्यं कार्यम् । सुवर्णादिपात्रे पद्मादिपात्रे वा
ताम्रवर्णाया गोर्मूत्रं त्रिपलं गायत्र्याः प्रणवेन वा आदाय ततो-
ऽङ्गुष्ठार्धपरिमितं श्वेताया गोर्गीमयं गन्धहाराःमित्यादाय ततः
कपिलयाः सप्तपलं दुग्धम् आप्यायस्वेति§ आदाय ततो
नीलायाः सप्तपलमेव दधि दधिक्रावणं इत्यादाय ततः कृष्णाय
द्वतमेकपलं दूतं मिमिक्ष॥ इत्यादाय तत एकपलं कुशोदकम्
आपोहिष्ठेति आदाय प्रणवेनालोद्य प्रणवेनैव यज्ञियकाष्ठेन
निर्मथ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य सप्तपत्रैर्हरितैः कुशैर्दशाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा । इरावती धेनुमती स्वाहा । पृथिव्यै
इदं नमः । इदं विष्णुः विष्णवे । मानसोकेः** रुद्राय । ब्रह्मज-

* गवामङ्गेषु तिलानि सुवर्णाणि चतुर्दश ।

यस्मान्नाम्निष्वं मे आदिहसोके परत्र च ॥ (अग्नेदिब्रह्मकर्मणि ।)

+ १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ मन्त्रोऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

०० मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

ज्ञानं नृणां । अग्नये स्वाहा अग्नये इदम् । सोमाय स्वाहा
सोमायेदम् । गायत्र्या सूर्यायेदम् । प्रणवेन प्रजापतये
इदम् । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा
इत्यन्ते हुत्वा व्रतयज्ञं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा तैः कुर्वन्
इत्यनुज्ञातः प्रणवेन सर्वं पिबेत् । इति पञ्चगव्यविधिः ।

एतच्च नद्यादितोरे ग्रामाहर्हिर्नक्षत्रदर्शने कार्यम् । गो-
भूवादिपरिमाणं यथाशक्ति स्वल्पं वा ग्राह्यम् ।

एतत्कृत्वा गृह्यभागस्य विष्णुं स्मरन् मौनी निशामतिवाह्य
प्रक्रान्तं प्रायश्चित्तं विधाय उत्तराङ्गाणि कुर्व्यात् । ततो व्याहृति-
भिरान्यं पूर्व्ववत् हुत्वा पूर्व्ववत् पुनः प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुश्राद्धं
कृत्वा अन्ते पूर्व्ववद्गोदानं चरेत् । ततो दस्य दानानि कुर्व्यात् ।
तानि यथा ।

गोभूतिलहिरस्थान्यं वासो धान्यं गुह्यानि च ।

रौप्यं लवणमित्याहुर्दस्य दानान्यनुक्रमात् ॥

तत्र गवामङ्गेष्विति* गोदानम् ।

भूम्यान्तु ।

सर्व्वभूताश्रया भूमिर्वराहेश समुचृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

तिलेषु ।

* मन्वीड्यं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†. मन्वीड्यं १४७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

महर्षेर्गीवसभूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मादेषां प्रसादेन मम पापं व्यपोह्यतु ॥

द्विरस्यगर्भगर्भस्यमिति द्विरस्यस्य ।

धान्ये ।

कामधेतुषु सम्भूतं सर्वक्रतुषु संस्वितम् ।

देवानामाज्यमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रे तु ।

शरणं सर्व्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवेशधारि वस्त्र त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्ये ।

सर्व्वदेवमयं धान्यं सर्व्वोत्पत्तिकरं परम् ।

प्राणिनां जीवनीपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुह्ये ।

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरस्य जनार्दनः ।

सामवेदसु वेदानां महर्षेवसु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्व्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेशुरसो मतः ।

मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुह्यं सर्व्वदा ॥ इति ।

रजते तु ।

प्रीतिर्यतः पितृषाञ्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

द्विरस्यगर्भगर्भस्यं द्विन वीजं विभाषसां ।

ममनपुच्छफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । (सर्व्वेदिस्रज्जकर्मणि)

शिवनेचोद्भवं रूप्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सवणे ।

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा सवणं विना ।

शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दशभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं दश दानानि विधाय ।

वर्षमात्राच्युतं यच्च मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्त्वा विष्णुं स्मरेत् । एतानि दश दानानि सभ्येभ्य एक
देयानि ।

ततो यन्मया कृतमसुकप्रायश्चित्तं तदच्छिद्रमस्तु इति भवन्तो
सुवन्तु इति ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् । ततो ब्राह्मणा अच्छिद्रमस्त्विति
वदेयुः ।

यद्वा ।

व्रतच्छिद्रं जपच्छिद्रं यच्छिद्रं यन्नकर्म्मणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै द्विजाः ॥ इति ब्रूयुः ।

ततः प्रणम्य करिष्यमाणे कर्म्मणि निर्विघ्नमस्तु इति प्रार्थ्य ब्राह्म-
णाशिषो गृह्णीयात् ।

नत्वा नारायणं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

विष्णुशब्दे सुतफले प्रयोगं वच्मि सुक्तिभिः ॥

पूर्वोक्तविधिना प्रायश्चित्तं यथाशक्ति कृत्वा सञ्जातपापजयो
मलमासशुक्लास्तादिवर्जिते शुभे काले वैवाहिकमासेषु वा
व्यतीपातादिदोषाभावे चन्द्रतारादिबलान्विते सति कस्याञ्चित्

कृष्णाष्टम्याम् उक्तविधिना रुद्रज्ञानं विधाय कृष्णैकादश्यामुप-
वासी नद्यादौ मृद्गन्धगोमयवारिभिः स्वष्ट्यौक्तविधिना ज्ञात्वा
देहशुद्धिं विधाय नित्यकर्म कृत्वा ऋहं देवालयम् आरामं वा
गत्वा तत्र पुष्पमण्डपादि कृत्वा भूमिसन्मार्जनादि विधाय च
निशि मण्डपाध उपविष्टः सभार्यैः प्राङ्मुखः शुचिः शुक्लवासाः
स्नानः सपवित्रकर आचमनप्राणायामपूर्वकं सकुशात्तजल-
हस्तः सङ्कल्पं कुर्यात् ।

यथा । तिथ्यरदिकं सङ्कीर्त्य ॐ अद्य ममानपत्यत्वसृता-
पत्यत्वनिदानदुरितक्षयद्वारा अस्याश्च भार्य्यायाश्चतुर्विधबन्धा-
त्वान्यतमनिदानदुरितक्षयद्वारा तथा पूर्वजानां महापातकोप-
पातककूटवादरतिप्राणिविंसापारदार्यैमिथ्याभिशापचौश्रेकतप्तता-
वृतानाचारानग्निस्कारादिनानापापैः पुनःपुनर्गर्भवासगर्भपाता-
स्यायुष्मादिनिदानदुरितक्षयद्वारा आकल्याविच्छेदिदीर्घायुर्बहु-
पुत्रादिसन्ततराख्यं यथाशक्ति यथाज्ञानम् अनया भार्य्याया सह
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्लोकमिमं पठेत् ।

आत्मनो बहुसहस्रदीर्घायुःपुत्रलब्धये ।

गर्भदोषापहतये विष्णुश्राद्धं समारभे ॥ इति ।

ततो निर्विघ्नतासिद्धये गणपतिपूजनं गौर्ध्यादिमाहृकापूजनं
पुण्याहवाचनं वृद्धिश्राद्धञ्च कार्यम् । कर्मविपाकोक्तदानादेरिव
श्रीविपाकस्य निवृत्त्यर्थत्वादिति केचित् । अन्ये तु श्राद्धरूप-
त्वाद्गणपतिपूजनादिवृद्धिश्राद्धान्तं नैच्छन्ति । आद्यः पक्ष एव
बहूनां सम्मतः आचारानुगतश्च ।

तत श्रीमद्य विष्णुश्राद्धे आचार्यवरणं करिष्ये इति संकल्प्य
 स्वपत्नीकं संपुत्रं वैदिकं शास्त्रज्ञं धार्मिकं कुटुम्बिनं दरिद्रं
 दुष्प्रतिग्रहनिवृत्तं सदाचारं प्रकृतकर्म्मवेदिनं ब्राह्मणं विष्णुश्राद्धे
 आचार्यकर्मं कर्तुं त्वामहं प्रार्थये इति सविनयं प्रार्थयेत् । तत-
 स्तेन अङ्गीकृते असुकगोत्रः असुकशर्मा अहम् असुकगोत्रमसुक-
 शर्माभं भवन्तं विष्णुश्राद्धे आचार्यकर्मं कर्तुम् एतेन फलताम्बू-
 खादिना वृषे इत्याचार्य्यं फलादिना वृणुयात् ।

तत आचार्यस्त्वं यथा स्वर्गे इति मन्त्रमुक्त्वा ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि द्विजाधिप ।

विष्णोः सम्युजनङ्गत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥

इति तं प्राञ्जलिः प्रार्थयेत् । ततो यथाशक्ति पाद्यगन्धवस्त्रा-
 दिभिस्तं पूजयेत् ।

आचार्य्यसु मण्डपादधस्तात्पञ्चवर्षे रजोभिः षोडशारचक्रं
 सर्वतोभद्रमण्डलम् अष्टदक्षपद्मं स्वस्तिकं वा यथाशक्ति निष्पाद्य
 सर्वतोभद्रे ब्रह्मादिमण्डलदेवताः* पूजयित्वा तन्मध्ये यथाशक्ति
 धान्यराशौ स्वर्णरूप्यताम्रसुम्नयान्यतमकलशमाकलशेषु# इति
 स्थापयित्वा तं तण्डुलैः पूरयित्वा चन्दनपुष्पमालादिभिरलङ्क्य
 च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । तदुपरि धातुनिर्भितं वंशनिर्भितं वा
 पात्रं तदुपरि वस्त्रञ्च निदध्यात् ।

तत्र चन्दनकुङ्कुमादिलिखिते अष्टदले निष्केण तदर्हेण तद-

* सविनयं ७१ वृषे प्रदर्शिता ।

हेन वा शक्त्या वा* सुवर्णेन निर्मितं गरुडासनं विष्णुं स-
लक्ष्मीकमन्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् । तस्य सव्यदक्षिणयोः
पूर्ववह्नान्धराग्रिदये कलशद्वयं स्थापयित्वा पूर्ववत्तदुपरि दक्षिणे
प्राग्वात् सुवर्णनिर्मितं रुद्रं वामतश्च तादृशमेव† ब्रह्माणं स्थाप-
येत् । तेषां पुरतस्तिलमाषयवत्रीहिकङ्कुश्यामाकमुद्गररूपाणि
सप्त धान्यानि प्रत्येकं द्रोणमितानि निदध्यात् यथाशक्ति वा
राशीन् कुर्यात् । देवत्रयस्य‡ समन्तादीशानादितः शुभभूमौ
प्रतिमासु तण्डुलपुष्पेषु वा क्रमेणैता देवताः संख्याप्य पञ्चोपचारैः
पूजयेत् ।

यथा—पृथुः । भ्रुवः । भानुः । चन्द्रभानुः । प्रियव्रतः ।
नाभिः । स्कन्दः । बलिः । व्यासः । स्वयम्भुः । भौशनसः । क्रतुः ।
दक्षप्रजापतिः । भीष्मः । कपिलः । शबलः । अर्जुनः । पुलस्त्यः ।
पुलहः । अगस्त्यः । वशिष्ठः । आयर्वणः । रुक्माङ्गदः । भरतः ।
धीम्यः । सुनन्दः । नन्दवर्द्धनः । प्रह्लादः । नारदः । वैश्वः ।
नन्दनः§ । वायुनन्दनः । विश्वक्सेनः । जयः । भद्रः । सुग्रीवः ।
विभीषणः । ३७ ।

पूर्वादिषु इन्द्रादीन् लोकपालान् उत्तरतो दुर्गां क्षेत्रपाला-
धिपं गणपतिञ्चेति यथाक्रमं संख्याप्य विष्णोः पुरतो गरुडं स्थाप-

* शक्त्या वा इत्यत्र शक्तिचेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† तादृशं सुवर्णनिर्मितमित्यर्थः ।

‡ देवत्रयस्य विश्वदत्तब्रह्मर्षामित्यर्थः ।

§ वैश्वनन्दन इति ग-पुस्तके पाठः ।

येत् । एवं स्थापितानां विष्णुादीनां स्वशास्त्रोक्तमन्त्रेण प्रतिष्ठं
कुर्व्यात् ।

अथ ध्यानम् ।

नमस्त्य महाविष्णुं संस्मरेत्क्षीरसागरम् ।
क्षीरसागरमध्यस्थं श्वेतद्वीपं विचिन्तयेत् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णं भानुकोटिसमप्रभम् ।
तन्मध्ये तु महादिव्यं प्रासादं रत्ननिर्मितम् ॥
प्रासादमध्ये चन्द्राभं शिंहासनमनुत्तमम् ।
तस्योपरि महानागं शेषास्थं मणिमण्डितम् ॥
तदासने महाविष्णुं तत्फणन्यस्त*मस्तकम् ।
वेदसूक्तैः स्तूयमानं नानारत्नविभूषितम् ॥
घनबीजतनुं देवमस्त्ररोगणसेवितम् ।
दृष्यादिब्रह्मपर्यन्तविश्वं विश्वसाक्षिणम् ॥
चराचरगुहं देवं घनश्यामं चतुर्भुजम् ।
ब्रह्माद्यैरर्चितं विश्वं† सर्वाभरणभूषितम् ॥
एवं ध्यायेन्महाविष्णुं गदाधारि-सशङ्खकम् ।
वामभागे स्थितां देवीं नीलकुक्षितनूर्ध्वजाम् ॥
हृमारविन्दप्रतिमां मीलिकाभरणोच्चलाम् ।
दाहिमं सव्यहस्तेन दक्षेणासिद्ध सत्यतिम् ।
श्रीविष्णुभिसुखां ध्यायेद्भक्ताभीष्टफलप्रदाम् ॥

* तथा इत्यत्र व्यानेति छ-पुस्तके पाठः ।

† विश्वं तदात्मकमित्यर्थः ।

इदं ध्यानकृतं येन यथा भीष्मोऽभवद्वरः ।

यथा पृथक्त्वजो जिष्णुस्तथा पुत्रो भवेदिति ॥

अथ षोडशोपचारपूजा ।

षोडशर्षस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवताः
अनुष्टुप् निष्टुप् च छन्दसौ षोडशोपचारायां पूजायां विनियोगः ।

अथ न्यासः । सहस्रशीर्षेति* वामकरे न्यसेत् । पुरुष-
हृवेदमिति† दक्षिणकरे । एतावानस्त्रेति‡ वामपादे । वि-
षादूर्ध्वं§ इति दक्षिणपदे । तस्माद्विराडिति¶ वामजानी ।
यत्पुरुषेणेति|| दक्षिणजानी । तं यज्ञमिति** वामकव्याम् ।
तस्माद्यज्ञात् सर्व्वंभुतं†† इति दक्षिणकव्याम् । तस्माद्-

* मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं ११५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ विषादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽख्येहाभवत् पुनः ।

ततो विभ्रं व्यक्तामत् साम्नानशने चमि ॥ (११५. ४म. यजुः ।)

¶ तस्माद्विराडजायत विराजो ऋषिपूषवः ।

स जातोऽभ्यरिष्यत पश्चाद्भूमिगघो पुनः ॥ (११५. ५म. यजुः ।)

|| यत् पुरुषेण इविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो षसासीदाव्यं शीफः इषाः इरद्विः ॥ (११५. १४म. यजुः ।)

** तं यज्ञं वर्ध्मिषि प्रीचन् पुरुषं जातमवसतः ।

तेन देवा यजन्वन् साध्वा ऋषयश्च ये ॥ (११५. ८म. यजुः ।)

†† तस्माद्यज्ञात्सर्व्वंभुतं त्वचः सामानि जग्मिरे ।

हन्दासि जग्मिरे तस्माद्यज्ञुस्तस्मादजायत ॥ (११५. ७म. यजुः ।)

यन्नास्त्वर्षदुतः इति नाभौ । तस्मादभ्यां इति हृदये । यत्
पुरुषमितिः कण्ठे । ब्राह्मणोऽस्येति वामबाहौ । चन्द्रमा
इति दक्षिणबाहौ । नाभ्यां इत्यास्ये । समास्येतिः नेत्रयोः ।
यज्ञेनेति मूर्ध्नि ।

अथ पञ्चाङ्गन्यासः । ब्राह्मणोऽस्येति हृदयाय नमः ।
चन्द्रमा मनस इति शिरसे स्नाह्वा । नाभ्या इति मिखायै
वषट् । समास्येति कवचाय हुम् । सहस्रशीर्षा इति नेत्रद्वयाय
वौषट् । यज्ञेनेति अस्त्राय फट् ।

- * तस्मादभ्यांस्त्वर्षदुतः सम्भूतं पुरुषदान्यम् ।
पश्यन् तांशक्ते वायव्यानांरष्कान् साम्वाच ये ॥ (११५. ६म. यजुः १)
- † तस्मादभ्यां अजायन् वे के, चोभयतीदतः ।
गावो ह मजिरे तस्मान्नाज्जाला अजायतः ॥ (११५. ८म. यजुः १)
- ‡ यत् पुरुषं व्यदधुः कतिथा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य को वाङ् वा ऊचपादा उच्येते ॥ (११५. १०म. यजुः १)
- § ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ् राजन्मः कृतः ।
ऊरु तदस्य वक्षसः पदभ्याम् शूद्री अजायत ॥ (११५. ११म. यजुः १)
- ¶ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राचावायुरजायत ॥ (११५. १२म. यजुः १)
- ॥ नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्षो धीः समवर्षत ।
पदभ्यां भूमिर्दिशः त्रीणातथा सांकां व्यकल्पयन् ॥ (११५. १३म. यजुः १)
- समासासन् परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्वयसं तन्माना अमधन् पुरुषं पश्यन् ॥ (११५. १५म. यजुः १)
- †† यज्ञेन यज्ञमयजन् देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्वासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सन्नत यत्र पूर्वे साध्याः सन्नि देवाः ॥ (११५. १६म. यजुः १)

आगच्छ भगवन् विष्णो स्थाने चान् सुरैः सह ।

यावत्कर्म समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भवः ॥

आवाहनं पुरुष एव ।

शेषमञ्चं महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् ।

कोटिसूर्यप्रतीकाशं गृह्णाणासनमीश्वर ॥

इत्यासनम् ।

एतावानस्य १ ।

नमस्तेऽसु प्रजाराध्य नमस्ते विश्ववन्दित ।

पादं गृह्णाण देवेश घननीलप्रभाकर ॥

इति पाद्यम् ।

त्रिपादूर्ध्वः ३ ।

रामकृष्णाय देवाय क्षीराब्धिभयनाय च ।

इदमर्घ्यं मया दत्तं ब्रह्माद्यैः सहिताय ते ॥

इति अर्घ्यम् ।

तस्माद्विराट् ३ ।

सुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव ।

पद्महस्तधरो देव कृपालो जगदीश्वर ॥

इत्याचमनम् ।

अथ पञ्चामृतस्नानम् । आप्यायस्व गीतमः पयोगायत्री

* तावत्सन्निधौ भव इति न-पुलके पाठः ।

† मन्वीऽयं १७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्मथयं १३५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

शौरज्ञाने विनियोगः । ॐ आध्यायस्वेति॥ चन्दनादिपञ्चोप-
 चारैः सम्पूज्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति॥ पूजामपसर्य दधिक्रावूः
 वामदेवो दधनुष्टुप् दधिज्ञाने विनियोगः । ॐ दधिक्रावूः॥
 इति पञ्चोपचारादि । घृतं मिमिक्षे गृह्यसमदो घृतं विष्टुप
 घृतज्ञाने विनियोगः । ॐ घृतं मिमिक्षेऽ । एवं पञ्चोपचारादि ।
 मधुवाता गौतमो मधुगायत्री मधुज्ञाने विनियोगः । एवं
 पञ्चोपचाराः । स्वादुः पवस्व वेनः शर्कराजगती शर्कराज्ञाने
 विनियोगः । ॐ स्वादुः पवस्व ॥ इदं पञ्चोपचाराः ।

यत्पुरुषेषिति ॥ ।

गङ्गा च यमुना चैव ज्ञप्त्वा भीमरथी तथा ।

एतासां पुण्यतोयेन ज्ञानं कुरु ज्ञपार्थव ॥

इति मन्त्रेण पुरुषस्तुत्यादिना च शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ आचमनं दत्त्वा ।

तं यज्ञम् ॥ ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ऋषे साधनम् ।

गृह्याण पुण्डरीकाक्ष भक्त्या तुभ्यं समर्पितम् ॥

● मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

† मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

§ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

॥ मन्त्रवयं १५५ पृष्ठे प्रदक्षितम् ।

यज्ञोपवीतं परमं मिति यज्ञोपवीतम् ।

तस्मादयन्नात्† ।

पीतवासो जगन्नाथ पीताम्बरधराख्य ।

गृह्णाण देवदेवेश रमया सहितोऽनघ ॥

इति वस्त्रम् ।

तस्मादयन्नात्‡ ।

सुद्रिकासमखङ्कारैरङ्गदैर्बाहुभूषणैः ।

सहितं चन्दनं कृष्णं स्मरतात गृह्णाण मे ॥

इति गन्धम् ।

... अलङ्काराश्चाक्षताश्च अर्पणीयाः शुभास्तव ।

तस्मादग्नाः‡ ।

चम्पकैर्वकुलैर्नामैः पुत्रागैः कनकैर्दलैः ।

शतपत्रैर्मल्लिकाभिः पूजयेज्जगदीश्वरम् ॥

इति माल्यम् ।

यत्पुरुषम्‡ ।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाख्यः सुमनोहरः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धपोऽयं प्रतिगृह्णाताम् ॥

ब्राह्मणोऽस्य‡ ।

• यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं इत्यस्मिन् सङ्गं पुरस्तात् ।

आयुष्यस्यं प्रतिगृह्णाण इत्थं यज्ञोपवीतं बलमनु तेनः ॥ (संस्कारतत्त्वे ।)

† मन्त्रोऽयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

कोटिभानुप्रतीकाशो विधुच्योतिः प्रकाशकः ।

अनेकरत्नसङ्काशो दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपम् ।

चन्द्रमा मनसः* ।

शर्कराखण्डपक्वान्नं दधिचौरघृतानि च ।

षड्रसं भस्त्रिसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा नाभ्या आसीत्* ।

नारिकेलं सखर्जूरं द्राक्षाक्षूतफलादिकम् ।

कदल्यादिफलं तुभ्यं दत्तं श्रीपुरुषोत्तम ॥

इति फलानि ।

सप्तास्यासन्* ।

पूगीफलं महादिव्यं नागवक्त्रोदलैर्युतम् ।

कर्पूरेलासमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति ताम्बूलम् । यज्ञेनेति* हिरण्यगर्भं† इति च दक्षिणाञ्च
दत्त्वा त्रिये जातः‡ इति नीराजनङ्गत्वा ।

कृष्णाय रामभद्राय जगन्नाथाय धन्विने ।

प्रणतक्लेशनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

* एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदक्षिंताः ।

† मन्त्रोऽयं १४८ पृष्ठे प्रदक्षिंतः ।

‡ त्रिये जातः त्रिय आनिरिधाव त्रियं वयो अरिदम्भी दधाति ।

त्रियं वसाना अश्वतलमायन् भवन्ति सत्याः सनिषा जितद्री ॥ (६म, ८४म, ४४४) ।

इति वेदमन्त्रैश्च पुष्याञ्जलिं दत्त्वा ।

नारायणं सहस्राक्षं नरकार्यवतारणम् ।

वन्दे तं जगदात्मानं वासुदेवं सनातनम् ॥

इति साष्टाङ्गं कृतनमस्कारः ।

कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्ण राम हरिऽभ्युत ।

प्रदक्षिणकृतात् पुष्यासुष्टम्भं कृपया भव ॥

इति प्रदक्षिणं कृत्वा ।

गोप्रियव्यजनेनाथ चामरेणातपन्नतः ।

गान्धर्वगीतवाद्येन प्रीतो भव रमाप्रिय ॥

इति व्यजनादि कृत्वा च ।

कृष्णाय गोकुलेशाय वंशहृदिकराय च ।

यशोदानन्दभद्राय नमोऽसु गुणसिद्धये ॥

सुतान् देहि सुतान् देहि त्वं पूजाकृतपुण्यतः ।

वासुदेव जगन्नाथ कृपालो भक्तवत्सल ॥

इति प्रार्थनां कुर्यात् ।

ततो दक्षिणकलशोपरि रुद्रं नारम्वकमन्त्रेण* पूजयेत् ।

सव्यकलशोपरि ब्रह्माणं ब्रह्मजन्मानमिति† षोडशोपचारैः

पूजयेत् । तत आमं मन्त्राय शरावं देवसन्निधौ कुशोपरि नि-

दध्यात् ।

* ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

एवं देवं सपरिवारं सम्पूज्य ब्रह्मविष्णुरुद्रसूक्तञ्जपेन वामन-
सूक्तोपनिषज्जपेन पुराणैतिहासश्रवणेन नृत्यगीतादिना च
सुदितो देवस्य पुरतो रात्रिं जागरणेनातिवाहयेत् ।

तथा ।

पौरुषं पावमानञ्च न तमंह इतीति चण ।

सल्लज्जहा सबाधो यं सुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥

इतीति इति वा इति मे मन इत्यादि । शिषं पुरुषसूक्तादि
ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।

एवमज्ञागर्थं प्रातर्नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सप्त पञ्च चीन्
वा शक्त्या विष्णुभक्तान् शुचीन् सपुत्रान् श्राद्धीयलक्ष्मण्यवान्

• विष्णुं ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

बदन्तं यथा—इमा बद्राय तवसे जपदिने चयवौ(वी)राय प्रभरामहे नमोः ।

यथा मनसद्विपदं चतुष्यदे वित्रं पुष्टं यामि चक्रिन्नमातुरम् ॥

इत्यादिकं बद्राध्याये ख्यम् ।

† पौरुषं पुरुषसूक्तं पुरुष एवेदम् इत्यादिकं ऋग्वेदशांख्यम् ।

‡ २७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

यथा—पवमानो अतिस्त्रिधीऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् ।

सूरो न विशदन्नतः ॥ इत्यादि पद्यशांख्यम् । (८म, ६६पृ, २२च्छ् ।)

§ न तमंहो न दुरितं देवासी चर मर्थम् ।

समीपसी यमय्यमा मिषो नयति अति विषः ॥ (१०म, १२६पृ, १च्छ् ।)

¶ इति वा इति मे नमो नामत्रं सनुयामिति ।

ऋषिन् सोमलापासिति ॥ (१०म, १२६पृ, १च्छ् ।)

॥ सबाधो यं जना इमेऽर्षिं ह्येभिरीकृते ।

शुक्राणां यतस्तुषः ॥ (८म, ७४पृ, ६च्छ् ।)

ब्राह्मणान् आहविधिना निमन्त्रयेत् । तद्यथा । कृतापसव्यो
दक्षिणास्यो दक्षिणं जानु भर्षयित्वा* असुकागोत्रं असुकाशर्माणं
विष्णुश्चाह्वे त्वामहं निमन्त्रये इति । एवं सर्वेषु ब्राह्मणेषु ।
ततश्च ।

निमन्त्रयामि भो विप्रा विष्णुश्चाह्वेक्षणाय वः ।

भस्मीकुरुत तान् दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ॥

इति पठित्वा साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।

ततः कृतनित्यक्रियस्तादृशैर्द्विजैः सह पूर्वस्थापितान् विष्णु-
दीन् सविस्तरं पूजयेत् ।

तत्स्रश्चरावं विष्णुग्रे कुशोपरि स्थापयित्वा तत्र सतिल-
दर्भेर्नानागोत्रान् पितॄन् आवाहयेदेतैर्मन्त्रैः ।

मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्थापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मैवद्विष्कृताः ।

मिथ्याभिग्रसिनो ये च चौरकर्मिणो ये रताः ॥

पुनः पुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते नैव तुष्टिमायान्तु त्वतिं तेषां करोम्यहम् ॥

इयं तान् गन्धपुष्पाक्षतधूपदीपादिभिरर्षयित्वा घृतप्लुतनामेन

च तदामशरावं प्रपूर्य तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा

कूटवादरता ये च इत्यादीन् ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते सर्व्वे तुष्टिमायान्तु दृष्टिं तेषां करोम्यहम्
 ब्रह्मन्तान् पूर्व्वीकान् मन्त्रान् पठित्वा पुनरिसं मन्त्रं पठेत् ।
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु दृष्टये ॥
 इत्युच्चार्य्य करस्थं तोयं पात्रस्यान्नोपरि क्षिपेत् ।
 ततो देवस्थापनदेशात् पश्चिमत आचार्य्यः स्वष्ट्योक्तविधिना
 अग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्वाधाय च प्रणीताप्रणयनात्कं कृत्वा तूर्ण्यीं
 निरूप्य प्रोक्ष्य च चरुं अपयित्वा आन्यसंस्कारादि कृत्वा यज-
 मानेन होमार्थं द्रव्यस्य स्वत्वत्यागं कृते ब्रह्माधानाद्याज्यभागान्तं
 कुर्यात् ।

ततश्चारुणाश्वत्थसमिद्धिस्तिलाज्येन च प्रतिद्रव्यमिदं विष्णु-
 रिति मन्त्रेण* अष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरशतं वा विष्णवे जुहु-
 यात् ।

ततो रुद्राय व्यम्बकमन्त्रेण† ब्रह्मणे ब्रह्मजज्ञानमिति
 मन्त्रेण‡ विष्णुतो न्यूनाभिरष्टोभरशतसंख्याभिरष्टाविंशतिसंख्या-
 भिर्वा चर्वाद्याहुतीर्जुहुयात् । अहमखोक्तेभ्य आदित्यादिहात्रिंश-
 द्वेभ्यो विष्णुहोमात् पूर्व्वं यथाशक्ति केचिदहहोममिच्छन्ति ।

तत ब्रह्मसन्नहनहोमादि कृत्वा पूर्वाहुतिश्च कृत्वा प्रणीता-
 मोक्षणादि शेषं कर्म समापयेत् । आचार्य्यस्य एतावद्वोमकरणा-

* १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† ६९ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ऋत्विजो तस्माद्वाय्वार्थकमन्वेऽपि नियोक्तव्याः । ततो होमकर्तृभ्य
 ऋचाचार्यादिभ्यः शक्त्या दक्षिणां दद्यात् ।

अथ शुचिराचान्तो यजमानः कुतपपूर्वार्द्धकाले प्राणानायस्य
 अथेत्यादि मम अतापत्वत्वादिनिदानभूतदुर्गितक्षयद्वारा
 दीर्घायुःसगुणपुत्रादिसन्तत्यवामये नानागोत्राणां नानाशस्त्रेणां
 विष्णुश्राद्धाधिकारिणां विष्णुरूपाणां पितृणामेकोद्दिष्टविधानेन
 विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्ख्येय सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा
 ब्राह्मणैः शक्त्या स्वयञ्जोक्तविधानेन श्राद्धमाचरन्द्यजमानः ।
 एकोद्दिष्टविधानादेव अत्र स्थापनावाहनाम्नीकरणानि न
 सन्ति । तिलैरेव अपसव्येनैव कार्यम् । उदङ्मुखा एव विप्रा
 एकपवित्रका विप्रसंख्यया अर्घ्याः । पाव्यादौ नानागोत्रा-
 नानाशस्त्राणो विष्णुश्राद्धाधिकारिणो विष्णुरूपाः पितर इत्येवं
 सर्व्वत्र तत्तद्विभक्तिर्निर्देशः कार्य्यः । आसनगन्धपुष्पधूपदीपा-
 ष्छादनयुग्मभोजनभाजन-जलभाजनच्छोपानद्वयगव्यजनादीनि
 च शक्त्या देयानि । अन्यदपि परितोषकरं हस्तमात्रादि सोत्-
 साहं देयम् ।

ततो घृतशर्करापायसतिलसंयुक्तेनाग्नेन नानागोत्रान् पितृ-
 नुद्दिश्य भोक्तृब्राह्मणसमसंख्यकान् पिण्डान् स्वयञ्जोक्तविधिना
 भूमौ वर्द्धिषि विष्णुं स्मरन् दद्यात् ।

ततः पौराणमन्त्रैः पिण्डदानम् ।

विद्युद्भिर्दंष्ट्रिभिश्चैव विषवारिदवान्निभिः ।
 शस्त्रास्त्रदण्डपाषाणैर्नखिभिः शृङ्गिभिर्ग्रहैः ॥
 कुष्ठापस्मारभूतादिः जलोदरभगन्दरैः ।
 गण्डमालापाण्डुरोगैः क्षयार्शोभिर्मृताश्च ये ॥
 वन्दीग्रहेः सृता ये च चौरव्याघ्रादिभिर्हताः ।
 चण्डालैर्निहता मार्गे अशौचाः शयने सृताः ॥
 ब्रह्मस्त्रहारिणो ये च सुरापाः स्वर्णहारिणः ।
 गुरुदाररता मूढाः परदाररताश्च ये ॥
 भ्रूणब्रह्मवधोपिता ये के चात्महनो जनाः ।
 तिर्यग्योनिषु ये जातास्तिर्यग्जास्त्वन्यजन्मनि ॥
 तेषां पिण्डो मया दत्तः अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ १ ॥
 पितृवंशे सृता ये च मातृवंशे च ये सृताः ।
 गुरुश्वशुरबन्धुनां ये चान्ये बान्धवा सृताः ॥
 ये मे कुले कुम्भपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालीपं गताश्चैव जात्यन्धाः पङ्कवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम ।
 मया दत्तेन पिण्डेन दृष्टा यान्तु च ते गतिम् ॥ २ ॥
 आन्नञ्जणो ये मम वंशजाता-
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।

• भूतादि इत्यत्र लूतादि इति क-पुस्तके पाठः ।

† यदं इत्यत्र गृहं इति ख-पुस्तके पाठः ।

वंशहये ये मम दासभूता-
 भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
 मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षाः
 स्पृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
 जन्मान्तरं ये मम सङ्गताश्च

तेभ्यः स्त्रधापिण्डमहं ददामि ॥ ३ ॥

अजातदन्ता ये केचिद्दूये च गर्भे प्रपीडिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥
 बभ्रुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्जिताः ।
 प्लगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ५ ॥
 उद्धम्यन्सृता ये च विषग्रस्तहृताश्च ये ।
 शृङ्गिभिर्देष्टृभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ६ ॥
 अग्निदाहे सृता ये च सिंहव्याघ्रहृताश्च ये ।
 आत्मनो घातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ७ ॥
 अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धाभ्यथापरे ।
 विद्युच्चौरहृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ८ ॥
 रौरवे चान्धतामिस्त्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ९ ॥
 असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १० ॥
 अनिकयातनासंख्या सृताः प्रेतेषु ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ११ ॥

असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १२ ॥
 पशुत्वान्निर्गता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १३ ॥
 अन्यैर्दुर्मरणाैर्यै च क्षुधया तृषया मृताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १४ ॥
 दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 ते सर्व्वं तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥ १५ ॥
 जात्यन्तरमङ्गलाणि भ्रमन्तेऽस्तेन कर्मणा ।
 मागुथं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १६ ॥
 ये केचित्प्रेतरूपिण वरुन्ते पितरो मम ।
 ते सर्व्वं तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥ १७ ॥

केचित् आद्यानिव त्रीन् श्लोकानाहुः । एवं पिण्डान् दत्त्वा
 आहशेषं समापयेत् यथाशास्त्रम् । आहदक्षिणा च विशिष्टा
 देया । अन्नशेषं आजीयन्नाह्नविभ्यस्तदनुष्ठया अन्येभ्योऽपि वा
 प्रतिपादयेत् ।

ततो यत्कृतं न्यूनातिरिक्तं विष्णुश्राद्धं तत्सम्पूर्णमसु इति
 ब्राह्मणानुक्ता अन्तु सम्पूर्णमिति तैरुक्ते आहसम्पूर्णतां वाचयित्वा
 क्लेशिता भवन्त इत्यादि वाक्यैः सागुनयं तान् विसर्जयेत् ।

ततः आहभूमौ सन्नार्जनलेपने कृत्वा । ॐ अथेत्यादि
 विष्णुश्राद्धाङ्गतया आचार्य्यपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

उदसुखः प्राप्तुखमाचार्यं पाषाण्यगन्धपुष्पधूपदीपवस्त्रालङ्कारैः
 पूजयित्वा शिवा आपः सन्तु इत्यादिना तद्वस्त्रे जलादि दत्त्वा
 ॥ अर्चयन्तीं रौप्यसुरीं ताम्रपृष्ठीं रत्नपुच्छां कांक्षदोहां सवस्त्रां
 ॥ इदुग्धवतीं गन्धपुष्पादिना अर्चयित्वा देशकालौ स्मृत्वा अमुक-
 गोत्राय अमुकवेदाध्यायिने अमुकग्रन्थे आचार्याय विष्णुदेवत्यां
 ध्यायन्त्युपस्कारसहितां सदक्षिणां विष्णुश्राद्धाङ्गतया अमुक-
 गोत्रोऽमुकग्रन्थाहं सम्प्रददे न ममेति सजलकुशं ददत् पुच्छं
 गृह्येत्तेन ।

तत ॐ गावो मे ह्यप्रत इत्यादिमन्त्रं* पठेत् । ॐ स्वस्ती-
 ङ्क्ताः कामस्तुति† पठेदाचार्यः ।

त गो यंजमानो गन्धाद्युपचारैर्विष्णुादीनां पूजां कृत्वा पुष्पा-
 लिलं दत्त्वा आयुअक्षुशीलपुष्पादिसन्ततिर्ममास्तु इति प्रार्थ्य ॐ

* गावो मे ह्यप्रतः सन्तु ग्रामहं तत्प्रसादभाक् । (अग्नेदित्रह्यकर्मणि ।)

गावो मे चाचतः सन्तु गावो मे सन्तु पशतः ।

गावो मे इदधे सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् । (गङ्गपुराणे ।)

† श्रीं पुष्पधन्वन् नमसेऽस्तु नमसे मीनक्षेतन ।

सुमीनां श्रीकपाद्यानां शैर्येषुतकृते नमः ॥

माधवात्मज कन्दर्प शम्भुरारि रतिप्रिय ।

नमस्तुभ्यं जिताशिवभुवनाय नमोभुवे ॥

चापयो नम नमस्तु व्यापयच शरीरजाः ।

सम्पाद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्त्रियाः ।

नमो नाराय चाभाय ईशईशक सूतये ।

रत्नविष्णुशिवेन्द्राद्यां नमःश्रीमकराद्य च ॥ इत्यादिहोषाम् । (कव्यतन्त्रे ।)

अथेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्णं सप्तधान्यकलशाद्युपस्कारसङ्घिता
विष्णुब्रह्मशिवप्रतिमा प्राचार्याय अहं प्रतिपादये इति प्रति-
पाद्य कर्मसाङ्गतासिद्धये यथाशक्ति सुवर्णं सङ्कल्पपूर्वकं दक्षिणां
दत्त्वा न ममेति वदेत् । विप्रोऽपि स्वस्तीत्यादि वदेत् ।

ततः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तम ।

आहं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा भूमौ दण्डवदाचार्यं प्रबन्ध्य सदीयतः सुपुत्राग्निधो
गृहीत्वा तं सविनयं विसृजेत् ।

ततः पूर्वस्थापितं मन्त्रपूतममशरावं गृहीत्वा नद्यादि-
तीर्थजलाशयं गत्वा नाभिमाने जले सभाष्यः शरावहस्तः सन्
मन्त्रानिमान् पठेत् ।

ते च मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा दाम्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मवह्निष्कृताः ।

मिथ्याभिग्रसिनी ये च चीर्यकर्मचि ज्ञे रताः ॥

पुनःपुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

विष्णुब्राह्मप्रसादेन ते सर्वे तारिता मया ॥

उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्त्रामले जले ।

इति पठित्वा नाभिमानजले तच्छरावं स्थापयित्वा शरावनाश-

पर्यन्तं जले स्निग्धा सचेलं ज्ञात्वा सपत्नीको धीताम्बरधर-
स्त्रिलकादि धृत्वा स्वभवनभागच्छेत् ।

ततो ब्राह्मणेभ्यो दीनेभ्योऽनाथेभ्यश्च यथोक्ताहं भूरिदक्षिणा-
दिकं दत्त्वा भक्तदानादिकं विधाय ब्राह्मणाश्रियो गृहीत्वा च
सुहृन्निवादिसहितः सपत्नीको भूत्वा तस्मिन् दिने ब्रह्मचर्यादि-
मुतो भवेत् । इति ।

स्वभवनुष्ठानस्य फलमाह ।

एवं यः कुरुते स्त्रीने विष्णुश्राद्धं हि मानवः ।

तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ॥

सुभगा धनसम्पन्ना धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । इति ।

इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचिते विधान-

पारिजाते विष्णुश्राद्धपद्धतिः समाप्ता ।

जीवत्पितृकस्य विष्णुश्राद्धे अधिकारो नास्ति षड्द्वेते जीवतः
पितुरित्यादिसंस्कारात् । तस्मात्सुतपितृकस्यैव अत्र अधिकार-
इति सिद्धम् ।

अथ अश्वत्यष्टसंपूजनम् ।

तस्य प्रयोगो यथा विधानमालायाम् ।

यस्य स्त्री स्त्रीप्रसूर्नित्यं मृतापत्न्याथवा भवेत् ।

तेनाशु पिप्लवः पूज्यो यथाविधि फलेषुना ॥

भृगुवारे प्रदोषे च सायंविधिसुपास्य च ।

सभार्यः पिप्यलं गत्वा प्रार्थयेत् समाहितः ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

बोधिद्रुम* महावृक्ष महापापनिवृद्धन† ॥
 नारायणस्वरूपस्त्वं अमां कुरु जगत्यते ॥
 इति सभार्यं तं वृक्षं कृत्वा चैक प्रदक्षिणम् ।
 पालवाले जलं क्षिप्त्वा ततः स्वगृहमात्रजेत् ॥
 ब्रह्मचारी स्वपेद्रात्रो सुप्ता भुवि हरिं करेत् ।
 निधाय तुलसीदाम कण्ठे मुद्रितस्त्रोचनः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा गङ्गाजले तिलैः ।
 गच्छेतां दम्पती ब्रह्मन् पिप्यलान्तिकमादरात् ॥
 विष्णोर्नामसङ्घस्त्रचक्षुः अपेक्ष्य समाहितः ।
 कुर्त्यात्सन्मार्ज्जने तत्र ह्यासमन्तात्तरोरधः ॥
 विकीर्य तत्र पुण्याणि चन्दनञ्च विशेषतः ।
 कुङ्कुमं केशरश्चैव पिप्यलाङ्गे विलेपयेत् ।
 पालवाले क्षिपेद्द्वारि क्षीरं दधि घृतं मधु ॥

अत्रावसरे आचार्यादीनां वरुणं कार्छम् ।

* बोधिद्रुम इत्यत्र पाठि द्रुम इति क-ख-पुस्तकयोः पाठः, स चासङ्गतत्वादुपेक्षितः,
 बोधिद्रुमचक्षुस्त्र इत्यत्रत्यपर्याये अमरीन्धः ।

† निवृद्धन इत्यत्र निवारयेति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ विचं विश्ववर्षट्कारी भूतलम्बधनप्रभुः ।

भूतलज्जतभ्रष्टावी भूतात्मा भूतभावनः ॥

इत्यादिसंस्मरवेदिनसंस्मरणे ११५ पृष्ठे सम्पत् ।

ततस्तु खण्डित्वा सावकाशं शुचिव्रतः ।
 चारमेडवनं सम्यक् स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण* पायसं जुहुयात् सुधीः ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा यथाविभवसारतः ।
 मातुलुङ्गैः† स्ततः कुर्याद्द्वयं शतसंख्यया ॥
 उद्दिशो विष्णुदेवत्यो द्रव्याणां हवने स्मृतः ।
 धात्रीफलैस्तथा द्राक्षाफलैः खर्जूरकैस्तथा ॥
 इन्दुदण्डैश्च कदलैः शतसंख्यैः पृथक् पृथक् ।
 जाते तु हवने तस्मिन् सूत्रैरावेष्टयेत्तरुम् ॥
 गन्धपुष्पाद्यैः सम्यग्दद्यात् तन्ममर्चयेत् ।
 दशाङ्गैर्धूपयेद्दूपैर्दीपैर्नीराजयेत् सुधीः ॥
 नैवेद्यैर्विधिभिर्नथा ताम्बूलेन च तोषयेत् ।
 ततो नीराजनं कृत्वा प्रार्थयेतां समाहितौ ॥
 बोधिद्रुम महावृक्ष महापापनिषूदन ।
 पुत्रान् देहि जगन्नाथ कुरु मां जीवसन्ततिम् ॥
 इति प्रार्थं च नत्वा च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 वस्त्रयुग्मञ्च धेनुञ्च दद्यादाचार्यतुष्टये ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

* तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यति सुरयः ।

दिवीव चक्षुरात्मन् ॥ (६च. ५म. यतुः १)

† मातुलुङ्गो नीलपूर इत्यमरभरवौ ।

आचार्यस्त्वं महाविष्णुराचार्यानीयमम्बिजा ।

दत्तं मे सन्ततिं श्रेष्ठां प्रसन्नैव चेतसा ॥

ततो युवं वस्त्राणि इति वस्त्रम् । गवामङ्गेषु* इति गाम् ॥

हिरण्यरूपः स† इति हिरण्यमपि देयम्‡ ।

पर्यङ्गादि ततो धान्यं द्रव्या भूरि च दक्षिणम् ॥

ततः स्वर्ग्यमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥

चतुर्विंशतिसंख्याका विष्णुमूर्तिरनुष्मरन् ।

प्रथमं केशवं विद्याद्वितीयं मधुसूदनम् ॥

सङ्कर्षणं तृतीयञ्च दामोदरमतः परम् ।

वामनं पञ्चमं विद्यात् षष्ठं प्रद्युम्नसंज्ञकम् ॥

सप्तमं विष्णुनामानं माधवश्चाष्टमं तथा§ ।

नवमञ्चानिरुद्धाख्यं दशमं पुरुषोत्तमम् ॥

एकादशमधीक्षजं द्वादशञ्च जनार्दनम् ।

त्रयोदशञ्च गोविन्दं चिदिक्रममतः परम् ॥

श्रीधरं पञ्चदशमं ह्रदीकेयञ्च षोडशम् ।

सप्तदशं वृषिंश्च वासुदेवमतः परम् ॥

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति धुपनाणि चतुर्दशम् ।

यज्ञान्नाश्विर्षं मे स्नादिह लोके परम च । (अश्वेदित्तत्रकर्मणि ।)

† मन्वीड्यं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ द्वियमित्यत्र द्वापदेशिति न-पुसकौ पाठः । स एव पुस्तकः, अन्यथा नामित्यत्र चितौष-
सुपपत्तः ।

§ तथा इत्यत्र विदुरिति छ-न-पुसकयोः पाठः ।

अतः परं पद्मनाभं विष्णुं विंशतिमं तथा ।
 एकविंशतिमं विद्यादुपेन्द्रं जगतः प्रभुम् ॥
 हरिं द्वाविंशतिमितं द्वौ तथाऽभ्युतकृष्णकौ ।
 भुक्तवन्तस्ततस्ते तु सन्तुष्टा दद्युराशिषः ॥
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् श्रेष्ठे पिप्लवपूजने ।
 जायते पुत्रसन्तानमक्षयं गुणवत्तमम् ॥

इति विधानमालायां स्कन्दपुराणोक्तमश्वत्थपूजनं समाप्तम् ।

पुत्रकामानामावश्यकोऽयं विधिः ।

विध्यन्तरञ्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

... नारद उवाच ।

अथवान्यथवस्त्रामि गर्भोत्पत्तौ च कारणम् ।
 सिद्धिवेशे महाद्रौ वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छिष्टान् सपत्नीकान् बह्वनपि ।
 अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्ययज्ञेऽथवा ॥
 पूर्व्वेन्दुरूपवासः स्यान्नोजयित्वा तथा दिजान् ।
 प्रभाते स्नापयेत्पत्नीं विधिनानेन साधकः ॥
 आसिन्धु मण्डलं तत्र गवाध्वर्यं समर्चयेत् ।
 गं गणपतये नमः ।
 बटुश्च वामनश्चैव महाकायो महीदरः ।
 भद्रो मन्थिरवो नाम इत्येते तत्र धारकाः† ॥

• तथा चतुर्विंशत्यनुश्लेषेऽपि विधिः ।

† इत्यने भवधारका इति न-पुस्तके पाठः ।

तिरन्ती व्याहृतिः* कामा वाञ्छा विघ्ना वरप्रदः ।

रक्षाभा कीर्तिकेत्वष्टौ गणनाथस्य शक्तयः ॥

शुद्धश्च पञ्चकश्चैव परशुं लज्जुकन्तथा ।

दधतं पूजयेद्भक्त्या तुष्टिवक्त्रं† विनायकम् ॥

गायत्रीमस्य वक्ष्यामि यया पूष्यो विनायकः ।

विनायकाय विघ्नहे वक्रतुण्डाय धीमहि ।

तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥

मण्डलं सर्वतोभद्रं वाहनश्चासुरन्धते ।

कलसानष्ट संख्याप्य मध्येकुम्भं ततः शुभम् ॥

शुभेणावेष्टयेत्सर्वान् यवान्तरतिलान्तरम् ।

गणेशेशानदिम्भागे कलशस्थापनं भवेत् ॥

मध्यकुम्भे न्यसेत्तावन्नववस्त्रान्नवौषधीः ।

पूरयेत्तीर्थतोयेन‡ विघ्नबीजेन दैशिकः ॥

गं गणपतये नम इति विघ्नेशबीजम् ।

तस्मिन् कुम्भे न्यसेत्तप्त सृक्तिका यमभागतः§ ।

अथ अष्टकलशेषु श्रेण्याणि द्रव्याख्याह ।

आग्नेये गन्धपुष्पाणि याम्ये कृष्णतिलाः स्मृताः ।

नैर्ऋत्ये क्वागदुग्धश्च वारुणे पञ्चगव्यकम् ॥

* तिरन्त्याहती इति क-पुस्तके पाठः ।

† तुष्टिवक्त्रमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ तीर्थतोयानु इति क-पुस्तके पाठः ।

§ यमभागत इति ख पुस्तके पाठः ।

षष्ठासृतन्तु वायव्ये सीम्ये वैवाचये मधु ।
 ऐशान्ये यावकं शक्नुमेवमेतैस्तु पूरयेत्* ॥
 ब्रह्माख्याद्यष्टकुम्भेषु वीरभद्रान्तमेव हि ।
 स्वमन्त्रैरेव विन्यस्य पूजयेन्मातृचक्रकम् ॥
 ब्रह्माची चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराहोन्नी च चासुष्ठा वीरभद्रस्याष्टमः ॥
 मध्ये गणेशमभ्यर्च्य सर्वाङ्गुपचरेत्तथा ।
 यद्देवमेदिता या यास्तत्तद्वर्णायुधाहिताः ॥

अथ तन्मन्त्रोच्चारः ।

ॐ हूं ब्रह्माणि ब्रह्मदेवते हूं फट् स्वाहा । ॐ माहेश्वरि
 महेश्वरदेवते सर्वभूतवशहरि हां ह्रीं हूं स्वाहा । ॐ कौमारि
 कुमारदेवते सर्वशत्रुविनाशनि ॐ क्रां क्रीं क्रूं स्वाहा । ॐ
 वैष्णवि नारायणदेवते महामायानिवृद्धनि ॐ हां ह्रीं हूं स्वाहा ।
 ॐ वद्राणि वद्रदेवते ॐ द्रां द्रीं द्रूं स्वाहा । ॐ वाराहि वराह-
 देवते ॐ भां भीं भूं स्वाहा । ॐ इन्द्राणि इन्द्रदेवते दैतियविना-
 शनि ॐ हां ह्रीं हूं स्वाहा । ॐ वीरभद्र महावीर मातृकागण-
 प्रिय चां चीं चूं स्वाहा । इति मन्त्रोच्चारः ।

पालाशानि तु पत्राणि निम्बिद्राणि समानि वै ।

षष्टोत्तरसहस्राणि समादायाधिवासयेत् ॥

चतुर्भिर्नाम्नैः शान्तैर्ऋग्यजुःसामायुर्वभिः ।

प्रतिप्रश्नवसंयुक्तगायत्र्या स्रपयेच्छुभैः ॥

* पूजयेदिति क-पुस्तके पाठः ।

नासमादाय सम्योश्च धर्मात्पत्रं परित्यजेत् ।
 पूर्वेषु सर्वपत्रेषु ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाः ॥
 ऋत्विजां प्रीतिसिद्धार्थं दद्याच्छ्रद्धा स धामवान् ।
 सपत्नीं स्रपयेदित्यमन्तर्वह्नीन्तु केवलाम् ॥
 अथ तीर्थाङ्गमुत्तीर्थं परिधायान्यवाससी ।
 सपत्नीकः स्रापयेत्तु मातृचक्रस्थितैः क्रमात् ॥
 ब्राह्मण्याद्यैर्वरस्त्रीभिर्मध्यकुम्भे तु दैशिकः ।
 स्तुतिमङ्गलनिर्घोषैर्वीणावेणुवाहतम् ॥
 स्रापयेत्सूक्तमन्त्रेषु गणेशस्य प्रसन्नवान्* ।
 विनायकं पुनः पूज्य मन्त्रसंख्यं विसर्जयेत् ॥
 ततःप्रभृति देवेन्द्रं गणनाथं प्रपूजयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्पञ्चाङ्गैरन्यैश्च वाञ्छितैः ॥
 एवं यो विधिना यागं कारयेत्प्रयतोऽग्रतः ।
 पुत्रान् वित्तं तद्यारोग्यमायुः पूर्णमथाप्नुयात् ।
 द्दोर्भाग्यं व्याधिमाधिश्च गर्भनाशं न पश्यति ॥
 इति तत्त्वसागरसंहितोक्तं गणाध्यक्षपत्रम् ।

अथ काम्यानि नामाविधानि ज्ञानानि ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे पुष्कर षाड् ।

ज्ञानान्यन्यानि ते वक्ष्मि निबोध गदतो मम ।

रक्षोघ्नानि यशस्थानि मङ्गलानि विशेषतः ॥

* प्रसन्नवानित्यत्र प्रसादवानिति पाठो युक्तः ।

ज्ञानं हृतेन कथितमाशुषो वर्धनं परम् ।
 राम गोशक्तता ज्ञानं परं लक्ष्मीविवर्धनम् ॥
 गोमूत्रेण तथा ज्ञानं सर्वाघविनिषूदनम् ।
 ज्ञानं क्षीरेण कथितं बलनुद्धिविवर्धनम् ॥
 ज्ञानञ्च कथितं दध्ना महालक्ष्मीविवर्धनम् ।
 तथा दर्भोदकज्ञानं सर्वपापनिवर्हणम् ॥
 पञ्चगव्यजलज्ञानं सर्वकामार्थसाधनम् ।
 गवां शृङ्गोदकज्ञानं सर्वाघविनिवर्धनम् ॥
 पलाशविश्वकमलकुशज्ञानं पुरो हितम् ।
 बचा हरिद्रा मस्त्रिष्ठा जरारश्चारके† तथा ॥
 ज्ञानमेतद्विनिर्हिष्टं रक्षोघ्नं पापनाशनम् ।
 बचा हरिद्रे द्वे युक्ते ज्ञानं रक्षोहर्षं परम् ॥
 आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धन्यं मेधाविवर्धनम् ।
 ज्ञानं पवित्रं मङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणम् ॥
 क्रमाद्गुणतरं किञ्चिद्ग्रीष्यताम्बोदकैस्ततः ।
 तथा रत्नोदकज्ञानं सङ्गामे विजयावहम् ॥
 विकुण्ठं मध्यतः कृत्वा प्रबालैः परिपूरयेत् † ।
 तेन पात्रेण यत्ज्ञानं सर्वकामप्रदं हि तत् ॥

* जरारादवः शब्दाः क्षीरेषु च दृष्टतया दुर्गोपायाः । तरारचातके तथा रति
 व-पुत्रके पाठः ।

† चारकं नीक्षीपलसूत्रमिति शक्यम् ।

तथा पुण्योदकस्नानं भवेदारोग्यदायकम् ।
 तथैवामलकस्नानमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥
 तिलसिद्धार्थकैः स्नानममङ्गलप्रथाशनम् ।
 केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः ॥
 स्नानं श्रियकृष्णा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् ।
 बन्ध्याकर्कोटकीमूल-कुमारीपद्मवारिणा ।
 स्नानं रोगविनाशाय स्मृतं प्रत्येकथो हिज्ज ॥
 सांसीसुरारोचननागपुष्पैः
 सनागदानैररिनाशकारि ।
 तरुणकककोलकजातिपुनैः
 फलैः समस्तैश्च सुतप्रदं स्यात् ॥
 इति नामास्नानानि ।

अद्भुतसागरैऽपि स्नान्दे पिप्पलादिहवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

स्त्रीणां पुत्रविहीनानां नारीणां विहिता यदि ॥

केनोपायेन मे ब्रूहि सुखसिद्धिः कथं भवेत् ।

ज्ञापया परया देव तद्भ्रतं ब्रूहि नः प्रभो ॥

अथर्वी उवाच ।

पुरा ब्रह्मादयो देवाः सर्वं विष्णुं समाश्रिताः ।

प्रप्रच्छुर्देवदेवेशं राक्षसैः पीडिता वयम् ।

कथं दुःखोपशमनमस्माकं ब्रूहि तत्रभो ॥

* तदर्थं न च तुल्येति एकादशोत्तमे पाठः ।

श्रीविष्णुस्वाच ।

अहमस्मत्स्वरूपेषु सन्धवामि च मृतस्यै ।
 तस्मान्मन्त्रव्यप्रयत्नेन सुखं तदुत्सेवनम् ॥
 तेन सर्वाणि भद्राणि भविष्यन्ति न संशयः ।
 विष्णुर्यदुक्तवांसोम्यस्तावत्सं० ते वदाम्यहम् ॥
 न दानेन तपोभिश्च नाध्वरेभूरिदक्षिणैः ।
 अस्मत्स्वसेवनादप्यत्कसौ नाप्ति प्रतिक्रिया ॥
 तद्विधानं निमित्तानि संख्यात्सिद्धिं पूजनम् ।
 हवनं तर्पणं विप्रभोजनं नियमं तथा ॥
 ब्रताधिकारिचक्षुष नतिं दानं विशेषतः ।
 एतत्सर्वं पिप्पलादेस्तव वक्ष्यामि सुव्रत ॥
 दारुणैर्विधिभोक्त्यातैर्दिव्यभोगान्तरिजैः ।
 परचक्रभये देशे विप्लवे शत्रुविपद्ये ॥
 दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते च सङ्घामेऽद्भुतदर्शने ।
 मारीभये राजभये तथा चौराग्निभये ॥
 अथापस्मारकुष्ठादिप्रमेहे विविधज्वरे ।
 उदरे मूत्रज्वरे च अहमस्ते तद्यैव च ॥
 अन्येष्वनुक्तरोगेषु ब्रह्मरोगे तद्यैव च ।
 एतेषां रोगनाशाय च कुर्वादस्मत्स्वसेवनम् ॥

• तद्व्रतमित्यत्र तदुक्तमिति न-पुस्तके पाठः ।

† उक्तरीनविनाभाव इति च-पुस्तके पाठः ।

प्रातरुत्थाय नद्यादौ ज्वालाचम्य कृतक्रियः ।
 अश्वत्थदेशमाश्रित्य गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 तमश्वत्थमलङ्कृत्य शूद्रायां गैरिकेश च ।
 पूजाद्रुष्याणि सम्पाद्य पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥
 ऋत्विजां वरणङ्कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।
 धाराधयेद्यथा विष्णुं ध्यानावाहनपूर्वकम् ॥
 तथैव पिप्पलतर्कं नारायणमयं द्विजः ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 अर्घ्यैस्त्यूरुषसृक्तेन* तथैव ध्यानपूर्वकम् ।
 तेनैवावाहनं कुर्यात्तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् ॥
 श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 इति ध्यात्वावाहनादि उपचारैश्च षोडशैः ॥

पूजयेदिति शेषः ।

ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रेण कुर्यात्सु तत्कर्म निष्फलं भवेत् ॥
 लक्ष्मीकं द्विलक्षं वा त्रिचतुःपञ्चलक्षकम् ।
 कार्यस्य गौरवं ज्ञात्वा† हादशान्तं समाचरेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्वाशी त्वधःशायी जितेन्द्रियः ।
 मीनी ध्यानपरो भूत्वा पिप्पलस्य सुतिं पठेत् ॥

* १०४ पृष्ठे प्रदक्षिणं पुरुष एवेदमित्यादिना ।

† शालेत्थय श्रेयमिति च-पुस्तके पाठः ।

विष्णोर्नामसहस्रस्य* पीरुषं† वैष्णव‡स्तथा ।
 वेदत्रयस्य पुष्पानि सूक्तानि च पठेत्पुनः ॥
 तस्य लक्षदशश्रेण सष्टतं पायसं चरुम् ।
 जुहुयात्पञ्च वज्रो च स्वष्ट्योक्तविधानतः ॥
 तत्संख्यया तर्पणञ्च कुर्याच्छुद्धेन वारिणा ।
 उक्तपोद्दशभिर्ऋग्भिः कुर्यात्प्रतिदिनं नतिम् ॥
 इवनस्य दशश्रेण मिष्टान्नं भोजयेद्द्विजान् ।
 ब्राह्मणानां स्वयं कुर्याद्दयथोक्तनियमं तथा ॥
 भ्रसमर्थञ्च तत्कर्तुं सर्वमन्येन कारयेत् ।
 क्षत्रियादिभिवर्णानां ततो न्यूनं न कारयेत् ॥
 उक्तप्रमाणादधिकं फलं दशगुणं भवेत् ।
 ततश्चतुर्गुणं पीठं राजतं चतुरस्रकम् ॥
 द्रोणमहं तदहं वा तिलानुपरि निक्षिपेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण सञ्छाद्य पूर्व्ववत्पूजयेत्तनुम् ॥
 दरिद्राय सुशीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 उदङ्मुखाय विप्राय स्वयं पूर्व्वमुखः स्थितः ॥
 सुवर्णवृक्षराजञ्च यत्नेन प्रतिपादयेत् ।
 इह जन्मनि चान्यस्मिन् वास्यकौमारवार्द्धके ॥
 मनोवाक्कायजं दोषं त्वं प्रचाश्रय पिप्पल ।

* १०२ पृष्ठे विधिप्रदमितम् ।

† पीरुषं पुस्तकम्, तत्र १०४ पृष्ठे प्रदमितम् ।

‡ वैष्णवं विष्णुम्, ५५ पृष्ठे प्रदमितम् ।

पिपली वृक्षराजिन्द्रो ह्यम्बिगर्भस्वमेव हि ॥
 प्रभुर्वनसतीनाञ्च पूर्वजग्नि यत्कृतम् ।
 अघीर्षं नाशय क्षिप्रं तव रूपप्रदानतः ॥

अथ दानमन्त्रः ।

असुं तर्कं गृह्णाण त्वं विष्णुरूप दिव्योत्तम ।
 स्त्रीकृत्य दुष्कृतं घोरं क्षिप्रं नाशय मे प्रभो ॥
 अन्नादीतरवर्षानामयमेव विधिः स्मृतः ।
 अर्थायां नाधिकारोऽस्ति स्त्रीणां विप्रैश्च कारयेत् ॥
 एवञ्चत्वा व्रतं सम्यग्गतस्य परिपूर्तये ।
 हेमाश्वत्यतर्कं दद्याच्छुक्लाङ्गाञ्च पयस्विनीम्
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां वस्त्रादिभिरलङ्कृताम् ।
 पलमेकं तदर्घं वा तदर्घार्धेन वा पुनः ॥
 हेमाश्वत्यतर्कं कुर्व्यात् स्तम्भशाखासमन्वितम् ।
 उत्तमः प्रथमः कश्यो द्वितीयो मध्यमस्तथा ॥
 तृतीयस्वधमः प्रोक्तो दरिद्राणां न चान्यथा ।
 एवं व्रतं यः कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 पुन्नार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 कन्यार्थी लभते कन्यां बहो मुच्येत बन्धनात् ॥
 अयापस्मारकुष्ठादि-सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतराक्षसपीडिताः ॥
 इमं विधिमनुष्ठाय भवन्ति सुखिनो नराः ।
 न तेषां शत्रुपीडा च न च राजभयन्तथा ॥

इह जपन्नि वान्धस्मिन् कृतैः परपैः प्रसुचते ।

सं यं कामयते कामं तन्तमाप्नोत्वसंशयम् ॥

इहैव भोगान् भुक्तान्ते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ।

इति अद्भुतसामरे ब्रान्तिप्रकरणे अथर्वीक्षाख्यसेवाप्रकारः ।

अथ अश्वत्यस्य ध्यानस्तोत्रादिकम् ।

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वाभीष्टफलप्रदम् ।

पुत्रकामस्य देवस्य अश्वत्यस्य सुशोभनम् ॥

समुद्रपीतगगनं वरदाभयपाणिकम्* ।

ध्यायेत्कीम्याननं विष्णुं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अष्टबाहुसमायुक्तं सलक्ष्मीकञ्च सुप्रतम् ।

योगीश्वराय योगाय तस्मै त्रीविष्णवे नमः ॥

अकारमूलरूपाय उकारस्त्रान्धशालिने ।

मकारकल्पपुण्याय वृक्षराजाय ते नमः ॥

ॐ अस्य त्रीशश्वत्यस्तोत्रमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिरनुष्टुप् छन्दः
अश्वत्यनारायणो देवता हां वीजं ह्रीं शक्तिः हुं कीलकं यमा-
श्वत्यनारायणप्रसादसिद्धयर्थे जपे विनियोगः ।

ब्रह्मोवाच ।

शान्नेयाभिसुप्तं देवं सुचतः कामरूपिणम् ।

इष्टकाम्यार्थसिद्धयर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥

श्वेतवर्धं सलक्ष्मीकं भुजाष्टकविभूषितम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पीतवाससमच्युतम् ॥

• अश्विनप्रतिपत्ति न-पुष्यके पाठः ।

अभयं वरदं शान्तं खड्गखेटकधारिणम् ।
 धनुर्व्याणसमायुक्तं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
 एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
 सर्वकामप्रदाशक्तं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥
 देवाचार्यं नमस्तेऽस्तु नमस्ते शान्तिद प्रभो ।
 क्रूरग्रहैः पीडितानामश्वत्याय नमोऽस्तु नः ॥
 नीलाञ्जनगिरिं प्रार्थ्य रविपुत्रो महाबलः ।
 कृते पुरुषरूपोऽसि वृक्षराजराय ते नमः ॥

श्रीनारद उवाच ।

अनायासेनैतन्मन्त्रैः सर्वान् कामप्राप्तवाप्नुयात् ।

सर्वदेवात्मकत्वञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

श्रीब्रह्मोवाच ।

ऋषु नारद सर्वं श्रुत्वा सर्वैकं तवम् ।
 प्रदक्षिणेन पूतं तं नराणां सर्वकामदम् ॥
 अश्वत्थदक्षिणे वृद्धः पश्चिमे विष्णुराश्रितः ।
 ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
 स्कान्दोऽस्य स्वाम्ये पक्षेण विप्रा गावस्तथर्षयः ।
 मूलाङ्गुरफलेष्वस्य वेदा यज्ञाः समाश्रिताः ॥
 नदीनदाः सागराद्याः पूर्वदिक्कमसंस्थिताः ।
 लोकधर्मं समाश्रित्य अश्वत्थं देवयेदुधः ॥
 पुराणस्मृतितन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य संस्थितम् ।
 प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठन्नाश्वत्थं देवयेदुधः ॥

त्वं क्षीरे फलितक्षैक शीतलक्ष वनस्पते ।
 त्वामाराध्य नदी विन्ध्यादैहिकामुष्णिकं कलम् ॥
 चलहलाय वृक्षाय सर्वदाचक्षुषिणावे ।
 बोधिरूपाय देवाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥
 अश्वत्थ यस्मादसि वृक्षराजो
 नारायणस्तिष्ठति सर्वकालम् ।
 अतः शुचिस्त्वं सततं तरुणां
 धन्योऽसि दुःस्वप्नविनाशकोऽसि ॥
 क्षीरोदस्वाच्च येनायं येन श्रीस्त्वां निषेवते ।
 सत्येन तेन वृक्षेन्द्र मामपि श्रीर्निषेवताम् ॥
 एकादशोऽसि वृक्षाणां वसूनामष्टमस्तथा ।
 नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥
 अग्निगर्भं शमीगर्भं वेदगर्भं प्रजापते ।
 हिरण्यगर्भं श्रीगर्भं वेदगर्भं नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजपशुवसूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि* वनस्पते ॥
 आरात्तोऽस्त्वग्निर्नियत-मस्वारात्परशुश्च ते ।
 निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्रस्ति तेऽस्तु वनस्पते ॥
 अक्षिस्यन्दं भुजस्यन्दं दुःस्वप्नं दुर्बिचिन्तनम् ।
 शम्भूपाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयस्व मे ॥

अश्वत्थाय वरिष्ठाय सर्वैश्वर्यप्रदायिने ।
 नमो दुःखप्रणाशाय सुखप्रफलदायिने ॥
 मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विश्वरूपिणि ।
 अग्रतः शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः ॥
 यं दृष्ट्वा मुच्यते रोगात् सृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 यस्मान्निष्पद्ये दीर्घायुस्तमस्तत्त्वं नमाम्यहम् ॥
 अश्वत्थ त्वं महाभागः सुभगः सुप्रदर्शनः ।
 मिष्टान्तं भोजनं देहि शशूषाञ्च पराजयम् ॥
 चायुः प्रजा धर्मं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा शुभम् ।
 देहि देव महावृक्षः स्वामहत्त्वाभिवाद्ये ॥
 ऋद्धन्तं यस्तुषो मन्त्रं साम गायन्ति नामवत् ॥
 अश्वत्थ वेदमूलस्त्वद्यपिभिः श्लोच्यसे सदा ॥
 ब्रह्मज्ञा गुरुज्ञा कैव दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 आश्रित्य हादयं क्वचं शुभः पापपातिनो भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्याग्नी ज्ञानः प्राची जितेन्द्रियः ॥
 पापोपहतमर्त्यस्तु व्रतनेतस्वमाचरेत् ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्व्यान्नोममलेपनम् ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 पदात्पदान्तरं गत्वा कुर्व्याच्चक्षनकर्जितः ।
 वाचा स्तोत्रं वृद्धा ध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिचन् ॥

आसन्नप्रसवा नारी नीरपूर्णे घटे यथा ।
 उद्वहन्ती शनैर्याति तथा क्लृप्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रिण तत्कुर्यात्तत्सर्वं निष्कलं भवेत् ॥
 अश्वत्थः स्नापितो येन कुलं स्थानन्तथैव च ।
 धनायुःसन्ततेर्द्विर्नरकात्तारयोत्पतुम् ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य शक्तेनाग्नेन वोदकैः ।
 एकस्मिन् भोजिते विप्रे ऋषिर्भवति भोजिता ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य अपहोमसुरार्चनात् ।
 अक्षयं फलमाप्नोति ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
 एवमाश्वासितोऽश्वत्थः सदाश्वासयते च मान् ।
 यन्नार्थं छेदितेऽश्वत्थे ह्यक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
 अश्वत्थच्छेदितो येन छेदिताः पितृदेवताः ॥
 अमायान्तु गुरोर्वारि ह्यश्वत्थस्नापितोदकम् ।
 तत्र स्नात्वा अपन्नित्वं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अश्वत्थस्य जले घनच्छाया भवति कुचचित् ।
 तत्रयाम्रसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
 पापोपहतमर्त्यानां व्रतान्धेतानि कारयेत् ।
 सक्तामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि ह्यश्वत्थस्य समीपतः* ।

पदे पदेऽश्वमेधानां कलमाप्नोति मानवः ॥
 कुर्वाणो भक्तिभावेन ह्यश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विश्वासयुज्यमाप्नुयात् ॥
 भातुभौमशृगान्तिरिक्त्वापातेषु पर्वसु ।
 दुर्हिने वैष्टतो हात्रानपराज्ञे च सन्ध्योः ॥
 नन्दा दिनत्रये चैव कुर्यान्नाश्वत्थसेवनम् ।
 अश्वत्थं मन्दवारेण सृष्ट्वा चैयम्बकं* जपेत् ॥
 कालसृत्युर्न यात्येव किमुत ह्यपसृत्ववः† ।
 ऋणकायपहारे च रोगहरिद्रानाशनम् ॥
 अश्वत्थं सिन्धुराजश्च निम्बं सेवेत न सृशेत् ।
 मन्दवारे सृशेत्पूर्वं सिन्धुराजश्च पर्वणि ॥
 कौण्डिन्यः पिङ्गलो बभ्रुः कृष्णो रौद्रोऽन्तको यमः ॥
 सौरः शनैश्चरो मन्धः पिपलादिषु संस्थितः ॥
 एतानि शनिनामानि जपेदश्वत्थसन्निधौ ।
 शनैश्चरता पीड्य न कदाचिद्भविष्यति ॥
 अश्वत्थरूपिणं विष्णुं सर्वकामफलप्रदम् ।
 शाखारूपधरं देवं तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
 कालनीलाङ्गनप्रस्थं नीलजीमूतसन्निभम् ॥
 छायाभार्त्तण्डसूनुश्च प्रणवेन विशिषतः ॥

* चैयम्बकं चाम्बकं यजामहे, इत्यादिकं मन्त्रं १८१ श्लोके एव वक्ष्यमाणम् ।

† क्लृप्ताकाशसृत्वव इति ग-पुत्राके पाठः ।

दृष्ट्वा तु हरते पापं सृष्ट्वा लक्ष्मीञ्च वर्धते ।
 एकं गणाधिपे दद्याद्दे सूर्ये त्रीणि शङ्करे ॥
 चत्वारि केशवे दद्यात्सप्तशतप्रदक्षिणम् ।
 नमोऽर्कपुत्राय शनैश्चराय
 नीलाम्बुवर्णाजिनभेखलाय ।
 सृष्टो हराद्यं प्रणतोऽस्मि नित्यं
 फलप्रदो मे भव सूर्यपुत्र ॥
 अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
 गोभाज इत्किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥
 यदहं योजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे ।
 आत्मापन्नस्य नश्यन्ति पुरा जीव गृभो यथा ॥*
 पदोषयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता इव ।
 विप्रः स उच्यते भिषग्वेऽङ्गी वचातनः ॥*
 हा सुपर्णा सशुजा सखाया
 समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्ति
 भनश्नन्वो अभिचाकशीति ॥
 शम्भिरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः ।
 शं वातो वात्वरपा अपस्त्रिधः ॥
 अश्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 ऊर्ध्वारुक्मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

* ताराहिते अथो वंदेपु चदृष्टतया यथादृष्टं सन्निरुति ।

वनस्यते शतबलशो विरोह ५
 सहस्रबलशा विवयं रुहेम ।
 सत्त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः
 प्रधिनाय महते सौभगाय ॥
 अश्वत्थसेवा तिलपात्रदानं
 गोस्पर्शनं ब्राह्मणभोजनञ्च ।
 एतानि सद्यः प्रहरन्ति पापं
 गङ्गानदीभारतकीर्त्तनञ्च ॥
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति च बृहत्पराशरे ।

अथ पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनसुत्तमम् ।
 अस्मत्तातप्रणीतोऽयं रघुपुत्राय पृच्छते ॥
 अनपत्यस्य पुत्रार्थं कुर्याद्द्वैभाण्डिकीं क्रियाम् ।
 वैभाण्डिकीं क्रियां चक्रियामित्यर्थः ।
 सहस्रशीर्षापुरुषसूक्तविधानं चरुणा कृतम् ।
 यैर्यैः कृतं तृपेः पूर्वमन्वैरपि द्विजोत्तमैः ॥

सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिवच्च द्विजोत्तमैः ।
उपाधिनानि सङ्गत्या त्रोटियैः श्रुतिपारमैः ॥
आर्चिर्वाह्वारैर्ब्रह्मिभिर्मन्त्रचित्तमैः ।
विष्णोः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति प्रतचारिभिः ॥
पक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ।
द्वादशां पुत्रकामाय चरं कुर्वीत वैश्ववम् ॥
दम्पत्योरुपवासश्च त्वेकादशां सुरसलये ।
ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥
चरं पुरुषसूक्तेन* अपयेत् पुत्रकाम्यया ॥

अर्चनादिप्रकारस्तु ऋग्विधाने ।

पक्षे पुरुषसूक्तस्य विधानं ह्यर्चनं प्रति ।
अभिनकार्यं जपविधिं स्तोत्रश्चैव तदात्मकम् ॥
कुर्व्याद्यथोक्तविधिना प्राप्नुव्यः शुभमानसः ॥
प्रथमां† विन्ध्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे तथा ।
सप्तमीं वामकव्यान्तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं स्वाम्यदेशे द्वादशीं वामबाहुने ॥

* १८४।१८५ पृष्ठयोः प्रदर्शनविषयमाश्रितम् ।

† प्रथमां पुरुषसूक्तात्मिकात्मादास्यचमित्यर्थः । उत्तरपाश्वेवम् ।

त्रयोदशीं दक्षिणे च आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 पक्षोः पञ्चदशीश्चैव षोडशीं मूर्ध्नि चिन्वसेत् ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाशोमं समाचरेत् ॥

ततः प्रश्नाङ्गानि ।

ब्राह्मणोऽस्येति* हृदयं चन्द्रमेति* शिरस्ताया ।
 नाभ्या आसीदिति* शिखां ससेति* कवचं न्यसेत् ।
 यज्ञेने*त्यस्त्रमुद्दिष्टमेवं पञ्चाङ्गसप्तमम् ॥

सङ्कल्पस्वप्न यथा ।

अमुककामनया पुरुषसूक्तस्य अपे होमं विष्णोराराधनं
 वा करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य यद्योक्तं न्यासहयं विधाय ऋषिदेवतादि पठित्वा च
 पूजामारभेत ।

आद्ययात् वाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीययासन्नं† दद्यात्प्राद्यश्चैव तृतीयया‡ ॥

* एते मन्त्राः १३६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† सङ्कल्पोर्वा पुरुषः सङ्कल्पाद्यः सङ्कल्पपान् ।

स मूर्ध्नि सन्धतः सत्वा चत्वारिह्रदाङ्गुलम् ॥ १ ॥ (११७. १३. वज्रः १)
 एवंकपवा । उत्तरपाश्विणम् ।

‡ पुरुष एवेवं सर्वं सङ्कृतं वच भवन् ।

उतावतलक्षेत्रागो यद्वेनातिरीहति ॥ २ ॥ (११७. १३. वज्रः १)

§ एतावानस्य मन्त्रिणां आद्यस्य पुरुषः ।

प्राचींश्च विद्या भूतानि विपादसाधतं द्विवि ॥ ३ ॥ (११७. १३. वज्रः १) .

चतुर्थीर्ष्यं प्रदातव्यं पञ्चम्यां चमेनन्ततः ।
 षष्ठ्याः स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्याऽ वस्त्रमेव च ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्याः॥ भरणन्तथा ॥
 दशम्याः॥ मन्त्रदानं स्वादेकादश्यां च मास्यकम् ॥
 द्वादश्याः॥ धूपदानं स्वात्त्रयोदश्याऽऽ च दीपकम् ॥

- विपादूर्ध्वं उदेत् पुष्यः पादोऽस्केहाभवत् पुनः ।
- ततो विष्वक् स्नानान्त् सायनागवने चमि ॥ ४ ॥ (११५. ४म. यजुः १)
- ततो विराड्जायत विराजो चधि पूष्यः ।
- स जातो अन्तरिच्यत पञ्चाङ्गमिमघो पुरः ॥ ५ ॥ (११५. ५म. यजुः १)
- ‡ तस्माद्दशम्याः स्मृतः सभूतं पृषदाज्यम् ।
- पञ्चाशक्ने वायव्यान्तरिष्ठा वास्या च ये ॥ ६ ॥ (११५. ६म. यजुः १)
- § तस्माद्दशम्याः स्मृतः ऋचः सामानि जग्निरे ।
- हन्दासि जग्निरे तस्माद्दशम्याः स्मृतः ॥ ७ ॥ (११५. ७म. यजुः १)
- ¶ तस्माद्दशम्याः चजायन्त ये कै चोभयतोदतः ।
- गावो ह जग्निरे तस्मात्तस्माज्जाता चजायतः ॥ ८ ॥ (११५. ८म. यजुः १)
- ॥ त यज्ञं वर्द्धिषि प्रीत्यन् पुष्यं जातमयतः ।
- तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥ (११५. ९म. यजुः १)
- * यन् पुष्यं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
- सुखं विमलम् कौ वाह किमुद्रपादा उच्येते ॥ १० ॥ (११५. १०म. यजुः १)
- † ब्राह्मणोऽथ सुखमासीद्वाह राजन्वः जतः ।
- जह तदस्त्र यवैस्त्रः पदभ्यां गृही चजायत ॥ ११ ॥ (११५. ११म. यजुः १)
- ‡ अन्तमा मनसो जातचपोः सूर्यो चजायत ।
- त्रीणावायुश्च ब्राह्मण सुखादग्निरेकायत ॥ १२ ॥ (११५. १२म. यजुः १)
- § माया चासीदन्तरिचं त्रीर्षो यीः सनवर्षम् ।
- पदभ्यां भूमिर्दशः त्रीणापथा लोकागकल्पयन् ॥ १३ ॥ (११५. १३म. यजुः १)

चतुर्दश्याः निवेद्यन्तु पञ्चदश्याः नमस्त्रियया ॥
 उद्वासनन्तु षोडश्याः उपचारास्तु षोडशः ।
 ज्ञाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाद्यमनीयकम् ॥
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुण्यास्थप एव वा ।
 अर्चितं तेन वै सर्वं वैशोकं सचराचरम् ॥
 दक्षिणान्तु यथा ग्रन्थ्या षोडशेन प्रदापयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणङ्गत्वा जपं कुर्व्यात्समाहितः ॥
 यथाग्रन्थि जपित्वा च सूक्तञ्चात्मै निवेदयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे कुण्डं स्थापितमेव वा ॥
 कारयेत्प्रथमर्चां तु प्रोक्षणञ्च द्वितीयया ।
 तृतीययाम्निमादध्यास्तुर्था तु समिन्धनम् ॥
 पञ्चम्या चान्धसंस्कारं चरीञ्च श्रपणस्तथा ।
 षष्ठ्या चान्धसमध्ये तु कल्पयेत्पञ्चमासनम् ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालान्तसमप्रभम् ।
 विवृतास्यं बाह्वशीर्षं रक्तास्यं रक्तलोचनम् ॥

* यत् पुरुषे च विषा देवा यश्चनतन्वत ।

वसन्तोऽस्माकीदान्यं यीच दधः ऋचविः ॥ १४ ॥ (११च. १४म. वसुः १)

† सप्तस्वास्त्यन् परिषयज्ञिःसप्त समिधः ज्ञयाः ।

देवाः यद्वयत्रं तन्मानाः अन्धन् पुरुषं पद्यम् ॥ १५ ॥ (११च. १५म. वसुः १)

‡ यद्येन यश्चनयजन्त देवास्तानि चर्वाधि प्रथमान्वास्त्यम् ।

ते च नार्कं सच्चिदानं सचन यत्र पूर्वे साध्यः समि देवाः ॥ १६ ॥ (११च. १६म. वसुः १)

इति जन्ता यद्यपि प्रायश्ची व्युत्क्रमेण पूर्वं प्रदर्शितास्ताद्यापि अत्र क्रमिक परिदर्शनं
 न्याय्यं सुनमचेति पुनः पर्व्याधिक प्रदर्शिताः ।

बाहो हयः तत्सदृशमूर्धानमित्यर्थः । एवं देवं ध्यात्वा सप्तम्यादि-
पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चोपचारपूजां कुर्यादित्याह ।

ततो गन्धञ्च पुष्पञ्च धूपं दीपं निवेदनम्* ।

अनुप्राय† ततः कुर्यात्सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥

समिधः प्रत्यृचं पूर्वं शुश्रुयादभिघारिताः ।

ततो घृतेन शुश्रुयात्स्वर्णा च ततः पुनः ॥

एवं हुत्वा ततस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चरेत् ।

अथ स्तुतिर्यथा ।

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तस्मिन् हृषीकेश महापुरुष पूर्वाङ्ग ।

नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥

ॐ नमः ।

भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।

देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ॥

सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ।

एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ॥

अध्वक्ष्चानुमन्ता च गुणमायासमावृतः ।

संसारसागरद्वोरमनन्तक्षेत्रसाधनम् ॥

त्वामिव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ।

न ते रूपं न वाकारो नायुधानि न चास्त्रदम् ॥

* निवेदनमित्यत्र निवेदयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† अनुप्राय इत्यत्र अनुप्राय इति ख-पुस्तके पाठः ।

तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशकै ।
 नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कश्चित् ॥
 कार्यार्थाणां कारकं पूर्वं वचसां वाक्यमुत्तमम् ।
 योगानां परमां सिद्धिं वदन्ति परमं विदुः ॥
 अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारेऽस्मित् भयावहे ।
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥
 कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाश्रुत ।
 शयनेऽपि* गतो चापि वर्धते मे महद्भयम् ॥
 त्वत्पादकमलादन्यन्मम† जन्मान्तरेष्वपि ।
 निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सहितम् ॥
 विज्ञानं यदिदं प्राङ्मुख्यदिदं ज्ञानवर्जितम् ।
 जन्मान्तरेऽपि मे देव मा भूदस्य परिचयः ॥
 दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ।
 यदि नाद्यश्च विन्देयं तावतास्मि कृती सदा ॥
 अकार्यकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् †
 कामये वैष्णवत्वन्तु सप्तजन्मसु केवलम् ॥
 इत्येवमनया सुखा देवदेवं दिने दिने ।
 किङ्करोऽस्मीति चात्मानं देवायैव निवेदयेत् ॥
 इति स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।
 द्वादशहादशौष्वेवं पयसा निर्वपेत्सहम् ।

* शयनेऽपीत्यत्र शरीरेऽपीति ख-पुस्तके पाठः ।

† मम इत्यत्र न मे इति पाठो युक्तः ।

एवमेकादशुपवासादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

हुत्वाज्यं विधिवत्पूर्वमग्निः षोडशभिस्तथा ।

समिधोऽभ्यत्यवृक्षस्य होतव्याः पूर्वमेव तु ।

उपस्थानं हुताशस्य ध्यात्वा च मधुसुदनम् ॥

उपस्थानञ्च पुरुषसूक्तमेवेति ज्ञेयम् ।

हविर्होमं ततः कुर्यात्पत्यृचं वाग्यतः शुचिः ।

हविःशेषे मनः कृत्वा नारी नारायणं प्रति ।

हविःशेषं भक्षयित्वा लघ्वाशी* संविशेत्क्षणम् ॥

लघ्वाशीति ग्रहणम् आहारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । संविशेत् वाम-
भागशायिनी स्यादित्यर्थः ।

ततः कृत्वा त्विदं कर्म कर्त्तव्यं द्विजतर्पणम् ।

अन्यस्त्रीषु निवर्त्तत यावद्गर्भं न विन्दति ॥

यया सह एतत् कर्म कृतं तां भुक्त्वा बहुभार्याऽन्यां न तावत्
गच्छेत् यावदेषा कर्मसहाधिकारिणी गर्भं न प्राप्नोति मन्त्रवतः
शुक्रस्य अन्यत्र गर्भाधानाक्षमत्वात्, तस्य अन्यत्र निषेके कर्म-
सहाधिकारिण्यां गर्भानुदयप्रसङ्गाच्च । अनेकाभिः सह एतत्-
कर्मकरणे तु न दीषः ।

प्राप्नुयाद्दृष्ट्वावं पुत्रं चिरायुःसन्ततिक्षमम् ।

अपुत्रा मृतपुत्रा वा या च कन्यां प्रसूयते ॥

क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पाराशरवचो यथा ।

* लघ्वाशीति अथर्व, चिन्मन्त्रे लघ्वाशीति इत्येवं रूपं भवेत् ।

होमान्ते दक्षिणां दद्याद्देनुं वासस्त्रिणांस्तथा ।

भूमिं हिरण्यं वस्त्राणि यथासम्भवमेव वा ॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः

सम्पूज्य विष्णुं विधिवत् सुतार्थे ।

इदं विधानं विदधाति सम्यक्

स पुत्रमाप्नोति हरिः प्रसादात् ॥

इति बृहत्पराशरस्मृतौ पुत्रकामस्य पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः यथा ।

पुत्रकामः सभार्यः शुभनक्षत्रचन्द्रताराबलयुक्तायां शुक्लैका-
दश्यां कृतनित्यक्रियः प्राणानायम्य देशकालादि सङ्कीर्त्य श्री-
विष्णुप्रीतिद्वारा आयुष्मत्सुपुत्रावाप्त्यर्थं बृहत्पराशरोक्तवैष्णवचर-
विधानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पुष्पाहवाचनादि कृत्वा श्रीचिद्यं
ब्राह्मणमाचार्यत्वेन ब्रूत्वा पुष्पमण्डपे श्रीविष्णुं विधानोक्त-
न्यासादिपूर्वकं स्तोत्रान्तश्च यथाविधि पूजयित्वा विशेषपूजा-
पूर्वकं तां राशिं जागरित्वा प्रभाते ज्ञानपूर्वकं देवस्य दक्षिणे
भागे कुण्डादौ “कारयेत् प्रथमर्चा तु प्रोक्षणन्तु द्वितीयया”
इत्याद्युक्तप्रकारेण अग्निं प्रतिष्ठाप्य पायसं चरुं अपयित्वा आन्व-
भागान्तं कृत्वा “चिन्तयेत्तत्र देवेश”मित्यादिना मन्त्रेण च अग्नीं
विष्णुं ध्यात्वा सप्तम्यादिऋग्भिः पञ्चोपचारान् कृत्वा घृताक्ता-
श्लथसमिधोऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा ब्रूत्वा पुनस्तथैव आन्व-
होमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन परमात्मानमुपस्थाय च तथैव पायसचरुं

हुयात् । होममन्त्रासु षोडश ऋचः पूर्वोक्ताः । ततः खिष्ट-
प्रदादिहोमशेषं समाप्य नारी होमशेषे नारायणं पतिं ध्यात्वा
होमशेषं भक्षयित्वा वामभागशायिनी भूयात् । पतिरपि
पत्नीयादिति केचित् । तत आचार्याय घेन्नादिदक्षिणां दत्त्वा
प्राङ्गणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् । ऋतौ
भार्यामुपगच्छेत् । एवमग्निमशुक्लहादशहादशीषु कुर्व्यात् । एवं
कृत्वा सन्ततिक्षमं वैष्णवपुत्रमाप्नोति इत्याह पराशरः ।

इति पुत्रकामस्य वैष्णवचक्रविधानं समाप्तम् ।

अथ हरिवंशश्रवणविधानम् ।

मदनमहार्णवे शातातपोक्ते ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ।

ब्राह्मणोहाहनसैव कर्त्तव्यं तेन शुष्यति ॥

श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।

सुहुयाञ्च दशांशेन दूर्वामौष्यपरिभुताम् ॥

एकादशस्वर्णनिष्का प्रदातव्या च दक्षिणा ।

एकादश यज्ञसैव दद्याद्वित्तानुसारतः ॥

अन्वेभ्योऽपि यथाशक्तिः द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ।

स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः† ।

आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्कारणानि च ॥

* यथाशक्ति इत्यत्र यथा शक्त्वा इति न-पुस्तके पाठः ।

† १०५ पृष्ठे प्रदर्शयिष्यमाप्तेः ।

ब्राह्मणोद्गाहनञ्चैव इत्यादिना ब्राह्मणोद्गाहनस्य पापविमुक्ति-
 हेत्वभिधानादेतत्सतन्मतयः भिष्कृतिः । तेन शुध्यतीत्येतत्
 काकाद्विगोलकचदुभयत्र सम्बध्यते । अतः श्रवणं हरिवंशस्य
 इत्युत्तरवाक्यस्यापि तेन शुध्यतीत्ययं विशेषः । तथाच हरिवंश-
 श्रवणं द्वितीया भिष्कृतिः ।

अथ श्रवणविधिः ।

अगत्वा गङ्गादिसरिति कृताङ्गकविधिर्नरः ।

शुचिः श्लोचिताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ॥

रूपवान् सुभगो दान्तः कार्यी भारतवाचकः ।

अविलम्बमनायस्समद्भुतं धीरमूर्जितम् ॥

असंज्ञाक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ।

त्रिषष्टिवर्षसंयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ॥

वाचयेद्वाचकः स्वस्वः स्वासीनः सुसमाहितः ।

ईदृशाद्वाचकाद्वाजन् श्रुत्वा फलमवाप्यते ॥

सकञ्च भारतं श्रुत्वा अग्निष्टोमफलं लभेत्* ।

स्वस्ति वाचा द्विजास्वाहौ ततः कार्यं प्रवर्त्तते ॥

वाचकं पूजयित्वाथ वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।

शुश्रूषयाभारतं रम्यमादिपर्वपुरःसरम् ॥

इत्यादि सामान्यम् । विशेषस्तु ।

हरिवंशे तथा पूर्वे पाठसं तत्र भोजयेत् ।

अपवच्छ्रवणं प्रोक्तं हरिवंशस्य क्षुरिभिः ॥ इति ।

* समेदित्वाच भवेदिति न-पुस्तके पाठः ।

धास्य स्रष्टप्रयोगः यथा ।

दम्पतीरनुकूले शुभदिने ज्ञानादि निवृत्तार्थं निवर्त्य स्वस्ति-
वाचनादिकं कृत्वा स्वशक्त्यनुसारेण विनायकशान्तिं तत्पूजां वा
कृत्वा पुत्रकामनया हरिवंशश्रवणमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
अथवा देशादि सङ्कीर्णं पूर्वजन्मोपाज्जितपापजन्मानपत्सत्वदोष-
परिहारपूर्वकं शुभलक्ष्णे नीरोगदीर्घायुःसमुपसन्तानप्राप्तिकामो
भावां दम्पती यद्योक्तनियमपूर्वकं हरिवंशश्रवणं करिष्यावहे,
सन्तानप्राप्तिकामः सङ्कीकोऽहं करिष्ये इति वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
नियमासु ।

एककालाशनश्चैव अर्धःशायी भवेन्नरः ।

स्वातव्यं ब्रह्मचर्येण यावदुग्रन्थः समाप्यते ॥ इति ।

अथ वाचकवरणम् यथा ।

पूर्वोक्तरीत्या सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा तदर्थं ब्राह्मणवरणं करि-
ष्यावहे इति चरणक्षालन-वस्त्रालङ्कार-चन्दनाक्षत-पुष्पमाळा-
दिभिस्तमभ्यर्च्य शिरण्यताम्बूलपूर्णीफलैः सहितकरो यजमानः
अमुकगोत्रममुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं त्वाममुकवाचकत्वेन दम्पती
भावां हृषीवहे इत्युक्त्वा शिरण्यादि दद्यात् ।

ततो व्रतोऽस्मीति तेनोक्ते व्रतेन दीक्षाभित्वादि मन्त्रेण
तद्दक्षिणकरे रक्षाबन्धनं कुर्यात् । ब्राह्मणेन च यजमानयोः
स्वयं रक्षाबन्धनं कार्यम् । अनन्तरञ्च दम्पती तं प्रार्थयेताम् ।

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षमाप्नोति दक्षिणम् ।

दक्षिणा ब्रह्मामाप्नोति अथवा सत्यमाप्यते ॥ (५८ प. १० म. शतः १)

तस्मिन्नुत्तु यथा ।

ममस्ते भगवन् व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मूर्त्ते सत्यवतीसुत ॥

इत्युक्त्वा शुभे देशे कुशासने उपविश्य श्रीकृष्णं परमात्मनः
ध्यायन्ती शृणुयाताम् ।

श्रवणदेशास्तु ।

शिवकालये गृहे गोष्ठे देवतायतने तथा ।

ब्रह्मवने नदीतीरे तथैव च गुरोर्गृहे ॥

पुराणं शृणुयाद्ब्रह्मा यथोक्तविधिना गृही ।

विधानसहितं सम्यक् पुराणं फलदं भवेत् ।

तस्माद्द्विधानसंयुक्तं पुराणं शृणुयाद्भरः ॥ इति ।

ततश्च प्रतिदिनं पूर्वार्धे स्नातावलङ्कितौ दम्पती तदेकचित्तीक्ष्णं
शृणुयाताम् । प्रतिदिनमाचार्यं पुस्तकञ्च पूजयेत्* । अन्ते
च स्वलङ्कितानां गानं पयस्विनीं सवत्सां स्वर्णशृङ्गीं रौप्यशुरां ताम्ब-
पृष्ठां कांस्यदोहां सदक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णशृङ्गादिपरिमाणन्तु छेमाद्री मास्ये ।

दशसीवर्णिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः ।

पञ्चाशत्पलकां कांस्यं ताम्रञ्चापि तथैव च ॥

श्लेता गीर्वर्णयेद्दंशं रक्ता सौभाग्यदायिनी ।

* तदेकचित्तया इति न-पुस्तके पाठः ।

† यजमान इति शेषः । दम्पतीः कर्तुंले पूजयेतामित्येव स्नात् ।

शिवामङ्गेषु तिष्ठन्तीति* गोदानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणविवाह एकं प्रायश्चित्तं, द्वितीयं हरिवंशश्रवणं,
तृतीयं महाब्रह्मजप इति । एतानि त्रीण्यपि शक्त्याद्यपेक्षया
समस्तानि व्यस्तानि वा योज्यानि । महाब्रह्मजपं दशांश-
होमप्रकारोऽपि अग्रे वक्ष्यते । एकादश पशून्वेति पशवोऽथ
मावो याज्ञाः ब्रह्माय गामिति श्रुतेः । ब्रह्मदेवतामन्त्राः
कस्य नूनं कतमस्त्रास्तानां†मित्येवमादयः स्वस्वशास्त्रोक्ता-
वारुणमन्त्रा ज्ञेयाः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते हरिकंश-
श्रवणविधानं समाप्तम् ।

अथ पार्थिवलिङ्गपूजाविधानम् ।

लिङ्गवाशिष्ठे ।

सरस्वत्यास्तटे रम्ये शीतकाद्यास्तपोधनाः ।

सूतं परमया भक्त्या पप्रच्छुः परमादरात् ॥

ऋषय जसुः ।

* शिवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यजान्नाश्विनं मे स्नादिह लोके परव च ॥ अग्नेदिनश्चतुर्दश ।

† कस्य नूनं कतमस्त्रास्तानां मनामपि चारुदेवस्य नाम ।

को नो मन्त्रा अदितये पुनर्दापितरश्च दृश्यं मातरश्च ॥ (१म. १४५. १५५)

सूत शङ्करधर्मज्ञ शृण्वयं कीदृशं शिवम् ।
 लिङ्गं पूज्यं महाभक्त्या विधानन्तत्र कीदृशम् ॥
 किं फलं चास्य तत्सर्व्वं कथयाद्य प्रसन्नधीः ।
 यतो भक्त्यभिपुष्पाङ्गा नित्यं रुद्राक्षधारिणः* ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्वसृषयः सर्व्वे लिङ्गव्रतमनुसमम् ।
 भारदाय पुरा सम्यक् कथितं सनकादिभिः† ॥
 तेभ्यः सत्यवतीसूनुः सर्व्वज्ञः करुणानिधिः ।
 कथयामास मञ्जुञ्ज व्रतं करुणया गुरुः ॥
 कदाचिन्नारदश्चारुकन्दरं मन्दरं ययौ ।
 तत्रासीनं महादेवं पार्व्वतीपतिमीश्वरम्‡ ॥
 प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पप्रच्छ परया भक्त्या नारदो देवदर्शनः ॥
 केन देव विधानेन भक्तिर्मुक्तिश्च वै नृणाम् ।
 तत्सर्व्वं कथयाद्य त्वमनुयाज्ञोऽस्म्यहं यदि ॥
 सर्व्वपापक्षयकरं सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।
 सर्व्वसम्पन्नदक्षैव कलौ सर्व्वत्र सिद्धिदम् ॥

ईश्वर उवाच ।

* रुद्राक्षधारिणिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सनकादिसैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ पार्व्वतीप्राचक्ष्णभिति ख-पुस्तके पाठः ।

शृणु नारद वक्ष्यामि लिङ्गपूजाविधानकम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 मृदचतुर्विधा विधिः सिताः कृष्णाश्च लोहिताः ।
 पीतास्तथा द्विजाद्यैस्तां प्राज्ञा भक्त्या यथाक्रमम् ॥
 गत्वा स्थलं नमस्कुर्यात् मन्त्रमेतं समुच्चरत् ।
 सर्वधार धरारूप त्वदूपां मृत्तिकामिमाम् ॥
 ग्रहीष्यामि प्रसन्नोऽहं लिङ्गार्थं त्वदनुग्रहा ।
 यावत्स्यादात्मनः शक्तिर्मूर्धं तावत्कमुत्क्षिपेत् ॥
 नो चेत्तदहं तस्यार्धमेवं पलहयान्वितम् ।
 तस्माद्भूतं न कर्त्तव्यमधिकं वा कदाचन ॥
 बहुमानं च मृदं यावदुत्तमं मध्यमस्तथा ।
 अल्पमल्पतरं तच्च कनिष्ठं स्वात्ततः परम् ॥
 अस्मादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिद्भवेत् ।
 आनीयारण्यमध्याच्च नदीतीरे सरस्वपि ॥
 जलाशये वा चान्यस्मिन्नन्तिके स्थापयेन्मृदम् ।
 मृत्परिमाणञ्च षड्भूतिरत्तिकाः । इदञ्च परिमाणं प्रधान-
 लिङ्गस्य न वेदिकाया इति ज्ञेयम् ।
 शुद्धेन वारिणा युक्तामायो देवितिगं मन्त्रतः ।

● बहुमानमित्यत्र बहुमान इति छ-पुनके पाठः ।

† मापो देविति ग-पुनके पाठः । अत्र आपो देविति पाठो युक्तः । तथा पाठे च मन्त्रो दृश्यते यथा—आपो देवास ईमहे वामन्नययाध्वरे ।

आपो देवास आग्निपो यज्ञियागो इवामहे । (७च. पू.म. यशुः ।)

नाममन्त्रेण शैवेन प्रणवेन युतेन च ॥
 लृणकण्टककायादिकर्करोपलसैकतम् ।
 करकादिविलम्बेन विरुद्धफलदायकम् ॥
 ल्यजेद्यज्ञेन महता नोद्विजेच्चि कदाचन ।
 स्नातस्त्रिपुण्ड्रबलिभिर्दीप्तभालः शिवं स्मरेत् ॥
 रुद्राक्षमालासहितो भक्त्या परमया युतः ।
 शुद्धभावसमायुक्तः कृतसङ्कल्पनिश्चयः ॥
 रुद्रसूक्तं* जपन् कुर्याद्द्वारायेति नमो नमः ।
 पीठसङ्घटनं कुर्वन् पीठं कुर्याद्यथाविधि ॥
 शलाकं वर्जुलं त्वस्य मानमौदृशमौरितम् ।
 तत्सूत्रमानं पीठं स्यात्परिणाहसविस्तरम् ॥
 पीठार्धविम्बतो विम्बमपरं दीर्घसूत्रकम् ।
 समानविम्बं तत्सूत्रं मन्त्रं तत्सूत्रमानकम् ॥
 तदहं हि प्रणालं स्यादेवं सूत्रविनिर्भितम् ।
 लिङ्गमेवंविधं कृत्वा सुन्दरं परमं शुभम् ॥
 सर्व्वलक्षणसंयुक्तमभीष्टफलदायकम् ।
 पञ्चवक्त्रं त्रिनयनं चतुर्बाहुं महेश्वरम् ॥
 नागयज्ञोपवीतञ्च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ।
 हिमखण्डनिभं दीप्तं नीलकण्ठं शिवान्वितम् ॥
 नमो महेश्वरागच्छ देवदेव जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु मे देव सर्व्वपापप्रणाशन ॥

आवाहयेन्महादेवमायो देवेति* मन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण† वा धीमानापो हि छेति पौरुषैः‡ ॥
 मन्त्रैः श्वाप्य महादेवमासबन्धं हि मन्त्रतः ।
 अर्चयेत्कारवीराद्यैर्गन्धाद्यैरुपचारकैः ॥
 धूपदीपादिनैवेद्यैस्ताम्बूलफलसंयुतैः ।
 पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण तथा मृत्युञ्जयेन च ॥
 नाममन्त्रेण वा देवं पूजयेत्परमेश्वरम् ।
 हरो महेश्वरः शम्भुः शूलपाणिः पिनाकभृत् ॥
 रुद्रः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्ज्जनम्§ ।
 नमःपूर्वैश्चतुर्थ्यन्तैर्मन्त्रैश्चैतैर्द्विजम्भनाम् ॥
 अन्येषामेकजन्तूनां नमोऽन्ताश्च प्रकीर्त्तितः ।
 स्त्रीणां सङ्करजातीनां व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
 पार्थिवं पूजयेत्सिद्धं सर्व्वकामप्रदं मुने ।
 पाषाणि दारुजि देशे दर्भान्तरितसंख्यलेषा ॥
 पुष्पप्रकरसंयुक्ते ॥ पाणौ वा वेदिकामुवि ।

* २०७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† अथो नमः शिवाय एवंप्रपेच ।

‡ ४८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

§ महादेवेति विसर्जनमिति ग-पुस्तके पाठः ।

॥ संख्यले इत्यत्र संसरे इति ग-पुस्तके पाठः ।

॥ प्रकरेण च प्रकाशंति ख-पुस्तके पाठः ।

पूजयेत्पार्थिवं सिद्धं तद्यःप्रत्युपकारकम्# ॥

ॐ आयाहि भगवच्छशो सर्वज्ञ गिरिजापति ।

प्रसन्नो भव देवेश नमस्तुभ्यश्च शङ्कर ॥

इति आवाहनम् ।

विश्वेश्वर महाराज राजराजप्रियेश्वर ।

आसनं दिव्यमीशान दास्येऽहं परमेश्वर ॥

इति आसनम् ।

सहादेव महेश्वर महानन्दपरायण ।

पादां गृह्णथ देवेश पार्श्वस्था सहितेश्वर ॥

इति पाद्यम् ।

अश्वक त्वं सहादेव वियदादिविधायक ।

अर्घ्यं गृह्णथ देवेश साय्य सर्वार्थसाधक ॥

इति अर्घ्यम् ।

त्रिपुरास्तक दीनार्तिनाथ श्रीकण्ठमूर्तिधृक् ।

गृह्णाणाचमनं चाह पविषोदककल्पितम् ॥

इति आचमनम् ।

त्रिकाग्निकालकालादिसंहारकरणोद्यत ।

ज्ञानं तीर्याहृतैस्त्रोयैर्गृह्णथ परमेश्वर ॥

इति ज्ञानीयम् ।

कालाग्निरुद्र सर्वज्ञ वरदाभयदायक ।

वस्त्रं गृहाण देवेश दिव्यगन्धोपशीमितम् ॥

इति वस्त्रम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा दद्यादुपशीपवीतकम् ।

नीलकण्ठोपवीतञ्च मया दत्तं गृहाण भोः ॥

इति उपशीपवीतम् ।

सर्वेश्वर जगद्वन्द्य दिव्यासनसमास्त्रित ।

गन्धं गृहाण देवेश दिव्यगन्धसमर्चितम् ॥

इति गन्धम् ।

सदाशिव शिवानन्द कारणेश गणेश्वर ।

पुष्पाणि विस्वपत्राणि विचित्राणि गृहाण भोः ॥

इति पुष्पम् ।

महादेव गृह्णानीश जगदीश निरञ्जन ।

धूपं गृहाण देवेश समर्थं गुग्गुलुधूपितम् ॥

इति धूपम् ।

हिरण्यवाहो सेनानामीशाननारायण शिव ।

दीपं गृहाण देवेश कपिलप्रणयद्विपर्त्तिकम् ॥

इति दीपम् ।

भवानामपि सर्वेषाम्यते दीनार्त्तिनाशन ।

षड्रसैश्च समायुक्तं गृहाणाकं निवेदितम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

राजाधिराज सर्वेश निराकार निराक्षद ।
फलं गृहाण सहिव्यं नारिकेलादिकं परम् ॥

इति फलानि ।

शाखत प्रमथाधीश मदनात्मक धूर्जटे ।
गृहाण पूगताम्बूलदलचूर्णं सुखादिरम् ॥

इति ताम्बूलम् ।

द्विरण्यगर्भं लोकेश हेम बीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दक्षिणाम् ।

हर विश्वाखिलाधार निराधार निराश्रय ।
पुष्याञ्जलिमिमं शशो गृहाण वरदो भव ॥

इति पुष्याञ्जलिम् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
गृहाणेश मया दत्ता नाशयन्तु प्रदक्षिणाः ॥

इति प्रदक्षिणम् ।

गृहानीनाथ मे सर्वानपराधाननेकशः ।
समस्तेति प्रणामं तेः गृहाणाष्टाङ्गसंयुतम् ॥

इति नमस्कारम् ।

ईशान सर्वविद्यानामोङ्कार भुवनेश्वर ।
मन्दिरं गच्छ देवेश पुनरायाहि शङ्कर ॥

इति विसर्जनम् ।-

तडागादाहृतं लिङ्गं जले सम्यङ्निवेशयेत् ।

षट्षट्षविषये वापि स्थापयेद्भक्तिमान् सुधीः ॥
 श्रौतस्मार्त्तसदाचारैर्ब्राह्मणैर्वेदमन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण सम्यूजा कर्त्तव्या नियतात्मभिः ॥
 सृदानयनसात्वीककरणं लिङ्गयोजनम् ।
 प्रतिष्ठाह्वानस्त्रपनं पूजनञ्च विसर्जनम् ॥
 भवः सर्व्वी महारुद्रस्तथा पशुपतिश्च यः ।
 उग्रस्त्ररक्षो महाभीमस्तथेशानोऽष्टभिः क्रमात् ॥
 हरोः महेश्वरः शम्भुः शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 शिवः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्जनम् ॥

इति शिवपूजा ।

ऋषे सर्व्वप्रयत्नेन पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 कर्त्तव्यं हि नृभिर्नित्यं काममुद्दिश्य यत्नतः ॥
 तस्मिन् पार्थिवं स्मर्य्यं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 न करोति यदि ज्ञात्वा न कार्य्यं तस्य सिध्यति ॥
 दैशिकास्त्रकलं ज्ञात्वा कुर्व्यास्मिन् फलप्रदम् ।
 विद्यार्थी स्मिन्साहस्रं धनार्थी च तदर्षकम् ॥
 पुत्रार्थी सार्धसाहस्रं कन्यार्थी तु शतत्रयम्* ।
 बन्ध्या लिङ्गायुतं कुर्व्यात्स्वरया गर्भिणी भवेत् ॥
 राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥
 रूपार्थी तु त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।

* पुत्रार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकमिति क-पुस्तके पाठः ।

सुहृत्कार्यं सहस्रं* स्वाच्छास्त्रार्थी शतमष्टकम् ॥
मारणार्थी शतशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ।
उच्चाटनपरशैव सहस्रान्तु यथोक्ततः ॥
स्तम्भे तु सहस्रेषु आरणे तु तदर्धकम् ।
निगङ्गान्मुक्तिकामस्य सहस्रं सार्धमीरितम् ॥
महाराजभये पञ्चशतं चीरादिसङ्कटे ।
शतद्वयञ्च डाकिन्या भये पञ्चशतं परम् ॥
दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्वकामदम् ।
एकं पापहृदं प्रोक्तं हिलिङ्गश्चार्थसिद्धिदम् ॥
त्रिलिङ्गं सर्वकामाणां कारणं परमाद्भुतम् ।
उत्तरोत्तरमेवं स्वात्पूर्वोक्तगणनाविधिः ॥
कृत्वा यथोक्तविधिना पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
लिङ्गानामयुतं कृत्वा महाराजभयं हरेत् ॥
सहस्रमेकं लिङ्गानां चीरादीनां भयं हरेत् ।
सहस्राणि तथा पञ्च पुत्रकामिण्य कारयेत् ॥
कृत्वा नित्यं विधानेन सशुभं पुत्रमाप्नुयात् ।
सप्तमेकान्तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ॥
शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ।
लिङ्गानामयुतश्चैव कन्यकासन्ततिं मुने ॥
एकलिङ्गार्थनावित्थमनुष्यां त्रियमाप्नुयात् ।
अर्थात्पार्थिवलिङ्गानां कोटियज्ञफलं लभेत् ॥

* सुहृत्कार्यां सहस्रान्तु इति पाठो शुभः ।

वार्धं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमद्यान्वदपि लिङ्गवत् ॥

लिङ्गवत्सिद्धाकारम् ।

सृष्टस्मृगोशक्त्यिच्छताम्बकांस्थमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्यायुतं दिवि ॥
ब्रह्मा सकामसुहिष्ठं विधानं तच्चकार वै ।
रुद्रं* पुत्रं समासाद्य निर्व्यथे सचराचरम् ॥
पुत्रकामो वशिष्ठोऽपि चकारोत्सिद्धपूजनम् ।
शक्तिं पुत्रं समासाद्य निर्व्यथो ज्ञानवानभूत् ॥
तथा पराशरो योगी लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।
चकार ज्ञानलाभार्थं सर्वैः शिववत्सभः ॥
व्यासोऽपि परया भक्त्या लिङ्गव्रतमिदं परम् ।
चकार सकलं शास्त्रं व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥
शतर्चनादयः सर्वे बालादाः सकला मयाः ।
गोविन्दप्रमुखा देवाः श्रीश्च शच्यादयः पराः ॥
अरुन्धत्यादयश्चैव गोतमाद्यास्तपोधनाः ।
दधीचिप्रमुखाः सर्वे चक्रुः प्राप्तमनोरथाः ॥
तस्मात्कारद यत्नेन कथयाद्य ऋषीन् प्रति ।

नारद उवाच ।

कथमुद्यापनञ्चास्य कुर्यात्पुष्पं महाफलम् ।
कथयस्व महादेव लोकानामुपकारकम् ॥

* रुद्रमित्यत्र शक्तिमिति क-पुष्पके पाठः ।

ईश्वर उवाच ।

दैशिकान्तु समसाद्य पूज्यं प्राप्तमनोरथः ।
 तत्रमाणन्तु सौवर्णं यथा शक्त्याथवा पुमान् ॥
 रौप्यं ताम्रं तथापि स्यादष्टम्याश्च यथोक्ततः ।
 चतुर्दश्यां तथाद्र्यायां सोमे वाद्य प्रपूजयेत् ॥
 उपोष्य प्रथमे चाङ्गि सम्युज्य परमेश्वरम् ।
 चतुर्दश्या ह्यमा युक्ता अष्टम्या नवमी तथा ॥
 पारणं तत्र कुर्वीत रोद्रयुक्तः पुनर्वसुः ।
 पञ्चैकादश च द्वाभ्यामधिका विंशतिः परा ॥
 चत्वारिंशच्चतुर्भिश्च* ब्राह्मणान् वरयेद्भृती ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्जागरैर्विधिैरपि ॥
 स्तोत्रैश्च वैदिकैः सूक्तैः संस्तूयात्परमेश्वरम् ।
 आचार्यं प्रथमं पूज्य ब्राह्मणञ्च ततः परम् ॥
 गणेशशुक्लिजादींश्च पूजयेच्च विधानतः ।
 वस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेच्छिवतत्परान् ॥
 शूल्युच्चयेन मन्त्रैश्च अग्निं हुत्वा स्वशक्तितः ।
 लिङ्गं तत्पूजया युक्तं गीतवाद्यसमन्वितम् ॥
 महाङ्गदे प्रनिक्षिप्य नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ।
 सोद्यापनं व्रतं कृत्वा प्राप्नुयात् परमं फलम् ॥
 ततः शैवपदं प्राप्य तत्रैव रमते भुवम् ।

इति श्रीवृहत्संहितावाशिष्ठे अगस्तिसर्गो त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

* चतुर्भिश्च इत्यत्र चतुर्भिर्दिति ग-पुनश्चै पाठः ।

अथ प्रकारान्तरेणापि अस्त्र प्रयोगो यथा तथैव ।
 मार्गशीर्षे कार्तिके च माघे वैशाखसंज्ञके ।
 श्रावणे बहुले पक्षे गृह्णीयाद्भ्रतमुत्तमम् ॥
 नारी वा पुरुषो वापि कृत्वा व्रतमिदं शुभम् ।
 ईप्सिताङ्गभते कामाब्धिवस्य वचनं यथा ॥
 रागादिरहितः शान्तो हविष्यान्नस्य सेवकः ।
 नक्षत्रादिशुभे काले व्रतमेतत्समाचरेत् ॥

इति यथोक्तकाले आरभ्यं कृत्वा कामानुसारेण सङ्कल्प्य हराय
 नम इति तोलकमितां तोलकद्वयमितां वा मृत्तिकामाहृत्य
 महेश्वराय नम इति लिङ्गं सङ्कल्प्य च महादेवं ध्यायेत् ।
 तन्मन्त्रो यथा ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
 रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
 पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
 विश्वाद्यं विश्ववीजं* निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

अनेन मन्त्रेण आम्नि लिङ्गे च ध्यानं कार्थ्यम् ।

शूलपाणये नमः ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं वं सं हं शूल-
 पाणेः प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं वं सं हं
 शूलपाणेः सर्वेन्द्रियाणि इह सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्रौं
 यं रं लं वं शं वं सं हं शूलपाणेर्वाङ्मनसस्तुःश्रीत्रिपाणप्राणा इहा-
 गत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य पिनाकपाणे

* विश्ववीजमित्यत्र विश्वरूपमिति क-पुस्तके पाठः ।

अथागच्छ यावत् पूजां करोमि तावदत्र अधिष्ठानं कुरु इति स्थापयेत् ।

ततो मृत्युञ्जयेन पशुपतये नम इति नाममन्त्रेण च आवा-
हनादि-स्नान-वस्त्रालङ्काराचमन-चन्दनाक्षत-पुष्पविल्वपत्रधूपदीप-
नैवेद्याचमन-करोडर्शन-फल-तरन्वैल दक्षिणा-नीराजनानि कृत्वा
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ईशान्यादिक्रमेण अष्टमूर्त्तयः पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रा यथा । ॐ शर्वाय ष्टिधिवीमूर्त्तये॥ नम इति
ईशान्याम् । भवाय सलिलमूर्त्तये† नम इति प्राच्याम् । रुद्राय
तेजोमूर्त्तये नम इत्याम्नेय्याम् । उग्राय वायुमूर्त्तये नम इति
दक्षिणस्याम् । भीमाय आकाशमूर्त्तये नम इति नैऋत्याम् ।
पशुपतये यजमानमूर्त्तये नम इति वारुण्याम् । महादेवाय
सोममूर्त्तये नम इति बायव्याम् । ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम
इत्युत्तरस्याम् । ॐ नमः शिवायेति च लिङ्गोपरि पुष्पाणि
दद्यात् । वस्त्रभावेऽपि भावना कार्या ।

ततो वामे गौर्यै नमः दक्षिणे विष्णवे नमः सपरिवारेभ्यो
देवेभ्यो नम इत्युक्त्वा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वेशामरवक्त्रभ ।

शरणं भव भूतेश कर्षणां कुरु शङ्कर ॥

इत्यादिभिः पूर्वोक्तेभिर्मन्त्रैर्नमस्कृत्य सुवीत ।

• चितिमूर्त्तये इति ग-पुलके पाठः ।

† ललमूर्त्तये इति ग-पुलके पाठः । एतावैव अक्षरैरेषु प्रच लिती ।

‡ ११९ इति उल्लेः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

ॐ नम ओङ्काररूपाय नमोऽक्षयवपुर्धृते ।

नमो नादात्मने तुभ्यं नमोः विन्दुकलात्मने ॥
 अलिङ्गलिङ्गरूपाय रूपातीताय ते नमः ।
 त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः धिता ॥
 त्वं भ्राता त्वं सुहृन्निभं त्वं प्रियः प्रियरूपष्टक् ।
 त्वं गुरुस्त्वं गतिः साक्षी त्वं पिता त्वं पितामहः ॥
 नमस्ते भगवन् रुद्र भास्करामिततेजसे ।
 नमो भवाय देवाय उभया सहिताय च ॥
 शर्वाय क्षितिरूपाय सदा सुरभिषे नमः ।
 ईशान वायवे तुभ्यं संस्पर्शाय च ते नमः ॥
 घशूनां पतये चैव पावकामिततेजसे ।
 भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः ॥
 महादेवाय सोमाय असृताय नमोऽस्तु ते ।
 उग्राय यजमानाय नमस्ते कर्मयोगिने ॥
 पार्थिवस्य च लिङ्गस्य यन्मया पूजनं कृतम् ।
 तेन त्रीभगवान् रुद्रो वाञ्छितार्थं प्रयच्छतु ॥
 इति सुत्वा तु तस्मिन् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकष्टक् ॥
 शिवः षशुपतिश्चैव क्षमस्वेति विसर्जनम् ।

सहस्रापीति पठेत् । अशक्तौ तु पूजामात्रम् ।

इति पार्थिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ।

अथ सर्पसंस्कारविधानम् ।

यथा ग्रीनकीये ।

अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् ।
 सिनीवास्यां पीथमास्यां पञ्चम्यां कारयेत्ततः ॥
 अश्लेषाश्लेषयुक्तायामन्यस्यां वापि कारयेत् ।
 कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वेद वा ॥
 अनेकदुःखजातानि प्राप्नोति सततं नरः ।
 सन्ततिप्रतिबन्धश्च जाता सा च विनश्यति ॥
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 स्नात्वागत्य ततो ब्रह्मन् दण्डं दद्याद्विजातये ॥
 वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कण्ठांशतुर्ह्रस्व ।
 वधेहजन्मनि कृते लोहदण्डं द्विजातये ॥
 दद्यात्पापविग्रहार्थं शोचिष्याय कुटुम्बिने ।

वधेहजन्मनि कृते इत्यत्र इह जन्मनि वधः कृतो येन इति विग्रहः
 आहिताग्न्यादिवात् परनिपातः अलुक् च । यद्वा इहशब्दस्य
 इकारलोपश्चान्दस इति द्रष्टव्यम् ।

विप्राय दण्डमूर्खं वा ह्यभावे सति दापयेत् ।
 साक्षाद्भधे कर्मकर्तुरेतदेव प्रदापयेत् ॥
 निष्कचयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसन् ।
 अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्धं तदर्द्धकम् ॥
 वित्तशायं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ।

अनुज्ञाञ्च गुरोर्लब्धा संस्कारान्तदनन्तरम् ॥
 प्रियङ्गुव्रीहिनो धूमतिलपिष्टेन वा यवैः ।
 कृत्वा सर्पाकृतिं तेन नवशूर्पे निधाय ताम् ॥
 अनेन वस्त्रमाशिन मन्त्रेण प्रार्थयेदह्निम् ।
 एहि पूर्वमृतः सर्पं अग्निं पिष्टे समाविश ॥
 संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ।
 वस्त्रोपवीतगन्धाद्यैरक्षतेः कुसुमादिकैः ॥
 कर्त्ता पुष्याञ्जलिं दत्त्वा प्रशिपत्य चरिदहिः ।
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिसु आचम्योपविशेदमुषि ॥
 कुर्यात्संस्कारसङ्कल्पं प्राणायामपुरःसरम् ।
 यज्ञोपवीतिना भाव्यं^१ सर्पसंस्कारकर्मसु ॥
 लौकिकान्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ।
 अग्नेरग्नेयदिग्भागे भूमिं सम्प्रोक्ष्य वारिभिः ॥
 चितिं कृत्वाय संस्तीर्य कुशैरग्नेयकापकैः ।
 पर्युष्यान्निम्परिस्तीर्य परिषिञ्च्य समर्चयेत् ॥
 कर्त्वेधाधानपर्यन्तं षट्पात्रासादनादिकम् ।
 आघारचक्षुषी हुत्वा सर्पिषा च यथाविधि ॥
 सर्पं दृष्ट्वा यज्ञेन चितिमारोपयेत् सुधीः ।
 अपः सृष्ट्वा सृष्टेच्छ्रोत्रं गत्वा चान्निं समीपतः ॥
 स्रुवेषु जुहुयादाण्यमग्नी व्याहृतिभिस्त्रिभिः ।

* निधाय तामित्यत्र निधापयेदिति छ-पुसके पाठः ।

† भाव्यमित्यत्र कार्यमिति न-पुसके पाठः ।

त्रिभिरित्यार्धं तिस्रभिरित्येव युक्तं व्याहृतिविशेषणत्वात् ।

सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समस्तया* ॥

आज्यशेषं स्रुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥

स्रुवं तत्र निधायथ यज्ञपात्राणि वर्हिषम् ।

त्रिभिः प्रदक्षिणङ्कृत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥

चमसस्यैर्जलेः सर्पं व्याहृत्याभ्युष्ण पाणिना ।

अग्ने रक्षाण इत्यृचाः† सर्पायाम्निम्रदापयेत् ॥

उपतिष्ठेद्द्वयमानं नमोऽसु सर्प इत्यतः ।

ते च मन्वा बाजसनेयके अग्निचयनकाण्डे अभिहिताः ।
तत्पाठसु ।

नमोऽसु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीरसु ।

ये वावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्य्यस्य रश्मिषु †

येषामसु सदस्त्रतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

एतान् मन्वानुच्चार्य वक्ष्यमाणान् पठेत् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

* भूर्भुवः स्रुः एवंरूपया ।

† अग्ने रक्षाणो अंससः प्रतिष्ठा देव रोचतः ।

तापठेरनरो दृष्ट ॥ (७म. १५५. ११५५५.)

पूर्वजन्मनि वाः सर्पं तत्सर्वं क्षमयस्व मे ॥

प्रजां देहि पशुन्देहि चारोग्यं सर्वदासु मे ।

जन्मजन्मनि नैवेयं बुद्धिरसु सदा मम ॥

इति सम्प्रार्थ्य नागेन्द्रं स्नात्वागत्य ततः पुनः ।

क्षीराज्येन ततश्चाग्निम्योश्च व्याहृतिभिस्त्रिभिः ॥

ॐ भूः प्रोक्षामि ॐ भुवः प्रोक्षामि ॐ स्वः प्रोक्षामि इति च
प्रयोगः ।

इते सर्पे जलेनान्निमभिषिच्य ततः परम् ।

नास्त्रिसञ्चयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ॥

नास्त्रिसञ्चयनं कुर्यादिति अस्त्रिचयनमात्रनिषेधादन्यत्रेत-
क्रियापि अत्र भवतीति केचित् । यावद्दहनं वाचनिकमिति
न्यायान्न भवतीति सम्प्रदायविदः ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

घृतपायसभक्ष्यैश्च विप्रानष्टौ तु भोजयेत् ।

कर्त्ता नामपदैर्विप्रानर्चयेदृष्ट्यमाणकैः ॥

सर्पेऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालीयः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः ॥

पादप्रक्षालनं कुर्यादेभिर्नामपदैः पृथक् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्दिजान् ॥

एवङ्कृते विधानेऽग्निन् सर्पसंस्कारकर्मणि ।

* पूर्वजन्मनि वाः अन् वा इति स्व-पुनके पाठः ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कुष्ठादिव्याधियुक्तानां सर्वथा भेषजम्बिदम् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्य कामानवाप्नुयात् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रानधनो धनमाप्नुयात्* ।
 रोग्यारोग्यमवाप्नोति श्रौतकस्य वचो यथा ॥
 इति श्रौतकीये सर्पसंस्कारमूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः ।
 दक्षिणोत्तरायणयोरमावस्यायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
 अश्लेषानक्षत्रान्वितायामन्यस्यां वा त्रिंशो सर्पसंस्कारः कार्यः ।
 इत्यादिविधायनमूत्रोक्तविशेषधर्मविशिष्टः स कथ्यते साकाङ्क्षाणा-
 मन्यतः पूरणं कर्त्तव्यमिति वचनात् । स यथा इह जन्मनि
 जन्मान्तरे वा कृतसर्पवधो विप्रः पौर्णमास्याममावस्यायां वा
 पञ्चम्यां वा अश्लेषानक्षत्रे वा दक्षिणायने उत्तरायणे वा सर्पवध-
 संस्कारं कुर्यात् । जन्मान्तरे सर्पवधज्ञानन्तु कुष्ठरोगापुत्रत्वा-
 धनत्वादिना लिङ्गेन भवति ।

तत्र प्रायश्चित्तं यथा चतुर्दशकृष्णात्मकद्रव्यक्रियार्थादिप्रत्या-
 ख्यायेन ।

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥”

* धनवान् भवेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तमुख्यपक्षेण वा पूर्वोत्तराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं
कार्यं मुहूर्त्तदिनात्माक् ।

तत्रायं विशेषः । तत्पूर्वेषुः कृतसर्पवधो यजमानः परिषद-
मुपवेश्य तीर्थं नद्यादौ वा सचेलं स्नात्वा षड्विंशत्यस्य समस्तसम्प-
दित्यादिश्लोकान् पठन् परिषदं* प्रदक्षिणीकृत्य तत्पुरतो ब्रह्म-
दण्डं निधाय किं ते कार्यमिति परिषदा† पृष्ठो मया इह
जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पवधः कृतस्तस्य मे प्रायश्चित्तं भवन्त-
सपदिशन्त्विति ताम्‡ प्रति ब्रूयात् ।

अथ परिषदा परस्परानुमत्या तस्य शक्तिं विसृज्य मुख्य-
पक्षेण प्रत्यान्वायेन वा चतुर्दशकृच्छ्राचरणपूर्वकं सर्पसंस्कारे कृते
कृतार्थो भविष्यसीति वक्तव्यम् ।

अथ एवमाज्ञप्तो ब्राह्मणान् सम्पूज्य विसृज्य वपनकृत्वा दश
स्नानानि विधाय प्रायश्चित्तपूर्वार्हानि कृत्वा मुख्यपक्षेण वा
त्रादिप्रत्यान्वायेन वा चतुर्दश कृच्छ्रांश्चरित्वा त्रिनिधाय कुटु-
म्बिने महान्तं लौहदण्डं दद्यात् । लौहदण्डाभावे तन्मूल्यं देयम् ।
लौहदण्डदानन्तु साक्षाद्बधकर्तुरेव । जन्मान्तरे बधकर्तृणां भवति
साक्षात्त्वाभावात् । अन्यानुमत्या बधकर्तृणान्तु त्रिनिष्कहि-
निष्कैकनिष्कार्हनिष्काणां दानं विभवानुसारेण कर्त्तव्यम् । सति
वित्ते श्राव्यं न कुर्यात्, कृते च तस्मिन् कर्मसमृद्धिः स्यात् ।

* परिषदमित्यत्र ब्राह्मणान् इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिषदा इत्यत्र तैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ तामित्यत्र तामिति ख-पुस्तके पाठः ।

एवं पूर्वमङ्गं विधाय तद्दिने कृतनित्यक्रियः सम्भृतसम्भारो-
यजमान आचार्य्यं वृणुयात् । तत्रकारो यथा । अस्मिन्
सर्पवधसंस्कारकर्मणि आचार्य्यत्वेन भवन्तमहं वृषे इति प्रयोगेण
तस्य हस्ते पूगीफलं दत्त्वा वस्त्रादिकं दद्यात् । ततोऽस्मिन्
सर्पसंस्कारे मम आम्नां दत्तेति ब्रूयात् ।

तत ओमनुतिष्ठेति आचार्य्येण अनुज्ञातः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य आपो हि ष्ठा इत्यादिभिर्मन्त्रैः॥वार्षिणा सम्प्रोक्ष्य
पञ्चगव्यमन्त्रैः॥ पञ्चगव्येन च सम्प्रोक्ष्य इयं वेदिः परो अन्तः॥
इति वेदिं स्पृष्ट्वा—

“यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्लामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिग्म् ।

सर्वेषामविरोधेन सर्पसंस्कारमारभे ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः॥

ये भूता विद्वक्कर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाश्रया ॥”

इति मन्त्रैर्गौरसर्षपान् सर्वतो विकीरेत् ।

• ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† पञ्चगव्यमन्त्रा यथा—नाशपत्रा गीमूत्रेषु, मन्त्राणामिति गीमवेन, आप्यायक्येति श्रीरिच,
दधिक्राय इति दधा, इतं मिसिसे इति छतेन । एते मन्त्राः १४६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ इयं वेदिः परो अन्तः इतिव्या अयं वस्त्रो मुच्यन्ते नामिः ।

अयं सोमो वृषी अत्रस्थ इतः अन्तार्थं वाचः परमं व्योम ॥ (२१च. ६२म. वसुः ।)

§ भूमिसंस्थिता इत्यत्र भूमिपाशवा इति आश्रितवसे पाठः ।

ततो देवा अपायान्तु यातुधाना अपयान्तु विष्णो देवयजं
रक्षस्व इति वेदिं संशोध्य प्रस्रहयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिसोम-
तिलयवानामन्यतमेन पिष्टेन मिश्रितेन वा सर्पाकृतिं कृत्वा मध्ये
कुशानास्तीर्थं नवशूर्पे स्थापयेत् । सशूर्पं शूर्पं सूक्ष्मेष्टयेदिति
केचित् ।

ततोऽनन्ताय काश्यपगोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति
सङ्कल्प्य—

ॐ तत्सो पदं न विचिन्वितं विद्याद् य उक्तः ।

पुनरथेति जीवान् ॥

त्रिष्टद् यद् भूतं नश्य ये व्यरम्भः ।

जीवो मर्भो मृतः स जीवः ॥

इति उच्चैरुक्त्वा पुनर्मनः पुनरायुर्म भागात् । पुनर्नः पितरः ।

एहि पूर्व्वं मृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ।

संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥

वैदिकपौराणमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ भुजगीशाय
प्रहे सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति सर्प-
गायत्र्या अभिमन्त्र्य असुनीतः इति सूक्तद्वयेन व्याहृत्या चाभि-

० अग्नियं वेदेष्वहत्तया आदग्नेषु यथाहर्षं निवेशिता ।

† असुनीते मनो अस्मात् भारव जीवातवे सुप्रतिरा न आयुः ॥

रात्रिभ्य नः सूर्यस्य संहसि हृतेन त्वं तन्वं वक्ष्यस्व ॥ (१०म. ५२पृ. ५५श्ल.)

असुनीते पुनरस्मात् अद्यः पुनः प्राणमिह नो धिहि भोगम् ।

अ्योक् पश्येम सूर्यसुचरन्मनुमते अङ्गयानः खसि ॥ (१०म. ५२पृ. ६५श्ल.)

मन्त्रा श्रीमदनन्तप्रीत्यर्थं सर्पपूजां करिष्ये इति सङ्कल्प्य कलसो-
दकेन सर्पगायत्र्या अनन्ताय नमः आवाहनं समर्पयामि इत्या-
वाह्य आसनं पादयम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्कञ्च प्रयोगेण दत्त्वा
पञ्चासृतेन स्नापयित्वा आपो हि षेति तिसृभिः पुरुषसूक्तेन
च कलसोदकेन स्नापयित्वा आचमनं दत्त्वा वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य
यज्ञोपवीतं दत्त्वा गन्धपुष्पधूपदीपपायसशर्कराज्यनैवेद्यं समर्घ्यं
आचमनं दत्त्वा सुगन्धिद्रव्येण करोद्धर्तनं दत्त्वा ताम्बूलदक्षिणा-
दाननीराजनानि समर्घ्य—

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

इति पूर्वोक्तमन्त्रत्रयेण* सर्पगायत्र्या च कर्त्ता पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

ततः—

पापोऽहं पापकर्त्राहं पापात्मा पापसम्भवः ।

चाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥

इति पूर्वोक्तेर्मन्त्रैः प्रणिपत्य—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

तानि सर्वाणि मे देव क्षमस्व परमेश्वर ॥

इति क्षमापयेत् ।

अथ सशूर्पं नागं नद्यादित्तीरं प्रत्यानीय प्रक्षालितपाणिपादः
कुशासने उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालादिकं स्मृत्वा

मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानतोऽज्ञानतो वा मनोवाक्काय-
कर्मादिभिर्नागहनननिमित्तदोषनिर्हरणद्वारा शरीरस्थपीडा-
दारिद्र्यानपत्यत्वादिनिवृत्तिपूर्वकम् आयुष्मत्सुगुणानेकपुत्रपौत्र-
धनाद्यभिष्टदार्थं शौनककल्पोक्तप्रकारेण सर्पस्योत्तमलीकप्रास्य-
र्थञ्च सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीत्येव
भूमसंस्कारपूर्वकं लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाय चाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा अन्वापतदान्नेयदेशे भूमिं प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
आग्नेयाग्नैः कुशैः परिरुध्यैव अप उपसृश्येत् ।

ततः अस्मिन्नावाहिते अग्नी इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्त-
सुप्तं .ग्निं वायुं सूर्यञ्च अग्नी जुहुयात् ।

ततः समस्ताया व्याहृत्या सुवपूर्णमाज्यं सर्पदेहे निधाय
चित्तौ नागशरीरं स्थापयेत् ।

ततो हविःशेषेण अग्निं खिष्टकृतमित्यादिना सद्योऽहं यच्छे
इत्यन्तेन च मन्त्रेण भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न ममेति
ऋचा च आधानं कुर्यात् ।*

ततः अन्वाहितस्याग्नेः पर्युक्षणाद्याज्यमागान्तं कुर्यात् ।

ततश्चितिं गायत्र्या प्रोक्ष्य सर्पं चितिमारोप्य अप उपसृश्य
क्षिणत्रोत्रं सृष्ट्वा सुवेण आज्यमादाय व्यस्ताभिव्याहृतिभि-
ः स्र आज्याहुतीर्हुत्वा एकामाज्याहुतिं समस्ताभिव्याहृतिभिः
सर्पास्ये हुत्वा शेषमाज्यं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ।

* आधानस्य प्रकारमिदोऽपि ग-पुस्तके दृश्यते ।

ततः प्रचीताजलैः पाणिना व्याहृतिभिः सर्पमभ्युक्ष्य अग्ने-
रक्षाण इत्यृचा* सर्पस्य देहे अग्निं दद्यात् ।

मन्त्रपाठक्रमस्तु । अग्नेरक्षाण इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिरग्नि-
देवता गायत्री ऋग्दः सर्पाय अग्निदाने विनियोगः ।

ततो दह्यमानं सर्पं नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः†-
स्त्रिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठेत् । ततः—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

पूर्वजन्मनि वा सर्पं मम दोषं प्रचाशयः‡ ॥

इति सम्प्रार्थ्य सचेलं ज्ञात्वा क्षीराज्येन व्याहृतिभिश्चितिं प्रोक्ष्य
हुतजलेन भस्म सम्प्रोक्ष्य उदके क्षिप्त्वा चितिमभिषिच्य ज्ञात्वा
चाचम्य प्राचीनावीती सृदा वेदिकां निर्भ्राय तत्र तिस्रः शलाका-
निक्षिप्य अज्ञानाभ्यञ्जनज्ञानवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धाक्षतादिभि-
स्नासामेकामभ्यर्च्य तदुपरि दक्षिणागान् दर्भानास्तीर्थं अनन्ताय
काश्यपगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठतामिति उदकानामञ्जलि-
त्रयं दद्यादित्येके । एकमेव पिच्छं दद्यादित्यपरैः ।

ततः कर्मासाहुष्यार्थं गवादिदक्षिणां दद्यात् । अथ शुद्ध-
ज्ञानं ज्ञात्वा वस्त्रं परिधाय आचम्य गृहं व्रजेत् ।

* २२२ पृष्ठे महर्षितया ।

† इति मन्त्रैर्दह्यमानं नागमुपस्थाप्य सुतरां दाहयित्वा तत्रागत्य क्षीराज्येन पितापिं
प्रोचेत् । ओं भूः प्रोचामि ओं भुवः प्रोचामि ओं स्वः प्रोचामि इति । ततस्तद्वज्र-
ज्ञावयित्वा आचामेत् । नाच अस्त्रिष्वच्यमं दाहप्रसङ्गादस्त्रिष्वच्यस्य प्रातिरतसन्निवेशः ।
एतावत्कार्यं उपनीतित्तैव कार्यम् । इति न-पुस्तके अधिकः पाठः ।

‡ मम दोषः प्रचक्षते इति ख-पुस्तके पाठः ।

कैचित्तु पूर्व्वरीत्या सर्पद्वयं कृत्वा सम्पूज्य तयोरेकं विधिव-
प्रधाय परं सर्व्वलक्ष्मीके प्रवेशयेदित्याहुः ।

ततोऽधःशयनब्रह्मचर्य्येहविथाशनानि कुर्व्वस्त्ररात्रमशुचिः
जात् । ततश्चतुर्थेऽङ्गि सचेलं ज्ञात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
श्रीलगुणसम्पन्नान् ब्राह्मणान्—

“सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालियः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्त्तितः* ॥”

इत्यष्टसर्पनामभिरामन्त्रा पादप्रक्षालनगन्धाक्षतधूपदीपाच्छाद-
नाद्यैः सम्यगभ्यर्च्य चृतपायसादिभिर्मधुरद्रव्यैस्तान् भोजयेत् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा क्षमापयित्वा च तान् सर्व्वान्
विसर्ज्जयेत् । ततः सुहृन्निवादिभिः सहितो भुञ्जीत ।

इति श्रौतकोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथ बौधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । स
च दक्षिणोत्तरयोः परमावस्थायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
अश्लेषानक्षत्रे वा प्रक्रियते । तत्र कृतसर्पवधो विप्रः पूर्व्वद्युः सचेलं
ज्ञात्वा उपोथ्य परित्युर्वपनादिकं कृत्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रस्यद्वयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिशोभूमतिलयवानामन्यतम-
पिष्टेन सर्पकृतिं कृत्वा नवशूर्पे निधाय अनन्ताय काश्यप-
गोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ तत्ते पदमिति

* प्रकीर्त्तित इत्यत्र तथाऽपि इति क पुस्तके पाठः ।

† दक्षिणोत्तरावस्थयोरेत्यर्थः ।

पूर्वोक्तया ऋचाः उच्चैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भुजगीशाय विद्महे
सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति अभिमन्त्र
असुनीत इति सूक्तद्वयेन* व्याहृत्या च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
आपो हि छेति नवर्चनः† प्रोक्ष्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभि-
र्ऋग्भिर्‡र्नागं संस्पृशन् जपित्वा गायत्र्याभिषिच्य गन्धाक्षता-
दिभिरभ्यर्च्य नवसूत्रेण परिवेष्ट्य तत्रैक्याक्षरं भावयेत् ।

अथ वेदविदो ब्राह्मणानाह्वय तत्पुरतो ब्रह्मदण्डं धृत्वा
सङ्कल्पसुचार्यं मम पूर्वजन्मनि इह जन्मनि वा ज्ञानेन वा
अज्ञानेन वा मनोवाक्कायकर्माभिर्नागहननजनितदोषनिवर्हण-
द्वारा शरीर॥पीडादारिद्र्यानपत्यत्वादिदोषनिवृत्तिपूर्वकम्
आयुषात्सगुणानिकपुत्रपौत्राद्यभिवृद्ध्यर्थं बोधायनकल्पोक्तप्रकारेण
सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अथ मे प्रायश्चित्तमुप-
दिशन्तु भवन्त इति ब्रूयात् ।

तत्रैष श्लोको भवति ।

वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कच्छ्रांशतुर्ह्रश ।

दद्यात्पापविशुद्ध्यर्थं लौहदण्डं द्विजातये ॥ इति ।

साक्षाद्दधकर्तुरेतत् ।

* २२७ पृष्ठे मूलं उक्तया ।

† २२७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ २२९ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ श्रीरिव्यय पारम्पर्यतः कःपुत्रके पाठः ।

निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।

अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमङ्गं तदर्हकम् ।

वित्तशास्त्रं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ॥

इति वचनाद्वाङ्मणेभ्यो वित्तानुसारतो दक्षिणां दत्त्वा कृतप्राय-
श्चित्तोऽस्तीति भवन्तो भुवन्तु इति त्रिर्वाचयित्वा लौकिकैर्वाग्नि-
मुपसमाधाय चाधानं कुर्यात् ।

अस्मिन्नन्वाहिते अग्नी इत्यादि चक्षुषि आन्धेन इत्यन्तमुक्त्वा
चित्तौ अग्निं वायुं सूर्यं नागमुखे समस्तया व्याहृत्या
चतुर्गृहीतेन * आन्धेन चित्तौ नागशरीरे हविःशेषेण स्वष्टकृत-
मित्यादिना सद्यो यश्चे भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न
ममेत्यन्तेन जुहुयात् ।

ततोऽग्नेरान्धेयदिङ्गागे भूशुचिं कृत्वा सम्प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
हुगैरान्धेयवायव्याद्यैश्चितिं परिस्तीर्य स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेः परिसमूहनादि चक्षुषन्तं हुत्वा अष्टोत्तरशत-
प्रशविंगतिं वा व्याहृतिभिरान्धं हुत्वा नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति
पूर्वोक्ताभिर्वास्तिष्ठभिय हुत्वा—

सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कालियो नाग एव च ।

कपिलः शङ्खपालश्च भूधरश्च तथाष्टमः ॥

इति चतुर्थ्यन्तैरष्टभिर्नाममन्त्रैश्च हुत्वा होमशेषं समाप्य, आयं

* चतुर्गृहीतेन इत्यन चतुर्गर्भाहृतेनेति क-पुस्तके पाठः ।

† २२२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

गौ-रिति चितिं प्रोक्ष्य क्रव्यादमग्निमिति* सर्पगायत्रा च
 (वा) अनन्ताय काश्यपसगोत्राय अयं तेऽग्निरुपतिष्ठतामिति.
 सर्पशरीरे अग्निं दत्त्वा स्रुवेण स्रुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
 समभ्ताभिर्व्याहृतिभिः सर्पास्ये हुत्वा आज्यशेषं स्रुवेण सर्पदेहे
 निषिञ्च दग्धशूकेभ्यः स्वाहा इति त्यागं कृत्वा उदकुम्भजलैस्त्रिः
 परिभ्रमन् प्रदक्षिणं कृत्वा चितिसमीपे कुम्भं स्कीटयित्वा अपः
 स्पृष्ट्वा च प्रार्थयेत् । नमोस्तु सर्पेभ्य इति पूर्वोक्ताभिस्त्रिस्रुभिः
 सर्पगायत्रा च ।३

ततः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

संस्कारं कुर्वतो भक्त्या मम दीपः प्रशश्यतु ॥

इत्युक्त्वा ततो नागशरीरं सुतरां दाहयित्वा तद्भस्म व्याहृतिभिः
 सम्योक्ष्य उदके प्लावयित्वा आचामेत् ।

* आर्यं गौः पृथ्विरकनीदसदन्नातरं परः । पितरश्च पयन्त्सः ॥ (३५. ६म. यजुः ।)

† क्रव्यादमग्निं प्रहिषोमि दूरं धमराज्यं गच्छतु रिपवाहः ।

इहेनायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं बहव प्रजानन् ॥ (३५. १८म. यजुः ।)

ब्रह्मर्षीके च ये सर्पाः शेषनागपुरीगमाः ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

विष्णुर्षीके च ये सर्पा वासुकिप्रसुखाक्षया ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

इन्द्रर्षीके च ये सर्पास्यकप्रसुखाक्षया ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते मम ॥

इत्यादिकाः भाष्यनामनाश्च धर्मसिन्धौ नागचक्षिपकारथे सव्याः ।

एतावदुपवीतिना कार्यम् । अथ प्राचीनावीती वेदिं
निर्वाय तत्र तिस्रः शलाका निक्षिप्य अस्त्रनाभ्यस्त्रनस्त्रानवस्त्र-
यज्ञोपवीतगन्धाक्षतैस्ताः शलाका अभ्यर्च्य दक्षिणायान् दर्भा-
नाम्नीर्य्य अनन्ताय काश्यपसगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठता-
मिति द्वीनुदकास्त्रलीन् दत्त्वा त्रियङ्गुयवादिपिष्टनिर्मितांस्त्रीन्
पिण्डान् दत्त्वा पिण्डोपरि तिलोदकं दद्यादित्येके ।

ततो यथाशक्ति चतुर्विधप्रायश्चित्तं कुर्यात् । ततः शुद्ध-
ज्ञानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय गृहमागत्य अधःशयनमग्न्यर्च्य-
हविष्याशनादीनि कुर्व्वंस्त्रिरात्रमशुचिः स्यात् ।

ततश्चतुर्थेऽहनि सचेत् स्रात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
ब्राह्मणान् अष्टभिः पूर्व्वोक्तसर्पनामभिरामन्त्र्य गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनैरभ्यर्च्य परमासैर्नानाविधैर्भक्ष्यैश्च भोजयेत् । ततो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिंसाकृता पीडा नश्यति नात्र संशयः ॥

कुष्ठव्याधिविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रादिमान् भवेत् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ इति ।

अथ नागः प्रीयतामित्याशिषो वाचयित्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।
एवं कृते नागपीडापरिहारो भविष्यति इत्याह भगवान्
बोधायनः ।

इति बोधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ॥*

इति विधानपारिजाते अनपत्यत्वहराणि
विधानानि समाप्तानि ।

अथ गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे वृद्धगौतमीये ।

स्त्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विधैः ।

यज्ञोपवीतं कुर्वीति काश्चनञ्च स्वशक्तितः ॥

अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजतश्चोत्तरीयकम् ।

अत्यन्तवर्णयुक्तेन काश्चर्ननेति पूर्व्वेणान्वयः । तथैव समीचीनं
राजतमुत्तरीयञ्च कुर्यात् ।

उभयोरपि प्रमाणमाह ।

प्लार्हेन तदर्हेन तदर्क्षार्हेन वा पुनः ।

अन्यप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥

पलादिलक्षणञ्च परिभाषायामुक्तम्* । यज्ञोपवीतस्य अन्यप्रदेशे
मौक्तिकं देयमुत्तरीयस्य तु वज्रमिति विवेकः ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने ।

द्रोणप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेद्दधि मध्यतः ॥

ख-पुस्तके पूर्व्वमेव विधानं प्रदर्शितम्, क-ग-पुस्तकयोस्तु ह्योरित धृतत्वादुभे एव विधाने
अत्र सन्निवेशिते ; सन्नि च केषुचिदर्थानां भेदा अनर्थीरिति ।

* ७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितम् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तिः ॥

पञ्चगव्यस्नाने गायत्र्या मन्त्रत्वेनोपादानादवशिष्टपूजायामपि सैव मन्त्रः ।

एवं प्रक्षालितमुपवीतमुत्तरीयञ्च ताम्रभाजने निक्षिपेत् । ऋयमित्यत आह द्रोणप्रमाणमित्यादि । अयमर्थः । द्रोण-प्रमाणं दधि तस्मिंस्ताम्रभाजने मध्ये निक्षिप्य दध्न उपरि तत्परिमाणं यथालाभोपपन्नप्रमाणं वा आज्यं स्थापयेत् । तत्राज्ये उपवीतमुत्तरीयञ्च स्थापयेत् । तदुपवीतं गन्धपुष्पा-दिभिः सुपूजितं कुर्यात् । साहचर्यादुत्तरीयमपि तथैव पूज-नीयमित्यायातम् ।

पूजनानन्तरं कृत्यमाह ।

ततो ब्राह्मणमाह्वय होमन्तत्रैव कारयेत् ।

तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् ॥

होममन्त्रा व्याहृतयो गायत्री वा भवेदिह ।

तस्मै हुतवतं देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ॥

मन्त्रेनानेन विधिवत्प्राञ्जुस्त्रायोपवीतकम् ।

मन्त्रो यथा ।

उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विष्टृतं पुरा ।

भवनौकास्य दानेन गर्भं सन्धारयाम्यहम् ॥ इति ।

प्रवक्तृकृति । भवे संसारे द्विजकर्मनिष्पादकत्वेन यतस्तारक-मुपवीतमतो नौका । यद्वा भव उत्पत्तिस्तस्यामनपत्याना-

मपत्न्योत्पत्तिदायकत्वेन नरकार्णवीत्तारकत्वान्नीरिव नौकीत्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ।

धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

गर्भस्त्रावकराहोषादेवं कृत्वा विमुच्यते ।

आचार्योऽत्र दानपात्रम् । अस्मिन् कर्मणि स्त्रिया एव अधि-
कारः ।

इति गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

अथ प्रस्त्रवद्योनिगोणितहरविधानम् ।

तत्रैव महार्णवे ।

मासोपवासिनी नारी रेतः प्रस्त्रावयेद्यदि ।

पतिसम्पर्कदोषेण जायते सान्यजन्मनि ॥

स्त्रवद्रक्ता सदा योनी तन्निष्कृतिरिहोच्यते ।

मासोपवासं कुर्वीत तथा मासं पयोव्रतम् ॥

मासोपवासविधानं हेमाद्रौ मदनमहार्णवे च कच्छप्रकरणेः
द्रष्टव्यम् । पयोव्रतमेवात्र लिख्यते । यथा ।

कच्छातिकच्छप्रयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तप्रकरणे मासमात्रमेकग्राममात्रपरिमिते १०

* कच्छप्रकरणे इत्यत्र त्रतकाले इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिमितेत्यत्र परिपूर्णेति ख-पुस्तके पाठः ।

पयसा वर्त्तनं पयोव्रतमिति कथ्यते । यस्मिन् प्रतं येन वर्त्तनं
क्रियते तद्भूतं तेन नाम्ना व्यपदिशते । अतएव मार्कण्डेयः ।

पत्रैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तृकच्छ उच्यते ।

मूलकच्छस्ततो मूलैस्तोयकच्छो जलेन तु ॥ इति ।

इति प्रस्रवदुयोनिशोणितहरविधानम् ।

बन्धे गोविन्दमानन्दज्ञानदेहं पतिं श्रियः ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगत्कार्त्तारमीश्वरम् ॥

अथ गर्भधारण-तद्रक्षणविधानानि ।

तत्र गर्भधारणविधानं प्रयोगपारिजाते श्रौनकः ।

षोडशस्वृतसंज्ञेषु दिनेष्वद्यं चतुर्द्विनम् ।

आर्त्तवाशौचसंयुक्तं वर्जयित्वा पशुषु तु ॥

दिनेषु हादशस्वेतदन्यस्मिन् पतिभार्ययोः ।

उभयोरपि जन्मर्त्तानुगुणं तारके ध्रुवम् ॥

स्नापयित्वाथ गन्धाद्यैर्भूषयित्वा च शोभने ।

सुहृत्तं त्वश्वगन्ध्याया मूलं सम्पीड्य तत्पुनः ॥

कृत्वा नवाम्बरगतं परिगृह्याथपाणिना ।

उदीर्ष्वतः पतिवतीत्याद्याः षड्चमुदीर्य्य तु ॥

उदीर्ष्वतः पतिवती स्त्रिया विच्चावसं नमसा गीर्भतीके ।

अन्वामिच्छ पित्रवदं अक्षां स ते भागी जनुषा तस्य विधि (१०म. ८५पृ. २१४कृ. १)

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।
 उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम् ॥
 उपगच्छेद्बधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।
 गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्बनमूचिरे ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

विष्णुः नजं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्ब्रती ।
 गर्भाधानन्ततः कुर्यात्सुपुंसो वै प्रजायते ॥
 त्रिभिरङ्गुलैरित्यर्थः । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
 गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
 अकृत्वा गां द्विजं दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं ततः ॥
 इति गर्भधारणविधानम् ।

अथ गर्भिणीधर्माः ।

यथाह पाप्मे कश्यपः ।

नावस्करेषूपविशेभ्युषलीलूखलादिषु ।
 जलस्र नावगाहेत शून्यागारस्र वर्जयेत् ॥
 वल्मीकं नाधितिष्ठेत् न चोद्दिग्मना भवेत् ।
 विलिखेद् नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥

* विष्णुर्षोभिसत्यादि १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† वेज्रमेष इत्यादि ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधःशिराः क्वाचत् ।
 न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत्कलङ्गं लोकैर्गात्रभङ्गन्तथैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥
 नामङ्गलं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
 न वस्त्रहीना नोद्दिग्ना न चार्द्रचरणा सती ॥
 कुर्याच्छशुरयोर्नित्यं पूजां मङ्गलतत्परा ।
 तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ॥
 सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या ह्यि प्रयत्नतः ।
 न स्यातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥
 सर्वाङ्गैर्षधिभिः कोशेन वारिणा स्नानमाचरेत् ।
 क्वातरक्षा सुभूषा च वासुपूजनतत्परा ॥
 दानशीला ढतीयायां पार्व्वत्यं भक्तिमाचरेत् ।
 गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ॥
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ।
 शोकञ्च रक्तमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ॥
 खट्वाच्छायां दिवास्नापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ।
 पतिव्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥
 अतिद्वारन्तु नाश्रीयादत्यस्त्रमतिभोजनम् ।
 लघ्नाहारश्चातितरां गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
 गर्भरक्षा सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ।
 प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमास्थानुलेपनात् ॥

विशुद्धगीहवसनादानैरक्षादिपूजनैः ।
हरिद्रा कुङ्कुमसैव सिन्दूरं कज्जलन्तथा ॥
केशसंस्कार*ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥

अन्यथापि ।

अङ्गारभस्मास्त्रिकपालबुद्धी-
शूर्पादिकेषूपविशेष नारी ।
नो माङ्गनीगोमयपिण्डकादौ
कुर्व्यान् वारिष्यवगाहनं सा ॥
अङ्गारभूत्या न नखैर्लिखेत् स्नां
कलिं वपुर्भङ्गमथो न कुर्व्यात् ।
नो सुक्तकेशी विवशाद्यवा स्यात्
भुङ्क्ते न सन्ध्यावसरे न शीते ॥

यस्य तस्या भवेत्पुत्रः स्त्रियार्युर्बृहत्सम्पत्तः ।

अन्यथा गर्भपतनं सा चाप्नोति न संशयः ॥ इति ।

गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ विशेषमाह वृहस्पतिः ।

चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा नित्यं विवर्ण्या स्वादाषाढे तु विशेषतः ॥ इति ।

* केशसंस्कारेषु च शूर्पासक्त्य इति निबन्धविधौ पाठः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्माः ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

दोहदस्त्राप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
 वैरूप्यं निधनं वापि तस्माल्लार्थं स्त्रियाः प्रियम् ॥
 गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्यादयथोचितम् ।
 सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

तथा ।

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
 आहञ्च सप्तमात्रासात्पूर्वञ्चैवाप्यवेदवित् ॥

प्राञ्चं याहभोजनमित्यर्थः ।

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
 विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

सुहृत्तदीपिकायाम् ।

शौरं शकानुगमनं नखलस्तनञ्च
 युद्धञ्च वासुकरणत्वतिदूरपातम् ।
 उहाहमम्बुधिजलस्य ह्यपोपयोग-
 मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम्* ॥

अन्यथापि ।

* उहाहमीपनयनं जलधेयं माहनायुःचकारैमिति निर्बंधसिन्धी पाठः ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं
 सृतस्य वाहं क्षुरकर्म सङ्गम् ।
 तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थं
 यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥
 प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्नासन्नयात्परम् ।
 इति गर्भिणीपतिधर्मः ।

अथ सूतिकागृहनिर्माणविधानम् ।

तत्रैव स्मृतिभास्करे गर्गः ।

वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
 खानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥

रत्नकीर्षेऽपि ।

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
 तद्दशसप्तकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

तदस्थानमाह ज्योतिर्वशिष्ठः ।

ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः ।
 वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥
 याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
 कौबेर्यान्तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।

तद्गृहप्रवेशमपि स एवाह ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् ।

मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ।
प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥

तत्र नक्षत्रादीन्याह गर्गः ।

रीहिस्थैर्द्वकपीण्योऽपि स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठाचुत्तरासु च ॥
मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्लिन्यां सृतिकागारवेशनम् ।
स्मृत्यर्थनाशौ मृत्युश्च द्विपुष्यायुरीक्षितम् ॥
मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणञ्च ततस्त्रिषु ।
मेषादिक्रमशो विद्यात्सूतिकागारवेशनम् ॥
अहेऽनुकूले राशौ तु रिक्ताषष्ठाष्टवर्जिते ।
सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषुऽयगाः ।
शुभांशे शुभदृष्टौ तु सृतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

चुत्तरासु उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदेषु ।

तत्रवेशनप्रकारमाह पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं
प्रति पुष्करः ।

प्रविशेत्सूतिकागारं* कृतरक्षं समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं दिव्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ।
देवानां ब्राह्मणानाञ्च गवां कृत्वा च पूजनम् ॥
विप्रपुण्याहशब्देन शङ्खवाद्यरवेण च ।
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ॥

* सूतिकागारमित्यत्र सूतिकासंज्ञामिति छ-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ।
 ताद्यानुलेपनेर्हृद्यैस्तत्रैवमुपचारयेत् ॥
 आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।
 एरण्डमूलचूर्णेन सष्टतेन तथैव ताम् ।
 सुखप्रसवनार्थाय पञ्चाक्लाये तु निक्षिपेत् ॥
 इति प्रयोगपारिजाते सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशनविधानम् ॥

अथ सूतकिर्घ्णाः ।

सूतके सूतके चैव सन्ध्याकर्णं समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विज ॥
 इति चन्द्रिकायाम् । अस्वार्थः । प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्त-
 मन्त्रान् मनसा उच्चारयेत् प्राणायाममन्त्रान् मनस्यपि नोच्चा-
 रयेत् ।

सन्ध्यां स्नाने त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
 तस्मात्स्नानश्च सन्ध्याश्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥
 शिवविष्णुर्चनं श्रौतकर्माणि कुर्वीत “स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्”
 इति । तत्र अर्घ्यान्ते च सन्ध्या कार्या, सूतके सावित्रश्चर्चिं
 प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यादिति च पैठीनसिस्मृतैः ।
 तथाच भरद्वाजः ।

सूतके सूतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जानन्तु न वा कार्त्स्न्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

शुक्लस्थश्च ।

सन्ध्यामिष्टं चरुं ह्योमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो हिजः ॥

इति सूतकिधर्म्याः ।

अथ प्रकारान्तरेण गर्भधारणविधानम् ।

प्रयोगपारिजात एव ।

यस्या गर्भः प्रमीयेत तन्नाग्नी जुहुयाद्दधिः ।

ब्रह्मणाग्निः संविदानम् इत्याद्येन यथाविधि ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रचाद्वा वाधतामितः ।

अभीवा यक्षे गर्भं दुर्गमा योनिमाशये ॥ १ ॥

यक्षे गर्भममोवा दुर्गमा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सङ्गं निष्कृष्यादमनोमशत् ॥ २ ॥

यक्षे ह्यग्निं पतयन्तं निषत्सुं यः सरौष्टपम् ।

जातं यक्षे जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यस्य ऊरु विह्वरन्तरा दम्पतीशये ।

योनिं यो चत्वारिंशद्भिः तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यन्ता भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यक्षे जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यन्ता स्त्रियेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यक्षे जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥ (१०म. १६१व. १-६ अक्षः ।)

इदन्तु सूक्तं षडृचम् ।

तथाचानुक्रमणिका ।

ब्रह्मणा षड्यस्तो रक्षोहा गर्भस्त्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभ-
मिति ।

अन्यशेषेण सुहृद्याहर्भिर्गीप्रसवेति च ।

पिबेत चान्यशेषेण जीवस्तस्याः प्रजायते ॥ इति ।

अन्यच्च ।

उरोष्ट इति सूक्तेन* उपतिष्ठेच्छत ऋतुम् ।

प्रजाकामो यजेन्नित्यं चरुणा दैवतं नरः ॥

उपहृत्योपहारञ्च शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।

उच्छिष्टञ्च प्रदातव्यं भार्यायै पुत्रमिच्छता ॥

धेन्वाः सरूपवत्सायाः पयसा साधयेच्चरुम् ।

अनुरूपां प्रजामाशु लभते नात्र संग्रयः ॥

जपरूपाण्यपि कर्माण्याह स एव ।

यज्ञो देवानां सूक्तं वै त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ।

मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रः सञ्जया भवेत् ॥

इदं सूक्तं षट् कुत्स ऋषिरिन्द्रस्त्रिष्टुप् ।

आमनीषा जपेदगं वृहत्कन्यां लभेद्यदि ।

सुपुत्रं लभते पञ्चाक्षरयुतं विष्णुमन्दिरे ॥

* उरोष्ट इन्द्र राधसी विभी रातिः शतकती ।

अधामो वित्रवर्षेण युवा सुचन मङ्गय ॥ (५म, १८म, १५क.)

स यो वृषाः जपेत्सूक्तं बन्ध्या लक्षं शिवालये ।

आयुष्मन्तं सुपुत्रञ्च भाग्यवन्तं प्रसूयते ॥

सूक्तमिदमेकोनविंशत्युचमिति द्रष्टव्यम् ।

व्यासोऽपि ।

सुदर्शनं महामन्त्रं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

नित्यमष्टोत्तरशतं जपन् पुत्रं लभेत्सुखम् ॥ इति ।

अथीषधान्यपि उच्यन्ते ।

तथाच श्रीधरीये व्यासः ।

अङ्गोलमूलं कल्कञ्च चूर्णीकृत्य गुडेन युक् ।

काकाण्डमितमश्रीयात्पुच्छिणी सा भविष्यति ॥

वशिष्ठश्च ।

उत्तमं कर्णिकामूलं पेषयित्वा ततः पिबेत् ।

पायसान्नं समश्रीयात्पुच्छिणी सहसा भवेत् ॥

गीतमोऽपि ।

क्षीरद्राक्षाङ्गुरं शृङ्गा पेषयित्वा पयः पिबेत् ।

दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुखं भवेत् ॥

दैवमदृष्टम् उदरं गर्भः । तत्कृतस्तज्जन्थो दोषो नश्यतीत्यर्थः ।

सुहृत्तोऽपि ।

वटाग्रं निम्बवीजिन गन्धेन पयसा पिबेत् ।

पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषो विमुच्यते ॥

* स यो वृषा नरा नरी दस्योः श्रीभिर्लक्षितौ वपुषोऽसुतः ।

प्रथः ससाधः शिशीते योनी ॥ (१म. १४८मू. २४८मू ।)

अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः ।

महातीर्थं महायोगे महानद्योस्तु सङ्गमे ।

पलाशस्य दलात्स्नानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥

देवराजश्च ।

पलाशदलसाहस्रात्सावित्रेण दलं प्रति ।

अपयेत्सपवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

एवं पुष्टोत्पत्त्यर्थमनेके उपायाः कर्त्तव्याः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
त्यादिश्रुतेः । “पुष्टेण लोकान् जयति पीत्रेषानन्धममृते”
इत्यादिस्मृतेषु ।

अथ प्रकारान्तरेणापि गर्भधारणोपायः कथ्यते ।

तथाच ऋग्विधाने ।

पुष्यं दृष्ट्वा तु या गर्भं न गृह्णीयादयोऽन्विता ।

विष्णुर्योनिः* नेजमेव† योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत् ।

ततोऽभिगमनं कुर्यान्नर्भं धत्ते न संशयः ॥ इति ।

अन्यत्रापि गर्भधारणविधानं पारस्काररूपे ।

सा यदि गर्भं न दधीत तदा सिंघ्नाः‡ ध्वेतपुष्या उपोष्य

पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थ्याः§ स्नातायां निशायामुदपेषं

पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति—

* विष्णुर्योनिमिति सूत्रं १०८ पृष्ठे प्रदक्षितम् ।

† नेजमेव इति सूत्रं ६५ पृष्ठे प्रदक्षितम् ।

‡ कष्टकारिकाया इति जयरामहरिचरी ।

§ चतुर्थेऽङ्गनीति पारस्काररूपे पाठः ।

द्वयमौषधी चायमाणा सहमाना सरस्वती ।
 अस्या अहं वृहत्वाः पुत्रः पितुरिव नाम जघभम् ॥
 इति मन्त्रेषु ।

अथ गर्भरक्षाविधानम् ।

विधानमालायां शिशुरक्षारत्ने ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य मास्याद्ये बलिमाचरेत् ।
 श्वेतवस्त्रं पायसञ्च गन्धं क्षीरं तथा घृतम् ॥
 श्वेतपुष्पं चन्दनञ्च सरत्रश्चाङ्गुलीयकम् ।
 कुम्भे निधाय देयो वै बलिर्धूपैस्तु धूपितः ॥
 दीपैर्नीराजितश्चापि ताम्बूलेन समन्वितः ।
 द्विरस्यसहितं भक्त्या गवां दोहे निधापयेत् ॥

गवां दोहे प्रदोषकाले गोष्ठे देशे वा ।

एच्छेहि भगवन् ब्रह्मन् प्रजाकर्तुः प्रजापते ।
 बलिं परिगृह्णाणमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इति मन्त्रेषु बलिं दद्यात् ।

इति बलिविधानम् ।

अथ औषधानि ।

तत्र आद्ये मासि गर्भवेदनाहरमौषधम् ।
 नारायणीयटीकायामपेक्षितार्थद्योतिन्याम् ॥
 प्रथमे मासि यदि गर्भिण्या गर्भवेदना स्यात्तदा दर्भमूल-

सुशीरं तगरञ्च समभागमुदकेन पिष्ट्वा क्षीरेण सह पाक-
येत् ।

तथाच क्रियाकालोत्तरे ।

यदि स्यात्प्रथमे मासि गर्भिण्या गर्भवेदनम् ।

नीलोत्पलं सनालञ्च शृङ्गाटककशेरुकम् ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इति प्रथमे मासि गर्भपीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये मासि बलिः ।

समुद्दिश्याश्विनौ देवी देवो मन्त्रेण मन्त्रितः ।

दध्यन्नं पायसं लाजाः पिष्ट्वाकं कुसुमानि च ॥

गन्धश्च धूपो दीपश्च वस्त्रेण वेष्टितो घटः ।

हेम्ना युतोऽश्वशालायाः समीपे निक्षिपेद्बलिम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

सुगन्धवस्त्रपुष्पाणि कृष्णा च गिरिकर्णिका ।

नीलोत्पलानि चाभावे ह्युत्पलानां* समाहरेत् ।

गोदोहस्थानमालञ्च निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ॥

तन्मन्त्रस्तु ।

भगवन्तौ प्रभावन्तौ प्रगृह्णीतां बलिं त्विमम् ।

सरूपौ देवभिषजौ रक्षतां गर्भिणीमिमाम् ॥

अथ शीषधम् । द्योतिन्यामेव ।

* ह्युत्पलानामित्यत्र ह्युत्पलानोत्त पाठो युक्तः ।

शालूकमुत्पलं नीलं कशेरुं शृङ्गवेलकम् ।
समांशमुदके पिष्ट्वा क्षीरेणालोष्य तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ तृतीये बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं बलिर्मासे तृतीयके ।
रुद्रानिकादशीद्दिश्य देयो मन्त्रेण मन्त्रितः ॥
घृतमन्त्रञ्च लाजाञ्च ध्वजञ्च श्वेतचन्दनम् ।
श्वेतवस्त्राणि पुष्पाणि श्वेतधूपप्रदीपकम् ॥
श्वेतानि चम्पकान्याशु विप्र शान्तिकाराणि तु ।
एतत्सर्वं समाहृत्य कलशे सन्निधापयेत् ॥
ऐशान्यां दिशि रात्रौ च निक्षिपेत्प्रयतः शुचिः ।
नदीतीरे गवां गोष्ठे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

तस्मिन्नेव यथा ।

महादेवः शिवो रुद्रः शङ्करो नीललोहितः ।
ईशानो विजयो भीमो देवदेवो भवोद्भवः ॥
कपाली शम्भुरीशानो रुद्रैकादशमूर्त्तयः ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ताः प्रष्टहन्तुः* बलिं त्विमम् ।
युष्माकं तेजसा वृद्धा नित्यं रक्षन्तुः† गर्भिणीम् ॥

अथ तृतीये मासि शौषधम् ।

पद्मञ्च चन्दनं तोये तगरं समभागिनम् ।

* प्रष्टहन्तु इत्यत्र प्रष्टहन्ति इति क-पुष्पकं पाठः ।

† रक्षन्तु इत्यत्र रक्षत इति क-पुष्पकं पाठः ।

पूर्व्ववहारिणा पिष्टं क्षीरिणास्त्रोद्य तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ इति ।

अथ चतुर्थे बलिः ।

बलिर्मासे ढ्ढतीयो यः स च प्रोक्तः चतुर्थके ।
देयः प्रयत्नतो विद्वन्नाम कार्या विचारणा ॥

अथ षोडशम् ।

क्षीरञ्च कदलीमूलमुत्पलं वाकलं तथा ।
शालोद्य समभागेन पिबेद्भोगोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

चतुर्थे मासि गर्भिण्या भाले जायेत वेदना ।
उशीरं कदलीमूलं पद्मनालं सशर्करम् ॥
श्रीततोयेन पिष्ट्वा च पिबेत्क्षीरेण संयुतम् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ पञ्चमे बलिः ।

कर्णविपाकसमुच्चये ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं पञ्चमे मासि वै बलिः ।
विनायकं समुद्दिश्य देयः संयतचेतसा ॥
विनायकं गोमयेन कुर्यात्पिष्टेन वा पुनः ।
चतुरस्रे स्थण्डिले च स्थापयेत्तं गणाधिपम् ॥
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पैश्च बलिं तत्पुरतः क्षिपेत् ।
सरितः पुलिने वाथ पर्व्वतायेऽथवा तले ॥

छायाभाश्रित्य वृक्षस्य कस्यचिच्छैलकं विना ।
 तत्र तं सुप्रतिष्ठाप्य गणराजं कृताकृतिम् ॥
 अन्नं पत्रं तथाऽपक्वं मांसं पक्कमपक्ककम् ।
 पायसञ्च मधु द्राक्षा गुडञ्चीरफलानि च ॥
 कदलीफलपिण्डालमधूकानि च मूलकम् ।
 लड्डुका नारिकेलञ्च कन्दमूलानि सर्पिषा ॥
 सर्वधान्यानि लाजाश्च वराहं तिलपिष्टकम् ।
 इक्षुश्च तद्द्रसस्यैव माघ्नी पैथी तथा सुरा ॥
 गौड़ी चैव विशेषेण धूपदीपैस्तथाविधैः ।
 मथाभ्यक्तैः समस्तैश्च पूजयेत्तं गणाधिपम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

पक्कापक्के तु मांसे च मत्स्या अपि विशेषतः ।
 पाटलीसहकाराणां मूलं मधुससुक्कवम् ॥
 अन्येषां पादपानाञ्च विख्यादीनाञ्च मूलकम् ।

अथ आदिशब्देन दशमूलानि याच्नाणि ।

एतत्सर्व्वं समाहृत्य वंशपात्रे मनोरमे ॥

मनोरमे भ्रम्रकादिरचनामण्डिते । स्वापयेदिति शेषः ।

तन्मन्त्रो यथा ।

एकदन्ताम्बिकापुत्रं त्रिनेत्रं गणनायकम् ।
 रक्ताम्बरधरं श्रीमन् रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥
 स्कन्दप्रियं महाबाहो पाशहस्तं नमोऽस्तु ते ।
 प्रगृह्णीष्व बलिहोमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

स्त्रिप्रदायकं मर्त्यमायुषाभिविर्हय ।
 अलक्ष्मीनामकं पापं मम सद्यो विनाशय ॥
 एवं मन्त्रं समुच्चार्य प्रदद्याद्गर्भिणी बलिम् ।
 नमस्कृत्यात्प्रयत्नेन सम्प्रार्थ्य च पृथक् पृथक् ॥

नमस्कारमन्त्रस्तु ।

व ऋतुशुद्ध महावीर्य महाभाग महाबल ।
 गिरसा त्वामहं वन्दे सापत्यां रक्ष मां सदा† ॥
 इत्यनेन बलिं दत्त्वा पठेद्ब्रह्मामनुं पुनः ।
 अयं बलिर्मया देव त्वदर्थं प्रतिपादितः ।
 रक्षेमं शिशुमानन्दरूपं शैलसुतासुत ॥
 इति बलिः ।

अथ औषधम् ।

पञ्चमे मासि गर्भिण्या गर्भं चेद्देदना भवेत् ।
 तन्निवारकमेवाशु भेषजं कथ्यते मया ॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च कोलीचीरं तथैव च ।
 कीसरं पद्मकञ्चैव तोयेनालाद्या तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ।
 येषां कोलीचीरं न सेव्यं तेषामजाचीरं ग्राह्यम् ।
 इत्यौषधं पञ्चमे ।

• बलिं दत्त्वा पठेन्ननुमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सापत्यां रक्ष गर्भिणीमिति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ षष्ठे मासि बलिः ।

वसुमष्टौ समुद्दिश्य बलिर्देवोऽभिमन्त्रितः ।

दृताक्षश्च हरिद्राक्षं खण्डं लाजाञ्च पायसम् ॥

पीतवर्णानि पुष्पाणि तथा नीलोत्पलानि च ।

सकाञ्चनः पूर्णकुम्भः सर्व्वं नद्यास्तटे क्षिपेत् ॥

पूर्णां जलेनेति शेषः ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

प्रभासः पावकः सोमः प्रत्यूषो मारुतोऽनलः ।

धरोऽधर इति ह्येते वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

प्रगृह्णन्तु बलिं चेमं सर्व्वे रक्षन्तु गर्भिणीम् ॥

अथोषधम् ।

षष्ठे ऋहीकोत्पलकेसरं पिबेत् । अन्यञ्च—

अथास्या मासि षष्ठे तु गर्भे भवति वेदना ।

पिप्पलीवीजमूले च सोत्पले च सकेसरे ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरिणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति* ॥

इति षष्ठे औषधम् ।

अथ सप्तमे मासि बलिः ।

पूर्व्ववद्बलिरुद्दिष्टो देवताञ्च च घबमुखः ।

मन्त्रस्तु ।

* वेदना सा च शाम्यति इति ग-पुस्तके पाठः ।

स्कन्द प्रमुख देवेश शिवप्रीतित्रिवर्द्धन ।

प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

बलित्पणस्थानं नदीतटमेव ।

अथ औषधम् ।

: कपित्थमूलं* शालूकं शर्करायुक्तमञ्जना ।

अञ्जसेति शर्करामभागमित्यर्थः ।

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोच्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इत्यौषधं सप्तमे ।

अथ अष्टमे मासि बलिः ।

दुर्गामुद्दिश्य दातव्यो बलिरेवं न सीदति ।

पायसञ्चैव लाजाञ्च द्वणधान्यं तथा घृतम् ॥

अपूपाः कृशराञ्चैव माद्विषं दधि मूलकम् ।

माषाणि यावका सुहाः श्यामाकाः कुसुमानि च ।

नीलोत्पलानि च तथा पूर्णकुम्भः सकाञ्चनः ॥

एतन्निपेन्नदीतीरे मन्त्रेणानेन संयुतम् ॥

गिरौ वा सरितस्तीरे देवस्थाते तद्भागजे ।

राजमार्गे हुमाधस्ताद्बलिमेनं विनिक्षिपेत् ॥

तन्मन्त्रस्तु ।

कात्यायनि महादेवि पूज्येऽनिन्द्ये निशाप्रिये ।

दुर्गे देवि महाकालि सिंहशार्ङ्गलवाङ्गिनि ॥

* कपित्थमूलमित्यत्र कपित्थलकं च इति छ-पुस्तके पाठः ।

धनुःखड्गधरि देवि दुष्टदैत्वविनाशनि ।
 नदीशैलप्रिये देवि कुमारि सुभगे ॥ शुभे ॥
 अष्टहस्ते चतुर्वक्त्रे पिङ्गले शुकनासिके ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 इत्यष्टमे बलिः ।

अथ षोडशम् ।

अष्टमे मासि विज्ञेयं धान्यकं केशरन्तथा ।
 शालूकमुत्पलञ्चैव तथाच गजपिप्पली ।
 निष्काथ्य सितया सन्धं देयं रोगोपशान्तये ॥
 कालोत्तरे तु ।

अथास्यास्त्वष्टमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 पद्मकं गजकण्ठा च धान्यमुत्पलकन्तथा ॥
 शीततीक्ष्णं पिष्ट्वा तु क्षीरिणालोद्य तत्पिबेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥
 इत्योषधम् ।

अथ नवमे मासि बलिः ।

गर्भिण्या गर्भरक्षार्थं मासेऽथ नवमे बलिः ।
 देयः स्यान्मातृकीर्द्वेशे ततः स्वाद्भोग्मीक्षणम् ॥
 दध्योदनञ्च लाजाञ्च मुद्गाञ्च पुनर्दधि ।
 कशरञ्च तथा श्वेतपङ्कजानि च चन्दनम् ॥

शतपत्राणि पुष्पाणि तथाग्यानि शुभानि च ।
धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेभं मया दत्तञ्च मातरः ।

यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥

इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिनं पलाशस्य तु वीजकम् ।

एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥

क्षत्वा तु सोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।

जीर्णाग्ने भक्षितश्चैव हरेद्गर्भव्यां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

पालाशवीजकङ्कलिमूलं स्यात्पौष्करं तथा ॥

सोशीरं सोदकङ्कत्वा जीर्णाग्ने सष्टतं पिबेत्* ॥

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिद्वेषश्च चतुष्यथे कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।

उद्दिश्य नैऋतं देवं बलिर्देयसु मन्त्रितः ॥

* सष्टतं पिबेदित्यत्र भोजयेदष्टतमिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्वान्नं कशरं लाजाः पक्वापक्वफलं तथा ।
 कण्ठागन्धं कण्ठावस्त्रं कण्ठानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्त्रतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः* सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रस्तु कुक्कुटाचार्यमतैः ।

ॐ हूं ह्रां ह्रीं स्वाहा ।

बलिं गृह्णाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्व्विघ्नं कुरु नैर्ऋत्य गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कलौ ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ औषधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूकं तक्षश्चिततण्डुलेन पिष्ट्वा क्षीरेणालोष्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

शर्करोत्पलकञ्चैव मधूकं मुहमेव च ॥

* कुम्भान्तरित्यत्र कुम्भान्ते इति म-पुस्तके पाठः ।

शतपत्राणि पुष्पाणि लथान्यानि शुभानि च ।
धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥
तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेमं मया दत्तञ्च मातरः ।
यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥
इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिनं पलाशस्य तु बीजकम् ।
एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥
कृत्वा तु मोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।
जीर्णाग्ने भक्षितश्चैव हरेर्हर्भव्ययां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भं भवति वेदना ।
पालाशबीजकङ्कलिमूलं स्यात्प्रीष्करं तथा ॥
सोशीरं सोदककृत्वा जीर्णाग्ने सघृतं पिबेत्* ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिद्वेषञ्च चतुष्यये कर्त्तव्यः ।

इत्थौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।
उद्दिश्य नैऋतं देवं बलिर्देयस्तु मन्वितः ॥

* सघृतं पिबेदित्यत्र भोजयेद्घृतमिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्वान्नं क्लृप्तं लाजाः पक्वापक्वफलं तथा ।
 कृष्णगन्धं कृष्णवस्त्रं कृष्णानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्त्रतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः* सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रस्तु कुकुटाचार्यमते ।

ॐ हूं ह्रां क्लीं स्वाहा ।

बलिं गृहाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्व्विघ्नं कुरु नैऋत्यं गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कलौ ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ शौषधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूकं तस्मिन्निगततण्डुलेन पिष्ट्वा स्त्रीरेणालोच्छ
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 शर्करोत्पलकश्चैव मधूकं मुहमेव च ॥

शीतलोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोच्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शुलः प्रशाम्यति ॥

इति दशमे मासि औषधम् ।

अथ एकादशे बलिः ।

यद्यपि दशमे मासि जायत इति श्रुतिवचनाद्दशमे मासि
प्रसवेन एकादशद्वादशमासयोर्गर्भरक्षणानुपपत्तिस्तथापि देवा-
न्मानुषाद्वा प्रतिबन्धाद्दशमे मासि अप्रसवस्तदा एकादशे द्वादशे
वा प्रसवस्तयोः परमावधित्वात् । तदभिप्रायेणेदम् ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासि चैकादशे बलिः ।

वासुदेवं समुद्दिश्य देयो नाच विचारणा ।

पायसापूपपिष्टञ्च गुङ्गलाजास सक्तवः ॥

पिष्टं पिष्टान्नम् ।

श्यामो ध्वजस्तथा धूपः श्यामं वै पुष्पचन्दनम् ।

कुम्भे निधाय श्यामे तु बोधिवृक्षतले* शुभे ॥

वृन्दावने नदीतीरे निक्षिपेद्बलिसुत्तमम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

पाञ्चजन्यप्रभायुक्त कौस्तुभोद्योतिताङ्गक ।

प्रगृह्णीष्व बलिञ्चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इत्येकादशे बलिः ।

औषधन्तु दशमे मासि उक्तमेव ।

क्रियाकालोत्तरे तु ।

* अथत्यतश्चतले, बोधिवृक्षतले इत्यसरोत्तरे ।

पद्मोत्पलं मधूकञ्च तालकेनापि संयुतम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ॥
एवं न पतते गर्भः स च रोगः प्रशाम्यति ।
द्वितीयधमेकादशे ।

अथ द्वादशे मासि बलिः ।

अथास्या द्वादशे मासि पूर्व्ववहलिमाचरेत् ।
औषधन्तु ।
पद्मं शृङ्गाटकञ्चैव उत्पलञ्च सनालकम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ॥
एवं न पतते गर्भो वेदना सा च शाम्यति ।
इति शिशुरक्षारत्रोक्तं द्वादशसु मासेषु गर्भरक्षणविधानम् ।

अथ सुखप्रसवोपायाः ।

विधानमालायाम् ।

उपोदक्यान्* मूलानि तैलयुक्तानि कारयेत् ।
योनिः प्रलेपो दातव्यः सुखप्रसवहेतवे ॥ इति ।
अन्यत्रापि ।

पत्राणि निम्बस्य च सम्पपिथ
त्वक्संयुतां वा तुलसीं रसाक्याम् ।
मूलाप्रधानञ्च कपित्थपत्रं
करञ्जबीजञ्च समस्तमेतत् ॥

*उपोदको पूतिका इति शब्दः कल्पद्रुमः ।

अजापयःसंयुतमेव पथं
 घृतञ्च तैलेन युतं समस्तम् ।
 योनेः प्रलेपं विदधीत तेन
 तन्नापि तस्याः खलु सौख्यसिद्धौ ॥
 गर्भान्तरादर्भक एति सम्यग्-
 हारन्तु योनिर्न करोति दुःखम् ।
 एवं विधानं न करोति जानन्
 स भ्रूणहा नात्र विचार्यमस्ति ॥

तत्र योनिनिपेयनमन्त्रः ।

हृदयवत्युत्तरे पार्श्वे शङ्खिनी* नाम पक्षिणी ।
 तस्या नूपुरशब्देन विशब्धा भव गर्भिणी स्वाहा ॥

अथ जलाभिमन्त्रणम् ।

ॐ ऐं ह्रीं भगवति भगमालिनि चलय चालय भ्रमय
 भ्रामय पुष्यं विकाशय विकाशय स्वाहा । ॐ नमो
 भगवते मकरतेतवे पुष्यधन्वने चूतचालितसकलसुरा-
 सुरचेतनाय युवतिभगवासिनि रते ॐ ह्रीं गर्भं चालय
 चालय स्वाहा । ॐ नमो भगवति पद्मासनस्थे सित-
 हंसममारूढे षट्ठीरूपिणि अभयवरपुस्तककमलधारिणि
 ॐ ह्रीं नमः ।

* शङ्खिनीत्वं श्रेष्ठरीति क-पुस्तके पाठः ।

† चूतैत्वं च दूतेति इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

एभिर्मन्त्रैः सप्तवारमभिमन्त्रितं पात्रस्यमुदकं पाययीत* । एवं कृते सुखेन प्रसवो भवति ।

यहा । प्रमन्दिने इति मन्त्रस्य षाङ्गिरसः कुत्सन्टपिः गर्भस्त्रावो देवता जगती छन्दः सुखप्रसवार्थं जपे विनियोगः ।

ॐ प्रमन्दिनेऽपि तु मदर्शतावचो

यः कृष्णगर्भा निरहृन्मृजिश्चना ।

अवश्यवो वृषचं वषदक्षिचं

मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ (१म, १०१सू, १ऋक् ।)

अनेन मन्त्रेण सप्तकत्वोऽभिमन्त्रितं पानीयं गर्भिणीं पाययेत् । एवञ्च सुखप्रसवो भवति ।

इदमुक्तमृग्विधाने ।

प्रमन्दिन इत्यसूयन्त्यां जपेहर्भप्रमोचनीम् ।

इन्द्रश्च मनसा ध्यायेन्नारी गर्भं विमुञ्चति ॥ इति ।

अन्यञ्च ।

विजिहीष्व वनस्यते तदिदं ष्यावनं स्मृतम् ।

प्रष्यावयितुकामः स्याच्चरावयेत्तदिदं जपन् ॥

द्विषन्तं वा पदाक्रम्य भूमौ जन्तुं समीकृतम् ।

निष्पिषन्निव संग्रामाच्चरावयेन्नात्र संग्रयः ॥

इत्युक्त्वाभिहितम् ।

स्त्रियं गर्भप्रमूढां वा पाययेदनुमन्त्रितम् ।

उदकं ष्यावनेनैव गर्भोऽधश्चरते सुखम् ॥ इति ।

* पाययीत इत्यत्र पायर्थेदिति पाठो युक्तः ।

पाठस्तु । विजिहीष्वेति पञ्चर्षस्य सूक्तशेषस्य आचयेः सप्त-
वभिर्ऋषिः गर्भस्त्रावो देवता अनुष्टुप् छन्दः सुखप्रसवसिद्धार्थं
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः ।

विजिहीष्व वनस्पते योनिः स्रष्टव्या इव ।

श्रुतं मे अग्निनाह्वं सप्तवभिश्च सुशतम् ॥

(५म, ७८सू, ५ऋक् ।)

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवभ्ये ।

आयाभिरग्निना युवं वृषं सञ्च विचाचयः ॥

(५म, ७८सू, ६ऋक् ।)

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्ष्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥

(५म, ७८सू, ७ऋक् ।)

यथा वानो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहापेहि* जरायुणा ॥

(५म, ७८सू, ८ऋक् ।)

दशमासाञ्छयानो कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अन्नतो जीवो जीवत्या अधि ॥

(५म, ३८सू, ९ऋक् ।)

इति पञ्चर्षेण जलमभिमन्त्र्य वा पाययेत् । एवं कृते च सुख-
प्रसवो भवति ।

* सहापेहि इत्यत्र सहावेहीति ऋषीदे पाठः ।

इशमासानुषित्वासी जननीजठरे सुखम् ।
 निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥
 इति पीशाणमन्त्रेणापि जलाभिमन्त्रणं कार्यमिति कश्चित् ।
 पुरुषं हवा भयमादितो इत्याधारण्यकं वृहदारण्यकश्च
 जपेत् ।

इति सुखप्रसवविधानम् ।

अथ जातकर्म्म ।

प्रयोगपारिजाते वशिष्ठः ।
 श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचेलं ज्ञानमाचरेत् ।
 मनुः ।
 प्राङ्गाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म्म विधीयते ॥
 वर्षेनं छेदनम् ।
 हेमाद्री वैजवापः ।
 जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म्म यथाविधि ।
 देवादतीतः कालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥
 कार्ष्णीजिनिः ।
 प्रादुर्भावे पुत्रपुत्रगोर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 स्नात्वानन्तरमात्मीयान् पितॄन् आहनेन तर्पयेत् ॥
 पुत्रप्राप्त्यमन्त्रकं कार्यम् ।
 तृष्यीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु समन्वक इत्युक्तेः ।

इदं रात्रावपि कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि यात्रार्यां शर्व्व्यामपि कारयेत्*

इति व्याख्योक्तेः ।

इदञ्च जननानन्तरमेव कार्यम् । न जातेष्टिवदशौचापगमे ।

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।

स्तनप्राशनतः पूर्व्वं नाभिकर्त्तनतोऽपि वा ॥

इति वैजवापोक्तेः ।

एतेन नैमित्तिकमपि इदं जातेष्टिवदशौचास्ते न कार्यमिति
गम्यते । जाते कुमारे पितृणामामोदात् पुखं तद्वरिति
हारीतीक्तेश्च ।

अत्र श्राद्धमात्रेण हेन्का वा कार्यम् ।

शामश्राद्धेन हेन्का वा पितृणां श्राद्धमाचरेत् ।

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्काञ्च ब्राह्मणेष्वापि ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ।

पुत्रजन्मनि कुर्व्वीत श्राद्धं हेन्कैव बुद्धिमान् ।

यद्दामात्रेण कुर्व्वीत पक्कात्रेण कदाच न ॥

इति स्मृतेश्च ।

इदं जातकर्म जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्युक्तं मितः
श्रायाम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

* अपि कारयेदित्यत्र दत्तनस्यमिति क-पुराणे पाठः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशीचेन शुध्यति ॥

केचित्तु ।

स्यताशीचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
अशीचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तमृताशीचमध्ये चेत् पुत्रजन्म तदा तदशीचाप-
गमे जातकर्म कार्यमित्याहुः ।

स्मृत्यर्थसारे चैवमेवोक्तम्* ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पद्यात्सूतकन्तु विधीयते ।
दुष्टकालेऽपि कुर्वीत जातकर्म यथाविधि ॥

दुष्टकालेऽपि विधानान्नात्र अशीचादिदोषः । अत्र सर्वत्र जात-
कर्मनामकरणादौ कालातिक्रमेण कालान्तरे क्रियमाणे नक्षत्रा-
द्यादरः कार्यः ।

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनन्तगेज्येन्दुसिते तत्कार्यञ्चोत्तरायणे ॥

इति नारदोक्तेः ।

मुख्यालामे विधिज्ञेन विधिसिन्धुः प्रसादजः ।
नक्षत्रतिथिलम्बानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

इति वृहस्पत्युक्तेय ।

नक्षत्राणाञ्च श्रीधरः ।

शुद्धध्रुवचरच्चिप्रभेष्वासुदयेऽपि च ।

गुरौ शक्रे वायु केन्द्रे जातकर्म्म च नाम च ॥

कार्यमिति शेषः ।

शुद्धादिलक्षणमपि तेनैवोक्तम् ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगादाकृषां

क्षिप्रं चाग्निदिनेशपुष्यमनलेन्द्राम्नी तु साधारणम् ।

उभयं पूर्वमघान्तकं शुद्धगति त्वाद्ग्राम्यमैवं चरं

विशुस्वातिशतोद्भुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥

शतोद्भुः शततारका ।

इति जातकर्म्मविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सूतकिधर्म्मविशेषकथनम्* ।

सूतके सूतके चापि सन्ध्याकर्म्मं न सन्धयेत् ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायामविवर्जितान् ॥

प्राणायामान्नसापि नोच्चारयेदित्यर्थः ।

सन्ध्यां ज्ञानं त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्धयेत् ॥

* यद्यपि सूतकिधर्म्माणां २४६ एते प्रदर्शनं कृतं, तथापि ते तथाप्रदर्शितैर्विशेषैः
सह पुनरप्यप्रदर्शिताः, इत्यनेन च संग्रहीतुरीहयो निवर्णः ।

शिवविष्णुर्धनं दीक्षां जपश्चाग्निपरिग्रहम् ।

श्रीतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सभ्यादौ पुलस्त्यः ।

सभ्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन् गच्छेदधो हिजः ॥

होमोऽत्र श्रौतः ।

होमं श्रौते तु कर्त्तव्यं शुष्कान्नेन फलेन वा ।

अकृतं हावयेत्स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ॥

इति कात्यायनवचनात् । अकृतं ग्रीष्मादि, कृताकृतं तण्डुलादि,

हावयेदन्वेनेत्यर्थः ।

सूतके समनुप्राप्ते स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

इति जातूकर्णोक्तेः चरुः स्थालीपाकः श्रवणाकर्मादिष्वेति ।

विघ्नार्त्तश्चर आह ।

वैश्वदेवस्तु अन्येनापि न कार्यः,

“विप्रः स्यात्सूतके नित्यं वैश्वदेवविवर्जित” इति सम्बर्त्तोक्तेः ।

अत्र अध्यातैव सभ्या कार्य्या ।

अध्याता मानसी सभ्या कुशवारिविवर्जिता ।

इति वचनात् ।

पैठीनसिस्तु अत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह ।

सूतके सावित्र्या जलाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं

ध्यायन् दिग्भ्यां नमस्कुर्यादिति ।

सूतके सूतके कुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्यं सूर्ष्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनन्तु न वा कार्य्यमपस्थानं न चैव हि ॥

इति च भारद्वाजः ।

जाबालम् ।

संख्यां पञ्च महायज्ञान्मैत्रिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये ह्यपयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

तन्मध्ये अशौचमध्ये, ह्यपयेत् त्यजेत् । स्मृतिकर्म वैधस्नानादि ।

अत्र च सुहृत्तमप्यप्रयतो न स्यादिति वचनादस्पृश्यस्पर्शनादौ

शौचस्य स्वकृतिसाध्यत्वान्तदर्थं स्नानादिकं कर्त्तव्यं, सूत्रोत्सर्गादि-

निमित्ताशौचे हस्तप्रक्षालनादिवत् । एवं भोजनाश्रितत्वात्

प्राणाहुत्यादिः च कर्त्तव्यम् । एवञ्च कर्माभ्यन्तरे चाप्रायत्ये

शौचसम्पादकतया स्नानादिकं नैमित्तिकाङ्गत्वान्न व्यवधायकम्,

अतएव पूर्वकृतानां न पुनः कारणम् ।

तथाच जाबालः ।

कर्ममध्ये तु यः कश्चिदयदि स्यादशुचिर्नरः ।

स्नात्वा कर्म पुनः कुर्यादन्यथा विफलं भवेत् ॥

यज्ञपार्श्वेऽपि ।

दानं प्रतिग्रहो ह्योमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके विनिवर्त्तते ॥

अशुचिर्देवपितृषिनामानि च न कीर्त्तयेत् ।

इति वचनन्तु विष्णुनामातिरिक्तपरम् ।

न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।

नोच्छ्रिष्टादौ निषेधोऽस्ति विष्णोर्नामनि लुब्धके ॥

इति वचनात् ।

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्कः ।

नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्निति ।

नारदोऽपि ।

अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।

ज्ज्ञात्वा नित्यञ्च निर्वर्त्त्यमानस्याक्रियया तु वै ॥

वाङ्मपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

यदा कामी न चेत्कामी नित्यं पूर्व्ववदाचरेत् ॥

नित्यञ्चाशुचिकर्त्तव्यं प्रेततर्पणादि, कामी ज्ञततादृशसङ्कल्पः ।

अन्यत्रापि ।

अपो देवार्चनविधिः कार्थी दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

अतएव मन्त्रग्रहणदिने तथाविधा प्रतिज्ञा राघवभट्टेन लिखिता ।

यथा ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् ।

न त्वनभ्यर्थं भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ इति ।

अपूजितं शिवे भुङ्क्ता प्रासादादृशतं जपेत् ।

त्रिलोचनमित्यत्र अधोऽजमिति केचित् पठन्ति ।

यत्तु ।

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्तं न तूच्चरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

इति वचनं तन्मूर्च्छोच्चारणशौचपरं मन्त्रभेदपरं वा ।

अन्यत्रापि ।

अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्तपन्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव सदाभ्यसेत् ॥

मरीचिश्च ।

खवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठलणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलीषध्यजिने चैव पक्वापक्के स्वयङ्गहे ।

पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

पक्वं शुष्कान्नं शक्तलाजादि, अपक्वं तण्डुलादि । पण्डेषु चेति

पृथगभिधानास्तेषु अशौचिना दत्तेष्वपि न दोषः ।

मानसमप्यशुचीति मानसोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति
च बोधायनः ।

इति सूतकिधर्मविशेषविधानम् ।

अथ रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

नञ्च सदाचारात्प्राप्तं तदपि शान्तिसूक्तजपपूर्वकं जप्तव्यम् ।

शान्तिसूक्तानि यथा ऋग्विधाने ।

आनीभद्रीयः*मायुष्यं वैश्वदेवं* जपेन्मुनिः ।
मुमूर्षुरपि जघैतद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

तथा ।

स्वस्त्याचेयंः जपेन्नित्यं प्रति प्रातः शुचिर्द्विजः ।
एतत्स्वस्त्ययनं पुण्यं सर्वकल्पापनाशनम् ॥
सुहृदं ज्ञातिनश्चैव गच्छन्तमनुमन्त्रयेत् ।
स्वस्ति पश्यामितिऽ प्रीच्य स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि ।
शम्बतीः वा शम्भु इन्द्राग्नी ॥ इत्येतान्सततं जपेत् ॥

एतत्सूक्तजपफलञ्च तत्रैवोक्तम् ।

न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो न भयं भवेत् । इति ।

तथा ।

आनीभद्रीयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

देवीः षड्भूर्देवतः कृणोत विश्वेदेवास इह वीरयन्त्रम् ।

साहास्यहि प्रजया सा तनूभिर्मारधाम द्विषते सोम राजन् ॥

इत्यादिकम् ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि स्वयम् ।

शंङ्कोमेष सागिरसं गयं च स्वस्त्याचेयं मनसा च ताच्येम् ।

पयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्वस्ति संवापेष्मभयं मी अक्षु ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

स्वस्ति पश्यामनुवरं सूर्याचन्द्रससाविव ।

पुनर्ददता घ्नता जानता सज्जमेमहि ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

शम्बतीः पारयन्त्येते तं पृच्छन्ति वधो युजा ।

अभ्यारं तं समाक्रेतुं य एवेदमिति ब्रवन् ॥ ऋग्वेदपरिशिष्टे ।

शम्भु इन्द्राधिपतां ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

जपेदप्रतिरथं सूक्तं सर्व्वविघ्ननिवारणम् ।

अनूद्येति स्वस्वयनं जपेत् निग्रतन्नतः ॥

इति ग्रान्तिसूक्तानि ।

अथ रात्रिसूक्तं यथा ऋग्विधाने ।

रात्रिं प्रपद्येत सदा शुचिञ्चीर्णन्नतो निशि ।

यं कामयेत* न पुनर्जायेयमिति योनिषु ।

सहस्रकृत्वो मनसा जपेद्वाचीति मानवः ॥

रात्रीत्याद्युक्त्वा फलमभिहितम् ।

रात्रिसूक्तं जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते ।

न योनिं पुनरायाति सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ रात्रिसूक्तानि । तानि च अल्पत्वाद्भिख्यन्ते ।

रात्रीत्यष्टर्चस्य रात्रिसूक्तस्य (१० म, १२७ सू.) सौभरः कुशिक-
ऋषी रात्री देवता गायत्री च्छन्दः रात्रिसूक्तजपे विनियोगः ।

रात्रीव्यख्य दायती पुरुषा देव्यक्षभिः ।

विश्वा अधि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युहतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

निरुखसारमस्तुतोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

सानो अथ यस्या वयं निते यामन्न विद्धमहि ।

वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

यं कालं प्रतिपद्येत इति ग-पुस्तके पाठः, स च छन्दोभङ्गादयुक्तः ।

निशामासो अविजत् निपहन्तो निपक्षिणः ।

निश्वेनासश्चिदर्धिनः ॥ ५ ॥

यावया वृक्यं वृकं यवय स्तेन मूर्ख्ये ।

अधानः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उपमा पेपिशन्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उष ऋणिव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं वृषीष्व दुहितर्दिवः ।

रात्रिस्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

आरात्रिपार्थिवमित्यादिकं परिशिष्टमपि पठनीयम् ।

तच्च यथा ।

आरात्रिपार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि वृहतीवितिष्ठस आत्वेषं वर्त्तते तमः ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।

अशीतिः संत्वष्टा उतो ते सप्तसमतिः ॥

रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥

संवेशनीं संयमनीं यद्वनक्षत्रमालिनीम् ।

प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारमशीमहि ॥

भद्रे पारमशीमहि ॐ नमः । (ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

वेदान्तराध्यायिभिरु स्रस्ववेदे प्रसिद्धानि शान्तिसूक्तारात्रि-
सूक्तानि पठनीयानि न्यायसाम्यात् ।

इति विधानपारिजातं रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

अथ बालसम्बन्धीनि विधानानि ।

स्कान्दे स्कन्दसूर्यसंवादे ।

श्रीसूर्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन बालानां जायते गदः* ।
जातमात्राण्यपत्यानि न पापं परिकुर्वते ॥
आहारशैव निद्रा च रुदितं हास्यमेव च ।
स्वाभाविकमिदं देव कर्म चैषां षडानन ॥
कर्मणस्त्वस्य करणात्कथं पापं प्रजायते ।
पापं विना कथं व्याधिः पीडयत्यखिलाञ्छिशून् ॥
तेषां कर्मफलं किंवा मातापित्रोस्तु कर्मजम् ।

स्कन्द उवाच ।

येन कर्मविपाकेन शिशूनां जायते गदः ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ॥
लङ्कायां रावणो नाम पीलस्थो राक्षसेश्वरः ।
स्वसारस्तस्य वीरस्य दादशासन्महाभयाः ॥
ताभिः कृतं तपो घोरं सर्वलोकभयप्रदम् ।
पीडितं ताभिरखिलं जगत्तीव्रतपोबलात् ॥
रुद्रस्वाराधितस्ताभिस्तपसा तीव्रतजसा ।
प्रसन्नो भूतवान्देवस्ताभ्य एवं वरं ददौ ॥

* गद इत्यत्र व्यथित ग-पुसके पाठः ।

श्रीरुद्र उवाच ।

वरदोऽहं वरार्हाभ्यो युष्मभ्यं रजनीचराः ।
युष्माकं भविता भक्ष्यं प्राणिनां देहसम्भवम्* ॥
वसासृष्ट्वांसमेदोऽस्यिमज्जाशुक्रात्मकं सदा ।
एवमुक्ते महादेवे पुनस्ता जसुरञ्जसा ॥
देहि देवेश भक्ष्यं नो जीवतामेव शङ्कर ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तासां चुकीप परमेश्वरः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

ब्रह्मवंशसमुद्भूतास्तपोवृद्धिपरायणाः ।
तत्कथं ब्रह्मघाताय चेतो वः परिवर्त्तते ॥

राक्षस्य जसुः ।

यदि प्रसन्नो भगवान्ददात्वम्भ्वित्यं शिवः ।
सर्वेषामपि बालानां मेदसा हृत्तिरेव नः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

या स्त्री निशामुखेऽश्नाति बालं सृशति भुञ्जती ।
प्रसूतिसमयेऽभ्यङ्गं न करोति प्रमादतः ॥
नग्ना निद्राति रात्रौ या निष्पन्नसुरता सती ।
तस्या बालं दिनं मासे वर्षे वापि विशपतः ॥
आद्ये तु दिवसे मासे वर्षे वाथ विमोचनी ।
गृह्णातु मत्प्रसादेन ज्वराद्यैर्वेदनाञ्चर्यैः ॥

* अतप्राणसृष्टसम्भवति ख-पुष्पकं पाठः ।

द्वितीये मोहिनी नाम सुनन्दा तु* तृतीयके ।
 चतुर्थे पूतना नाम पञ्चमे द्यासुरी तथा ॥
 षष्ठे तु रेवती नाम बालं गृह्णातु सत्वरम् ।
 सप्तमे शकुनी नाम अष्टमे च पिशाचिका ॥
 देवता पाशिनी नाम गृह्णातु नवमे शिशुम् ।
 महामारी तु दशमे कालिकैकादशे तथा ॥
 द्वादशे भामिनी देवी पीडाकरणतत्परा ।
 पूर्वमेवं कुरुध्वं भोः पीडां बालकविग्रहे ॥
 आत्मनो दिवसे मासे वर्षे वापि पृथक् पृथक् ।
 निमित्ते सति गृह्णीध्वं शुची तु न कदाचन ॥
 युष्मभ्यं बलिदानं ये विधास्यन्ति यथाविधि† ।
 तेषान्तु बालकान् यूयं सन्तुष्टाः परिसुञ्चत ।
 एवं लम्बवराः सर्वाः पीडयन्ति शिशून् हि ताः ॥

अथ दिनमासाब्देवतापीडाशमनविधानम् ।

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे देवी विमोचनी ।
 रुद्रप्रसादादासाद्य रन्ध्रं गृह्णाति बालकान् ॥
 तस्यास्तु जायते पीडा शिशूनां तीव्रवेदना ।
 ज्वरस्तु प्रथमं तावन्नेचरोगस्ततः परम् ॥

* सुनन्दा तु इत्यत्र अनन्दा तु इति ग-पुस्तके पाठः ।

† यथाविधि इत्यत्र अखिलं परमिति क-पुस्तके पाठः ।

न गृह्णाति स्तवं डिम्बो वान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ।
 मुष्टिं बध्नाति वेगेन दन्तान्दन्तैर्दशत्यलम् ॥
 इत्थं प्रजायते पीडा विमोचन्या दिवाकर ।
 तस्याः पूजां प्रवक्ष्यामि बालानां शान्तिकारिणीम् ॥
 करवी* रक्तपुष्पाणि चन्दनं रक्तमुत्तमम् ।
 धूपस्तु शिवनिर्माख्यं सविल्बदलमुत्तमम् ॥
 दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तथा पञ्चैव पोलिकाः ।
 मुष्टिकाः पञ्च विज्ञेया ध्वजाः पञ्च सुपीतकाः ॥
 ताम्बूलवीटिकाः पञ्च पूगीफलसमन्विताः ।
 रक्ततण्डुलभक्तस्तु प्रोक्तः सान्ध्यगुहस्तथा ॥
 शरावे नूतने प्राङ्ग निधेयं सर्वमेव तत् ।
 ततस्तु पुत्तलीङ्गत्वा नद्या उभयतो ऋदा ॥
 निदध्यात्तत्र तां धीमान् पीतवस्त्रपरीवृताम्† ।
 पीतसूत्रोपवीताञ्च पूजयेद्भक्तिमान्तरः ॥
 पूर्वोक्तैरेव सन्ध्याैर्गन्धधूपादिभिर्बुधः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेत्तां समाहितः ॥

मन्त्रस्तु यथा ।

ॐ नमो (भर्गं) भक्तवत्सले विमोचनि स्वाहा ।

असुं मन्त्रं समुच्चार्य सर्वां पूजां प्रकल्पयेत् ।

त्रैषाञ्चिन्मते अन्यस्मिञ्छरावे पुत्तली निधेया । अन्यस्मिन्

* करवी इत्यत्र कर्नोरिति ग-पुस्तके पाठः ।

† परीवृतामित्यत्र चापंत्वाद्दीर्घभावः ।

गन्धादिसम्भार इति । केषाञ्चिन्मते एकस्मिन्नेवेति । एक एव नेता भवति ।

पूजाक्रमस्तु ।

पुत्तलिक्रामादौ शरावे निधाय तत्पुरतः सर्व्वं गन्धादि-
सम्भारं निक्षिप्य तत्रैवोपचारान्निधाय पञ्च पङ्क्तवानेकीकृत्य
बालकाङ्गापामार्ज्जनेन मातरं निःसार्य्य नीराजनं विधाय तत्सर्व्वं
सकम्बलः सशस्त्रो नेता नयेन्मन्त्रमुच्चारयन्निति ।

तथाच ।

जम्बून्मोडुम्बराश्वत्यघटानां पङ्क्तवैस्तथा ।

सर्वाङ्गिभ्यः समुत्सार्य्य पीडनां बालस्य स व्रजेत् ॥

इत्थं रात्रित्रयं कुर्याद्विधानन्तु समाहितः ।

ग्रामादुत्तरतो नित्यं पूर्व्वरात्रे विचक्षणः ॥

तस्मिन् स्थाने जपेन्मन्त्रं बालानां शान्तिहेतवे ।

एवमशान्तिमायाति शिशुपीडा न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तं प्रथमदिनमासाब्देवताविमोचनी-

पीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये विधानम् ।

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।

मोहिनी नाम देव्यत्र कुरुते पीडनं शिशोः ॥

ज्वरं नेत्ररुजं कासं श्वासश्चैव विशिषतः ।

छर्द्दनं गृह्णिणीद्वेषं जनयत्यनिशं शिशोः ॥

तत्र शान्तिविधानञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।

मालतीकुसुमैः पूजा चन्दनं मलयोद्भवम् ॥
 कुङ्कुमं केशरं दिव्यं सकंपूरं विलेपनम् ।
 दिव्यभक्तसमाहारी दशाङ्गं धूपनं तथा ॥
 नैवेद्यं पूर्ववद्देयं तथैव पक्कवक्रिया ।
 पूर्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्सर्वमतन्द्रितः ॥
 सर्वेश्वरी सर्वजनप्रियङ्करी त्राहि जगत्सर्वं ॐ नमो भगवति
 विमोहिनि स्वाहा ।

एवञ्चानेन मन्त्रेण सर्वकृत्वा विधानकम् ।
 रात्रित्रये निधातव्यं पश्चिमे ग्रामतो वहिः ।
 प्रथमे यामिनीयामे कृतं भवति सौख्यदम् ॥
 इति द्वितीये विधानम् ।

अथ तृतीयदिनमासाब्दविधानम् ।

स्तन्द उवाच ।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे ऋणु विधिं रवे ।
 सुनन्दा नाम देव्यत्र बालानां भयदा भवेत् ॥
 अवस्थां कुरुते घोरां सुनन्दा नाम भामिनी ।
 हृद्गोण्छर्दनं खासो ज्वरेण सह जायते ॥
 आकुञ्चयति गात्राणि शिशू रोदित्यहर्निशम् ।
 इत्थं सञ्जायते पीडा सुनन्दाकोपसम्भवा ॥
 तस्याः शान्तिविधानन्तु प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 शतपत्राणि पुष्पाणि चन्दनस्यानुलेपनम् ॥

हरिद्रा कुङ्कुमं नागकेशरं बालकान्वितम् ।
 गन्धार्थं धूपनं दद्याद्गुग्गुलुञ्जातिशोभनम् ॥
 घृताक्तं खदिराङ्गारैः सम्प्रताप्य विरोचन ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 प्रसूतित्रयशालीनामीदनं सर्पिषाचितम् ।
 दीपाश्च पोलिकाः पञ्च तावन्तोः* मुष्टिकाः स्मृताः †
 ध्वजास्तु पञ्च विज्ञेयाः सहिताः पञ्चपक्षवैः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण बलिं सर्व्वं समाहरेत् ॥
 ॐ नमो भगवति सुनन्दे हुं फट् स्वाहा ।
 एवञ्चानेन मन्त्रेण ग्रामात्पूर्व्वं विनिश्चिपेत्† ।
 त्रिरात्रं रजनीपूर्व्वयामे बालोपशान्तये ॥
 एवं कृते विधाने तु व्याधिमात्रं विनश्यति ।
 वर्द्धते दीपवद्बालः शक्नोतिन्दुवच्च सः ॥

इति तृतीये विधानम् ।

अथ चतुर्थदिनमरसाब्दविधानम् ।

स्नान्द उवाच ।

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे चैव विभाकर ।
 पूतना नाम देव्यत्र पीडां प्रकुरुते शिशोः ॥
 सन्तापो जायते पूर्व्वमतिसारस्ततः परम् ।
 मुष्टिवन्धस्तथा कम्पो वारं वारं प्रजायते ॥

* तावन्त इत्यत्र तावन्त्य इत्येव पाठो युक्तः, मुष्टिकाशब्दस्य स्त्रीत्वात् ।

† विनिश्चिपेदित्यत्र बलिं विनिश्चिपेदिति न-पुष्पके पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानां दिवाकर ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 वेष्टयेद्रक्तस्त्रेण कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 धूसुरैः पूजयेत् पुष्पैर्वर्षरीः*पत्रसंयुतैः ॥
 मत्स्यमांसस्य धूपोऽत्र गन्धेनाग्न्येन संयुतः ।
 त्रयो दीपास्त्रिकोणासु साज्यवर्त्तिसमन्विताः ॥
 तिस्रसु पोलिका श्रेयास्तावत्यो मुष्टयस्तथा† ।
 ध्वजास्त्रिस्रः‡ समाख्याता नात्र कार्या विचारणा ॥
 प्रष्टतित्रयमुद्दिष्टं तण्डुलानां प्रभाकर ।
 तद्भक्तं सर्पिषा युक्तं शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेद्य नमस्कृत्वा§ तु पुत्तलीम् ।
 दध्यक्षतसमारोपं विदध्यात्तु समाहितः ॥
 पक्षवैः पञ्चभिर्बालं सर्वाङ्गेषु प्रमार्जयेत् ।

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः पूतने मातर्बलिं पश्य सुशोभने ।
 बालकं मुञ्च योगिन बलिदानिन हर्षिता ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य सर्व्वं बलिमुपाहरेत् ।
 प्रदोषे क्षणनिवृत्ते सप्तसप्ते विधिं शृणु ॥

* वर्ष्वरी चन्द्रशमेदः, वायु इति यत्नं याज्योक्तिः ।

† मुष्टयस्त्रिस्र एव च, मुष्टीनां त्रितयं तथा इति ख-ग-पुष्पकथीः पाठो ।

‡ तिस्र इत्यत्र त्रय इत्येव पाठो युक्तः, विशिष्यस्य पुंस्त्वनैयत्यात् ।

§ नमस्कृत्वेत्यत्र नमस्कृत्वेति युक्तः पाठः ।

दक्षिणां दिशमान्त्रित्य निक्षिपेदग्रामतो वंद्भिः ।
 बलिमेवं कृते सम्यग्बालकः सुखमाप्नुयात् ॥
 इति चतुर्थे विधानम् ।

अथ पञ्चमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथातः पञ्चमे वाङ्गि मासे वर्षे दिवाकर ।
 आसुरी नाम देव्यत्र बालकं बाधते भृशम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि बालानां यत्प्रजायते ।
 ज्वरस्तु प्रथमं पश्चाद्द्रोणो ग्रहक्षीगदः ॥
 सुष्टिबन्धः प्रलापः स्यादुद्देशोऽनशनन्तथा ।
 शिरोरुग्जायतेऽत्यन्तमेतद्द्वै लक्षणं रवे ॥
 तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा पीतसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
 पीतवासो वसानां तां शरावे सन्निवेशयेत् ।
 घृताभ्यङ्गो विधेयोऽत्र हरिद्रालेपनन्तथा ॥
 ततः पूजां प्रकुर्व्वीत कुसुमैः करवीरजैः ।
 जवापुष्पैर्बभ्रुजीवैर्बालकस्य तु चानघ ॥
 चन्दनेनानुलिप्तां तां दिव्यगन्धीपशोभिताम् ।
 राजिकासर्षपैर्धूपो घृताक्तोऽत्र प्रशस्यते ॥
 दीपकाः सप्त विज्ञेया ध्वजास्तावन्त एव च ।
 सुष्टिकाः पोलिकाः सप्त सप्त सौबालिकास्तथा ॥
 नैवेद्याद्यं समुद्दिष्टमोदनं सघृतं हविः ।
 पल्लवैस्तु यथापूर्व्वं कारयेन्मार्जनं शिशोः ।

मन्त्रमेनं समुच्चार्य त्रिवारं प्रतिपूजनम् ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ सुकले सुभगे देवि सर्व्यशत्रुनिवारिणि ।
 कुरु शान्तिं शिशोश्चात्र बलिदानेन राक्षसि ॥
 इत्युच्चार्य क्षिपेत्पूर्व्वं मध्यरात्रे त्रिवासरम् ।
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य ग्रामादुत्तरतो रवे ॥
 इति पञ्चमे विधानम् ।

अथ षष्ठदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ षष्ठे च दिवसे मासे वर्षे दिवाकर ।
 रेवती नाम देव्यत्र शिशुं गृह्णात्यसंशयम् ॥
 आदौ तु जायते पीडा प्रबला शिशुमूर्हनि ।
 ज्वरस्तु मुखशीघोऽपि तृषा समभिजायते ॥
 प्रकम्पन्ति च गात्राणि रुदितश्च पुनः पुनः ।
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु सूर्य्य समाहितः ॥
 पूर्व्ववत्पुतलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
 गङ्गातोयेन संस्त्राप्य शूक्तवस्त्रेण वेष्टिताम् ॥
 शूक्तसूत्रेण संवीतां शूक्तमाल्यामुलेपनाम् ।
 शूक्तधूपोऽत्र निर्दिष्टो विस्वपत्रैः सहानघ ॥
 आज्येनाक्तास्तु विश्वात्मन्दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 तावत्यो मुष्टिका ज्ञेयाः पोलिकाभिः समन्विताः ॥
 प्रसृतित्रयमात्राणां व्रीहीणामोदनं स्मृतम् ।
 दध्ना सह गुडेनाक्तं ताम्बूलञ्च विशेषतः ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रक्षिपेच्च समाहितः ॥

मन्त्रस्तु ।

राक्षसि त्वं महाभागे बालं सुच्य शुभानने ।
क्षेमं कुरु जगत्यस्मिञ्छोभना भव रेवति ॥
इति मन्त्रेण सम्पन्नप्र प्रदोषि* बलिमाहरेत् ।
सम्पार्ज्यं बालकं तच्च सर्वार्ङ्गि पञ्चपङ्कवैः ॥
ग्रामादुत्तरतो देशे रेवत्यै बलिमाहरेत् ।
एवमशान्तिमायाति बालपीडा प्रभाकर ॥
इति षष्ठदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ सप्तमदिनमासाद्द्विधानम् ।

सप्तमे च दिने चैव मासे वर्षे दिवाकर ।
शकुनी नाम देव्यत्र बालं गृह्णाति दारुणा ॥
ज्वरस्तु प्रथमं तावच्छिरोरोगस्ततः परम् ।
प्रक्षापञ्चातिसारः स्याद्दान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ॥
अन्धोर्निमीलनञ्चापि गात्रकम्पोऽपि जायते ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शकुनीप्रीतिवर्षनाम् ॥
रत्नचन्दनलिताङ्गीं पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्कताम् ।
यथाकालोद्भवैः पुष्पैः पूजयेद्दयन्नतः शुचिः ॥
धूपस्तु गुग्गुलुः श्रेयान् दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
पोलिका मुष्टिकाः पञ्च कर्त्तव्यास्तु सुशोभनाः ॥

* प्रदोषे इत्यत्र प्रदोषे इति ग-पुस्तके पाठः ।

नैवेद्यमोदनं सर्पिः प्रसूतित्रयसंस्थितम्* ।
 तण्डुलानां सुरश्रेष्ठ मन्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 ॐ नमः पद्मपत्राक्षि विशालवदने शिवे ।
 संगृह्य बलिमेनं त्वं बालं मुञ्च सुशोभने ॥
 इत्युच्चार्य ततो धीमान् बलिं निशि समाहरेत् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य विधाय पल्लवक्रियाम् ॥
 एवङ्कृते विधाने तु त्रिरात्रं सुरसत्तम ।
 व्याधिसुक्ती भवेद्बालो नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति सप्तमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ अष्टमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथाष्टमे दिने मासे वर्षे देवी पिशाचिका ।
 पीडयत्येव बालन्तु ज्वरच्छर्द्दिललाटजैः ॥
 नेत्रपीडाङ्गसङ्कोचो हृद्द्रोगश्चाभिजायते ।
 शृणु तत्र प्रतीकारं येन तुष्टोत्पिशाचिका ॥
 प्रकुर्याच्च त्रिरात्रन्तु शान्तिं बालार्त्तिहारिणीम् ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 पञ्चामृतैस्तु संस्नाप्य देवीं तां शिशुना सह ।
 चन्दनानुलिमाङ्गीं श्वेतपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥
 ध्वजाः सप्त समाख्यातास्तावत्यः पोलिकाः स्मृताः ।
 मुष्टिकाद्यापि विज्ञेया हरिद्राक्ताः शुभाः स्मृताः ॥

* सङ्घतं प्रसूतं सतमितं ग-पुष्पके पाठः ।

पीतवर्णेन बस्त्रेण सूत्रेणापि सुसंस्कृतः ।
 विजयाचूर्णधूपोऽत्र घृताक्तः सम्प्रकीर्तितः ॥
 दीपान्स्त घृतेनैव पूरयित्वा नियोजयेत् ।
 प्रद्युत्तित्रयभक्तस्य घृताक्तस्य विशेषतः ॥
 नैवेद्यं काण्डपेद्दीमान् देव्यै तस्यै न संशयः ।
 ताम्बूलञ्च सकंपूरं पिशाच्यै तु प्रदापयेत् ॥
 शक्त्या च दक्षिणा तत्र देया तन्नीतये रवे ।
 वस्त्रमापेन मन्त्रेण सर्वमेव विधीयते ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः सर्वभूतेषु शोभने त्वं पिशाचिके ।
 बलिश्चैनसुरीकृत्य त्वरितं मुञ्च बालकम् ॥
 यथा पूर्वं तथा कार्या पञ्चपल्लवसत्क्रिया ।
 निरात्रं रजनौवृत्तौ* पूर्वं ग्रामादृष्टिः क्षिपेत् ।
 एवङ्कृते विधानेऽस्मिन्नोगशान्तिः प्रजायते ॥

इति षष्टमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।
 देवता पाशिनी नाम बालार्तिं कुरुते शृणुम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि समासेन दिवाकर ।
 अवरन्ध्रिर्द्विले पीडा सहोचो नेत्रयोस्तथा ॥

* इमौ इत्यत्र ग्रामे इति ऋ-पुसके पाठः ।

तर्जनीमध्यमायोगमग्राभ्यां कुरुते भृशम् ।
 अन्नत्यागीऽपि सन्तोषो मुखमन्धोऽभिजायते ॥
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि पाशिनोप्रीतये रवे ।
 पूर्व्ववत्पुनस्तीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 शक्यवस्त्रेण संबीतां शक्यसूत्रेण वेष्टिताम् ।
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैश्च मन्दाराद्यैः सुगन्धिभिः ।
 गन्धार्थे घनसारेण युक्तं चन्दनमर्पयेत् ॥

घनसारः कर्पूरः ।

दशाङ्गधूपो धूपोऽत्र ततो दीपान् प्रकल्पयेत् ।
 नव वा सप्त वा पूपाः पोलिका वा नवैव च ॥
 तावत्यो मुष्टिकाश्चैव ध्वजाश्चैव विशेषतः ।
 नवप्रसृतिमानेन तण्डुलीदनमुत्तमम् ॥
 दध्ना क्षीरेण वाभ्यक्तं नैवेद्यं परिकल्पयेत् ।
 ग्रामादह्निर्मध्यरात्रे पश्चिमे प्राग्निपेक्षलिम् ॥
 एतावता विधानेन रोगमुक्तो भवेच्छिशुः ।
 पञ्चानां पञ्चवानाञ्च विदध्यात्पूर्व्ववतिक्रयाम् ॥
 इति नवमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ दशमदिनमासाद्द्विधानम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
 शक्तिरत्न महामारी राक्षसी घोररूपिणी ॥
 सृत्युक्कल्पं ज्वरं शूलं विदधाति दिवानिशम् ।
 विष्टम्भं कुरुतेऽत्यन्तं हिक्काकासमतिचयम् ॥

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 स्नापयेत्करितो वारा चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पुष्यमाख्योपशोभिताम् ॥
 दशाङ्गं धूपने, धूपं महामार्घ्यं प्रकल्पयेत् ।
 दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तावत्यः क्षीरषाष्टिकाः ॥
 मुष्टिकाः पञ्च वै शस्ता ध्वजाः पञ्च सुशोभनाः †
 संस्कृतं सर्पिषा भक्तं तण्डुलानाञ्च पौष्कलम् ॥
 नैवेद्यार्थं न्यसेत्तत्र शरावे सुमनोहरम् ।
 ताम्बूलसहितं भानो दक्षिणासहितन्तथा ॥
 दक्षिणार्थं नवं वस्त्रं रजतं वाथ शक्तितः* ।
 पल्लवैः पञ्चभिर्युक्तां बलिं सञ्चं समर्पयेत् ॥
 मध्यरात्रादवक्षीणं बलिं कुर्याद्दिनत्रयम् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य प्रक्षिपेन्नगरादहिः ।
 स्तोत्रेणानेन मार्त्तण्ड वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

स्तोत्रन्तु ।

ॐ नमो रक्तवर्णाक्षि रक्तपद्मनिभानने ।
 रक्तोष्ठदशने रक्तमहामारी† महाभये ॥
 महाबले महाकाये महाभयनिवारिके ।
 अनेन बलिदानेन तुष्टा भव शुभानने ॥

* वाथ शक्तित इत्यत्र वाद्यशक्तित इति क-पुस्तके पाठः ।

† महामारी इत्यस्य इस्त्राल्मसंघ मुक्तमुपस्थानः ।

व्याधिना पीडितं बालं रक्ष मे परमेश्वरि ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य सर्वं बलिमुपाहरेत् ।
क्षेमाय बालकानां हि नात्र कार्या विचारणा ॥
इति दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।
एकादशे दिने मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
कालिका नाम देव्यत्र तत्पीडा जायते शिशोः ॥
श्वरसु प्रथमं तावद्धृद्रोगस्तदनन्तरम् ।
मुखशोषो महाग्लानिस्ततः स्याच्चित्तविभ्रमः ॥
रोदनं सर्वगात्राणि कम्पन्ते च पुनः पुनः ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ॥
पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
गङ्गातोयेन संस्नाप्य चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
करवीरस्य पुष्पैस्तु पूजयेद्दरीदलैः ।
धूपयेत्पुत्रकेशैश्च सर्पनिर्मोकसर्षपैः ॥
वचालशुनकैश्चैव* छृतयुक्तैः ससर्जकैः ।
दीपैस्तु पञ्चभिः सूर्य्य तैस्तु नीराजयेत्तु ताम् ॥
नैवेद्यं पायसं क्षीरं षष्टिकास्तिलमोदकाः ।
अपूपामुष्टिकाः पौलीः पञ्च पञ्च प्रकल्पयेत् ॥
ध्वजाश्च पञ्च विघ्नेयाः शरावे सर्वमेव तत् ।

* सयुनकैरित्यत्र सयुनफलैरिति क ख-पुस्तकयोः पाठः ।

निवेश्य सकलं देव्यै कालिकायै निवेदयेत् ॥
मन्त्रेषामेन सप्ताश्व वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

मन्त्रो यथा ।

ॐ नमो घोररूपायै विकटे घोरदर्शने ।
त्राहि सर्वजगद्वाप्ति बालं सुखं बलिप्रिये ॥
एवंविधं विधिं कुर्यात्पूर्ववत्पुत्रवक्रियाम् ।
बलिः प्रदोषसमये ग्रामाहृत्क्षिणतो वह्निः ।
निधेयो मन्त्रमुच्चार्य नरेण च सहेतिना ॥

सहेतिना सख्ण्डेनेत्यर्थः ।

इति एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ द्वादशदिनमासाब्दविधानम् ।

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे चैव दिवाकर ।
भामिनी नाम देव्यत्र पीडयत्यनिशं शिशुम् ॥
आदौ ज्वरं प्रकुर्याच्च हृद्रोगन्तदनन्तरम् ।
कासं श्वासमतीसारं प्रलापं जृम्भणन्तथा ॥
कम्पन्ते सर्वगात्राणि तथा जाह्यश्च नेत्रयोः ।
इत्थं नानाप्रकारश्च शिशूनां जायते गदः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकारिणीम् ।
पूर्ववत्पुत्रस्त्रीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
गन्धपुष्पाक्षता धूपा दीपाश्च विविधाः स्मृताः ।
नैवेद्यं विविधञ्चात्र भामिन्यै परिकल्पयेत् ॥
वस्त्रं शस्त्रं ध्वजाः सूत्रमोदनं पयसाचितम् ।

अपूपैः पायसं क्षीरं षष्टिकाभिश्च संयुतम् ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्गन्धा सन्ध्याकाले निशामुखे ।
 ग्रामादुत्तरतो देशे बहिरैव बलिं क्षिपेत् ॥
 इत्थं पञ्चदिनेष्वेव कर्त्तव्यं रोगमुक्तये ।
 मन्त्रेणानेन समाप्तं मन्त्रयेत्सर्व्वतो बलिम् ॥

अथो यथा ।

ॐ बलिं गृह्णाण बालस्य व्याधीन् संहर संहर ।
 पञ्चवक्त्रप्रसादेन प्रसन्ना भव भामिनि ॥
 एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् बालकः क्षेममाप्नुयात् ।
 इत्थं ते कथितं सूर्य्यं शान्तिऋष्युब्धजातकम् ।
 अनुष्ठितेन येन स्याद्बालानां दुःखमोचनम् ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे स्कन्दसूर्य्यसंवादे ब्रह्मयामलसंवादितां
 प्रथमदिनमासाब्दादिद्वादशदिनमासाब्दपर्य्यन्तं
 बालपीडाशमनविधानं समाप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण रावणोक्तं बालपीडाशमनविधानम् ।

दशाननमतं वक्ष्ये बालानां सुखकारकम्* ।

अथ प्रथमे ।

अथास्य प्रथमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति माता नन्दा
 तिस ।

* सुखकारकमित्यत्र उपकारकमिति न-पुलके पाठः ।

तथा गृहीतमात्रस्य शिशोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
ज्वर आलस्यं रुदितं दुर्बलत्वं कर्हिरतिसारो गात्रसङ्कोचोऽरुचि
स्तनपाने एते भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
नद्या उभयतोरतो मृदमानीय पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा पीतवस्त्र
सूत्राभ्यां वेष्टयित्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य प्रसृतगुलस्यौदः
दधिगुडमिश्रितम् पञ्च पोलिकाः दोषहयं ध्वजत्रयं शरावे दत्त्वा
बालं सम्प्रोक्ष्य विजयाधूपेन धूपयित्वा पञ्चपल्लवैः संस्त्राप्य वक्ष्
माणेन मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

ॐ नमो रावणाय मातर्नन्दे बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
स्वाहेति मन्त्रेण बलिमभिमन्त्र्य अपराह्णे प्रदोषसमये वा दिन
त्रयमेव ग्रामादङ्घ्रिः पूर्व्वस्यां दिशि पूर्व्वोक्तं मन्त्रमुच्चारयन् बलि
हरेत् ।

एवं कृते सुखी बालः सम्पद्यते न चान्यथा ।

इति प्रथमे बलिः ।

अथ द्वितीये ।

अथास्य द्वितीये दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुनन्द
नाम माता ।

तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

अरुचिर्कृर्हर्हस्तपादादिसङ्कोचो रोदनमतिसारो दुर्बलत्वम् ।

सुनन्दागृहीतमात्रेण* श्लैतङ्गवति लक्षणम् ।

* मातृण इत्यत्र मात्रस्येति पाठो युक्तः, अन्यत्रापि तथा दर्शनात् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

[पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रादिना संवेष्ट्य स्वस्तिकादशकं
प्रलिख्य तत्र तां निधाय सुगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्व-
लीदनं दधिगुहसन्मिश्रं पञ्च पोलिका दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च
निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं प्रोक्ष्य सुगन्धधूपेन धूपयित्वा—ॐ

रावणाय सुनन्दे मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुञ्च सुञ्च
गृह्णा इति मन्त्रेण अपराह्णे प्रदोषसमये वा उत्तरतो बलिं
रित् ।

एवङ्कृते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति द्वितीये ।

अथ तृतीये ।

अथ तृतीये दिने मासे वर्षे वा पूतना नाम माता गृह्णाति
तलम् ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते स्वरः ।

त्रिसङ्कोचः कण्ठशोषः प्रलापोऽतिसारो रीदनञ्च ।

तया गृहीतमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

एवंवत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
स्वसन्मिततण्डुलीदनं दधिगुहसन्मिश्रं पोलिकापञ्चकं मुष्टिका-
ञ्चकं दीपद्वयं ध्वजत्रयं तिलचूर्णञ्च शरावे निधाय पञ्च-
पल्लवैर्बालाङ्गानि सम्बृज्य सम्प्रोक्ष्य सर्जरसधूपेन* धूपयित्वा च—

* सर्जरसधूपेन इत्यत्र दद्याद्बधूपेनेति न-पुस्तके पाठः ।

ॐ नमो रावणाय पूतने मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुस्र सुस्र
स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमायां दिशि पूर्वोक्ते काले त्रिरात्रं बलिं
हरेत् ।

इति तृतीये ।

अथ चतुर्थे ।

अथास्य चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा सुखमण्डिका नाम
माता बालकं गृह्णाति ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

गात्रसङ्कोचो सुष्टिबन्धः श्वासः कासश्चर्द्दिरितिसारो दुर्बलत्वञ्चेति
लक्षणानि भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेषावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रसृतशुलौदनं दधिगुडयुतं पोलिकाः पञ्च सुष्टिकाः पञ्च दीप-
इयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य दशाङ्गेन धूपेन
धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखमण्डिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण
बालं सुस्र सुस्र स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि पूर्वोक्तकाले
बलिं हरेत् ।

इति चतुर्थे ।

अथ पञ्चमे ।

अथास्य पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति विहासी
नाम माता । तल्लक्षणम्—ज्वरश्चक्षुरोगो गात्रसङ्कोच आहारा-
ग्रहणमतिसारश्चर्द्दी रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेषावेच्छ गन्धादिभिरभ्यर्थं बालं
पञ्चमैः सम्मृज्य किजयाधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय विद्महि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण प्रसोदनं दधिगुडयुतं दश पोलिका ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे
निधाय पश्चिमस्यां* पश्चराचं बलिं हरेत् ।

इति पञ्चमे ।

अथ षष्ठे ।

अथास्य षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति शकुनी
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नानि यथा—ज्वरादिर्हस्तपद-
सङ्घोचोऽतिसारः कासो मुखशोषञ्च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेषावेच्छ गन्धादिभिरभ्यर्थं प्रसृतण्डु-
लोदनं पोलिकादशकं तिलचूर्णं दीपहयं ध्वजत्रयञ्च शरावे
निधाय बालं पञ्चमैर्मार्जयित्वा सुगन्धेन धूपयित्वा—ॐ नमो
रावणाय शकुनि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण पश्चिमदिशि त्रिराचं बलिं हरेत् ।

इति षष्ठे ।

अथ सप्तमे ।

अथास्य सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुखना

* पश्चिमाशान्त्येव भवितुं युक्तं, पश्चिमशब्दस्य अचञ्चनानामत्वात् ।

नाम माता । तदृष्टहीतचिह्नं यथा—श्वरादि पूर्व्ववत्पीतवर्षता च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा गन्धादिना सम्पूज्य गुडमिश्रौदनम्

जालिका घारिकाश्चैव पोलिकाः पूरिकास्तथा ।

साङ्गिका घृतपक्काश्च शरावे सन्निवेशयेत् ॥

ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च । ततो बालं पङ्कवैर्माञ्जयित्वा विजयेन

धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखनानाममातर्बलिं

गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि बलिं

त्रिराचं हरत् ।

इति सप्तमे ।

अथ अष्टमे ।

अथास्याष्टमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति कुलिका नाम माता । तदृष्टहीतचिह्नं पूर्व्ववत् ।

बलिस्तस्या यथा ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेष्ट्य पूजयित्वा श्रोतनं दधिमिश्रं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णम्

श्रीरिकाः पूरिकाश्चैव दीपकद्वयमेव च ।

चतस्रो मुष्टिका एरण्डिका उरिकौदनं गुडमिश्रितं ध्वजत्रयञ्च

शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य पङ्कवैर्माञ्जयित्वा दद्याद्धूपेन धूप-

यित्वा च—ॐ नमो रावणाय कुलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं
मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणदिशि पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

इत्यष्टमे ।

अथ नवमे ।

अथास्य नवमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति आर्जिका
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं ज्वरादि पूर्व्ववत् पीतवर्णता च ।
तस्या बलिर्यथा ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य
ओदनं दधिभिन्त्रं पञ्च पोलिकादिलक्ष्णं सङ्कुलिकाः पर्पटिका-
दीपहयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय बालं सम्प्राज्यं धूपयित्वा च
—ॐ नमो रावणाय आर्जिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च
मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण उत्तरदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति नवमे ।

अथ दशमे ।

अथास्य दशमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति रिवती
नाम माता । तद्गृहीतलक्षणं ज्वरादि पूर्व्ववत् अतिसारः श्लेष्मा
कण्ठशोषो रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्ण-
प्रसृतङ्गुलीदनं दधिगुडमिश्रितं तिलचूर्णं पञ्च पोलिका दश
शर्करा दीपहयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं सम्प्राज्यं
विजयेन धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय रिवति मातर्बलिं

गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि अपराह्णे
सभ्यायां वा बलिं हरिश्चिरात् ।

इति दशमे ।

अथ एकादशे ।

अथास्य एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति
पिच्छलिका नाम माता ।

तया गृहीतमाचस्य ज्वरः शोषश्च जायते ।

रक्तञ्च क्लवते विष्टा मूत्रं शूलञ्च॥ जायते ॥

सीदन्ति सर्वंगावाणि आहारश्च न रोचते ।

अर्द्धदृष्टिः प्रलापश्च रोदनश्च पुनः पुनः ।

पिच्छलिकागृहीतस्य ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

बलि तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्व्ववत् पुनर्लीं कृत्वा पीतवस्त्रेण संवेद्य गन्धादिना सम्पूज्य
पूर्व्वप्रस्थमितीदनं दधिगुडसन्निभं पोलिकाः पूरिका घाटिका-
बटकाः पञ्च पञ्च तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयश्च शरावे निधाय
पञ्चपद्मवैर्बालं सम्भार्यं विजयधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय पिच्छलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण दक्षिणां दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रदेशे वा एकां राशिं
बलिं हरित् ।

इति एकादशे ।

पञ्च द्वादशे ।

अथास्य द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति पिप्पली
नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।
शोषश्च जायते तस्मात्कम्पो वैवर्ष्यमेव च ॥
कुक्षिशूलं प्रजायेत रोदनञ्च पुनः पुनः* ।
जर्बुदृष्टिः प्रलापश्च श्वासश्चैव निरन्तरम् ॥
पिप्पल्याक्रान्तमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।
बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

नद्या उभयकूलतो मृत्तिकामानीय तया पुत्तलिकां कृत्वा पीत-
वस्त्रेषु संवेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रसूदीदनं दधिगुडसन्निभं
पोलिकाः पञ्च तिलचूर्णं घारिकाद्वयं शर्करा विटपपत्रं सुगन्धधूपं
श्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च शरावे निधाय बालं सम्प्रोक्ष्य पञ्च पल्लवै-
र्मार्जयित्वा विजयधूपेन धूपयित्वा च—ॐ नमो रावणाय
पिप्पलि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण
पूर्वस्थां दिशि पूर्वोक्ते काले चिरात् बलिं हरेत् ।

एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् बालरोगः प्रशाम्यति ।

अथशं नाम समेहो रावणस्य वचो यथा ॥

इति विधानमालोक्तं बालस्य प्रथमदिनाद्यवधि द्वादशदिन-
मासाब्दपर्यन्तं शान्तिविधानं समाप्तम् ।

* पुनः पुनरित्यत्र निरन्तरमिति ख-पुस्तके पाठः ।

अथ षष्ठीपूजनविधानम् ।

यथा बालतन्त्रे ।

उत्पन्नस्य तु बालस्य षष्ठे वा पञ्चमे दिने ।

विघ्नेशो जन्मदा षष्ठी देवी जीवन्तिका तथा ॥

प्रदोषे पूजनीयास्तान् गन्धपुष्पादिदानतः* ।

अपूजिताश्च ता देव्यः कुमारं पीडयन्त्यलम् ॥

कुङ्कुमेनाथ गन्धेन कुम्भसंस्थाः† प्रकल्पयेत् ।

पीठे वाञ्छतपुष्पादी पुरुषाः शस्त्रहस्तकाः ॥

स्त्रियश्च पानं कुर्वन्त्यो जागृद्युस्तां निशां पराम् ।

गृहं धूपाम्निदीपैश्च संयुतं कारयेत्ततः ॥

सर्षपान् चूर्णितो दद्याद्दलितैश्च पुष्कलः ।

विप्रेभ्यश्चैव ताम्बूलं दक्षिणादिकमर्पयेत् ॥

तत्रादौ सविनायकगौर्यादिमातृकापूजां विधाय

आवाह्यं पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ।

देवीं षष्ठीं गिरिं मन्यानमन्दरं मन्यानमन्दरोऽसीति मन्त्र-
सिद्धात् ।

* अथ अमीचमये दीवाभावः ।

अमीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंलात्कारिणी इतिः पूर्वोक्तोपादिशब्धति ॥

इति वचनात् । अथ पुत्रजन्मेति वचनात् पितुरमीचाभावः । इति ज्ञानतन्त्रम् ।

† कुम्भसंस्था इत्यत्र कुम्भसंस्था इति ग-पुसके पाठः ।

मातरो यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ॥

ततः ।

ॐ आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीतिविश्रुते ।

शक्तिभिः सह बालं मे रक्ष जागरवासरे ॥

ति मन्त्रेण षष्ठीं देवीमावाह—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

ति मन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

हिरण्यवस्त्रशय्यादि यथावित्तं प्रदापयेत् ।

इति कृत्वा ततो देवीं षष्ठीं सम्प्रार्थयेन्नरः ।

मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन सर्वारिष्टनिवृत्तये ॥

मन्त्रस्तु ।

गौरीपुत्री यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ।

तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्षतां नमः ॥

इति मन्त्रेण तां देवीं विष्णेशादीन् प्रथम्य च ॥

अन्वेऽपि प्रायेणानन्वाः सन्ति, ते च यथा—

सन्तोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

प्रसादात्तव विष्णोश्च चिरं जीवतु मे प्रियः ॥

(एतशीक्षावर्षेणः परपठे द्रष्टव्यः ।)

गीतवादित्रनिर्घोषैस्तां रात्रिं जागृत्यामरः ॥

एवं विधानं यः कुर्यात् षष्ठीप्रीत्यै नरोत्तमः ।

चिरायुर्भविता तस्य शिशुर्नात्र विचारणा ॥

इति बालतन्त्रीकं षष्ठीपूजनविधानं समाप्तम् ।

प्रयोगपारिजाते तु व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

तथा ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिधाशीचं न कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥

दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठसप्तमयोरपि ।

बलिदानन्तु दशमे ह्यत्र स्थानं प्रहस्यते ॥

मार्कण्डेयश्च ।

रक्षणीया तथा षष्ठीनिशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्यमत्र दानं तथा बलिः ॥

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्याश्चैव सूतके ॥ इति

जननी सर्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।

नारायणोत्तरूपेण बालं नै रक्ष सर्वदा ॥

सूतप्रेतपिशाचिभ्यो षाकित्रीबीजिनीषु च ।

मातेषु रक्ष बालं नै चापदे पद्मिषु च ॥

सूतिकागृहस्थाप्यानि द्रव्याणि यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
 अन्यम्बुपशुभृत्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे ।
 प्रदीपशस्त्रमुषलभूतिसर्षपवर्जिते ॥
 अशुप्रविश्य जातन्तु अपहृत्यात्मसम्भवम् ।
 क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजति हिज ॥
 स्र जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।
 तस्याः संरक्षणं कार्यं यन्नतः सूतिकागृहे ॥
 शुद्धागः यूपोऽपि तस्मैव उपस्थितत्वात् ।

इति प्रयोगपरिजातोक्तं षष्ठीपूजनविधानम् ।

अथ सूतिकास्नानम् ।

यथा ज्योतिःशस्त्रे ।

करेन्द्रयाभ्यानिक्षपासवाग्य-
 मैत्रेन्दवाग्निभ्रुवमेऽङ्घ्रिः पुंसाम् ।
 तिथावरित्ते शुभमाम्नन्ति ।
 प्रसूतिकास्नानविधिं सुनीन्द्राः ॥

करो हस्ताः इन्द्रो ज्येष्ठा अनिलः स्वाती मैत्रमशुशाधा अन्यं
 रेवती ॥

इति सूतिकास्नानम् ।

अथ नामकरणम् ।

वृहस्पतिः ।

द्वादशे दशमे चापि जन्मतो दिवसे शुभे ।

षोडशे विंशतौ चैव द्वाविंशे* वर्षतः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अह्न्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणेऽपि ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां मासि केचन ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्धे मनीषिणः ॥

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करो-
तीति ।

दशम्यामुत्थाप्य एकादशेऽङ्गि नाम कुर्यादिति तद्वाख्यानम्,
अशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुक्तेः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरण-
मिति ।

व्युष्टे अतीति ।

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

* द्वाविंशे इत्यत्र द्वाविंशे इति क-पुस्तके पाठः ।

अमासंक्रान्तिविघ्नादीं प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् ।
गर्भाधानादिकर्माणि शुभे काले समाचरेत् ॥

श्रीधरः ।

मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्नातीधनिष्ठाशुत-
प्राजेशाश्विनशाङ्गपौष्पादिनक्त्युत्थेषु राशौ स्थिरे ।
किद्रां पञ्चदशौ विहाय नवमीं शुभेऽष्टमे भार्गव-
न्नाचार्यामृतपादभागदिवसे नामानि कुर्याच्छिशोः ॥*

मनुः ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादश्वान्तं क्षत्रियस्य तु ।
वैश्ये गुप्तसमायुक्तं शूद्रस्य प्रैथसंयुतम् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतशक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
योगीशः पुण्डरीकाक्षो भासनामान्यनुक्रमात् ॥
तसोऽत्र मार्गशीर्षादिः । तथा शिष्टाचारदर्शनात् ।
तन्नासनाम प्रथमं दद्यात्सम्बुध्य चैव हि ।
देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥
सर्वापगानां पुण्यानां चिह्नार्थं योषितां नृणाम् ।

* ध्रुवशुद्धचरने वाजिहस्तासमेते चक्षुमुदयनक्षेत्रे ससु केन्द्रस्थितेपु ।
दिग्वाविश्वमतां तत्पुष्पाचारतो वा समदिग्वाविश्वीमे नाम कर्त्याप्रशक्तम् ॥
इति च होपिकायाम् ।

काव्यानाञ्च कवीनाञ्च पञ्चादीनाञ्च सर्व्वशः ।

राजप्रसादवस्तूनां नष्टमकार्थं विशिष्यते ॥

नाञ्चत्रमपि नाम कार्थ्यम् । अभिवादनीयञ्च समीचेत तन्नाता-
पितरौ विद्यालाम्बोपनयनादित्वाश्चलायनसूत्रात् । तच्च नक्षत्र-
पादाद्यक्षरं कुर्यादिति परिशिष्टे । स्वाभीष्टं व्यावहारिकं नाम
कुर्यादिति तन्मन्त्रकारः ।

काव्यायनसूत्रे ।

ह्यक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं क्तं
कुर्याच्च तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितं शर्धं
ब्राह्मणस्य वर्धं क्षत्रियस्य गुप्तं वैश्यस्य दासं शूद्रस्य इति ।
दीर्घं द्विमात्रम् अभिनिष्ठानो विसर्गः क्तं क्तदन्तं यथा विश्वेश्वर
इत्यादि । अयुजाक्षरमयुग्माक्षरं यथा यशोदा इत्यादि, अयुग्दान्तं
स्त्रीणामिति गोभिलोक्तेः ।

मनुः ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मष्टार्थं मनोहरम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

बालनामकरणं स्थिरलग्ने

केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये ।

ब्राह्मणस्यसमधिष्ठितपापे

जीवशुक्रशशिसौम्यदिनेषु ॥

इति च नारायणपद्धतौ ।

इति नामकरणविधानं समाप्तम् ।

अन्यस्थानि विधानानि मया सङ्घितानि च ।
 परोपल्लव्यै विश्वामे तेन प्रीषातु सर्व्वदः ॥
 विधानपारिजातेऽस्मिन् पञ्चस्तवकसंयुतेः* ।
 समाप्तिमागात्† प्रथमो गुच्छो विश्वोरनुग्रहात् ॥
 अम्बा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
 तेनानन्तेन रचितः प्रथमः स्तवको गतः ॥

इति श्रीमत्परमवैदिकनागदेवभट्टसूनुना सकलविद्वज्जन-
 क्कपापात्रभूर्तेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते
 विधानपारिजाताभिधे निबन्धे
 प्रथमः स्तवकः समाप्तः ।

* दशाष्टस्तवकान्विते इति ग-पुस्तके पाठः ।

† समाप्त एव इति क-पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयः स्तवकः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ दुष्टनक्षत्रादिजननशान्तिविधानानि प्रीच्यन्ते ।
तानि च जननाशौचोत्तरकाल एव कर्त्तव्यानि सङ्गतिकत्वात्* ।
जन्मतो द्वादशगृहे वा इत्यादि वक्ष्यमाणवचननिचयात् शुचि-
कर्त्तृकत्वाच्च ।

अथ नक्षत्रदेवताः कथ्यन्ते ।

यथा रत्नमालायाम् ।

भेशा दस्ययमाग्निधातृशशिनः शर्वीऽदितिर्वाक्पतिः

कद्रूजः पितरो भगोऽर्थ्यमरवी लव्हा ह्यो मारुतः ।

द्रुद्राग्नी त्वथ मित्र इन्द्रनिर्ऋती तोयश्च विश्वे विधि-

र्गोविन्दो वसवोऽम्बुपाजचरणाहिब्रह्मपूषाभिधाः ॥ इति ।

भानामीशा नक्षत्राणामधिदेवताः अश्विनमादयः अश्विन्यादि-
क्रमेण बोद्धव्यास्ते च अष्टाविंशतिसंख्याकाः अभिजितोऽपि
नक्षत्रमध्ये परिगणितत्वात् । एतानि जनननिमित्तशान्ति-
विधानानि नामकरणपूर्वम् कर्त्तव्यानि नैमित्तिकत्वात् ।

दुष्टनक्षत्रजातानां शान्तिं कृत्वा विधानतः ।

द्वादशैकादशे वाङ्गि नाम कुर्त्यात्ततः परम् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च शान्तिविधानात्परं नामकरणमिति केचित् ।
द्वादशैकादशे इत्यत्र सन्धिरार्थः । यदा तु बहुनिमित्तसम्पात-
स्तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायेन सर्वाण्येव नैमित्तिक-

* सङ्गतिकत्वादिष्वप्यसङ्गतत्वादिति पाठो युक्तः ।

कानि कार्याणि । यथा अमावास्यायां ज्येष्ठानक्षत्रे व्यतीपातादौ
जातस्य अमावास्यादिशान्तिः क्रियते तत्र क्रमस्त्वैच्छिकः । यद्वा
तन्त्रेणैव कार्याणि कर्त्तादीनामेकत्वात् । कुमार्था अपि एतत्
कार्यं न्यायसाम्यात्, सुतः सुता वेत्यादिवक्ष्यमाणवचनाच्च ।

तत्र तावत् सर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वाद्गोमुखजननशान्ति-
विधानमादावभिधीयते ।

तथाच प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन् ।

सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरर्णवे ॥

पितृरिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तद्दोषोपशान्तये ॥

पूषाम्निर्गुरी सर्पं भवाच्चित्रेन्द्रमूलमे ।

एषु ऋषेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥

पूषा रेवती अश्विनी प्रसिद्धा गुरुः पुष्यः सर्पः अश्लेषा भवा प्रसिद्धा
चित्रा च इन्द्रो ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धम् । एषु ऋषेषु जातस्येत्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तत्र इतिकसंख्यतामाह ।

जन्मर्क्षे वा त्रिजन्मर्क्षे शुभे वारे शुभे दिने ।

कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्वं गृह्णालङ्कारपूर्वकम् ॥

गोमयेनोपलिप्याथ गृहस्त्रेशानभागके ।

पङ्कजं कर्षिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ॥

श्वेतवर्णकै रजोभिस्तण्डुलादिपिटैरित्यर्थः ।

व्रीहींस्तत्र विनिश्चिष्य यथाविस्तानुसारतः ।
 नवशूर्पन्तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥
 स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 प्राङ्मुखं तमवाक्पादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥
 गोमुखं दर्शयित्वाथ पुनर्जातन्तु गोमुखात् ।
 विष्णुर्योनिमितिसूक्तेन* गव्येन स्रपयेच्छिशुम् ॥
 गवामङ्गेषु मन्त्रेण† गवामङ्गेषु संसृष्टेत् ।
 विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण‡ गोप्रसूतन्तु बालकम् ॥
 आचार्यस्तु समादाय पञ्चाभात्रे ददेत्तदा ।
 माता जघन्यभागस्या शिशुमानीय तन्मुखात् ॥
 ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ।
 वस्त्रे स्थाप्य पितास्थाय पुत्रस्य मुखमीचयेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिश्च संयुतम् ।
 आपोद्दिष्टादिभिर्मन्त्रैः§ रभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ॥
 मूर्ध्नि चाघ्राय तं पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ।
 अङ्गादङ्गात्सश्वसि हृदयादभिजायसे ॥

* १०८ पृष्ठे प्रदक्षिणम् ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्यानस्यान्धवं मे स्वादिह लोके परत्र च ॥ अग्नेदित्रज्ञसर्षपि ।

‡ विष्णोः श्रेष्ठेन कपेच अस्यां नार्यां गवीन्वाम् ।

पुमांसं पुत्रमाधिदि दशमी मासि नृत्तवे स्वाहा ॥ अग्नेदित्रज्ञसर्षपि ।

§ ५८ पृष्ठे प्रदक्षिणैः ।

धाम्न वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।
 मूर्धनि त्रिरवघ्नाय तं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥
 पुण्याहं वाचयेत्सवाहाङ्गणैर्वेदपारगैः ।
 दरिद्रायाश्च विप्राय तं गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥
 मोवस्त्रस्त्रर्षधान्यानि दद्यादर्कादितः क्रमात् ।
 यथाशक्ति धनं दद्याद्वाङ्गणेभ्यस्तदा पिता ॥
 अर्कादितः सूर्यादिग्रहेभ्य इत्यर्थः ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्त्रशाखोक्तमार्कतः ।
 उल्लेखनादिकङ्कत्वा चान्यभागान्तमाहरेत् ॥
 होमस्येशानदिग्भागे धान्योपरि घटं शुभम् ।
 पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥
 क्षीरद्वुमकषायांस पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ।
 क्षीरद्वुमकषायाः पञ्चपल्लवाः पञ्चत्वच इत्यर्थः ।
 वस्त्रयुग्मेन संकाय गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥
 यत इन्द्रादिभिर्मन्त्रैः कुक्षं सृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ।
 दधिमध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥

यत इन्द्र भवामहे ततो नो चभवं ज्ञधि ।

मधवन्धधि तव तन्न ऊगिभिर्विधिषो विचको जहि ॥

(ऽम. ६१५. १२३३३ ।)

आपोद्दिष्टेति तिस्रभिःरप्सु मे सोमं इत्यथ ।

तद्विष्णोः परमं पदम् अक्षीभ्यां तेऽथ सूक्ततः३ ॥

ऋग्भिराभिः प्रत्यृचञ्च अष्टाविंशतिसंख्यया ।

अशक्तषाष्टसंख्यं वा दधिमध्वान्यसंयुतम् ॥

आदित्यादिप्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

मन्त्राञ्च विष्णुर्योनिमित्त्वादय ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । दधिमध्वान्य-

युक्तेनेति । अत्र भावे ऋप्रत्ययः तथाच दधिमध्वान्यमेकीकृत्य

होमयेदित्यर्थः । अध्याहारस्यान्याय्यत्वात् । अन्यत् स्पष्टम् ।

इति विधानपारिजाते गोमुखप्रसवशान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

उक्ते काले अस्य असुकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वारा

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं

सम्पूज्य चाचार्यं वृणुयात् । तत आचार्यः पूषाश्विनोरित्या-

दिषु नक्षत्रेषु जातस्य गोजननङ्कत्वा—

जन्मर्चे वा त्रिजन्मर्चे शुभे वारे शुभे दिने ।

कृत्वाभ्यङ्गादिकां सर्व्वं गृह्णालङ्कारपूर्व्वकम् ।

गोमयेनोपलिप्याथ गृह्णस्येशानभागके ॥

* १० पृष्ठे प्रदक्षिणाभिः ।

† अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्निर्विन्नामि मेषजा ।

अग्निं च विश्वस्युतमापञ्च विश्वमेषजीः ॥

(१म. ११५. १० पृष्ठम् ।)

‡ सूक्तनिर्दं ५५ पृष्ठे प्रदक्षिणम् ।

पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्षकैः ।

व्रीह्यींस्तत्र विनिक्षिप्येति ॥

ऋग्वेदानभागस्यपङ्कजमध्ये यथाशक्ति व्रीह्यीन् निक्षिप्य तेषु शूर्पे
निधाय शूर्पे रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान् विकीर्य शूर्पे प्राप्सुखं
शिशुं निधाय रक्तसूत्रेण शूर्पे वेष्टयित्वा शिशुसमीपे गोमुख-
मानीय प्रसवं भावयित्वा विष्णोर्नुकमिति सूक्तेन* मिलितेन
पञ्चगव्येन शिशुं स्नापयित्वा—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्घाता गर्भं दधातु ते ॥

(१०म, १८४सू, १ऋक् ।)

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजा ॥

(१०म, १८४सू, २ऋक् ।)

हिरण्ययी अरणी यं निर्मथतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥

(१०म, १८४सू, ३ऋक् ।)

नेजनेष परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् स्वाहा ॥

यथेयं पृथिवी मञ्जुत्ताना गर्भमादधे ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णुर्योनिमिति षष्ठां त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
पञ्चगव्येन शिशोरभिषेके विनियोगः । इति एभिर्वेदिकैर्मन्त्रैः

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

गावो मे चाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

इति पीराणमन्वाभ्याञ्च अभिषेकः कार्यः ।

विष्णोः श्रेष्ठेनेत्यस्य त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
मात्रे शिशुदाने विनियोगः ।

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

ततो माता बालं पित्रे दद्यात् । तत आचार्यो बालं पित्रा
मात्रे प्रदापयेत् । वस्त्रे संस्थाप्य तं पिता तन्मुखमीषयेत् ।
पञ्चगव्येन बालमभिषिञ्चेत् ।

आपो हि ष्ठा इति ढचस्य सिन्धुहीप ऋषिरापो देवता
गायत्री छन्दः शिशोरभिषेके विनियोगः ।

आपो हि ष्ठा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

ततः पिता अङ्गादङ्गादिति सौत्रमन्त्रस्य हिरण्यगर्भं ऋषिर्धाता
देवता अनुष्टुप् छन्दः शिशुमूर्हन्यवघ्नाणे विनियोगः ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

नम मन्त्रेण त्रिरवघ्नाय मादृहस्ते दत्त्वा अस्य गोसुखप्रसवाख्य-
कर्मैश्चः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्त्वा तान् तदाचयित्वा गा-
माचार्याय दत्त्वा ग्रहप्रीत्यर्थं प्रत्येकं गोवस्त्रस्वर्षधान्यानि दत्त्वा
पञ्चाशक्ति भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ।

तत आचार्योऽग्निं ग्रहांश्च प्रतिष्ठाय अन्वाधानं कुर्यात् ।
तत्र प्रधानं विष्णुं सकृत् यस्मिन्महणम् अष्टाविंशतिसंख्यया वा
द्विधिमध्याज्यद्रव्येण नवग्रहांश्याज्यद्रव्येण यस्मिन् शेषेण स्त्रिष्टकत-
मित्याज्यभागान्तं कृत्वा अग्नेरीशान्यां कुम्भमेकं संस्थाप्य तत्र
पञ्चगव्यं तिलान् ग्रीहीन् चीरद्रुमकषायान् पञ्च रत्नानि च
किञ्चिद्य वस्त्रयुग्मेन सञ्चय्य पूर्णपात्रोपरि तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
विष्णुप्रतिमां तत्त्वा यामीति* वरुणप्रतिमाञ्चाभ्यर्च्य कुम्भं स्पृष्ट्वा
वस्त्रमाणसन्धान् जपेत् ।

यत इन्द्रेति षष्ठां कण्वपुत्र ऋषिः इन्द्रो वार्हतो देवते
प्रनाथं हृन्दः जपे विनियोगः ।

ॐ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवच्छग्धि तव तन्न जतिभिर्विद्विषो विमृधो जहि ॥

(ऽम, ६१८, १३८८क ।)

* तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्गन्धं पूर्वोच्यते ।

येना यतिभ्यो भगवे धने द्विते येन प्रस्तुतमाविध ॥

(ऽम. ११. ८८८क.)

त्वं हि राधस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधतः ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो ह्वामहे ॥

(८म, ६१सू, १४ऋक् ।)

इन्द्रः स्यद्धुत वृत्रहा परस्या नो वरेण्यः ।

स नो रविषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात् पातु नः पुरः ॥

(८म, ६१सू, १५ऋक् ।)

त्वन्नः पश्चादधरादुत्तरात् पुर इन्द्र निपाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत् कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥

(८म, ६१सू, १६ऋक् ।)

अद्याद्या श्वः श्व इन्द्र चास्व परे च नः ।

विश्वं च नो जरितृन् सत्यते अहा दिवा नक्तञ्च रक्षिषः ॥

(८म, ६१सू, १७ऋक् ।)

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः सन्निहो वीर्य्याय कम् ।

उभा ते बाह्व हृषणा शतक्रतो नि या वष्यं मिमिषतुः ॥

(८म, ६१सू, १८ऋक् ।)

एतैर्मन्त्रैः कलशमभिमन्त्रयेत् ।

ततो मिलितदधिमध्वाण्यैर्हीमं जुष्यात् । तत्र मन्त्राः—

आपो हि छेति तिसृणां सिन्धुद्वीप आम्बरीष ऋषी आपो
देवता गायत्री छन्दः होमे विनियोगः ।

आपो हि छ्वा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गसाम वः । ३ ।

अप्सु मे इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरापो देवतानुष्टुप् छन्दः होमे
नियोगः ।

ॐ अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वादि भेषजा ।

अग्निं विश्वशम्भुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक् ।)

अदभ्य इदं न मम ।

तद्विष्णोरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता गायत्री छन्दः
होमे विनियोगः ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (१म, २३सू, २ऋक् ।)

विष्णवे इदं न मम ।

अक्षीभ्यां ते इति षष्ठां विवृष्टा ऋषिर्यज्ञाहा देवतानुष्टुप्
छन्दः होमे विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां ह्रुवुकादधि ।

यज्ञं शीर्षस्थं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, १ऋक् ।)

श्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कौकसाभ्यो अनूक्त्वात् ।

यज्ञं दोषस्थमस्राभ्यां बाहुभ्यां विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, २ऋक् ।)

आन्धेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यज्ञं मतस्त्राभ्यां यज्ञः प्राग्भिभ्यो विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ३ऋक् ।)

जहभ्यां ते अष्टीवज्रां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यस्मिन् श्रीणिभ्यां भासदाङ्गसो विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ४ऋक् ।)

मेहनाहनं करणाक्षीमभ्यस्ती नखेभ्यः ।

यस्मिन् सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ५ऋक् ।)

अङ्गादङ्गाङ्गोङ्गो लोङ्गो जातं पर्वणि पर्वणि ।

यस्मिन् सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ६ऋक् ।)

यस्मिन् हृणे इदं न मम ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

ग्रहाणाञ्च होमं दधिमध्वान्यसंयुतं कुर्यादित्यन्वयः । ततः

स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । तत आचार्य्यादिभ्यो दक्षिणां

दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति गर्गीक्षं गोमुखप्रसवविधानं समाप्तम् ।

अथ कृष्णचतुर्दशीशान्तिविधानम् ।

मन्दरस्थं सुखासीनं गगं मुनिवरं शुभम् ।

नमस्कृत्याथ पप्रच्छ शौनको मुनिसत्तमः ॥

शान्तिकर्माणि सर्वाणि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

जननस्य फलं तस्यां कौटुम्भं मुनिपुङ्गव ॥

गर्ग उवाच

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूतेः षड्विधं फलम् ।

चतुर्दशौ च षड्भागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥

इशघटिकात्मक एको भागस्तत्र आद्यो भागः शुभः ।

द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरन्तथा ।

चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशकः ॥

षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥

आचार्यं वरयेद्दीमान् पुत्रदारसमन्वितः ।

स्वकर्मानिरतं शान्तं त्रिविधं वेदपारगम् ॥

सर्वीलङ्कारसंयुक्तं सर्वलक्षणसमन्वितम् ।

ब्रह्माण्डमृत्विजश्चैव स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥

रुद्रोऽधिदेवता तस्याः कर्षमानसुवर्षतः ।

तदर्वाङ्गेन वा कुर्याद्विद्वत्तथाविवर्जितः ।

प्रतिमां कारयेच्छशोः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥

अधिदेवता प्रधानदेवतेत्यर्थः ।

वृषभे च समासीनं करदाभयपाणिनम् ।

शुक्लस्फटिकसङ्काशं श्वेतमात्मास्वरान्वितम् ।

त्रैयम्बजेन मन्त्रेण च पूजां कुर्याद्विधानतः ॥

अभयेन पश्यते इत्यभयपाणी तम् ।

स्वापयेच्चतुरः कुम्भाञ्चतुर्दशु यथाक्रमम् ।

पुण्यतीर्थजलोपेतान् धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 एवञ्च पञ्च कलसाः स्थाप्याः पञ्चामृतचिताः ॥
 पञ्चामृतञ्च रत्नानि पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवान् ।
 पञ्चधान्यं* सुवर्णञ्च तत्तन्मन्त्रैर्विनिक्षिपेत् ॥
 शतौषधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ।
 सुरभीणि च पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥
 सर्व्वं समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आवाह्यं वारुणैर्मन्त्रैरेनेन च विधानतः ।
 इमं मे वरुणेत्यनया† तस्त्रायामीत्यृचा‡ तथा ॥
 त्वं नो अग्ने इत्यनया§ स त्वं न इति मन्त्रतः§ ।
 आग्नेयकालसानारभ्य॥ पूजां शुभ्याद्व्ययाह्नमात् ॥
 पूजा तु वरुणस्यैव मन्त्रलिङ्गात्प्रतीयते ।
 आनी भद्राश्च सूक्तेन॥ भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्## ॥

* समधान्यमिति न-पुस्तके पाठः ।

† ७४ पृष्ठे मदर्शितया ।

‡ ६८ पृष्ठे मदर्शितया ।

§ अन्वयं ७४ पृष्ठे मदर्शितम् ।

¶ चापेयं षटमारभ्य इति पाठे हन्दीमन्त्री न स्नात् ।

॥ ७१ पृष्ठे मदर्शितेन ।

भद्रा अग्नेर्वाग्नायकं संहन्ती वासी प्रकीर्तिः सुरस्य वरीश्वरः ।

जन्वा पुरुषसूक्तञ्च* कद्रुद्रञ्च† क्रमाज्जपेत् ।
 ईश्वरस्याभिषेकञ्च ग्रहपूजाञ्च कारयेत् ॥
 पूजाकर्त्तुं तु निर्व्वर्त्तुं होमं कुर्याद्विधानतः ।
 गृहस्थेशानदिग्भागे कुण्डं कुर्याद्विधानतः ॥
 विस्तारायामखातञ्च अरन्निहयसंयुतम् ।
 कुण्डकण्डं परित्यज्य योनिं कुर्याद्विधानतः ॥
 योनिं षडङ्गुलां तिर्य्यग्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकाम् ।
 अश्वत्थदलसङ्काशां किञ्चिन्निक्रायतां शुभाम् ॥
 कुर्यादाधारपर्य्यन्तं खण्डद्वयोक्तविधानतः ।
 समिदान्यचरुंश्चैव तिलमाषांश्च सर्षपैः ॥
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिमेतैश्च होमं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

एतैर्दशभिः समिदादिभिरित्यर्थः ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान्याहुतिभिः क्रमात् ।
 ग्रहानेवञ्च होतव्यः‡ मन्मदुक्तविधानतः ॥
 एवंक्रमेण हुत्वाथ होमशेषं समापयेत् ।
 सर्वालङ्कारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥

त्रयाणां मातृपितृबालानामित्यर्थः ।

* १२५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ यद्वा एवञ्च ज्ञेतव्या इति पाठो बुक्तः, यद्वा निति पाठो उद्दिश्येत्प्राचार्यम् ।

चतुर्भिः कलसैरङ्गिर्द्वहृत्कुम्भसमन्वितम् ।
 चतुःकलसोदकं दृष्टकुम्भे निषिष्य आचार्य्योऽभिषेकं कुर्या
 दित्यर्थः ।

धोताम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादान्यावलोकनम् ।
 पूर्णाहुतिञ्च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥
 तत्सर्व्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ।
 सर्ब्बालङ्कारसंयुक्तां सवल्गां गां पयस्विनीम् ॥
 प्रतिमां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्य्याय निवेदयेत् ।
 अन्येषामृत्विजाञ्चैव कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥
 तस्मादनेन विधिना वित्तश्राव्यविवर्जितः ।
 य एवं कुरुते शान्तिं सर्ब्बारिष्टैः प्रमुच्यते ॥
 सर्ब्बान् कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् ।
 इत्युत्तरगर्गीकृष्णचतुर्दशैर्जीजननशान्तिविधानम् ॥

अथ सिनीबालीकुङ्कजननशान्तिविधानम् ।

अमायुक्ता चतुर्दशी सिनीबालीत्युच्यते दृष्टचन्द्रा सिनी-
 बालीत्यभिधानात् । नष्टचन्द्रा अमावस्या कुङ्करित्युच्यते सा
 नष्टेन्दुकला कुङ्करिति कोषात् ।

सिनीबाल्यां प्रसूता स्याद् यस्य भार्य्या पशुस्तथा ।
 गजाश्वा महिषी चैव शक्रस्यापि त्रियं हरत् ॥
 ये सन्ति सकलाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः ।
 वर्ज्जयेत्तानश्रेषांसु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥

कुङ्कुमप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी भवेत् ।
 कुङ्कुमप्रसूतिरितीषां तस्यायुर्धननाशनम् ॥
 सर्वगण्डसमस्तत्र दोषसु प्रबली भवेत् ।
 शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥
 परित्यागात्तत्र शान्तिं कुर्याद्दीमाद्विचक्षणः ।
 तत्फलं तत्क्षणाद्धेन पुनरेवानुपालनम् ॥
 तद्योगं नाशयेत्किञ्चित् स्वयं वा नाशमश्रुते ।
 कल्योक्तशान्तिः कर्त्तव्या शीघ्रं दीषापनुत्तये ॥
 रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ।
 कर्षमात्रसुवर्णेन तदर्द्धाद्धेन वा पुनः ॥
 अथवा शक्तिः कुर्याद्विद्विश्राव्यविवर्जितः ।
 प्रतिमं कारयेच्छश्वतोर्भुजसमन्विताम् ॥
 त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् ।
 श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेताम्बरहृष्यिताम् ॥
 जैयम्बकेन मन्त्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ।
 इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्राङ्कुशचापः ससायकः ॥
 रक्तवर्णी गजारूढो यत इन्द्रेति मन्त्रतः* ।
 पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥
 अक्षयिणीसूत्रकमण्डलस्वभयस्यैव च धारिणः ॥

* यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवन्कृधि तव तन्न कतिभिर्विधिषो विमधी कृधि ॥ (ऽन. ६१८. ११५५ क् ।)

† अक्षयिणी पश्यति क-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

ये सत्या इति मन्त्रेण* पूजां कुर्यादनन्तरम् ।
 आग्नेयीं दिशमारभ्य कुम्भान् कोषेषु विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 तेष्वेव पञ्चगव्यादि तत्तन्मन्त्रैश्च निक्षिपेत् ॥
 कालोक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तितः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् ॥
 दश दानानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडास्तथा ।
 आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ॥

इदं दानं होमाभिषेकानन्तरं कार्यम् । अन्यत्र सर्व्वशान्तिषु
 तथाक्रमोपलब्धेः ।

समिदान्यचरोर्द्धोमं तिलमाषैश्च सर्षपैः ।
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
 अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद्भिजः ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान् व्याहृतिभिः पुनः ॥

मुख्यपदोपादानमशक्तौ संख्येतरस्य ज्ञापकम् । तेन अष्टाविं-
 शतिरपि संख्या भवति ।

चतुर्भिः कलसैर्युक्तं बृहत्कुम्भसमन्वितम् ।
 शान्तिवत्कलसं कार्य्यमभिषेकश्च कारयेत् ॥

* ये सत्यासी इतिरदो इतिष्या इत्येव द्वैः सरथं दधानाः ।
 चापे याहि सङ्घं देववन्दैः परैः पूर्वैः पिष्टमिषंशंसिः ॥

पितृमातृशिश्नुनाञ्च अभिषिञ्चेत् वाक्पथैः ।
 शङ्करस्याभिवेकञ्च कुर्व्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥
 अन्येषाञ्चैव सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
 कार्यं शक्तनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 इत्युत्तरगार्ग्योक्तसिनीबालीकुङ्कजननशान्तिविधानम् ।

अथ दर्शजननशान्तिविधानम् ।

नारदः ।

अथातो दर्शजातानां मातापितृर्दरिद्रता ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥
 पुण्याहं वाचयित्वादौ ऋतुसङ्कल्पपूर्वकम् ।
 कुण्डं वा मण्डलं कुर्व्यात्तद्देशे स्थापयेद्दृष्टम् ॥
 तत्कुण्डे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् ।
 न्यथोधोदुम्बराश्लथ्याः सचूता निम्बकास्तथा ॥
 एतेषां वृक्षवर्याणां त्वगादीन् पल्लवांस्तथा ।
 पञ्च रत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आपो हि ष्ठा दृचेनाथः कथा नक्षित्राः इत्युच्यते ।

दृचेनेत्यत्र चूचेनेति पाठो युक्तः, दृचमित्यत्र अर्थविशेषे निपातसिद्धत्वात् ।

कथा नक्षत्रं चामुत्र दृती सदा इवः सखा ।

कथा नक्षत्रं इति ॥ (४म. ३१८. १५५) (टीकाशेषः पृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

अभिमन्त्रोदकं पञ्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ॥
 हारिर्द्रं रक्तकश्चैव कृष्णं श्वेतञ्च नीलकम् ।
 एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्व्वतोभद्रमुद्धरेत् ॥
 दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्य्यस्वरूपकाः* ।
 प्रतिमां चर्षणजनितां राजतीं ताम्बजां तथा ॥
 अयं धातुक्रमो दर्शे सोमसूर्य्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ।
 सर्व्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ।
 ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं गन्धपुष्पकम् ॥
 ग्रहवर्णं श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ।
 आप्यायस्वेति† मन्त्रेण सवितारं तथैव च ।
 उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥
 सोमसूर्य्यपूजापि सर्व्वतोभद्र एव सान्निध्यात् ।
 ततो वज्रं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसङ्कल्प ईदृशः ।
 आयुरारोग्यसिद्धयर्थं सर्व्वारिष्टप्रशान्तये ॥

कृष्णं सखी मदानां मंदिष्ठो मत्सदन्वसः ।

दृष्ट्वा चिदाकथो वसु ॥ (४म. ३१सू. ३५८क० ।)

चभौषुषः सखीनामविता जरितृणां ।

असं भवास्तृतिभिः ॥ (४म. ३१सू. ३५८क० ।)

* प्रतिमा इति शेषः ।

† आप्यायस्य समे तु ते विवृतः सोम इच्छाम् ।

भवा वाजस्य संगथे ॥ (८म. ३१सू. ४५८क० ।)

पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च ।
 मातापित्रोः कुमारस्य सर्ञ्चारिष्टप्रशान्तये ।
 तेषामायुःश्रिये चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ॥
 प्रयं सङ्कल्पः पूर्वमपि कार्य्यः । तत्रैतावान् विशेषो दर्शजनन-
 पान्तिं करिष्ये इति ।
 ततः ।

समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण लुङ्गुयाद्गृही ।
 हुनेत्सवित्तमन्त्रेण* सोमो धेनुश्च मन्त्रतः* ॥
 ऽवित्तमन्त्र आकृष्येनेत्यादिः ।
 एतेर्मन्त्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥
 ऽर्शदेवतामन्त्रस्तस्मिङ्ङको ग्राह्यः । यद्वा दर्शदेवतापूजाहोमादि
 ऽममन्त्रेण कार्य्यम् (वेदमन्त्रेण न कार्य्यम्) वेदमन्त्रानुपदेशात् ।
 होममेवन्तु कृत्वाथ विहाराचाराभिषेचनम् ।
 ऽभिषेकस्तु पूर्वस्थापितकुम्भेन कार्य्यः ।

आकृष्येन रजसा वर्षमानो निवेशयन्नस्यतन्त्रार्थं च ।

द्विरस्यधेन सविता रथेना देवो याति सुवनाणि पशन् ॥

(११५. ४१म. यजुः ।)

सोमी धेनुं सोमी षर्वन्तमाशुं सोमी कीरं कर्ष्यं दद्याति ।

सादन्वं विदथ्यं समैर्यं पितृयनर्षं धी ददात्तदधे ॥

(१म. ६६सू. १०ऋक् ।)

त्रीसूक्तं#मायुष्यसूक्तं समुद्रज्येष्ठवडुचम् ।
एतैर्मन्त्रैश्चाभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

ततः खिष्टकदादि स्वाहोमशेषं समापयेत् ।
हिरण्यं रजतश्चैव कृष्णा धेनुः सदक्षिणा ॥

हिरण्यवर्षां हरिषीं सुवर्चंरजतवजाम् ।

अर्घ्यां हिरण्ययीं लज्जीं जातवेदीं न आवह ॥ इत्यादिकसंवेदपरिमिते सम्यक्
समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य सध्यात् पुनाता यन्मनिविज्ञमानाः ।

इन्द्रो वा वज्रो वषभी रराद ता आपो दीवीरिङ्ग मानवन्तु ॥

(७म. ४९सू. १श्लक् ।)

वा आपो दिव्या उत वा सवन्ति खनिनिमा उत वा याः क्षयंजाः ।

समुद्रार्था वाः शुचयः पावकासा आपो दीवीरिङ्ग मानवन्तु ॥

(७म. ४९सू. १श्लक् ।)

वासां राजा वरुषो वाति मध्ये सत्यावृते अथपशुस्रजानाम् ।

मधुश्रुतः शुचवो वाः पावकासा आपो दीवीरिङ्ग मानवन्तु ॥

(७म. ४९सू. १श्लक् ।)

वासु राजा वरुषो वासु सीमी विचे देवा वासुर्ज्जं मदानि ।

वैश्वानरो वासुप्रिः प्रविष्टसा आपो दीवीरिङ्ग मानवन्तु ॥

(७म. ४९सू. ४श्लक् ।)

वासां निवावरुषेष्ट रचतं कुक्षावयविश्रयन्मान आगन् ।

अजकाचं दुहृमीकं तिरीदधे मा मां पथेन रपसा विदत् त्वहः ॥

(७म. ५०सू. १श्लक् ।)

यदिजायन् पवसि वन्दनं भुवदष्टीवन्तो परिक्रुक्षी च दीहन् ।

अधिष्टच्छीचन्नपमाधवांसितो मा मां पथेन रपसा विदत् त्वहः ॥

(७म. ५०सू. १श्लक् ।)

अन्धेभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥

इति नारदीयदर्शनजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ मूलजननशान्तिविधानम् ।

यथा ग्रीनकीये ।

अघातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि कुलशान्तिहिताय च ॥
त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दाप्रदर्शनम् ।
अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥

तल्लक्षणमाह वृहवशिष्ठः ।

ज्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् ॥
अदर्शनाद्वापि पितुः समुत्तिष्ठेत्समाष्टकम् ।
एवञ्च दुहितुर्त्रेयं मूलजातफलं बुधैः ॥

अन्तरे तु कन्यकायाः फलमन्वथोक्तम् ।

न बाला हन्ति मूलर्षे पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् ॥
माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा ।
शान्तिर्वा पुष्कला स्वाश्वेतदा दीपो न कश्चन ॥

सुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिस्तत्र प्रशस्यते* ।
जातस्यैकादशाहे तु जन्मर्षे वा शुभे दिने ॥
समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ।
यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्त्तव्यं तत्र प्रचक्ष्महे ॥
सुसमे पुण्यदेशे तु मण्डप कारयेद्बुधः ।
पुण्याग्निर्मन्त्रितैस्तोयैः प्रोचितायां क्षिती ततः ॥

पुण्यर्षः आपोहिष्ठादयः ।

तत्रोदकुम्भं सुस्रव्यं रत्नं ब्रह्मविवर्जितम् ।
आचूडमूलनिर्षिक्तं पूरयेन्निर्मलाभसा ॥
वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ।
कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवसंयुतम् ॥

कूर्चं पञ्चगव्यम् । स्वस्तिकोपरि विन्यस्य पञ्चकूर्चेन पीतेनेति
स्नान्दे तथा दर्शनात् ।

स्वस्तिकोपरि विन्यस्य सञ्जीरद्वमपल्लवैः ।
द्रोणप्रमाणत्रौहीञ्च ऐशान्याञ्च निधापयेत् ॥
पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्व्वीषधिसमन्वितम् ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रञ्च स्पृशन् जपेत् ॥

श्रीरुद्रं रुद्राध्यायम् ।

षडङ्गसहितं सम्यक् जपेद्गुह्यस्य संख्यया ।
वह्नीचो रुद्रसूक्तेर्वा ह्यन्दीगो रुद्रसामगैः ॥

* शान्तिफलं शुभमिति ग-पुस्तके पाठः ।

रुद्रसूक्तानि चत्वारि । कद्रुद्रायेति नवर्चमेकम्* ।
इमा रुद्राय तवसे इत्येकादशर्चं द्वितीयम्* ।

कद्रुद्राय प्रथितसे नीष्पृष्टमाय तवसे ।

वीथेम जलमं हृदि ॥ (१म. ४३५. १ऋक् ।)

यथा नी ऋदितिः करन् वने वृथ्वी यथा गवे ।

यथा तीकाय वृद्धियम् ॥ (१म. ४३५. २ऋक् ।)

यथा नी मिथो वरुथो यथा रुद्रचिकेतति ।

यथा विश्वे सजीवसः ॥ (१म. ४३५. ३ऋक् ।)

शाशपतिं मेघपतिं रुद्रं जलावभिषजं ।

तच्छंथीः सुखमीमहे ॥ (१म. ४३५. ४ऋक् ।)

यः युक्त इव सूर्यो हिरण्यमिव रीचते ।

श्रेष्ठी देवानां वसुः ॥ (१म. ४३५. ५ऋक् ।)

शं नः करत्वयंते सुगं निषाय निषे ।

वृथ्वी नारिथ्वी गवे ॥ (१म. ४३५. ६ऋक् ।)

अख्ये सोम अश्वमधि निधेहि जलस्य वृषाम् ।

महि अवनु विवृण्वम् ॥ (१म. ४३५. ७ऋक् ।)

मा नः सोम परिबाधी मारातथो जुहुरन ।

आ न इन्द्रो वासि भज ॥ (१म. ४३५. ८ऋक् ।)

याधे प्रजा अश्वतस्य परञ्जिन् धामज्जतस्य ।

सूर्वा नाभा सोम वेग आभूषन्वीः सोम वेदः ॥ (१म. ४३५. ९ऋक् ।)

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने अश्वहीराय प्रभरामहे मतोः ।

यथा जलसहिपदे चतुष्पदे विभं पुष्टं यानि अखिन्ननागुरम् ॥ (१म. ११४५. १ऋक् ।)

रुद्रा नी रुद्रोत नी मयस्वधि अश्वहीराय मनसा विधेम ते ।

यच्छं च वीच मनुरायेजि पिता तदस्मान तव रुद्र प्रथीतिषु ॥

(१म. ११४५. २ऋक् ।)

अस्मान् ते सुमतिं दीव्यश्रया अथशीरश्च तव रुद्रमौहः ।

सुखायप्रिषिञ्चो अस्माक मा अरारिष्टमौरा मुहुवान ते हविः ॥

(१म. ११४सू. १५५क.)

त्वेयं वयं रुद्रं यज्ञसाधं यन्मुं कविमवसे निह्वयामहे ।

आरि अस्मद्देव्यं हेको अस्व तु सुमतिमिहयमस्मा उच्योमहे ॥

(१म. ११४सू. ४५५क.)

दिवी वराह मख्यं कपर्दिनं त्वेयं रूपं मनसा निह्वयामहे ।

हृत्ते विश्वदेवजा वाय्वाविश शर्षे वर्णे हर्द्दिरकाश्च यंसत् ॥ (१म. ११४सू. ५५५क.)

रुद्रं पित्रे मरुतामुच्यते वषः स्नादोः स्नादोषो रुद्राय वईमम् ।

रास्ना अ नो अद्यतमर्तभोजनं काने तोक्ताय तनयाय यङ् ॥

(१म. ११४सू. ६५५क.)

मा नो मङ्गलमुत मा नो अर्भकं मा न उच्यन्मुत मा न उच्यितम् ।

मा नो वधोः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियाश्रव्यो रुद्र रौरिषः ॥

(१म. ११४सू. ७५५क.)

मा नक्षोके तनये मा न आदौ मा नो गीषु मा नो अग्नेषु रौरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र मामितो वधोर्हविष्मन्ः सदमिच्छा ह्वयामहे ॥

(१म. ११४सू. ८५५क.)

उप ते क्षीमान् पशुपा इवाकारं रास्ना पितर्मरुतां सुखमश्ने ।

भद्रा हि ते सुमतिमुङ्क यगसाद्या वयमवदते उच्योमहे ।

(१म. ११४सू. ९५५क.)

आरि ते नीलमुत पूरुषन्नं अथशीर सुखमश्ने ते अन् ।

यङ्गा अ अवि अ नूहि देवाद्या अ नः शर्षे यच्छविवह्नीः ॥

(१म. ११४सू. १०५५क.)

अथीचाम नमी अस्मा अरक्षयः शचीतु मी ह्वयं रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मिथो वरुचो मामङ्गला अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत योः ॥

(१म. ११४सू. ११५५क.)

आ ते पितरिति पञ्चदशसं हृतीयम्* ।

आ ते पितर्भवतां सुखमित्तु मा नः सर्वेषु संदृशी युयोषाः ।
 अभि नी वीरो अवेति अभित प्रजायेमहि बद्र प्रजाभिः ॥ (१म. ३३८. १५८) ।
 ला इनेभो बद्र शलमीभिः शतं हिमा अश्रीय मेवजीभिः ।
 व्यखद्वेषी वितर्गं व्यङ्गी व्यनीवाचातवसा विवृषीः ॥ २ ॥
 मेष्ठो जातस्य बद्र श्रियासि तवसामसवसां वज्रवाङ्गी ।
 पर्विषः पारमंङ्गसः स्रस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोषि ॥ ३ ॥
 मा ला बद्र बुक्रुषामा नमीभिर्मां दुष्टती इषम मासङ्गती ।
 उन्नो वीरं अर्धय मेवजीभिः भिषक्तमं ला भिषकां श्यमी ॥ ४ ॥
 इवीमभिर्भवते यो इविर्भिं रवसोमीभो बद्रं दिषीय ।
 ऋद्रदरः सुङ्गो मा नो असौ बभुः सुश्रीपो रौरधन्यनाये ॥ ५ ॥
 लम्बा ममन्द इषभो मरुत्वान् लक्ष्मीयसा वयसा माधमागम् ।
 वृषीव हायामरपा अश्रीया विवाकियं बद्रस्य सुखम् ॥ ६ ॥
 क्त स्य ते बद्र मङ्गयाकुर्ङ्गी यो अस्ति मेवजी जलावः ।
 अपभतां रपसो देव्यस्याभो तु मा इषम अश्रीयाः ॥ ७ ॥
 प्रबभवे इषभाय श्रितोषे मङ्गी मङ्गीं सुष्टुतिमीरयामि ।
 नमस्या कालक्षीकितं नमीभिर्गुणीमसि त्वेषं बद्रस्य नाम ॥ ८ ॥
 स्थिरिभिरद्वैः पुररूप उयो बभुः शक्रेभिः पिपिशे च्छिरस्थैः ।
 ईशानादस्य भुवनस्य मूर्देनवा उ योषद्गुद्रादृश्येन् ॥ ९ ॥
 अर्हन् विभर्षिं सायकानि धन्वाङ्गिन्न्यं यजतं विश्वरूपम् ।
 अर्हन्निदं दमसे विश्वमर्षं नवा श्रीजीवी बद्र त्वदसि ॥ १० ॥
 कुङ्कि श्रुतं गर्गसदं युवानं र्गं न श्रीमसुपङ्गुसुयम् ।
 वङ्गा जरिचे बद्र सवानोऽन्यं ते अन्वन्निवपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति* चतुर्दशं चतुर्थम् । सामग
आवो राजानमिति कादशरुद्रसामानि जपेत् । बहूचसाः

कुमारचित् पितरं वन्दमानं प्रति मामान रुद्रोपयन्मत् ।

भूरिदितारं सप्तमिं षष्ठीषे सुवस्त्रं मेवजा रास्रस्य ॥ १२ ॥

या वो मेवजा मरुतः युचीनि या जलसा इषची वा मधीभु ।

यानि मनुरठषीता पिता नसा शं च शीष रुद्रस्य वस्त्रि ॥ १३ ॥

परि षो हृती रुद्रस्य इज्याः परित्वेषस्य दुर्मतिर्महीनात् ।

अवस्थिरा मघवदभ्यस्तुष्य मीदृधीक्षाव तनयाय वृङ् ॥ १४ ॥

एता वधो इषम चांकताम सद्य देव न इषोषे न हंसि ।

इवनयुवो रुद्रेण चांषि इष्टददितं विदधे सुधीराः ॥ (२म. ३१सू. १५ ऋक् ।)

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः श्विमेव देवाय स्तथावु ।

अवास्त्राय सहमानाव वेधसे तिस्रायुषाय भरता श्योतु नः ॥ (७म. ४६सू. १ ऋक् ।)

स इह चयेच चम्यस्य जग्नः साम्राज्येन हिम्यस्य चेतति ।

अवन्नवनीरुप नो दुरशरा मनीषो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

या ते दिसुदवस्तुष्टा दिवस्वरि आवा अरति परि सा इषस्तु नः ।

सहस्रं ते स्तपि वात मेवजा मा नकोकेषु तनयेषु रौरिषः ॥ ३ ॥

मा नो वधो रुद्र सा परादा मा ते भूम भसितौ ङीङितस्य ।

आनो भज वहाव जीवशंसी यूथं पात स्तितिभिः सदा नः ॥

(७म. ४६सू. ३ ऋक् ।)

आवो राजानमध्वरस्य रुद्रं ङीतारं सत्यजं रोदहोः ।

आधं पुरा सानयित्रीरचित्ताहिरष्यरुप मवसे जगधम् ॥ (४म. ३सू. १ ऋक् ।)

अयं कोनिचजना यं वयं ते आवेव पत्य उग्रती सुवासाः ।

अर्वापोनः परिवीतो निषोदेमा उ ते स्तपाकप्रतीषोः ॥ २ ॥

आश्रयते अहपिताय मन्त्र वृचचसे सुष्टकीषाय वेधः ।

देवाव शसिमस्तथाय शंस यावेव सीता मधुपुद यनीके ॥ ३ ॥

गयोरयं विशेषः । श्रीरुद्रसु सर्वसाधारणः । यजुर्वेदिन एव
श्रीरुद्र इत्यख्ये । एकादशाष्टनिष्ठैकसंख्यया वा शक्तितो अपेदिति
ज्ञेचित् । एतच्छ्रुतजपसंख्येयं श्रीरुद्रस्य संख्यान्तरव्याप्तत्वात् ।

तत्राप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ।

अप्रतिरथं सूक्तम् आशुः शिशान इति* ।

त्वं चित्रः शस्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यतचित् स्थायीः ।

कदात उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

कथाह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथादिवे गर्हसे कन्न आगः ।

कथामिवाय मौक्चुषे पुथिव्यै ब्रवः कदर्थ्यखे कङ्गाय ॥ ५ ॥

कङ्किष्ठासु वधसानी अग्ने कथाताय प्रतवसे शुभं ये ।

परिजमने नासव्याय खे ब्रवः कदग्ने रुद्राय वृषे ॥ ६ ॥

कथामष्टं पुष्टिभराय पूषं कद्रुद्राय सुमखाय वृषिदे ।

कहिष्णव उरुगायाय रीतो ब्रवः कदग्ने शरवे वृष्यै ॥ ७ ॥

कथा शर्षाय मरुतास्ताय कथा सुरे वृष्यते पुष्यमानः ।

प्रति ब्रवीऽदितये तुराय साधादिवी जातवेदश्चिकित्वा ॥ ८ ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीड आगो राना सथा मधुमत् पञ्जमग्ने ।

कथासतो रुद्रताधासि नैषा आमर्थ्येण पवसा पीपास ॥ ९ ॥

ऋतेन हि आ वषमश्चिदन्नः पुमां अग्निः पुष्टेयम् ।

अस्यन्दमानी अचरदयोधा वषा युक्तं दुदुष्टे पुत्रिदधः ॥ १० ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन् भिवन्तः समञ्जिरसो नवन्त गीमिः ।

शुभं नरः परिवदन्नवास माविः ख रभवज्जाते अग्नी ॥ (उम. १५. ११-१५. १)

आशुः शिशानो वषभो न भोमी घनाघनः श्रीजनशर्षशीनाम् ।

संक्रन्दनो निमिष एकवीरः शतं सेना अमयत् साक्षमिन्द्रः ॥ (१७. ११. १५. १)

बद्धानुवाकः त्वमग्ने बद्ध इत्यादिः* ।

रक्षामन्त्रं तथा पुष्यं रक्षोघ्नञ्च सृशन् जपेत् ।

रक्षामन्त्रो रक्षाणो अन्न इति* । रक्षोघ्नं सूक्तं रक्षोहृष्यमितिवृ
पञ्चविंशत्तमम् ।

• त्वमग्ने बद्धो असुरो मघोदिवस्त्रं ब्रधो मासतं वृच ईशिवे ।

त्वं वातेरक्ष्यैर्वांसि शंसयस्त्रं पूषा विधतः पांसि तुक्त्रना ॥ (४म. १सू. ६सूक्.)

† रक्षाणो अघं तव रक्ष्यैभी वारक्षाणः तुमस्य प्रीषानः ।

प्रतिस्फुर विरुज विडुं ह्यो अङ्घि रक्षो मङ्घि चिदावधानम् ॥ (४म. २सू. १४सूक्.)

‡ रक्षोहृष्यं वाजिनमालिचार्थं नित्रं प्रथिडनुपयामि अर्थम् ।

शिशानो अघिः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिचः पातु मत्तम् ॥

(१०म. ८०सू. १सूक्.)

अघोदंष्ट्रो अर्षिषा यातुधानातुपस्य आतवेदः समिद्धः ।

आजिह्वया सूरदेवान्ममस्य क्रव्यादो इत्थार्षि अत्स्त्रासन् ॥ २ ॥

उभो भयाविस्तुपधेहि दंष्ट्रा हिंसः शिशानो अवरं परं च ।

उतान्तरिषे परिव्राडि राजस्रथैः संधेस्रभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

अघ्नैरिषूः संनममानो अघं वाचा अष्टानम्रभिर्दिङ्मानः ।

ताभिर्विन्ध्य हृदये यातुधानान् प्रतौषो वाङ्मन् प्रतिभवेत्प्रथाम् ॥ ४ ॥

अघ्रे त्वं यातुधानस्य मिन्धि हिंसाश्रनिर्द्धरसा हृत्त्वेनम् ।

प्रपर्वांसि आतवेदः श्रथौहि क्रव्यात् क्रविष् विचिनीतु इक्ष्वम् ॥ ५ ॥

अघेदानो पम्ससि जातवेदःशिश्रममघ उतवा अरत्नम् ।

अहान्तरिषे पथिभिः पतन्तं तमसा विष्य अर्षा शिशानः ॥ ६ ॥

उतासम्बं स्रथहि जातवेद आसिभाना इटिभिर्यातुधानान् ।

अघ्रे पूर्वो निजहि शीघ्रवान आमादः चिदाश्रमदन्वेनोः ॥ ७ ॥

इह मङ्घि अतनः सी अघ्रे यो यातुधानो य इदं क्रथोति ।

तमा रभस्य समिषा यानिष्ठ दृष्यस्यस्यस्ये रभ्यैवम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णोऽपि चक्षुषा रश्मिं वृषं प्राचं वसुभ्यः प्रथमं प्रथितः ।
 चिह्नं रक्षांसिभिः शीघ्रधानं मा त्वा दधन् यातुधाना वृषणः ॥ ८ ॥
 वृषणा रश्मिः परिपश्य विष्टु तस्य चोषि प्रतिग्रहं क्षया ।
 तस्यापि पुष्टोर्हरसा श्योचि वेधा मूलं यातुधानस्य वृष ॥ १० ॥
 त्रिर्धातुधानः प्रसितं तत्र त्वृतं यो अग्ने अमृतेन हन्ति ।
 तमर्षिषाः स्रुञ्च्यन्नातवेदः समन्वयेनं श्यते मिष्टि ॥ ११ ॥
 तदग्ने चक्षुः प्रतिघिह र्भे श्वाकजं येन पश्यसि यातुधानम् ।
 अथर्ववज्ज्योतिदैव्येन सत्वं पूर्वन्तमर्षितं न्योष ॥ १२ ॥
 यदग्ने अथा मियुनाश्रपातो यद्वाचच्छटं जनयन् रभाः ।
 मन्वामेनसः शरव्या जायते या तवाविध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥
 परा श्योचि तपसा यातुधानान् पराग्ने रथो हरसा श्योचि ।
 परार्चिषा सुरदेवाञ्छ्योचि परासुदपो अभि शीघ्रधानः ॥ १४ ॥
 पराद्य देवा हजिनं श्यन्तु प्रत्ययेनं श्रपया यन्तु वृष्टाः ।
 वाचाभिनं श्रव च्छन्तु मर्षन् विचक्ष्येत् प्रसितं यातुधानः ॥ १५ ॥
 यः पौरुषेयं कृषिषा समञ्जो यो अग्नेऽन पश्यता यातुधानः ।
 यो अग्न्याया हरति चौरमग्ने तेषां शीघ्रोषि हरसापि वृष ॥ १६ ॥
 संवत्सरोचं पय उल्लियावास्तस्य माश्रीदुशातुधानो वृषणः ।
 पौयवमग्ने यतमक्षितवृषात् प्रत्यक्षमर्षिषा विध्य मर्षन् ॥ १७ ॥
 विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृषान्मा मदितये दुरिवाः ।
 परैरान् देवः सविता ददातु पराभागमोषधोनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥
 सनादग्ने श्यसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्मुः ।
 अतुद्व स्रुमूरान् क्रव्यादो मा ते ह्येवा सुचत दैव्यायाः ॥ १९ ॥
 त्वं नो अग्ने अथरादुदन्तात्सं पचादुत रथा पुरस्तात् ।
 प्रति ते ते अजरासस्तापिष्ठा अथशंशं शीघ्रचतो दृक्नु ॥ २० ॥
 पचान् पुरस्तादधरादुदन्तात् कविः काव्येन परिपाचि राजान् ।
 सखि सखायमजरो जरिच्छेऽग्ने मर्षां अमर्षस्त्वं नः ॥ २१ ॥

त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरं सहस्रकम् ।

एकवारं तथा जापी पावमानीं स्पृशन् जपेत् ।

संख्याप्य पञ्च कुम्भांश्च इयं वा तदस्त्राभतः ॥

तथाच रुद्रकलसां मध्ये स्थाप्यस्तस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः स्थाप्य
तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां सम्पूज्य तं कुम्भं स्पृशन् रुद्राध्यायं* रुद्र
सूक्तानि† च जपेत् । इतरेषु पूर्वोदिकुम्भेषु वरुणमावाह्य क्रमे
अप्रतिरथकद्रुद्रानुवाकरक्षामन्तरक्षीप्तानि जपेत्त्रयम्बकं मधं
एवेत्यर्थः । पावमानमपि चतुर्थं एव । अथवा रुद्रकुम्भ
एकः इतरसूक्तजपार्थं द्वितीय इति द्वौ कुम्भौ । यदा पञ्चमुख
मेकमेव कुम्भं स्थापयित्वा पञ्चमुखकुम्भैतिकर्त्तव्यता कार्य
इत्याह कश्चित् यथा ।

श्रीरुद्रस्यैव कुम्भस्य सर्वसूक्तानि तत्र तु ।

तथान्यच्च श्रुतं कुम्भं पूर्वोक्तेर्लक्षणैर्युतम् ॥

परित्यागे पुरं वयं विप्रं सहस्र धीमहि ।

धृषवर्षे दिवे दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २१ ॥

विवेष भङ्गुरावतः प्रतिष्ठा रक्षसी दह ।

अग्ने तिरमेन प्रीषिषा तपुरयाभिर्चष्टिभिः ॥ २२ ॥

प्रत्यग्ने मिथुनादह यातुधाना किभीदिना ।

सं ला मिश्रानि जागृह्णदम्बं विप्र सन्धभिः ॥ २४ ॥

प्रत्यग्नें हरसा हरः श्यौचि विन्दतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसो वर्षं विद्वन् वीर्यम् ॥ (१०.म. ८०५. २५.५५)

* रुद्राध्यायः प्रसिद्धत्वादिच्छतत्वाच्च नात्र प्रदर्शितः ।

† ३१३—३२८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

चतुःप्रसन्नवर्णं कुर्व्यात्पञ्चवक्त्रञ्च तद्भवेत् ।
 वस्त्रावशुण्ठितं कुर्व्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तमान्त्रपङ्कवसंयुतम् ।
 गजाश्वरथ्यावस्त्रीक-सङ्गमाद्बृदगोकुलात् ॥
 राजद्वारप्रदेशाञ्च सद्विमान्नीय निक्षिपेत् ।
 कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 गोमयोक्षेपिते देशे कुर्व्यात्स्थण्डिलमुत्तमम् ।
 कृत्वाग्निमुखपर्यन्तमुक्षेखादि स्वशाश्वतः ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ।
 निष्कमानेन चार्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ।
 यद्वा मूर्त्तं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥
 सुवर्णं सर्व्वदेवत्वं सर्व्वदेवात्मकोऽनलः ।
 सर्व्वदेवात्मको विप्रः सर्व्वदेवमयो हरिः ॥
 संस्मरेन्निरर्हति श्यामं सुमुखं नरवाहनम् ।
 रक्षोऽधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 पङ्कजं कारयेत्पूर्व्वं रक्ताभैर्त्रीहितण्डुलैः ॥
 चतुर्विंशद्दशोपेतं शुक्लोर्वा कर्णिकान्वितम् ।
 तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यसृन्धयम् ॥
 शुद्धवस्त्रेण संछाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥

तत्र कलशे इत्यर्थः । तदलामे तु ।

विष्णुकान्ता सहादेवी तुलसी तु शतावरी ।
 मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
 स्थापयेत्कार्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
 कूर्चहेमजलोपेतं कुङ्कुमौषधिसंयुतम् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेद्विद्वान् मूलनक्षत्रदेवतम् ।
 अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ।
 अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् ॥
 निऋतिं स्थापयित्वा तद्दक्षिणदेशे इन्द्रं संस्थाप्य तदुत्तरतः
 अश्विनं स्थापयेदित्यर्थः ।

ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु भूसंस्थेषु उत्तराषाढाद्य-
 नुराधान्तानि नक्षत्राणि स्थापयित्वा प्रपूजयेदित्याह ।
 उत्तराषाढादृक्चत्वार्यमनुराधान्तमर्चयेत् ।
 ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं स्थापयेत् स्वस्वनामतः ।
 खलिङ्गोक्तैस्तथा मन्त्रैः प्रधानादीन् प्रपूजयेत् ॥
 खलिङ्गोक्ता मन्त्रा मोषूष* इत्यादयः ।
 पञ्चाशृतेन संज्ञाप्य आवाह्याथ प्रपूजयेत् ।
 उपचारैः षोडशभिर्यज्ञा पञ्चीपचारकैः ॥
 रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ।
 भेषजङ्गादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च ॥

मोषूष इन्द्राच इत्यु देवैरिति हि आ ते शक्तिप्रपन्नाः ।

महर्षिदयसा मौन्वृषी यस्या इविभती मरुतो वन्दते गीः ।

सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः ।
 मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥
 सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैन्धवमिश्रितम् ।
 पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥
 उक्तगन्धाद्यभावे तु यथालाभं समर्पयेत् ।
 पुष्याञ्जल्यन्तमभ्यर्च्य होमं कुर्व्याद्यथाविधि ॥
 निर्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्व्याद्यथाविधि ।
 हविर्गृहीत्वा विधिवन्निर्हतिश्च ऋचा हुनेत् ॥
 मोषूणः* परापरे प्रियं ते देवीति वा पुनः ।
 पायसं घृतसन्मिश्रं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 समिदान्यचरून् पञ्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ॥
 अधिदेवतयोद्यैव जुहुयात् स्वस्वमन्त्रतः ।
 चतुर्थ्यन्तेर्नमोऽन्तैश्च स्वाहान्तैश्च स्वमन्त्रकैः ॥
 नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ।
 कृणुष्वेति पञ्चदशभिर्गर्जुहुयात्कसरं ततः ॥
 गायत्र्या जातवेदसेः† त्रियम्बकमिति क्रमात् ।
 सौरा युञ्जन्ति‡ तामग्निं वास्तोस्यत्यग्निमेव च ॥

ऋगियं १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

अनन्तरमेव सूक्ष्मे दर्शयिष्यमाणभिः ।

जातवेदसे सुनवाम सोम मरातीयतो निदहति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गांश्च विन्ना नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म. २२सू. १ऋक् ।)

सौरा युञ्जन्ति ऋषयो युगा वितन्वते पृथक् ।

सौरा देवेषु सुनवा ॥ (१०म. १०१सू. ४ऋक् ।)

अग्निमग्निं दूतं वृषीमहे* इतिमन्त्रसाम्यात् ।

चेत्रस्य पतिना† गृथाना‡ अग्निं दूतं पुरोदधे§ ।

श्रीसूक्तेन¶ तथा विद्वान् समिदाज्यचक्रन् क्रमात् ॥

अष्टोत्तरशतैर्वीथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् ।

अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥

त्वं नः सोमेति॥ पायसं जुहुयात्सु त्रयोदश ।

चतुर्दशैतमाज्यञ्च या ते वद्रेति मन्त्रतः ॥

सुवेण जुहुयादाज्यं महाध्याह्नतिभिः क्रमात् ।

हुत्वा स्त्रिष्टकतं पश्चात्पायसिक्ताहुतीर्हुनेत् ॥

आचार्यी यजमानो वा अग्नी पूर्णाहुतिं हुनेत् ।

* अग्निं दूतं वृषीमहे इतिारं विश्वेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् । (१म. १२५. १५५क.)

† चेत्रस्य पतिना अर्थं हितेनेव जयामसि ।

गामत्रं पौषयित्वा स नो अकामोदमे ॥ (४म. ५७५. १५५क.)

‡ गृथाना जमदग्निना योनाइतस्य सोदतम् ।

पातं सोमस्यता वृथा ॥ (३म. ६२५. १८५क.)

§ अग्निं दूतं पुरोदधे अज्यवाहसुपतुवे ।

देवां प्रासादयादिह ॥ (८म. ४४५. ३५५क.)

¶ संयद्गीथा अमन्तरमेव दर्शयिष्यमासिम् ।

॥ त्वं नः सोम विश्वमी गोपा अदाश्वी भव ।

सेष राजन्नपासिधो विधीयते मा नो दुःशंसं ईश्रवा विश्वसे ।

(१०म. २५५. ७५५क.)

समुद्रादूर्ध्वसूक्तेन* प्राजापत्यञ्च तथा ॥
 पूर्णां दर्शित्वा सप्त तेऽग्नेः एतैः पूर्वाहुतिं हुनेत् ।
 होमशीघ्रं समाप्याथ जपेन्नैयम्बकं शतम् ॥
 रुद्रकुम्भोक्तमार्गेण रुद्रमन्त्रं स्पृशन् जपेत् ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं कुम्भशुग्मे निवेदयेत् ॥
 प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्थमादरात् ।
 तस्मिन् काले ग्रहातिथ्यं कर्त्तव्यं भूतिभिच्छता ॥
 पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रेणा सहैव वा ।
 अभिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य ऋत्विजः ।
 दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेन§ षडवमानीभिरेव च ।
 आपोऽहिष्ठेति नवभिर्गाराप इहा हयेन॥ च ॥

६१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ऋग्विंशं १०६ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

सप्त ते अपि सप्तदशत जिह्वास्त सप्तस्यः सप्तधामप्रियाणि ।

सप्त हीमास्तथा ता यजन्ति सप्त योनीरापृथक् सतेन खाद्वा ॥ (१७च.७६म.यजुः।)

१२१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

आप इवा च भेवकीरापो असीवपातनीः ।

आपः सर्वेऽस्य भेवकीरापो जलानु भेवजन् ॥ (१०अ. १२७सू. ६ ऋक् ।)

इलाभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा नाचः पुरोगमी ।

अनामयिदुभ्यां ता ताभ्यां त्वीपसृशामसि ॥ (१०म. १२७सू. ७ ऋक् ।)

सहस्राक्षद्वयेनापि* देवस्य त्वेति मन्त्रकैः* ।
 शिवसङ्कल्पमन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रकैः ॥
 योऽसौ वक्षधरो देवो महेंद्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक्तेषवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥
 योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलीत्याद्यं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगत्याणो मारुतो नृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 आश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।

सहस्राक्षो विष्वर्षिधरपी रचांसि सेषति ।

ह्रीता गृथीत सव्यः ॥ (१म. १२९. १२९७) इत्यादिना ।

देवस्य ता सवितुः प्रसवेऽग्निर्नावांशुभ्यां पूषो वृषाभ्याम् ।

अपयं नृष्टं गृह्णात्यग्नीषोमाभ्यां नृष्टं गृह्णाति ॥ (१म. १०म. वज्रः

सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 तच्छंयोरभिषेकन्तु सर्वदोषोपशान्तिदम् ।
 सर्वकामप्रदं दिव्यं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ॥
 वस्त्रान्तरितकुशभाभ्यां पश्चात्तु स्रपयेद्बुधः ।
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाख्यानुलेपनः ॥
 यजमानो दक्षिणाभिस्तोषयेदृत्विगादिकान् ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवस्त्रकाम् ॥
 निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं कुशं हेम च दापयेत् ।
 ग्रहार्थवस्त्रप्रतिमां तत्तद्द्रव्यञ्च दापयेत् ॥
 श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनड्वान् प्रयत्नतः ।
 तत्कुशवस्त्रप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥
 इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यः शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 उत्तलामे ततो दद्यादाचार्यं ब्रह्मऋत्विजाम् ॥
 तत्तन्मूर्त्त्यं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ प्रदापयेत् ।
 आचार्याय चं यद्दत्तं तदर्द्धं ब्रह्मणो भवेत् ॥
 सदस्याय ब्रह्मणोऽर्द्धं ऋत्विग्यञ्च तदर्द्धकम् ।
 गृह्णीयादाग्निषस्तेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत् ॥
 दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजयेच्छतम् ।
 अलामे सति पश्चाद्दशकं तदलामतः ॥
 सर्वशान्तेश्च पठनं ब्राह्मणैराग्निषस्तथा ।
 गृह्णी क्षमापयेद्विद्वान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति ॥

विधाने चरितेऽस्मिंस्तु ततः शान्तिर्भवेद्भुवम् ।

गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुष्यार्थं तद्देव तु ॥

समाष्टके द्वादशाह्ने कुर्व्याद्वा शान्तिमाचरेत् ।

इत्युक्तं मनुना सम्यङ्मूलजातहिताय च ।

मातापिनोर्धनस्यापि बभ्रुशोकोपशान्तये ॥

इति शौनकायि मूलादिजननदोषशान्तिवाक्यानि ।

अथास्य षष्टप्रयोगो लिख्यते ।

मूलस्य प्रथमे पादे जनने पिष्टनाशः द्वितीये मादनाशः
तृतीये धननाशः चतुर्थे बालनाशः कुम्हारिष्टं वा, तत्र न दोष
इति क्वचित् । कन्यापुत्रयोरविशेषेण मूलजनने ऋशुरनाशः ।

सुतः सुता वा नियतं ऋशुरं हन्ति मूलजा ।

इति नारदसंहितावचनात् ।

मूलाद्यनवघटिकाऽभुक्तजातस्य दोषबाहुल्याद्बालत्यागः ।
तथाप्याद्यघटिकादये दोषातिशयः । यदा तु त्यागस्तदा न
शान्तिः त्यागमात्रविधानात् । ज्वेहादिना त्यागाभावे तु षष्ट-
वर्षपर्यन्तं षष्मासपर्यन्तं वा पिता तद्दर्शनशब्दश्रवणे न कुर्व्यात् ।
तदा षष्टवर्षानन्तरं षष्मासानन्तरं वा द्वादशाह्ने शान्तिः कार्या ।
यद्वा द्वादशदिने मूलनक्षत्रान्तरे वा अन्यस्मिन् शुभे दिने पुष्कला
शान्तिः कार्या । यदा तु मूलनक्षत्रे व्यतीपातयोगामावास्या-
द्यनेकनिमित्तसन्निपातस्तदा निमित्तभेदासैमित्तिकानि शान्ति-
कानि पृथक् तन्त्रेण वा कार्याणि । शान्तिकर्मणि नवपह-

अष्टोऽङ्गत्वेनावश्यकः । सर्व्वत्र पात्रिकत्वेन प्राप्तस्य मुख्यता-
प्रतिपादनार्थं तत्तत्प्रकरणे ग्रहमखस्य पुनः कथनात् ।

तत्र समे देशे अष्टहस्तादिकं मण्डपं कूटं वा कृत्वा तन्मध्ये
अण्डिलं कुर्यात् । अथ उत्तरे काले गोमुखप्रसवं कृत्वा कृत-
सामग्रीको यजमानः सपत्नीकः प्राणानायम्य देशकालादिकं
कृत्वा मम अस्य कुमारस्य कुमार्या वा मूलप्रथमचरणादि-
जननसूचितपित्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौन-
कोक्तविधिना नवग्रहमखसहितां मूलशान्तिं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि नान्दिन्द्राहान्तं कृत्वा
आचार्य्यं ब्रह्माणं सदस्यमृत्विजोऽष्टौ चतुरो वा हत्वा मधुपर्का-
दिभिः पूजयेत् ।

अथाचार्य्यः प्राणानायम्य अस्मिन् कर्मणि आचार्य्यकर्म
करिष्ये इति सङ्कल्प्य यदत्र संस्थितं भूतमित्यादिमन्त्रेषु
मण्डपे सर्षपान् विकीर्य्य आपो हृष्टादिमन्त्रैः* कर्मभूमिं
सम्प्रीक्ष्य मण्डपं यक्ष्ये इति मण्डपदेवताः पूजयित्वा मण्डप-
स्थानदेशे पञ्चवर्णकैः स्वस्तिकं कृत्वा तत्र मर्द्दा द्यौरितिमन्त्रेषु†
भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः‡ इति मन्त्रेण द्रोणप्रमाणान्

* यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमायम्य कर्मन्तः ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्कर्मं यत्रैव तत्र गच्छतु ॥

† ५८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ ७७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ब्रीह्रीन् प्रक्षिप्य तत्र कलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणा भापूर्थं
तत्र गन्धाक्षतदूर्वापङ्कवपञ्चसृत्तिकाफलरत्नानि पञ्चगव्यं सुवर्णञ्च
सर्वं तत्तन्निष्कमन्त्रेण क्षिप्त्वा वस्त्रेण कलशमावेष्ट्य तदुपरि
तान्त्रं वंशादिमयं वा पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

अथ तत्कलशाक्षतुर्द्विंशु भूस्पर्शनादिपूर्वकं समन्त्रं चतुरः
कलसान् संस्थाप्य मध्यकलसे सुवर्णनिर्भितां रुद्रप्रतिमां
त्रयम्बकमन्त्रेणावाह्य तेनैव तं षोडशोपचारैः पूजयेत् । तेनैव
त्रयम्बकमन्त्रेणेत्यर्थः ।

तत एक ऋत्विक् रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा न्यासपूर्वकं साङ्गं रुद्रैका-
दशिनीं जपेत्, यदि स याञ्जुषः स्यात् । बह्वृचसु चत्वारि
रुद्रसूक्तानि* जपेत् । छन्दोगसु रुद्रसामानि† । अत्रोभयत्र
एकादशाष्टत्रिंशेकसंख्या शक्तितो ग्राह्या । केचित्तु रुद्रः सर्व-
साधारणः बह्वृचसामगयोसु सूक्तसाम्ना रुद्रेण सह विकल्प-
इत्याहुः ।

तत्र सूक्तऋष्यादि । कद्रुद्रायेति नवर्षस्य‡ घोरः कालऋषी
रुद्रो देवता गायत्री छन्दः जपे विनियोगः । इमा रुद्राय
तवसे इत्येकादशर्षस्य§ कुलऋषी रुद्रो देवता आद्या नव अगत्यो-
ऽन्ये द्वे त्रिष्टुभौ जपे विनियोगः । आ ते पितरिति पञ्चदश-

* ३१५—३१८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† ३१८।३१९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ ३१५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ३१५।३१६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

॥४॥ गृहमदकृषी रुद्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः ।
 ॥५॥ रुद्राय स्थिरधन्वने इति चतसृषां† वशिष्ठकृषी रुद्रो
 देवतास्तिस्त्री जगत्सोऽन्या त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः । तथा
 ॥६॥ वो राजानमित्येकादशरुद्रसाम्नां‡ वामदेवकृषी रुद्रो देवता
 आयसान्निष्टुप् ततश्चतुर्णां गायत्री ततस्त्रयाणां त्रिष्टुप् तत-
 स्त्रयाणामुक्तित्छन्दः जपे विनियोगः ।

ततोऽन्य ऋत्विक् तत्रैव कुम्भे त्र्यम्बकमन्त्रमष्टोत्तरशतं
 जपेत् । अन्येषु पूर्व्यादि कुम्भेषु अप्रतिरथादीनि चत्वारि सूक्तानि
 क्रमेषु जपेत् । तानि च । आयः शिशान इति त्रयोदशर्षस्य
 सूक्तस्य इन्द्रोऽप्रतिरथऋषिरिन्द्रो देवता चतुर्थ्यां वृहस्पतिस्त्रिष्टुप्
 अन्यानुष्टुप् जपे विनियोगः । त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाकस्य‡ हव्य-
 वाङ्मिरग्न्याम्ना रुद्रो देवता जगती छन्दः जपे विनियोगः ।
 रक्षा नो अग्ने इति रक्षामन्त्रस्य‡ वामदेवऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप्
 छन्दः जपे विनियोगः । रक्षोहृषामिति पञ्चविंशर्षस्य सूक्तस्य
 आङ्गिरसऋषिर्वायुरग्निर्देवते त्रिष्टुप् छन्दश्चतस्रोऽन्या अनुष्टुभः
 जपे विनियोगः । अत्रापि संख्या पूर्व्ववत् । चतुर्थकुम्भे पव-
 मानमप्येकवारं जपेत् ।

● ३१०।३१८ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

+ ३१८ पृष्ठे प्रदर्शितानाम् ।

‡ ३१८।३१८ पृष्ठयोः प्रदर्शितानाम् ।

§ ३४० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ३४०—३४१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

एवं पञ्चकुम्भासम्भवे कुम्भहयं स्याप्यम् । अत्र पक्षे रुद्रकुम्भे सर्वसूक्तजपः कार्यः । अन्यकुम्भे वरुणमावाह्य रुद्रजपं कुर्यात् । अथवा एक एव पञ्चमुखः कुम्भः स्याप्यः । तत्र मध्यकुम्भकार्याणि मध्यमुखे, कुम्भचतुष्टयकार्याणि तु चतुर्षु प्रस्रवणेषु कार्याणीति विवेकः ।

ततः कुम्भस्थानादुत्तरतश्चतुर्विंशतितलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः शुक्लतण्डुलपिष्टेन वा कृत्वा तत्र कर्णिकायां मन्त्रपूर्वकं कुम्भं स्थापयित्वा जलादिपूर्णं कृत्वा तत्र शतमूलानि निक्षिपेत् । तानि च—सुवर्णमयमूल त्रीहि यव तिल माष प्रियङ्गु श्यामाक मुद्ग कर्पूरीः सहदेवीः अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पीः मधुयष्टिका चक्राङ्किताऽ मयूरशिखाऽ काकजङ्घा॥ कुमारी-हयः॥ जीवन्तिकाः॥ अपामार्ग भृङ्गराज रक्तचन्दन लक्ष्मण सुलक्ष्मण जाती व्याघ्रपत्रः॥ चक्रमर्हकऽऽ सिद्धेश्वर अश्वत्थ पलाश उदुम्बर जम्बू षट् अर्क दूर्वा शतावरीः शमी रोहितक कुश रक्तोत्पल चम्पक विष्णुक्रान्ताः॥ वर्हिष तुलसी अश्व-गन्धाः॥ निर्गुण्डीः रक्तपीतसर्षप पनस जीरक पद्मपत्र

• वंशोचना ।

‡ पद्मगुण्डी ।

•• छतकमारो, अपराजिता ।

‡‡ चपभेद ।

••• चपभेद ।

† बला (बैलेफा) ।

¶ चपभेद ।

†† इक्षोपखिलातश्च ।

¶¶ शतमूत्र ।

††† सिद्धेश्वर (सिद्धिदा) ।

‡ जलकृमि ।

॥ गुग्गु ।

†† करस्य रत्नैरश्च

॥ नौवापराजिता

श्रीलोलपल कुरण्टक* गुह्या वच मद्रक सुस्ता कचोरा† कोष्ट
 कीलाम्बज‡ कुहूम पञ्चत्वक् पञ्चरत्न पञ्चगव्य पञ्चासृत पत्रज
 केसर शैलज गुह्युषी शुभ्रचन्दन सप्तमृत्तिका नागवल्ली पूगीफल-
 पुष्पाणि इति । तदलाभि तु विष्णुक्रान्ता-सहदेवी-तुलसी-शता-
 बरो-कुशान् कुहूमञ्च क्षिपेत् । तदुपरि पूर्णपात्रं च्यस्य तत्र
 अष्टदलसंयुक्तं वस्त्रं धृत्वा कर्णिकायां निषू ण§ इति निर्घृति-
 प्रतिमां पञ्चासृतस्त्रापितां संस्थाप्य तद्दक्षिणत इन्द्रं वक्त्र इति
 इन्द्रम् तदुत्तरतः अप्सु म इति॥ अन्धेवताञ्च स्थापयेत् ।

ततो भूमिस्थवत्स्विंशतिदलेषु प्रागादित उत्तराषाढाद्यनु-
 राधान्तानि नक्षत्राणि तत्सहदेवताञ्च स्थापयेत् । ता देवताञ्चैवं—
 विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिब्रह्मः (अहि-
 ब्रह्मः) पूषा अश्विनौ यमः अग्निः ब्रह्मा इन्दुः रुद्रः दितिः वाक्-
 पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्थ्यमा रविः खष्टा माहृतः इन्द्रान्नी
 मित्रः इति ।

ततो लोकपालानावाह्य नैर्ऋतदेशे अग्निं स्थापयित्वा
 तदीशानभागे नक्षत्राणावाह्य अन्वाधानं कुर्यात् । तच्चेत्यं—

* श्रीलोलपटी । † भास्वमेद । ‡ वरुणः ।

§ अग्नियं १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ इन्द्रं वी भरः सख्याय सेपुर्महो यमः सुमतये चक्रानाः ।

सर्पादि दाता वज्रहृषी असा महासु रन्ध्रमवर्धे वज्रध्वम् ॥

(६म. २४पृ. १श्लक्.)

॥ अग्नियं २०१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

समिह्यमादाय चक्षुषी आञ्चेन इत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिमिन्द्र-
मग्निं सोमम् एता आञ्चेन । आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृह-
स्पतिं शुक्रं शनैस्वरं राहुं केतुमिति नवग्रहानर्कादिसमिद्भिः ।
ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तमित्यधि-
देवताः अग्निमपो विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान्
ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः विनायकं दुर्गां वायुमाकाशमश्विना-
बिति पञ्च लोकापास्तान् तथा क्षेत्रपालं वासुपुरुषमिन्द्रमग्निं
यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुवेरमीशानं ब्रह्माणमनन्तश्च प्रत्येक-
मसुकसंख्याभिः पालाशादिसमिच्चर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्ट-
संख्यया अहं यच्छे जपदशांशेन तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण
यच्छे ।

अथ प्रधानं निर्ऋतिं हृतमिश्रितपायससमिदाज्यचर्वा-
हुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यया अहं यच्छे तथा अधि-
देवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवता अपो हृतमिश्रितपायससमिदाज्य-
चरुद्रव्यैरष्टाष्टसंख्याभिरहं यच्छे ।

अथावरणदेवताः—उत्तराषाढां श्रवणां धनिष्ठां शततारकां
पूर्वभाद्रपदाम् उत्तरभाद्रपदां रेवतीमश्विनीं भरणीं कृत्तिकां
रोहिणीं मृगशिरसम् आर्द्रां पुनर्वसुं पुष्यम् अश्लेषां मघां पूर्वांशु-
उत्तरांशुं हस्तां चित्रां स्वातीं विशाखामनुराधाम् यहा विश्वान्
देवान् विधिं विष्णुं वसुन् वरुणम् अजैकपदम् अहिब्रह्मं पूषण-

• पूर्वां पूर्वफल्गुनीम् पूर्वाषाढाश्च ।

† उत्तराशुतरफल्गुनीम् उत्तराषाढाश्च ।

मस्मिन्नी यममग्निं ब्रह्माणं चन्द्रमसं रुद्रमदितिं वृहस्पतिं
सर्पान् पितॄन् भगमर्यमसं सूर्यं त्वष्टारं भरतः इन्द्राग्नी मित्रं
प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः* रक्षीहणं कणुष्वेति पञ्च-
दशग्भिः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः कसराहुतिभिर्वा
सवितारं दुर्गां ऋष्यकं ऋत्विक्स्तिं देवतां वाप्तोस्वतिम् अग्निं
क्षेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ च एताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसरा-
हुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशग्भिः† प्रत्येकमष्ट-
संख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं त्रयोदशवारं पायसा-
हुतिभिः रुद्रं चतुर्गृहीतनाज्येन अग्निं वायुं प्रजापतिमेकैकया
आज्याहुत्या अहं यष्ये ।

श्रेष्ठेण अग्निं खिष्टकृतमग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ
अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् भरतः स्रर्कान्
वरुणं प्रजापतिम् एता अङ्गप्रधाना देवता आज्येनास्मिन् कर्ष-
ण्यहं यष्ये इति संकल्प्य उपयमनकुशादानादि पर्युक्षणात्
कृत्वा स्वस्वमन्त्रैर्निर्ऋत्यादिपूजां कुर्यात् ।

वस्त्रयुग्मं रक्तचन्दनगन्धः कृष्णसुरभीणि पुष्पाणि धूपो मेघ-
शृङ्गस्य आज्यदीपः पुरुषाहारान्नं पोलिकाः । ब्राह्मणस्य सुरा-
स्थाने सैन्धवमित्रं क्षीरं मांसस्थाने लवणमयुक्तं पायसम् । क्षत्रि-
यादीनां तु सति सन्धवे मुख्यमेव । एतावन्नैवेद्यम् । एवं पुष्पा-

* कसराहुतिभिरस्य च पायसाहुतिभिरिति ग. पुस्तके पाठः ।

† अमकारमेव मूले (३६१—३६५ पृष्ठेषु) वक्ष्यमाणाभिः ।

अख्यन्तं पूजनं कृत्वा असुषै त्वेति अन्वाधानक्रमेण निर्व्वीण-
प्रोक्षणादिपूर्व्वकं पायसकसरचरुन् अपयित्वा आख्यभागान्तं
कुर्यात् ।

ततो यजमानस्यागं कुर्यात् । ततः सत्विगाचार्यी जुहु-
यात् । तद्यथा—अन्वाधानक्रमेण नवग्रहक्रमेण नवग्रहनि-
र्ऋतीन्द्राद्देवताहोमं कृत्वा ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इत्या-
दिभिश्चतुर्व्विंशतिनाममन्त्रैः प्रत्येकमष्टसंख्याः पायसाहुतीर्हुत्वा
ऋग्भिर्जुहुयात् ।

कणुष्वेति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य गीतमो वामदेवो रश्मिहृ-
निष्टुप् कसरहोमे विनियोगः ।

कणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं

याहि राजिवामवाँ इमेन ।

दृष्वीमनुप्रसितिं द्रूणानो-

ऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्टैः ॥ (४म, ४सू, १ ऋक् ।)

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु

सृश घृषता शोशुचानः ।

तपूंथग्ने जुह्वा पतङ्गा-

नसन्दितो विष्टज विष्वगुक्ताः ॥ २ ॥

प्रति स्रगो विष्टज तूर्श्चितमो

भवा पायुर्विशो अस्या अदन्धः ।

यो नो दूरे अघशंसो यो अन्ध-

ग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ३ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व-

न्यमिन्नाँ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे

नीचा तं धृष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

जङ्घीं भव प्रतिविध्याध्यस्म-

दाविष्कृणुष्व देव्यान्यग्ने ।

अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां

• जामिमजामिं प्रमृणीहि शन्नून् ॥ ५ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ

यद्देवते ब्रह्मण गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो

द्युन्नान्यर्थ्यो विदुरो अभिद्यौत् ॥ ६ ॥

सेदग्ने असु सुभगः सुदानु-

र्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थेः ।

पिप्रीषति स्त्र आयुषि दुरोषे

विश्वेदस्मै सुदिना मासदिष्टिः ॥ ७ ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोषर्वाक्

सं ते ववाता जरतामियङ्गीः ।

स्वश्लास्त्वा सुरघा मर्ष्येमा-

स्मै चम्राणि धारयेरनुद्युन् ॥ ८ ॥

इह त्वा भूर्या अरदुपत्नन्

दीषाबस्तर्दीदिवांसमनुद्युन् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपिमा-
 भि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥
 यस्त्वा स्वयः सुहिरण्यो अग्न
 उपयाति वसुमता रथेन ।
 तस्य चाता भवसि तस्य सखा
 यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत् ॥ १० ॥
 महो रुजामि बभ्रुता वचोभि-
 स्तन्मा पितुर्गीतमादन्वियाय ।
 त्वं नो अस्य वचसञ्चिकिञ्चि
 ह्योतर्यविष्ठ सुकृतो दमूनाः ॥ ११ ॥
 अम्बप्रजस्तरणयः सुशेवा
 अतन्द्रामोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।
 ते पायवः सध्राञ्चो
 निषद्याग्नि तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥
 ये पायवो मामतेयं ते अग्नि
 पश्यन्तो अम्बं दुरितादरक्षन् ।
 ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा
 दिप्तन्त इद्रिपवीनाह देशुः ॥ १३ ॥
 त्वया वयं सधन्व स्वोता
 स्तव प्रणीत्वश्याम वाजान् ।
 उभा शंसा सृदय सत्व-
 तातेऽनुष्ठुया क्खुञ्जयाथ ॥ १४ ॥

अथा ते अग्ने समिधा विधेम
प्रतिस्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाञ्चस्नान्

द्रुहो निदो मित्रमहो अवस्थात् ॥ (४म, ४४, १५ ऋक् ।)

इति प्रत्यर्च्यमष्टसंख्यया हुत्वा तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र-
ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः क्षसरहोमे विनियोगः ।

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (३२, ३५म, यजुः ।)

इदं सवित्रे ।

जातवेदसे इत्यस्य कश्यपऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
क्षसरहोमे विनियोगः ।

ॐ जातवेदसे सुनवाम सोम

मरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा

नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म, ६८, १ ऋक् ।)

इदं जातवेदसे । इदं दुर्गायै ।

त्र्यम्बकमित्यस्य वशिष्ठऋषी रुद्रो देवता अमुष्टुप् छन्दः
क्षसरहोमे विनियोगः ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्वाकरामिव बन्धनामृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इदं रुद्राय ।

(३२, ६०म, यजुः ।)

• प्रत्यर्चमित्यत्र प्रत्यर्चयति षाठो वृत्तः ।

सीरा युष्मन्तीत्यस्य बुधः सौम्य ऋषिर्ऋत्विक्स्वुतिर्देवता
गायत्री छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

सीरा युष्मन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुज्ञया ॥ (१०म, १०१सू, ४ऋक् ।)

इदं ऋत्विक्स्वुतिर्देवतायै ।

तामग्निवर्णामित्यस्य सीभरिर्ऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं

परिरोचनीं कर्मफलेषु लुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये

सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे नमः ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं दुर्गायै ।

वास्तोस्यते इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिर्वास्तोस्यतिर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

वास्तोस्यते प्रतिजानीह्यस्मान्

स्वावेशो भनमीवो भवा नः ।

यस्त्वमहे प्रति तन्नो जुषस्व

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ (७म, ५४सू, १ऋक् ।)

इदं वास्तोस्यतये ।

अग्निः कस्य इत्यस्य भेधातिथिर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

अग्निः कण्वो मेधातिथिमग्निः सा तमुपसृतम् ।
अग्निना तुर्वशं पङ्कपरावत उपादेवं ह्वामहे ॥

इदमग्नये ।

क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य वामदेव ऋषिः क्षेत्रपाली देवता अनुष्टुप्
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयाममि ।
गामश्वं पोषयित्वा स नो सृष्टातीदृशे ॥

(४म, ५७सू, १ऋक् ।)

इदं क्षेत्रपालाय ।

गृणाना जमदग्निवदित्यस्य मित्रावरुणाहृषी गायत्री छन्दः
कृसरहोमे विनियोगः ।

गृणाना जमदग्निवत् सुवाना च वशिष्ठवत् ।
जनीयन्तो त्वस्त्रवः पुत्रीयन्तः सुदानकः । वः ।
सरस्यन्तं ह्वामहे ॥

इदं मित्रावरुणाभ्याम् ।

अग्निं द्रुतमित्यस्य आङ्गिरमऋषिर्विक्रुपोऽग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

अग्निं द्रुतं हृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म, १२सू, १ऋक् ।)

इदमग्नये ।

हिरण्यवर्षामिति पञ्चदशर्षस्य त्रीसृक्तस्य आनन्दकर्म-
चिक्लीतेन्द्रिरासुता ऋषयः त्रीर्देवता आद्याश्विनोऽनुष्टुभः चतुर्थी

प्रस्तारपङ्क्तिः पञ्चमीषष्ठौ त्रिष्टुभौ ततोऽष्टावनुष्टुभः षण्ठ्या
प्रस्तारपङ्क्तिः समिदान्यचरुहोमे विनियोगः ।

ॐ ऐं—हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म भावह ॥ १ ॥

ॐ ऐं ह्रीं—तां म भावह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

ॐ ह्रीं श्रीं—अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

त्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी शुषताम् ॥ ३ ॥

ॐ श्रीं क्लीं—कां सोमितां हिरण्यप्राकारा-

मार्द्गां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थितां पद्मवर्णां

तामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ४ ॥

ॐ क्लीं वद वद—चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं

त्रियं लोके देवशुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये

अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

ॐ वद वद वाग्वादिनि—

आदित्यवर्षे तपसोऽधिजातो

वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विश्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु

या अन्तरा यास्य वाग्वा अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

ॐ वाग्वादिनि ॐ ऐं—

उपेतु मां देवसखः कीर्त्तिञ्च मणिना सह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्त्तिमृष्टिं ददातु मे ॥७॥

ॐ ऐं सौ—क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृष्टिञ्च सर्वां निर्णुद मे गृह्णात् ॥ ८ ॥

ॐ सैं हं सः—गन्धहारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ९ ॥

ॐ सोऽहम्—मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य मयि त्र्यैः त्रयतां यशः ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं—कर्मैव प्रजाभूता मयि सञ्चव कर्मम् ।

त्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥

ॐ ह्रीं क्रीं—आपः स्रजन्तु स्निग्धानि चिकीर्त्त वस मे गृहे ।

नि च देवीं मातरं त्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥

ॐ क्रौं क्रीं—आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१३॥

ॐ क्रौं क्रीं—आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१४॥

ॐ ह्रीं हूं—तां म आवह जातवेदो

लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो

दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं त्रिये । प्रत्युचमष्टयताद्यन्यतमसंख्यया जुहुयात् ।

त्वन्नः सोमित्यस्य प्रगाथ ऋषिः सोमी देवता त्रिष्टुप् छन्दः
पायसहोमे विनियोगः ।

ॐ त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा-
स्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।
त्वं न इन्द ऊतिभिः सजोषाः
पाहि पञ्चातादुत वा पुरस्तात् ॥

(८म, ४८सू, १५ ऋक् ।)

इदं सोमाय ।

या ते रुद्रेत्यस्य कश्यप ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
चतुर्गृहीताज्यहोमे विनियोगः ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तन्वाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥

(१६अ, २म, यजुः ।)

इदं रुद्राय ।

तत आज्येन सक्तदुग्धहीतेन चतस्रो व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्ट-
कृदादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कृत्वा दिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो
निर्ऋतये इन्द्राय अदुभ्यो रुद्राय क्षेत्रपालाय च बलीन् दद्यात् ।
तत आचार्यीं यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

तत्र मन्वाः ।

समुद्रादूर्ध्वरित्येकादशर्षस्य सूक्तस्य गौतमवामदेवावृषी
अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अन्वा जगती पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः ।

समुद्राद्दूर्ध्वमधुमाँ उदार-
दुपांशुना सममृतत्वमानट् ।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ (१७७, ८८म, यजुः।)
वयं नाम प्रव्रवामा घृतस्था-
स्मिन् यज्ञे धारयामानमोभिः ।
उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमान-
श्चतुःशृङ्गोऽवमीक्षीर एतत् ॥ ८० ॥
चत्वारि शृङ्गा चयो अस्य पादा
द्वे शीर्षं सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बहो वृषभो रोरवीति
महोदेवो मर्त्याँ आविवेश ॥ ८१ ॥
त्रिधाहितम्यणिभिर्गुह्यमान-
ङ्गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।
इन्द्र एकं सूर्यं एकं च जान
वेनादेकं स्वधयानिष्टतनुः ॥ ८२ ॥
एता अर्षन्ति ह्यद्यात्समुद्रा-
च्छतत्रजा रिपुणा नावचने ।
घृतस्य धारा अभिचाकर्शामि
द्विरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ८३ ॥
सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्धुर्भयो घृतस्य
 मृगा इव क्षिपणो रीषमाणाः ॥ ८४ ॥
 सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो
 वातप्रमियः पतर्यान्त यद्वाः ।
 घृतस्य धारा अरुषो न वाजी-
 काष्ठा भिन्दन्धूर्भिः पिन्वमानः ॥ ८५ ॥
 अभिप्रवन्त समनेव योषाः
 कल्याण्यः स्रयमानासो अग्निम् ।
 घृतस्य धाराः समिधो नसन्त
 ता जुषाणो हृष्यति जातवेदाः ॥ ८६ ॥
 कन्या इय वहतु मेत वा उ
 अस्त्रास्त्राना अभिचाकशीमि ।
 यत्र सोमः स्रयते यत्र यज्ञो
 घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ८७ ॥
 अभ्यर्षत सुष्टुतिङ्गव्यमाजि
 मस्मासु भद्राद्रविष्णानि धत्त ।
 इमं यज्ञं नयत देवतानो
 घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ८८ ॥
 धामन् ते विश्वभुवनमधिञ्चित-
 मन्तःससुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।
 अपामनौके समिधे य आश्रुत-
 स्तमश्याम मधुमन्तन्त जर्षिन्म् ॥ (१७अ, ८८म, यजुः १)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः । पूर्णा दर्वि विश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे
विनियोगः । सप्त ते अम्ने सप्तवानभिर्जगती पूर्णाहुतिहोमे
विनियोगः ।

इति पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रणीतानिनयादिकर्मशेषं समाप्य
रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा चाम्बकमन्त्रं शतवारं जपेत् । याजुषसेदयज-
मानस्तदा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । बह्वृचसेद्दुद्रसूक्तानि* । सप्त-
मसेद्दुद्रसामानि† । अथर्वणसेत् चाम्बकमन्त्रम् । अथवा
एकादशाष्टत्रिंशकसंख्यया रुद्रजपः कार्यः ।

ततो रुद्रं निऋतिञ्च पक्षोपचारैः सम्पूज्य त्राम्बकं मोषू ष
इति मन्त्राभ्याम्‡ ।

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपु-

महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वषट्कस्तो अस्ति

महामु रथम मवसे यजध्वम् ॥ (६म, २८सू, १ऋक् ।)

अप्सु मे सोमोऽब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निञ्च विश्वशंसुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक्)

इत्येताभ्याञ्च नक्षत्रदेवता उपख्याय सर्वकलशोदकं पाचान्तरे
गृहीत्वा सर्त्विगाचार्यो यजमानं सर्वौषधीभिरमुक्षिताङ्गं धृत-

* ११५—११८ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

† ११८ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

‡ १८१।१४४ पृष्ठयोः प्रदर्शिताभ्याम् ।

नववस्त्रं तद्दामभागे धृतनववस्त्रां सपुत्रां तत्पत्नीसुपवेश्य वस्त्र-
माणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ।

ते च मन्त्राः—आपो हि छाः॥ आतारमिन्द्रं१ इमण्येऽ
मापोमौषधीः२ भगप्रणेतः॥ इदमापः॥ समुद्राय त्वा३॥
पुनन्तु मा पितरः४॥ आष्यायस्वऽऽ॥ पञ्चनद्याः५५ (नव) गिरोमे

• ५८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मापोमौषधीः१॥सौहायो भावो राजपुंसतो वरुण नी सुच ।

सदाहरण्डा इति वरुणति शपामर्कं ततो वरुण नी सुच ॥

सुमित्रिया न आप ऋषिषयः सन्तु दुर्मित्रियासक्ये सन्तु

योऽस्मान् देष्टि यच्च वर्यं विचः । (६५. २२म. यजुः १)

¶ भगप्रणेतर्भन सवराधो भने मां षियसुदवाददमः ।

भवप्र नी जगय गीभिरवैर्भगप्रदभिर्भुवन्तः स्मान् ॥ (१४५. १६म. यजुः १)

॥ ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

•• समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय त्वा वाताय स्वाहा । अनाधुष्याय
त्वा वाताय स्वाहा । अमतिधुष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवन्यवे त्वा वाताय स्वाहा ।
अग्निमिदाय त्वा वाताय स्वाहा । (६८५. ७म. यजुः १)

†† पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितानङ्गाः ।

पुनन्तु प्रपितानङ्गाः पवित्रेषु अतापुषा ॥

पुनन्तु मा पितानङ्गाः पुनन्तु प्रपितानङ्गाः ।

पवित्रेषु अतापुषा विचमामुर्ध्वयै ॥ (१८५. १७म. यजुः १)

‡‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ पञ्चनद्याः सरस्वतीमपि वन्ति सञ्जोतसः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सो देवेऽभवत्कारित् ॥ (१४५. १२म. यजुः १)

यद्देवकल्पान् लुहोति प्राणा वै कल्पा असृतं वै प्राणा
असृतेनैवेनमेतदभिषिञ्चति ।

सर्वेषां वा वेदानामेष रसो यत्सोम सर्वेषामैवेनमेतद्देवानां
रसेनाभिषिञ्चति ।

नवग्रहमन्त्राश्च ।

मूलं प्रजां (व्रजां) वीर (वीर) इन्द्रो ज्येष्ठां यादिव्या आपः*
ब्रह्मकं यजामहे इत्यादिरूपाः ।

अथ ऋष्यन्त्राः ।

अग्नीभ्यामिति षष्ठां कश्यपो विहृहा पञ्चनाशनीऽनुष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

त्रिभिर्द्वं देवेति† सप्तानां वशिष्ठ ऋषिराद्यानां त्रयाणा-

* यादिव्या आपः पयसा सबभूतुर्यां अन्तरिक्षा उत्त पादिवीर्याः ।

† इरष्यन्त्र्यां वशिष्वासा न आपः शिवाः संखीनाः सुहवा भवन्तु ॥

(ब्राह्मतन्त्रे ।)

† त्रिभिर्द्वं देव सवितर्वशिष्ठैः सोम आमभिः ।

अग्रं दधेः पुनोहि नः ॥ (ऽम. ६०पृ. २६च्छक् ।)

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वेदेवाः पुनीत मा जातवेदः पुनोहि माम् ॥ १० ॥

प्रप्यायस्य प्रसन्दस्य सोम विश्वेभिरंधभिः ।

देवस्य उत्तमं हविः ॥ १८ ॥

उपप्रियं पतिव्रतं पुबानमावृतीहधम् ।

अगन्ध विधतो नमः ॥ १९ ॥

असाध्यस्य परसुर्नमात्र तमापयस्य देव सोम ।

आसुं विश्वे देव सोम ॥ १० ॥ (टीकाशिवः परपृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

अग्निदेवता चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप्
ततस्त्रिस्रो गायत्राः अन्ये हे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः ।

आपो हि छेति नवर्षस्य* अश्वरीषसिन्धुदीप आपो गायत्री
पञ्चमी वर्षमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्ये हे अनुष्टुभौ अभिषेके
विनियोगः ।

आप इहेति द्यस्य* सप्तर्षयो विश्वेदेवा अनुष्टुप् अभिषेके
विनियोगः ।

सहस्राक्षेपेत्यस्यः प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो यक्ष्महा त्रिष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

यद्वा सहस्राक्षं शतधारमित्यूचम्§ । तच्छंयोः शंयुर्विश्वे
देवाः शकरी अभिषेके विनियोगः ।

अचीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुवुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षस्थं मस्तिष्काग्निहवाया विद्वहामि ते ॥

(१०म, १६२छ, १८८क ।)

सः पावनाभौरध्यंशुभिः संशतं रसम् ।

सन् स पूतमत्राति स्नादितं मातरिचना ॥ २१ ॥

पावनाभौर्यो अध्यंशुभिः संशतं रसम् ।

तस्ये सरस्वती दुहं चोरं सर्पिमंधूदकम् ॥ (८म, ६०पृ, १२८क ।)

• ३८ पृष्ठे मदाश्रितस्य ।

† १०६ पृष्ठे वक्ष्यमाणस्य ।

‡ सहस्राक्षेण शतधारदेन शतायुषा हविषा हार्षमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो न यातोन्दी विचक्ष्य दुरितस्य पारम् ॥ (१०म, १६१पृ, १८८क ।)

§ १०६ पृष्ठे वक्ष्यमाणस्य ।

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः क्रीकसाभ्यो अनूक्वात् ।
 यक्षं दोषख्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां विहृहामि ते ॥ २ ॥
 भ्रान्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
 यक्षं मतस्त्राभ्यां यक्षः प्रागिभ्यो विहृहामि ते ॥ ३ ॥
 जरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
 यक्षं त्रीणिभ्यां भासदाङ्गसंसां विहृहामि ते ॥ ४ ॥
 मेहनाहनं करणाङ्गोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
 यक्षं सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विहृहामि ते ॥ ५ ॥
 अङ्गादङ्गाङ्गोन्नी लोन्नी जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।
 यक्षं सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विहृहामि ते ॥ ६ ॥
 त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोमधामभिः ।
 तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ७ ॥
 पावमानीः स्वस्थयनीः सुदुघा हि घृतशुतः ।
 ऋषिभिः सम्भृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥

(१म, १६३ सू, ८८८ क्।)

प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्दवःः

धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसः† ।

• प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्दवोऽसिष्यन्तम नाव चा न धेनवः ।

वर्षिष्वहो वचनावना जधभिः परिस्रुतसृष्टिवा निर्भिजं धिरे ।

(२म. ६८८. १८८।)

† धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो दधो दीवानामनुनाथो ऋषिः ।

ऋषिः स्वनामो चत्वांन सत्वभिर्धवा पानांसि कृच्छते नदीषा ।

(२म. ७६८. १८८।)

पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते
 प्रभुर्गानाणि पर्येषि विश्वतः ।
 अतप्रतनूर्न तदामो अमृते
 मृतास इहहन्तस्तस्माशत ॥ (६म, ८३सू, १ऋक् ।)
 तपोः पवित्रं विततं दिवस्यदे
 शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।
 अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो
 दिवस्यष्टमधितिष्ठन्ति चेतसा ॥ (६म, ८३सू, २ऋक् ।)

स्वादुः पवस्व* ।

त्वं पवित्रे रजसो विधन्मणि
 देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
 त्वामुषिजः प्रथमो अष्टभृत्
 तप्तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥

(६म, ८६सू, ३०ऋक् ।)

आपो हि ष्ठाः† शन्नो देवीः‡ ।

ईशाना वार्याणां अयन्तीषर्षणीनाम् ।
 आपो याचामि भेषजम् ॥ (१०म, ८सू, ५ऋक् ।)
 अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तविश्वानि भेषजा ।
 अग्निञ्च विश्वगन्धुवम् ॥ (१म, २३सू, २०ऋक् ।)
 आपः पृष्णीत भेषजं वरुधं तन्वे मम ।
 ज्योक् च सूर्य्यं दृशे ॥ (१०म, ८सू, ७ऋक् ।)

* अग्निं ०९ पृष्ठे प्रदक्षिणा ।

† अग्ध्यं १० पृष्ठे प्रदक्षिणा ।

इदमापः प्रवह्यत यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्ग्रीहं यद्वाशेष उतानृतम् ॥

(६५, १७म, यजुः ।)

आपो अथान्वचारिषं रसेन समगच्छहि ।

पयन्वानन्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

(१०म, ८सू, ८ऋक् ।) ४

आप इदा उ मेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य मेषजीस्तास्ते क्खन्तु मेषजम् ॥

(१०म, १३७सू, ६ऋक् ।)

इस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामइल्लभ्यां त्वा ताभ्यां त्वीपसृशामसि ॥

(१०म, १३७सू, ७ऋक् ।)

सहस्राक्षेण शतशरदेनः । यदा ।

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनङ्कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मि) ॥

भगन्ते वक्ष्यो राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं समर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशेषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यश्च मूर्धनि ।

ललाटेः कर्णयोरन्धोरापस्तदुन्नन्तु सर्व्वदा ॥

ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षकारकः ।

विषमस्थानसम्भूतां पीड्यां दहतु ते रविः ॥

रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागोचः सुधाग्रजः ।
 विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते विभुः ॥
 भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा ।
 वृष्टिकवृष्टिहर्ता च पीडां दहतु तं कुजः ॥
 उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः ।
 सूर्यप्रियङ्गुरो देवः पीडां दहतु ते बुधः ॥
 देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः ।
 अनेकशिष्यसम्पूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः ॥
 दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदय महामतिः ।
 प्रभुस्तारायहाणाञ्च पीडां दहतु ते भृगुः ॥
 सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः ।
 मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु तेऽर्कजः ॥
 महाशिरा महावक्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः ।
 असुरबोर्द्धबाहुश्च पीडां दहतु ते तमः ॥
 अनेकरूपवर्णेश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उत्पातभूतो जगतां पीडां दहतु ते शिखी ॥
 सुदर्शन महाज्वालविदीपितदिगन्तर ।
 चायस्व चेनमापन्नो भद्रं प्रदिशते नमः ॥
 दैतेयनिकराभोगशैलनिर्भेददीक्षित* ।
 पद्मशङ्खमनोनन्द चाग्नेयतमपि नन्दक ॥

* शैलादीर्घदीक्षित इति क-पुस्तके पाठः ।

† चाग्नेय पाठोति पाठो शुभः, चाग्नेयश्च अविद्वन्मातु ।

विपन्नकायमयन तच्छिरोलुखितानन ।
 कमलाकान्तदैतेय पाञ्चनं सुशलायुध ॥
 विश्वोद्भवलयत्राणलीलस्य परमात्मनः ।
 लीलारविन्दसुभग पाञ्चनमपि पङ्कज ॥
 कौमोदकी गदा शीरेर्यासौ दिशतु मङ्गलम् ।
 या मुकुन्दकरान्धोजे विलसद्भूषणायिताः ॥
 स्वविस्फारहृताशेषरक्षोदनुजजीवित ।
 एनसो रक्षतादेनं विश्वाः शार्ङ्गं धनुर्वर ॥
 दैत्यसीमन्तिनीगर्भनिभेदचतुरस्वन ।
 स्ववदच्युतवक्त्रात्ममधुपूर्णं सुशङ्कराट् ॥
 दैत्यरक्षोऽधिपप्राणवसाक्षधिरभोजनाः ।
 एनं सर्वत्र रक्षन्तु शार्ङ्गपाणैः शरोत्कराः ॥
 अरातिहेतिप्रमुखशक्त्योजःक्षपणक्षमा ।
 आपङ्करो रक्षतादेनं शक्तिर्विश्वोर्वरायुधम् ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं मातापितृर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो वृत्तभुषणवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूनदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मा महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥

• भूषणायिता इत्यत्र भूषणायिता इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थदोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगन्नाथो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृहाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 अश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लीकपाला नवग्रहाः ।
 सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 सुरास्वामिभिश्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वं दिक्पालाः पान्तु ते सदा* ॥
 कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः अहा चमा धृतिः† ।
 बुद्धिलेख्या वपुः शान्तिः कान्तिसुष्टिश्च मातरः ॥

* पान्तु ते सदा इत्यत्र खापयन्तु ते इति च-पुस्तके पाठः ।

† चमा धृतिरित्यत्र क्रिया नतिरिति च-पुस्तके पाठः ।

ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ॥
 देवपद्मो द्रुमा नागा दैत्यासाप्सरसां गणाः ।
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्जकामार्थसिद्धये ।
 आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः ॥
 ब्रह्मास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

ततस्तच्छंयोर्राष्ट्रपीमहे इति पठेत् । ततो रुद्रनिर्ऋति-
 कलशोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रमन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो
 धीते वाससी परिधाय तिलकं विभूतिश्च धृत्वा सङ्कल्पपूर्वक-
 माचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवक्षां धेनुं ब्रह्मणे हृषभं रुद्रजापिने कृष्ण-
 मनङ्गाहम् ।

तत्र मन्त्रः ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनङ्गांस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भरो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत नैर्ऋत्या-
 दीनामुत्तरपूजनं कृत्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”* इति विसृज्य

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव यं तस्मिन्हे ।

उपग्रथं तु मन्त्रतः सुदानव इन्द्रं प्राणर्षेण स च ॥ (१५. ४०. १. १५५.)

आचार्याय प्रतिमादिकं दत्त्वा रुद्रप्रतिमादि रुद्रजापिने दत्त्वा भूयसीं दक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा शततदर्शादिसंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सर्वं कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य स्मृत्या इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तमूलजातशान्तिप्रयोगः समाप्तः ।

अथ कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलजातशान्तिविधानम् ।

यथा हेमाद्री शान्तिकाण्डे ।

अथातो मूलजातस्य शान्तिविधिं व्याख्यास्यामः । मूलांशे प्रथमे पितुर्नाशो द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुलश्रीकावग्रहः स्वयं पुण्यभागी स्यात् । मूलनक्षत्रे जातो मूलशान्तिविधानं कुर्यात् ।

तत्रादौ सर्व्वीषध्या सर्व्वगन्धैश्च संयुक्तमुदकुम्भं वस्त्रगन्धपुष्पसहितं श्वेतसिद्धार्थकुसुमयुक्तञ्च कुर्यात् ।

ततस्तस्मिन्नुद्गमभ्यर्थं रुद्रानप्रतिरथं रक्षोन्नञ्च सूक्तं जपित्वा द्वितीयोदकुम्भं चतुःप्रस्त्रवणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्ठात् मूलानि निधाय वंशपात्रे कृत्वा वस्त्रेण बद्ध्वा तस्मिन् प्रधानानि मूलानि वक्ष्याम्यष्टादश मापार्द्धरत्नयमूलं सप्तधान्यानि प्रथमा कार्श्वी सङ्घदेवी अपराजिता वाला पाठा शङ्खपुष्पी मधुयष्टिका चक्राङ्किता मयूरशिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्ती अपामार्गी शृङ्गारकी लक्षणा च सुलक्षणा जाती व्याघ्रपत्र चक्रमर्हक

सिद्धेश्वराश्चथ पलाशोदुम्बर भ्रूच वटार्क दूर्वा शतावरी शमी
रोहितकान्धेवमादिमूलानि पूरयित्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूलानि
वक्ष्यामि वैकङ्कत वैख धव निम्ब कदम्ब राजहृन्नाक्ष शाल
पियाल दधि कपित्थ कोविदार श्लेष्मातक शास्त्रलि सर्वकण्टकि-
वर्जम् ।

तत्राभिषेकं कुर्यात् पितुः शिशोर्जनन्याश्च “देवस्य त्वे”*-
त्थोदुम्बर्थ्या यथालिङ्गमङ्गं संस्त्रत्य जङ्घं नैर्ऋतं पयसि पायसं
अपयित्वा कार्पाथ्यमयं सुक् सुवच्च प्रतप्य सम्भृज्य च आचारा-
ण्यभागी हुत्वा असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति† चतस्रः स्याली-
पाकेन जुहुयात् ।

ततः कृणुष्व पाजः‡ इति पञ्चदशाज्याहुतीर्हुत्वा चतुर्गृहीतेन
जुहोति । मा नः स्तोत्रे इति§ हाभ्यां या ते रुद्र शिवा तनू-
रिति¶ षड्भिः अग्ने रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः शुचिः
पावक इति॥ त्वन्नः सोम विश्वतः** इति च खिष्टकृदादिप्राशनान्ते

* मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति अग्नौ स्तोत्रात्तन्निधिं तस्मिन् ।

‡ कृणुष्वेत्यादिकवक्त्रपञ्चदशकं ३५८-३५९ पृष्ठयोक्तव्यम् । (१९५.६२म.पञ्चः १)

§ कृणुष्वेत्यादिकवक्त्रपञ्चदशकं ३५८-३५९ पृष्ठयोक्तव्यम् ।

¶ मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मधुः ।

देवावीरघमंसङ्गा ॥ (८म. १४मू. ७श्लोकः ।)

०० अग्नियं ३६६ पृष्ठे उक्ता ।

कृष्णा गौः कृष्णा च तिला हेममयमूलं सप्तधान्यसमेतमाचार्याय
 देयानि कृष्णोऽनड्वान् ब्राह्मणे देयः नक्षत्रसूचकेभ्यो वासो दद्यात्
 अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात् । कसरपायसेन ब्राह्मणान्
 भोजयेत् । सर्पदेवते गण्डान्तजातानामयमेव विधिरिवं कृते
 शान्तिर्भवतीति ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलाश्लेषा-
 गण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ अश्लेषाजननशान्तिविधानम् ।

मानवसंहितायाम् ।

अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
 जातस्य द्वादशाहे च शान्तिर्होमं समाचरेत् ॥
 असम्भवे तु जन्मर्चे अन्यस्मिन् वा शुभे दिने ।
 ज्ञानाभ्यङ्गादिभिः स्तस्मिन् वरयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥
 विभवे पञ्चकुम्भाः स्युर्हयं वा तदलाभतः ।
 देवतास्थापनं चैकमेकं रुद्राभिमन्त्रणं ॥
 मूलर्चोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ।
 गोमयालेपितं देशे धान्यार्थैः परिशोभितं ॥
 पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विध्यहस्तान्वितम् ।
 तण्डुलैः कारयेद्द्वयद्वा रक्तपीतसितासितैः ॥

इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपीडति ।
 सर्वकामाश्च सिध्यन्ति वेदीक्तायुर्भविष्यति ॥
 इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थमारभागमचोदितम् ।
 मानवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥
 सर्पाधीश नमस्तुभ्यं जागानाञ्च गन्धाधिप ।
 शृङ्गाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥
 इति मन्त्रेण सर्पाणां दद्यादर्घ्यं सुशोभितम् ।
 मूलनक्षत्रवत् कुर्यात् सर्पगण्डे च नामतः ॥

इति मानवसंहितायामश्लेषाजननशान्तिमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते ।

स च मूलर्क्षोक्तप्रकारेण इति मूलोक्तेन विधानेन च इत्या-
 द्यतिदेशामूलशान्तिवत् कार्यः ।

यथा ।

द्वादशाहादिके शुभे दिने कृताभ्यङ्गोः* यजमानः प्राणाना-
 यस्य देशादि सङ्कीर्णं ममास्य कुमारस्य कुमार्था वा अश्लेषा-
 नक्षत्रजननसूचितमात्ररिष्टादिशान्तिहारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 सनवपद्मखां गोमुखप्रसवशान्तिसंहिताम् अश्लेषाजननशान्तिं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि
 कृत्वा आचार्यादीन् वृत्वा अष्टावृत्विजो वृणुयात् ।

अथ आचार्याऽस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म करिष्ये इति
 सङ्कल्प्य—

* कृताभ्यङ्ग इत्यत्र कृताभ्यङ्गादिक इति ग-पुस्तके पाठः ।

यदत्र संस्थितं भूतं स्नानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्नानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

इति मन्त्रेण सर्पपान् सर्वतो विकीर्य आपो हि छेत्यादिनाः*
कर्मभूमिं संपोष्य गोमुखप्रसवं कृत्वा मण्डपेशानदिग्भागे पञ्च-
वर्षकैः स्वस्तिकं विरच्य† मही यौरितिधः भूमिं सृष्ट्वा
आषधयः संवदन्ते इति‡ द्रोणप्रमाणान् ग्रीहीन् प्रक्षिप्य तत्र
मन्त्रपूर्वकं कलशं निधाय जलेनापूर्य गन्धपुष्पैश्चाभ्यर्च्य यवदूर्वा-
श्वत्यादिपल्लवपञ्चक-ममसृत्तिका-फल-हिरण्य-रत्न-पञ्चमव्यानि
तत्तलिङ्गकर्मन्त्रैः कलशे निधाय कच्छे वस्त्रेषावेष्ट्य तदुपरि
पूर्णापात्रं निदध्यात् ।

ततस्तत्कलसात् पूर्वोदितुर्दिक्षु यवराशुपरि पूर्व्वक्कलश-
चतुष्टयं स्थापयेत् ।

अथ मध्यकलशे वस्त्रोपरि सौवर्णीं रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा
त्र्यम्बकमन्त्रेण पूजयेत् । तत्रैक ऋत्विक् कुम्भं सृष्ट्वा रुद्रैका-
दशिनो न्यासपूर्वकं साङ्गां जपेत् । चत्वारि रुद्रसूक्तानि च
तेषामृथादिकं मूलशान्तिप्रयोगं द्रष्टव्यम् । ततोऽन्य ऋत्विक्
तत्रैव कुम्भे त्र्यम्बकमन्त्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानीमप्येकवारं
जपेत् । उत्तरदिक्स्थकुम्भे पावमानीजप इति केचित् ।

* ५२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† विरच्य इत्यत्र विरचयति पाठो युक्तः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ सगिय ०४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ३३५ ३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

ततः प्रागादिकुम्भचतुष्टये आशुः शिशान इत्यादि सूक्त-
चतुष्टयं* मूलशाक्युक्तं क्रमेण जपेत् ।

ततः कुम्भोत्तरदेशे चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्षैः कृत्वा
कर्णिकायां व्रीहीच्छक्तितो निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा
तत्रौषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि
सर्पास्थामञ्जेषाप्रतिमां पञ्चासृत्स्नापितां प्रतिष्ठाप्य नमोऽस्तु
सर्पेभ्य इति मन्त्रेण† सर्पमावाहयेत् ।

ततः ।

सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।

फलकासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

इति मन्त्रेण सर्पं ध्यात्वा तद्वृत्तिगतो वृहस्पते अतीः‡ इति वृह-
स्पतिमावाह्य तदुत्तरत उदीरतामिति§ पितृनावाह्य पूजयेत् ।

ततः पङ्कजस्य चतुर्विंशतिदलेषु पूर्वामारभ्य पुनर्वसुपर्यन्तं
नक्षत्राणि तप्तदेवता वा पूर्वोदिदलेषु आवाहयेत् । देवता-
श्लेषम्—भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः
निऋतिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजेकपात्
अहिब्रह्मः पूषा अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः

* ३३८ ३४२ प्रश्नेषु प्रदर्शितम् ।

† २२२ प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

‡ अग्नियं ३२ प्रश्ने प्रदर्शिता ।

§ उदीरतामवर उत्यगस उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः ।

अमु य इत्पुत्रका सतशालं नाऽवन् पितरो हवेष् ॥

रुद्रः अदितिरिति चतुर्विंशतिदेवानावाह्यं लोकपालानावाह्यं
हयेत् ।

ततः पदार्थानुसमयेन काण्डानुसमयेन वा सर्वाङ्गान्
पूजयेत् । नैवेद्यादिद्रव्यं मूलशान्तिवज्रयम् ।

तत आचार्योऽग्निं स्थापयित्वा नवग्रहस्थापनं कृत्वा तदी-
शान्यां ग्रहकलशं स्थापयित्वा वरुणं सम्पूजयेत् ।

ततः समिहयमादाय देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा नवग्रहान् प्रत्येक-
ममुकसंख्याभिः समिहर्वाहुतिभिरधिदेवताः प्रत्यधिदेवतासामुक-
संख्याहुतिभिर्विनायकादीं लोकपालादीं सामुकसंख्याभिः समि-
हर्वाहुतिभिः प्रधानदेवतां सपं प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरगतसंख्याभिर्घृत-
मिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिर्हृत्सतिं पितृंश्च प्रतिद्रव्यमष्टा-
विंशतिसंख्याकाभिर्घृतमिश्रपायस-समिदाज्य-चर्वाहुतिभिर्भगादि-
चतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभि रक्षाङ्गणं
कृणुष्वेत्यादिपञ्चदशभिः* प्रत्युचमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः†
सवितारं दुर्गां त्र्यम्बकं ऋत्विक्स्मृतिं वास्तोस्यतिम् अग्निं
क्षेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ अग्निश्च एता देवताः प्रत्येकमष्टा-
संख्याभिः कसराहुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णाभिति पञ्चदशभिः‡

* ३५८।३५८ प्रथमोक्त्याभिः ।

† कसराहुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिर्गतिं च पुनर्कं पातः ।

‡ ३६५।३६५ प्रथमोक्त्याभिः ।

प्रतिमन्त्रमष्टाष्टसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमम् अणु-
मे सोम इति* त्रयोदशसंख्याभिः पायसाहुतिभौ रुद्रं चतु-
र्गृहातेनाज्येन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिञ्चाज्येन हुत्वा सुवे-
णाग्निं खिष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कर्म कृत्वा पायसं
कमरचरुञ्च सहैव अर्पयित्वा आज्यभागान्ते यजमानेन अग्ने-
र्दक्षिणत उपविष्टेन त्यागं कारयित्वा सर्त्विगाचार्योऽन्वाधान-
क्रमेण तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् । होममन्त्राणासृथा-
दिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् ।

ततः खिष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो ग्रहेभ्यो
विनायकादिभ्यः सर्पेभ्यो बृहस्पतये पितृभ्यश्च रुद्राय क्षेत्रपालाय
च सदोपमाषभक्तञ्जलीन् दत्त्वा मूलशान्तिवत् पूर्णाहुतिं हुत्वा
प्रणौतानिनयनादिकर्मशेषं समाप्य रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा याजुषशेदयजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं
जपेत् । बह्वृचशेत्तदा चत्वारि रुद्रमूक्तानि कद्रुद्रायेत्यादीनि† ।
सामगंशेद्द्रुद्रसामानि‡ । आयर्व्यणशेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । एका-
दशाष्टविधैकसंख्या अत्र सूक्तजप्ते द्रष्टव्या ।

ततो रुद्रं सर्पांश्च पक्षोपचारैः पूजयित्वा तत्तन्मन्त्राभ्यामुप-
स्थाय सर्वकलसोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्र होमसम्पातकं

* ऋगिण्य ३२१ पृष्ठं उक्ता ।

† ३३५ ३३८ पञ्चमं षट्श्रितानि ।

‡ ३३८-३३९ पञ्चमो षट्श्रितानि ।

अक्षिप्य च ऋत्विगाचार्यास्तिष्ठन्तः सकुटुम्बं यजमानमभि-
विश्वेयुः अक्षीभ्यामित्यादिभिर्मूलशान्त्युक्तैर्मन्त्रैः* ।

तथा ।

योऽसौ वज्रधरो देवो महेंद्रो गजवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दीपं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
योऽसौ खड्गधरो देवो निऋती राक्षसाधिपः ।
प्रशामयतु सर्पीत्यं दीपं गण्डान्तमश्वम् ॥
योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
नक्रवाहः प्रचेता नः सर्पीत्याघं व्यपोहतु ॥
योऽसौ देवो जगन्नाणो मारुतो मृगवाहनः ।
प्रशामयतु सर्पीत्यं दीपं बालस्य शान्तिदः ॥
योऽसौ शक्तिधरो देवो ह्रुतभुङ्केषवाहनः ।
सतजिह्वश्च देवोऽग्निः सर्पदीपं व्यपोहतु ॥
योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव सर्पदीपं व्यपोहतु ॥
योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
अश्लेषामूलगण्डान्तदीपमाशु व्यपोहतु ॥
विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
सर्वदीपप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥

योऽसौ वज्रधरो देव इत्यादयः सर्वे कुर्वन्तु शान्तिदा इत्यन्ताश्च
मन्त्रा जहृता द्रष्टव्याः । अभिषेकमघाचरदित्युपक्रम्य दार-
पुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववदिति मूलशान्तिदेशात् । एवं
गण्डान्तशान्त्यादावपि द्रष्टव्यम् । गण्डान्तीऽप्येवं कर्त्तव्यं पुष्पा-
श्लेषा तं हे देवते इति वचनात् ।

किञ्च अनूहिता अपि वक्ष्यमाणमन्त्राः पाठ्याः । यथा ।

अश्लेषाऋचजातस्य मातापितृर्धनस्य च ।

भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दीपं सर्वं व्यपोहतु ॥

योऽसौ वागीश्वरो नाम अभिदेवो बृहस्पतिः ।

मातापितृोः शिशोश्चैव गण्डान्तं स व्यपोहतु ॥

पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।

सर्पेनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिश्च बान्धवान् ॥

ततः सुरास्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिभिः॥रभिषिच्य तच्छंयो-
रावृणीमहे शंयुर्विश्वेदेवा इत्यादिकं पठेत् ।

ततो रुद्रकलशसर्पकलसोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रं कलश-
मन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो धीते वाससी परिधाय तिलकं
कृत्वा सङ्कल्पपूर्वकमाचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां
दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवत्सां दोर्ध्नीं धेनुं ब्रह्मणे वृषं रुद्रजापिने
कृष्णवर्णमनड्डाहं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

अङ्गारक नमस्तेऽसु अनङ्गुस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा रुद्रसर्पादीना-
मुत्तरपूजनं विधाय ताम्नपात्रे फलपुष्पादिभुतं जलं प्रक्षिप्य
सर्पायार्घ्यं दद्यात् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गणाधिप ।

रुद्राणामर्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टं प्रणाशय ॥ इति ।

तत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतेः अभ्यारंभं यान्तु देवगणा इति
विस्तृज्य सङ्कल्पपूर्वकं प्रतिमादिकमाचार्याय दत्त्वाः चमिं
सम्पूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ इति विस्तृज्य शततदर्शदशान्यतम-
ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य ऋत्येत्युक्त्वा
शान्तिमुक्तजपं कारयित्वा सुहृद्भूतो भुञ्जीत इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते अश्लेषाजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्त्रमह ।

उपपद्यन् मन्तः सुदानव इन्द्र प्रोक्तुर्भवा सवा ॥

(१०. ४४. ११५५)

+ अन्वारमिदृशो विधिः पुनरं जपु ।

चव तस्य विसर्जने ॥ (८०. ०२४. ११५५ ।)

‡ आचार्यहस्ते प्रतिपाद्य इति च पुनरी पाठः ।

अथ ज्येष्ठाजननशान्तिविधानम् ।

बृहदारण्यसंहितायाम् ।

सुखासीनं मुनिश्रेष्ठं गाग्यं^१ मुनिगणान्वितम् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपप्रच्छ श्रौनकः ॥
 ज्येष्ठानक्षत्रसम्भृतगण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च वद मे मुनिसत्तम ॥
 श्रौनकस्य वचः श्रुत्वाः प्रत्युवाच महासुनिः ।
 श्रुणु श्रौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च यथावत्कथयामि ते ॥
 घटिकैका च मैत्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ।
 तयोः सन्धिरिति त्रयं शिशुगण्डं समीरितम् ॥

मैत्रमनुराधा ।

प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्षे च तृतीयके ।
 पादत्रये जातनरो ज्येष्ठोऽप्यत्र प्रजायते ॥
 ज्येष्ठाश्चघटिकाद्वयं परित्यज्य प्रथमादिचरणत्रये जातो नरो
 ज्येष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः दोषाभावात् ।

ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तु पितुः स्वस्य च नाशकः ।
 जायते नात्र सन्देहो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥
 ज्येष्ठर्षे कन्यका जाता इति शीघ्रं धवापजम् ।
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥

* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा इति न पुस्तके पाठः ।

सृदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
 सूतक्रान्ते तथा कुर्थाज्जेष्टाशान्तिं विधानतः ॥
 वज्राङ्गुशधरं देवमैरावतगजास्थितम् ।
 कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरपूजितम् ॥
 कर्ममात्रसुवर्णेन तदहोनाथ पादतः ।
 तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशास्त्रं न कारयेत् ॥
 शालितण्डुलसम्पूर्णकुम्भस्थोपरि पूजयेत् ।
 इन्द्रायेन्दो मरुत्वतः* इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यानिवेदनैः ।
 पूजयेद्विधिना विप्र लोकपालगणान्वितम् ॥
 रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ।
 तत्पुरः स्थापयेत्कुम्भांश्चतुर्दिक्षु विशेषतः ॥
 पुण्योदकसमायुक्तान् वस्त्रयुग्मविवेष्टितान् ।
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
 कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान् पञ्चगव्यं समन्वकम् ।
 पञ्चासृतं पञ्चरत्नं सृत्तिकाः पञ्चसंख्यकाः ॥
 पञ्चहस्तकषायांश्च पञ्चपल्लवकांस्तथा ।
 सुवर्णं कुशद्रुव्यांश्च शतीषधिमपि क्षिपेत् ॥

* इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः ।

समस्य योनिमामदम् ॥ (राम. ६४५. ३२५५॥)

पूजयेद्वाक्शैर्मन्त्रैः कुम्भान् धीमान् प्रयत्नतः* ।
 त्वन्वी भग्नेऽपि जपेदादौ स त्वन्वीऽपिऽपि द्वितीयके ॥
 तृतीये पौरुषं सूक्तं†‡ कद्रुद्राय§ चतुर्थके ।
 समुद्रज्येष्ठा इति च शैमं मे गङ्गे॥ चतुर्थके ॥
 पूजयेदस्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कालशानपि ।
 जपं कुर्यात् प्रयत्नं मन्त्रैरेभिर्हिजोत्तमाः ॥
 शानो भद्राः* जपश्चादौ भद्रा भग्नेऽपि द्वितीयके ।
 आचार्यो मूलमन्त्रेण ह्योमं कुर्याद्द्विशेषतः‡‡ ॥

मूलमन्त्र इन्द्रायेन्दो इति ।

इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं सृष्ट्युत्पन्नजपन्ततः ।
 इत्थं सम्पूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् ॥
 सुसङ्कल्प्य विधानेन ह्योमकर्म्म ततश्चरेत् ।
 समिद्धिर्ब्रह्महृत्तस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥

* प्रयत्न इत्यत्र विशेषत इति क-पुस्तके पाठः ।

+ मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ११५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ६९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

* मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७२४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡‡ जप कुर्यात् प्रयत्न इति न पुस्तके पाठः ।

सर्पिषा चरुषा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।
 दुर्नेजाप्यञ्च* तेनैव यत इन्द्र भयेति† च ॥
 तिलान् व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ।
 भार्याशिशुसमीपे तं यजमानं विशेषतः ॥
 अभिषिक्तं प्रकुर्वीत मन्त्रैर्वारुणसंज्ञकैः ।
 समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैः‡ रिभं मे वरुणैः§ स्थाथा ॥
 यौः शान्त्यादिभिर्मन्त्रैः¶ रभिषेकमथाचरेत् ।
 अभिषेकं निवर्त्याथ यजमानः समाहृतः ॥
 शुक्लाम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यविलोकनम् ।
 रूपं रूपति मन्त्रेण॥ चिचं** तच्चक्षुरेव†† वा ॥

* जाप्यञ्च इत्यत्र आज्यञ्चेति पाठो युक्ततया प्रतिभाति ।

+ अग्निं ३१८ पृष्ठे उक्ता ।

‡ ३३२ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

§ मन्त्रोऽय ०४ पृष्ठं प्रदर्शितः, शेषा आकरं मृग्याः ।

¶ यौः शान्तिरन्तरिचं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्दिने देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः मन्त्रं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा सा शान्तिरंघि ।

(३६५. १०म. यजुः ।)

॥ ०६ पृष्ठं प्रदर्शितेन ।

** चिचं देवानामुदगादनामं चक्षुर्मिवल्ल वदन्त्यस्यः ।

आप्रा धावापृथिवी अनरोचए नृत्यं आम्हा अनतसास्तुषय ॥ (१३५. ४६म. यजुः ।)

†† तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छकृत्सुचरन् । पश्येन अरदः शतं जीवेन अरदः अतए मृषयाम अरदः अतन्मन्त्रवाम अरदः अतमद्रीनाः क्षाम अरदः अतन्भूयथ अरदः अतान् ।

(३६५. २४म. यजुः ।)

देवतापुरतः स्खित्वा धूपदीपौ निवेदयेत् ।

दद्यादाचमनं सम्यक्ताम्बूलार्घ्यं तथैव च ॥

अक्षयम्बु यथा ।

नमस्ते सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते ।

गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥

कारयेत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभम् ।

सम्भवा तु तत्फलं सर्व्वं देवेन्द्राय निवेदयेत् ॥

षाचार्याय च गां दद्यात् सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।

रक्तवर्णां वस्त्रयुक्तां सर्वाखण्डारभूषिताम् ॥

वस्त्रयुग्मपिधानाञ्च यथाविभवसारतः ।

यक्षगन्धर्व्वसिद्धैश्च पूजितोऽसि शचीपते ॥

दानेनानेन देवेश गण्डदोषं विनाशय ।

इति सम्प्रार्थयेद्देवमिन्द्राणीसखमुत्तमम् ।

अष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्वाङ्मन्त्रभोजनम् ॥

कुर्यात् कारयेदित्यर्थः ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।

इमाङ्गत्वा ज्येष्ठशान्तिं* यथाविध्युक्तमार्गतः ।

गण्डदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥

इत्युक्तं बृहदारण्येण शौनकाय विशेषतः ।

ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥

* ज्येष्ठशान्तिमित्यत्र ज्येष्ठशान्तिमिति क पुनश्च पाठः ।

अज्ञानादायवा ज्ञानाहेकस्वाहा धनस्य च ।
 यश्चूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं चक्षुमर्हसि ॥
 इति ब्रह्मगार्ग्यसंहितायां ज्योष्ठानक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः ।

तथैव ब्रह्मगार्ग्यः ।

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पित्रपुत्रयोः ।
 प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युभवेदेकस्य निश्चयः ॥
 तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां
 शान्तिञ्च कुर्यादभिषेचनञ्च ।
 सम्युज्य ऋक्षप्रतिमां तदथे
 दानञ्च कुर्याद्विभवानुरूपम् ॥
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु ।
 शुभर्चं शुभवारं च चन्द्रताराबलान्वितं ॥
 रिक्ताविष्टिवियुक्ते तु प्रारभेद्विषसे सुधीः ।
 आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥
 पुण्याहं वार्चायत्वा तु शान्तिकर्म समाचरेत् ।
 अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥
 तत्रक्षत्रोक्तमन्त्रेषु अर्चयेत्कस्योपरि ।
 रक्तवस्त्रेषु सप्लवाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 स्वशास्त्रीज्ञेन मन्त्रेषु कुर्यादग्निमुखं ततः ।
 अनेनैव तु मन्त्रेषु हुनेदष्टोत्तरं व्रतम् ॥

प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमेव च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पिष्टपुत्रयोः ॥
 वस्त्राक्षहारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्नाघत्रयसुवर्णकम् ॥
 देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ।
 यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये ।
 भोजयेद्वाङ्मन्त्रान्मन्त्रान् वित्तश्राद्धविवर्जितः ॥
 इति बृहगार्योक्तमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।
 व्योतिर्निबन्धे ।

समानमे यदा देवि पितापुत्री च सोदरौ ।
 भगिन्यौ वा स्वबन्धू वा तदा पूर्वस्य नाशनम् ॥
 विधानं तत्र कर्त्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनम् ।
 नक्षत्रदेवता पूज्या साधिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 तत्पूर्वीत्तरनक्षत्रदेवते अधिदेवताप्रत्यधिदेवते ।
 यस्य ऋक्षस्य यद्भुवं दक्षिणापूजनादिकम् ।
 तस्य तच्च विधातव्यसृक्षदेवततुष्टये ॥
 षड्भोजनेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ।
 समिश्रितिलैश्चैव पृथगष्टोत्तरं शतम् ।
 भक्त्या हरिहरो देवो स्वर्षरूप्यमयी शुभो ॥

पूज्याविति शेषः ।

तद्दानमन्त्रो यथा ।

विविधस्यास्य विश्वस्य पितरो विश्वतोमुखी ।
 प्रीयेतां मूर्त्तिदानेन देवो हरिहरावुभौ ॥
 दानं ह्योमविधेः पश्चाद्दानादन्वभिषेचनम् ।
 अभिषेचनपूर्वात् विप्रपूजा स्मृता शिवे ॥
 ततोऽभिमन्य गोविन्दशूलिनोश्च निकेतनम् ।
 तूर्याणाञ्च निनादेन जयघोषेण पार्वति ॥
 पूजाविधिं समाप्यैवं सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 प्रार्थयेद्देवदेवैर्गौ लक्ष्मीशैलसुतेश्वरौ ॥
 दण्डवत्प्रणिपातेन पूजनीयौ पुनः पुनः ।
 ततः स्वगृहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥
 तोषयेद्दक्षिणादानैर्यथाशक्ति वरानने ।
 एवं कृते विधानेन विघ्ननाशो भवेद्ध्रुवम् ।
 तृष्टिदं पुष्टिदं नृणां विधानमिदमत्तमम् ॥
 इति शिवसंहिताष्टतय्योतिर्निबन्धोक्तमेकनक्षत्रजनन
 शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अत्रेदमवगन्तव्यं यत्र सजातीयान्येकविधानानि उपलभ्यन्ते
 तत्र इच्छयान्यतमं विधातव्यं तावन्तैव शास्त्रार्थमिद्विरिति ।

अथ नक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते एव गर्गः ।

अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाडिकाः ।
 रेवतीशुक्लसर्पान्ते मासाश्च ऋतुसायकाः ॥

शक्रो ज्येष्ठा सर्पोऽज्ञेष्वा मासा द्वादशकटिका ऋतुः षट् सायकाः
पञ्च दुष्टा इत्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे तु ।

अश्विनीमघमूलादी नाड़िकाहितयं तथा ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते नाड़िकाहितयं तथा ॥

अपिच ।

अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता ।

पूर्वाह्निशक्रपश्चार्द्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥

पितृपुत्र दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा ।

षाळध्रुक्शब्दयोर्जातो नास्ति गण्डे विरामयः ॥

दिवादिजननमपि एष्वेव नक्षत्रेषु दुष्टमित्यवगन्तव्यम्, तस्यैव
प्रकरणाद्गण्डशब्दिर्हेशाच्च ।

सर्वेषां इन्द्रजातानां परित्यागो विधीयते ।

वर्जयेद्दर्शनं तावद्गीयावत् घास्मासिको भवेत् ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सोममन्त्रेण भक्तिमान् ॥

सोममन्त्र आप्यायस्वेत्यादिः ३ ।

कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत फलैः षोडशभिर्द्वितम् ।

अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा हाभ्यां वा शोभनं तथा ।

३ इन्द्रजातानामित्यत्र गण्डजातानामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

। तावदित्यत्र वापौति धर्मसिन्धौ पाठः ।

। आप्यायस्व मन्त्रेण ते विश्वतः सोम इत्याम् ।

भवावाजस्व संग्रहे ॥ (१२५. ११२५. यजुः ।)

तन्मध्ये पायसं शङ्खे नवनीतेन पूरिते ॥
 क्रांस्यपात्रे पायसं निक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं शङ्खं स्थापयित्वा-
 चन्द्रप्रतिमामर्च्येदित्याह ।

राजतं चन्द्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः ।
 दैवज्ञः क्षीमवासासु शुक्लमाख्याम्बराञ्चितः ॥
 सोमोऽहमिति सञ्चिन्त्य पूजां कुर्यात्समाहितः ।
 दद्याद्दक्षिणामिष्टां गण्डदोषोपशान्तये ॥
 शुक्लं वागीश्वरञ्चैव ताम्रपात्रे समर्चितम् ।
 गण्डदोषप्रशान्त्यर्थं दद्याद्देविदे शुचिः ॥ इति ।
 इदं शान्तिकं गोमुखप्रसवपूर्वकं कर्तव्यम् ।
 पूषाश्विनोर्गुरो सर्पमघाच्चित्रेन्द्रमुलभे ।
 एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्भोजनं तथा ॥
 इति गर्भोक्तनक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्धदिनंऽथवा ।
 शान्तिं शुभेऽङ्गि वा कुर्यात्तावत् पुच्छं न लोकयेत् ॥
 ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।
 पूर्वानन्दाख्ययोस्त्रिषोः सन्धिर्नाहीदयं तथा ।
 गण्डं सं सृष्टुं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिकम् ॥

* व्रतादिकमित्यत्र व्रतादिषु इति स्व-ग पुनकयोः पाठः ।

नन्दा प्रतिपत् ।

कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मनिमेषयोः ।
 गण्डान्तमन्तरालं स्याद्वटिकाङ्गं मृतिप्रदम् ॥ इति ।
 तिथिगण्डे त्वनङ्गाहं नक्षत्रे धेनुमेव च ।
 काञ्चनं लग्नगण्डे तु दद्याद्दोषो विनश्यति ॥
 आद्यभागे पितुर्गण्डं चयाणामभिषेचनम् ।
 इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 उत्तरे तिलपात्रं स्यात् पुष्ये गोदानमुच्यते ।
 आञ्चप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च काञ्चनम् ।

त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रम् ।

उत्तरातिथ्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च ।
 कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारतो बुधः ॥
 नक्षत्राकारत इत्यत्र व्यञ्जोपे पञ्चमी नक्षत्राकारं विधायेत्यर्थः ।
 सुवर्णेन तद्वर्णेन यथावित्तानुसारतः ।
 नक्षत्राधिपते रूपं कृत्वा वस्त्रहयान्वितम् ॥
 वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 शतौषधानि रत्नानि मृत्त्वक्पल्लवसंयुतम् ॥
 वरुणपूजा कलशे कार्या लिङ्गात् ।
 पूजाम्ने समिदन्नाण्यैर्हीमं तिलयवैस्तथा ।
 कुर्यादिति शेषः ।
 ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने ।
 उत्तराप्रथमे पादे तिलपात्रं तथैव च ॥

तिथे तु गां सवत्साञ्च सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
 अजां चित्रासु वै दद्यात् पूर्वाषाढे तु काञ्चनम् ॥
 यवाञ्च व्रीहिमाषाञ्च तिलमुद्गान् प्रदापयेत् ।
 यथावित्तानुसारेण कुर्याद्वाङ्गणभोजनम् ।
 पितृरायुष्यवृद्धयर्थं शान्तिरत्न विधीयते ॥
 एवं यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म समाहितः ।
 न दोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवाश्रया ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने ।
 धनधान्यसमृद्धिञ्च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥

नक्षत्रगण्डान्तलक्षणमुक्तं नारदेन ।

सापेन्द्रपौषभेष्वन्त्यषोडश्यांशा भसंज्ञकाः ।
 तदयभेष्वद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥
 सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
 वर्जयेद्दर्शनं त्रावं तच्च घासमासिकं भवेत् ॥

त्रावं त्रवणं घसमासपर्यन्तं तदुत्पत्तिमपि न शृणुयादित्यर्थः ।

इत्युत्तरगार्गीकृतित्यादिगण्डान्तशान्तिः ।

अथ दिनक्षयादिसर्वगण्डान्तशान्तिः ।

अघातः सम्यक्स्थामि जन्मकाले विशेषतः ।
 गण्डान्तानाञ्च नामानि महादोषकराणि वै ॥
 दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृती ।
 शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥

कालगण्डे सृत्ययोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
 तस्मिन् गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
 अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
 विचार्य तत्र धर्मैः शान्तिं कुर्यादयथाविधि ॥
 यजनं देवतानाञ्च यथादेशैव पूजनम् ।
 दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन प्रतिपादयेत् ॥
 अभिषेकं शङ्करस्य चाश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् ।
 आयुर्वृद्धिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥
 गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ।
 पुष्ट्यायुस्तुष्टिद्वयार्थमभीष्टफलसिद्धये ।
 सर्वारिष्टहरार्थाय यद्दयन्नं समाचरेत् ॥
 शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ।
 अखण्डं गोघृतेनैव स वै सृत्यञ्जयेन्नरः ॥
 पुनर्यद्दपूजनशिवदीपदानादिकथनं गुणफलसम्बन्धार्थम् । ततोऽ
 न कर्मान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।

विश्वामूर्त्तिश्चाहापुण्यमश्वत्थं श्रीकरं सदा ।
 प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा सृत्यञ्जयेद्भुवम्* ॥
 अर्थसम्पत्कसृष्टार्थं नित्यकल्याणद्वयम् ।
 अभीष्टफलसिद्धार्थं कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥
 अभिषेकं शिवे शान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ।
 अकालसृत्यं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥

* भवमित्यत्र नरति कः पुलके पाठः ।

विधानान्तरमाह ।

गाणपत्यं* पुरुषसूक्तं सौरं* मृत्युञ्जयं*‡ शभम् ।
 शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यङ्गत्वा मृत्युञ्जयो भवेत् ॥
 मूले वा सर्पगण्डे वा कुर्व्यादेतानि यद्वतः ।
 आयुर्द्विहरार्थाय गण्डदोषप्रशान्तये ॥
 इत्युत्तरगार्गीकदिनक्षयादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

* गणेशसूक्तं यथा—

आगु न इन्द्रं द्युमन्तं चिचं यामं संग्रभाय । मङ्गाङ्गुली दक्षिणेन ॥ १ ॥
 विष्णुं हि त्वा तुविज्रिम्भिं तुविदेषं तुवीमघं । तुविमावसवीभिः ॥ २ ॥
 नहि त्वा मूर् देवा न मतांसो दिक्षन्तं । भीमं न गां वावयन्ते ॥ ३ ॥
 †पतीः निन्द्रं क्षवामंशानं वस्त्रः स्वराजं । नराधसा मङ्गिपन्नः ॥ ४ ॥

(इत्यादिकमृश्वेदस्य षष्टममण्डले द्रष्टव्यम् ।)

‡ सौरं मृत्युञ्जयम्—

उदु खं ज्ञातवेदसं देवं बह्वनि केतवः ।
 दृङ्गं विश्वाय मृत्युञ्जम् ॥ इत्यादिकम् ।

(१म. ५८म. १श्लो.)

गायत्रीप्रथमं पादं चाम्बकपादैकं तथा ।

गायत्रीद्वितीयं पादं चाम्बकद्वितीयं पादम् ॥

गायत्रीतृतीयपादं चाम्बकशेषपादम् ।

ततश्च मृत्युञ्जयमन्त्र एव पर्यवस्यति ॥

यथा— श्रीं तमवितुर्वरेण्यं । चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । ऊर्जां रुक्मिणिव बन्धनात् ।

धियो यो नः प्रचोदयात् । मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥ इति ।

(तन्त्रसारं ।)

अथ व्यतीपातादिशान्तिः ।

यथा शौनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।
 वैष्टुतौ व्यतिपाते च महादोषोऽभिजायते ॥
 कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वैष्टुतिः ।
 संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
 दरिद्राणां महद्दुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् ।
 अत्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 स्त्रीणाञ्च शोको दुःखश्च सर्वनाशकरो भवेत् ।
 शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तद्दोषो न च कथनः ॥
 गोमुखप्रसवं कुर्याच्छान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 सर्पाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥
 नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये ।
 प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
 गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।
 अलङ्कृतस्त्रदेशे तु ब्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्द्धं तण्डुलेन च ।
 तदर्द्धन्तु तिलैः कुर्यादन्योऽन्यं परिकल्पयेत् ॥

धान्यं ब्रीहिः । प्रथमं ब्रीहिपरिधिस्तन्मध्ये तण्डुलपरिधिस्तदन्त-
 स्तिलपरिधिरिति राशित्रयविवेकः ।

तदा दोषो न कथन इति ग पुस्तके पाठः ।

द्रव्यत्रितयराशौ तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः ।
 पृष्ठाङ्गं वाचयित्वा तु आचार्यं तृणयात्परम् ॥
 आचारवन्तं धर्म्यं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।
 मन्वतन्वार्थतत्त्वज्ञं शान्तिकर्म्येण कोविदम् ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पृष्ठस्त्राङ्गुलीयकम् ।
 राशौ प्रतिष्ठितं कुम्भमन्नं सुमनोहरम् ॥
 तीर्थोदकेन सम्पूर्य मसृटोषधिपक्कवम् ।
 मङ्गल्यं गन्धरत्नञ्च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 तस्योपरि न्यसेत्पानं सूत्रवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्साधिप्रत्यधिदेवताम् ॥
 चन्द्रादित्याकृती पार्श्वे मध्ये वैष्टुतिमर्चयेत् ।
 एवमेव व्यतीपातशान्ती संक्रमणस्य तु ॥
 भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं टक्षिणतो यजेत् ।
 निष्कमाचेण चार्धेन पादेनापि स्वशक्तिः ॥
 प्रतिमाः कारयेद्दीमांस्तत्तत्क्षणात्क्षिताः ।
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् ॥
 अधिदैवं भवेत्सूर्यसन्दः प्रत्यधिदैवतम् ।
 तत्तद्व्याहृतिपूर्व्येण तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत् ॥

अयमत्र विवेकः । वैष्टुतिर्व्यतीपातस्य प्रधानदेवता उभयत्रापि
 सूर्योऽधिदेवता चन्द्रः प्रत्यधिदेवता संक्रान्ती तु भानुः प्रधान-
 देवता रुद्रोऽधिदेवता अग्निः प्रत्यधिदेवतेति ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण* प्रधानप्रतिमां यजेत् ।
 तस्यूर्ध्वमिति मन्त्रेण† सूर्यपूजां समाचरेत् ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण‡ सोमपूजां समाचरेत् ॥
 संक्रान्तिदेवतादिपूजनन्तु तत्तन्निष्ककैर्मन्त्रैः कार्थ्यम् । व्याहृति-
 मन्त्रस्तु सर्वैः§ समुच्चीयते ।

उपचारैः षोडशभिर्यथा पञ्चोपचारकैः ।
 अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः फलीनैर्वेद्यमर्पयेत् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण॥ प्रधानदेवतां॥ स्पृशन् ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिधा वाय प्रजप्याथ स्वशक्तितः ।
 सर्व्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः ॥
 आनी भद्रेति सूक्तञ्च** भद्रा अग्नेश्च सूक्तकर्मणः†† ।
 जपेच्च पौरुषं सूक्तं‡‡ त्रैयम्बकमतः परम् ॥

* त्रैयम्बकं यजामहे इत्यदिना ।

† १४३ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ ६८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

§ सर्व्वैरित्यत्र सर्व्ववेति ख पृष्ठके पाठः ।

॥ ४०७ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

॥ देवतामित्यत्र प्रतिमामिति क-पुस्तके पाठः ।

** सूक्तमिदं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ३२४ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡‡ १२५ पृष्ठे किञ्चित् प्रदर्शितम् ।

कुक्षं स्पृष्ट्वा चतुर्हिन्दु जपं कुर्यात्सद्यस्त्रिजः ।
 कुक्षस्य पश्चिमे देशे खण्डिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 खण्डिलोक्तविधानेन कारयेत्संस्तानलम् ।
 चैयम्बकेन मन्त्रेण समिदाज्यचक्रं हुनेत् ॥
 षष्टोत्तरसहस्रं वा षष्टीत्तरशतम् वा ।
 षष्टाविंशतिं वा कुर्यात् स्वस्य शक्त्यनुसारतः ॥
 षट्युञ्जयेन मन्त्रेण तिलहोमं समाचरेत् ।
 ततः खिष्टकृतं हुत्वा अभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 समुद्रज्येष्ठाः सूक्तेनः आपो हि ष्ठा त्वचेनः च ।
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेनः पावमानीभिरेव च ॥
 चैयम्बकेन तत्सूर्थम्ऽ आप्यायस्वेति मन्त्रकैः ॥
 सुरास्वामिति मन्त्रेण॥ अभिषेकं समाचरेत् ।
 अभिषेकाद्भुतं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणायैरलङ्कृतः ।
 यजमानः स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पश्चादस्त्रहेमाङ्गुलीयकैः ।
 योदानं वस्त्रदानञ्च स्वर्णदानं विशेषतः ॥

० ६० प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

। २० प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

‡ १४३ प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

§ मन्त्रोऽयं १४३ प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

¶ ६८ प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

। १४ प्रश्ने प्रदर्शितम् ।

तद्दोषशमनार्थाय आचार्याय प्रदापयेत् ।
 प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 दीनान्धक्तपक्षेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ॥
 ब्राह्मणाण्युत्संख्याकान् मिष्टान्नैर्भोजयेत्ततः ।
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत यथाविभवसारतः ॥
 एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं मातापित्रोः शिशोरपि ॥
 सर्व्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् ॥
 इति शौनकोक्तं वैष्टतिव्यतीपातसंक्रान्तिजननशान्तिविधानम्

अथ विषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

तदुक्तं बृहदारण्यैः ।

नाशकद्विषशस्त्रास्त्रैः क्रूरे लम्बे समेऽपि वा ।
 तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्त्तिताः ।
 सुवर्णेन यथाशक्त्या तत्तत्तन्क्षणसंयुताः ॥
 प्रतिमाः कारयित्वा तु आढकव्रीहिभिः स्थले ।
 स्थण्डिले परिकल्प्याथ कुम्भमोषधिसंयुतम् ॥
 तत्रैः सम्यक् संख्यात्वा सप्तत्रिंशन्निवृत्तः ।

वस्त्रहयेन संवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्योपरि संस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्तथा ।
 तत्तन्मन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पोपचारकैः ॥
 कद्रुद्रायेति मन्त्रेण यमाय त्वेति मन्त्रतः ।
 अग्निर्मूर्ध्नि मन्त्रेण परमृत्यो इति त्वयः ॥
 एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादश्चेत्तुनेत्तथा ।
 समिञ्चरुष्टतद्रथैः प्रत्येकञ्च यथाक्रमात् ॥
 ऋत्विग्भिश्च सहाचार्य्यो हुनेदष्टसहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततस्त्रिलौहनिर्देवांस्तत्तन्मन्त्रैश्च कल्पवित् ।
 ततोऽभिषेचयेद्दानं मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥
 तानं प्रतिमानां कुर्यादिति शेषः ।
 प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सञ्जतीमुखः ।
 तवणं मूर्त्तिप्रदानेन समस्ताभीष्टदो भव ॥

७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

यमाय त्वा मखाय त्वा मय्यय त्वा तपसे । देवस्त्वा मविता मध्वानम् ॥

प्रथिव्या च मृगश्याङ्घ्रि । अर्षिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ (३७ अ. ११ म. यज्ञः १)

३१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

परमृत्यो अन्परर्चि पयः यजे अन् इतरो देवयामान् ।

अक्षुषणे शृण्वने ते ब्रवीमि मानः प्रजाए राविषो मोत वीरान् ॥

(३४ अ. ७ म. यज्ञः १)

तवेत्यत्र मर्दानं क पुनकं पाठः ।

ईषत्यीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः ।
 रत्नद्वक् पालकः कृष्णो महिषस्यः शिवं कुरु ॥
 पिङ्गभ्रूश्मशुकेशान्तः पिङ्गाक्षचरणोऽक्षयः ।
 छागस्यः साक्षसूत्रस्य सप्तार्द्धिः शक्तिसौचनः ।
 तव मूर्त्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय ॥
 दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः ।
 रत्नखल्लगदापाणिर्मृत्युर्मां पातु सर्वदा ॥
 दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाविधि समाचरेत् ॥
 गोभूहिरण्यदानैश्च आचार्यं पूजयेत् सुधीः ।
 एवं कुर्वन् विधानेन सर्वदोषं प्रशामयेत् ॥
 इति वृहद्गायत्रीकृष्णविषयविकाजजनशान्तिविधानम् ।

अथ ग्रहणजननशान्तिः ।

सा च रजोदर्शनप्रकरणे अभिहिता ।
 ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
 व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्यादिरूपा । अत्रापि तथा द्रष्टव्या ।

अथ यमलजननशान्तिः ।

तत्रादौ तयोः संस्कारार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभावमाह देवलः ।
 यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
 सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

भागवते तु ।

द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिवैशविपर्ययात्* । इति
प्रसादुत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वमुक्तम् । तत्र देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया
देशानुश्रितिमिति† वचनात् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

अथ यस्य बधूर्गौर्वा जनयेच्चेदयमौ ततः ।

स मरुद्भिश्चक्रं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा ॥ इति ।

अथ च आश्वलायनब्राह्मणं भवति । तदाहुः—

य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षपे
राद् वेद चरमा अहैवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये
मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।

मारुतचर्वितिकर्त्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थालीपाकवद्दृष्ट्या ।

अथ कात्यायनगृह्यपरिशिष्टोक्तयमस्तगान्तिविधानम् ।

अघातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः । यस्य

* वैशः प्रवेशः गृह्णन्त्यर्थः तस्य विपर्ययात् वैपरीत्यात् पथात् प्रविष्टगृहोत्पन्नस्य चादौ
मतिः पूर्वेप्रविष्टगृहोत्पन्नस्य पथात् मतिरिति गर्भोत्पत्तिक्रमेण तस्य ज्येष्ठत्वं न तु प्रसवक्रमेण
पूर्वं प्रसवस्य इति तात्पर्यम् ।

† देशानुश्रितं कृत्वाधर्ममणं स्वगोवधकं न हि संवजिब । इति श्रुतिस्त्वम् ।

भार्या गोर्महिषी बड्वा वा विकृतं प्रसवेत् स प्रायश्चित्ती
 भवेत् । पूर्णं दशाह्ने चतुर्णां क्षीरहज्जाणां काषायमुपसंहरत्
 ब्रह्मवटोदुम्बराश्लथशमीदेवदारुगौरसर्षपास्तोषामपो(मथो) मित्रं
 हिरण्यदूर्वाङ्कुराम्बपल्लवैरष्टौ कलशान् प्रपूर्य सर्व्वीषधीनां#
 दम्यती स्नापयित्वा आपो हि छेति तिसृभिः॥ कया नश्चिन्न इति
 हाभ्याम्ः॥ आ नः स्तुत इति१ एकया पञ्चैन्द्रेण पञ्च वारुणेन इद-
 मापः प्रवह्यत इति एकया पञ्चभिः अपाद्यणामिति च स्नापयित्वा
 अलङ्कृत्य तौ दर्भेषूपवेश्य मारुतं स्थालीपाकं उपयित्वा आण्य-
 भागाविष्टा आभ्याहुतीर्जुहोति पूर्व्वीक्षीः स्नानमन्त्रैः स्थाली-
 पाकस्य जुहोति ।

अग्नये स्वाहा अन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा सोमाय
 स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मारुताय स्वाहा
 मरुद्भ्यः स्वाहा यमाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा अग्नये स्विरुक्तं
 स्वाहा इति ।

७ सर्व्वीषर्धं नामित्यत्र सर्व्वीषधिभिरित्येव पाठो युक्तः ।

। २० प्रह्ले प्रदर्शितभिः ।

‡ कया नश्चिन्न आभुव दूर्तः सदाप्रथः मन्वा । कया शचिन्नया उता ॥ (३२ष. २म. यजुः ।)

कक्षा मथो सदानास्त्रिहो मत्सदभसः । इटाचिदा कजे वसु ॥

(२७ष. ४०म. यजुः ।)

§ आ नः स्तुत उपवाजिभिरुतौ इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दनः ।

तिरयिदर्यः सवनापुरुष्यां श्वेभिर्गुणानः सत्यराधाः ॥ (४म. २२ष. १सूक् ।)

¶ अपाद्यसपत्किन्विषसपक्रयामपोरपः ।

अपासार्गं त्वमच्छदपदुःश्रयाप् सव ॥ (३५ष. ११म. यजुः ।)

गृहोत्पातेषु उलूककपोतगृध्रश्येनानां गृहप्रवेशे स्तम्भप्ररोहे
वल्मीकप्ररोहे मधुजालजनने उदकुम्भप्रज्वलने आसनशयनयान-
भङ्गेषु गृहगोधिकाककलासशरीरसर्पणे वल्ली(पल्ली)पतने सरटा-
रौहणे कृन्धजविनाशेषु सापे नैर्ऋते गण्डयोगे देवप्रसर्पे कूपोद्-
गर्ज्जमे पर्वतपतनेष्वन्धेष्वप्येवंविधेषूत्पातेषु ।

एतदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा आचार्याय वरं
दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा आशिषः प्रति-
गृह्य गान्तिर्भवति गान्तिर्भवति ।

इति हेमाद्री गान्तिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टोक्तं
यमज्ञजननादिगान्तिविधानम् ।

अथ त्रिकप्रसवगान्तिः ।

सुतत्रये सुता चेत्यात्तत्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्त्रापि तदारिष्टं* महद्भवेत् ॥
धनहानिर्ज्येष्ठनाशो दुःखं वा सुमहद्भवेत् ।
तत्र गान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्य्यमृत्विजो हत्वा षड्यज्ञपुरःसरम् ॥
सह वा षड्यज्ञः स्यात् स्वस्य वित्तानुसारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥

* अरिष्टमित्यत्र अनिष्टमिति धर्मसिन्धो पाठः ।

पूजयेद्धान्यराशिस्थकलसोपरि शक्तिः ।

पञ्चमे कलसे रुद्रं पूजयेद्दुद्रसंख्यया ॥

पञ्चमशब्दनिर्देशान्द्येऽपि ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिष्ठाकलशासत्वारो
द्रष्टव्याः । रुद्रसूक्तानि मूलशान्तिने स्पष्टीकृतानि ।

द्विज एको जपेद्धोमकाले शुभः समाहितः ।

आचार्यो लुह्यात्तत्र समिदाग्यतिलांश्चरम् ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिश्च वा ।

देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥

चतुर्वक्त्रादिभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मादिमन्त्रैर्ब्रह्मादेरिन्द्रस्यापीन्द्रमन्त्रतः ।

पूजा कार्येति शेषः ।

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं चरेत् ।

अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥

हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ।

प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विताः ॥

कांस्याग्यवीक्षणकृत्वा शान्तिपाठन्तु कारयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दीनानाथांश्च तर्पयेत् ।

कृत्वेवंविधिना शान्तिं सर्वारिष्टाद्दृष्टिर्भवेत् ॥

बहिर्वियुक्त इत्यर्थः ।

इति गर्गसंहितोक्तं पुस्तत्रयोत्पत्त्यनन्तरं कन्योत्पत्तौ

कन्यात्रयोत्पत्त्यनन्तरं पुंसोत्पत्तौ

शान्तिविधानम् ।

अथ सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिः ।

तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे ।

उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते वै शिशोः*द्विजाः ॥

द्विजा दन्ताः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यभिधानात् ।

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ।

मातरं पितरश्चाथ खादेदात्मानमेव वा ॥

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

यदा दन्ताश्च जायन्ते मामे चैव महद्भयम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि ताम्बे निगदतः शृणु ।

गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्नापयेद्विजः† ॥

तैरिति वक्ष्यमाणसर्व्वीषधादिभिः सम्बध्यते ।

तदभावे तु धर्मैश्चः काचने च वरासने ।

सर्व्वीषधेः सर्व्वगन्धैर्व्विजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥

पञ्चगव्येन रक्षैश्च सृत्तिकाभिश्च भार्गव ।

स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ।

सप्ताहं चात्र कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥

* वै शिशोरित्यत्र तच्छिशोरिति क-ग-पुनकयोः पाठः ।

† तैस्तथा स्नापयेद्विज इत्यत्र नीचं वा स्नापयेद्विजः इति पाठो निर्णयसिद्धौ दृश्यते ।

स्नास्त्रीपाकेन धाढपूजनं नैवेद्यहोमात्मकम् ।

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ।

काञ्चनं रजतं गाञ्च भुवञ्चासनमेव च ।

दन्तजम्बानि सामान्ये शृणु स्नानमतः परम् ॥

सामान्ये सदन्तोपरिदन्तजननव्यतिरिक्त-स्नाभाविकदन्तजननं
इत्यर्थः ।

भद्रासने निवेश्यैतं मूर्ध्नि मूलफलैस्तथा ।

सर्व्वीषधैः सर्व्वबीजैः सर्व्वगन्धैस्तथैव च ।

स्नापयेत्पूजयेद्वा वक्त्रं सोमं समीरणम् ॥

समीरणं वायुम् ।

पर्व्वतांश्च तथाख्यातान् देवदेवञ्च केशवम् ।

एतेषामेव सुहुयाद्दृष्टमग्नी यथाविधि ॥

एतेषां ब्रह्मादिपञ्चकानां होमसंख्या चात्र अष्टोत्तरगतादिविदि-
तव्या ।

ब्राह्मणानाम्नु दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ।

ततस्त्वलङ्कृतं बालमासने तूपवेशयेत् ॥

आसीनं ह्यत्रमूर्धानं बीजैः सुस्नापयेत्ततः ।

स्वस्ति वै बालकानाञ्च तैश्च कार्य्यञ्च पूजनम् ।

पूज्याश्चाविधवा नार्थी ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पद्मपुराणोक्त-

सदन्तोपरिदन्तस्नाभाविकदन्त-

जननगान्तिविधानम् ।

अथ ऊर्ध्वदन्तजननमापशान्तिः ।

ब्रह्मयामले ।

प्रथमं दन्तनिर्मीक ऊर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ।
 क्लेशाय मातुलस्येह स च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
 विघ्नभङ्गं* प्रवक्ष्यामि विधानं विधिपूर्वकम् ।
 सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयम् वा ॥
 दधोदनेन सम्पूर्य्य पात्रं दद्याच्छिशोः करे ।
 समन्त्रं भाजनं दत्त्वा तं पश्येन्मातुलः शिशुम् ॥
 सालङ्कारं सवस्त्रञ्च शिशुमालिङ्ग्य सादरम् ।
 प्रार्थयेन्नियतात्मा च मन्त्रेणानेन भार्गव ॥
 रक्ष मां भागिनेय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् ।
 गृहीत्वा भाजनं माम्नं प्रसन्नो भव मे सदा ॥
 निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नाच्च स्वमातरम् ।
 मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चित्रं जीव मया सह ॥ इति ।
 ततोऽभिनन्दयेद्द्विद्वान् भगिनीं भगिनीपतिम् ।
 ज्येष्ठांच्छ्रेष्ठान् गुरुन् विप्रानपरानपि पूजयेत् ।
 होमकृत्वा तिलाब्धेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥

होमसंख्या च अष्टोत्तरशतानि ।

एवञ्चते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ।
 तस्मान्मयत्नतो विद्वान् विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 इति ब्रह्मयामलोक्ता ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः ।

* विघ्नभङ्गो यस्मान्निघ्ननिवारकमित्यर्थः ।

अथ वैकृतप्रसवशान्तिः ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः ।

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।

अमानुषा अखण्डाश्च अघ्नतव्यञ्जनास्तथा ॥

अखण्डाः पिच्छीभूताः ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ।

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥

निर्वासयेत्तान् नृपतिः स्वराष्ट्रात्

स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो हिजिन्द्राः ।

चिकित्सनेर्ब्राह्मणतोषणैश्च

तत्तस्य शान्तिं समुपैति पापम् ॥

इति अकालप्रसवादिवैकृतशान्तिः ।

अथ विकृतजननशान्तिः ।

विधानमालायाम् ।

विकृताङ्गानि जायन्ते त्वपत्यानि नृपोत्तम ।

यानि यानि महाबाहो तच्छृणुष्व विधानतः ॥

हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि सदन्तानि विशेषतः ।

उत्पन्नान्येव पश्यन्ति प्रवदन्ति हसन्ति च ॥

सकूर्वाणि च जायन्ते पित्रोर्मृत्युं दिशन्ति च ।
 सिंहस्थाप्रवृत्तादीनां रूपैर्नानाविधैर्नृप ॥
 जायन्ते प्राणिनां गर्भा मङ्गाभयविधायकाः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कालेनैकेन देहिनः ॥
 तज्जन्मभयनाशाय विधानं कथ्यते मया ।
 यस्या उदरमश्रुता दृश्यते विल्लता प्रजा ॥
 दगाद्वाटूर्द्ध्वमुद्दिग्नाः स्नापनीयाः शुभैर्जलेः ।
 जनयित्री च राजेन्द्र जनकश्च विशेषतः ॥
 सकुल्या अपि मानुष्याः शुक्लमाख्यानुलेपनाः ।
 शुक्लास्वरधराद्यापि स्रज्जवाचः प्रयत्नतः ॥
 कृताङ्गिकस्तु कर्त्ता च विदर्धीत विधानकम् ।
 सदनस्थोत्तरं भागं स्थण्डिलान्तु प्रकल्पयेत् ॥
 वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति कृत्वा यामीं हिरण्मयीम् ।
 नवेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा विधानतः ॥
 चतुर्भुजा पिङ्गकृशा पिङ्गशमशुक्लिचना ।
 कर्णिकारभवैः पुष्पैः पूजिता सुमनोहरा ॥
 यमस्य पूजा कर्त्तव्या सुवर्णस्य विशेषतः ।
 वामहस्ते गदा पूज्या दक्षिणे कालदण्डकः ॥
 ऊर्ध्वं वामे हस्ता पूज्या तथा खड्गश्च दक्षिणे ।
 यमः प्रेतसखः कालः आद्यदेव महामते ।
 कालदण्डधरः श्रीमान् वैवस्वत नमोऽस्तु ते ॥

अयं पूजामन्त्रः ।

अथातोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः ।
 तिलाज्यतण्डुलास्तत्र प्रधानद्रव्यमीरितम् ॥
 कण्ठेषु पाजमन्त्रेण* जुहुयाच्च सहस्रकम् ।
 रक्षोघ्नाञ्च जपेन्मन्त्रा†च्छं न इत्यादिः‡ शान्तये ॥
 ततो वै त्रिष्टकद्देयं प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ।
 ततो दीपकलिं दत्त्वा धर्मराजस्य तुष्टये ॥
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा ततो दानं समारभेत् ।
 नीलाम्बरयुतं चण्डं महिषं यमवाहनम् ॥
 आचार्य्याय ततो दद्यात्सखङ्गञ्च सदक्षिणम् ।
 पुष्पमालावृताङ्गञ्च स्वर्णभङ्गमनोरमम् ॥
 ताम्रपृष्ठं रौप्यसुरं रत्नपुच्छं सचामरम् ।
 दक्षिणार्थं सुवर्षञ्च दद्यात्संक्षेप्य तुष्टये ।
 सम्पूज्य विधिवद्दिप्रं वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

दानमन्त्रो यथा ।

यमवाह नमस्तुभ्यमकालमरणापह ।

तुलाप तव दानेन प्रीयतां मे सदा यमः ।

एवं दत्त्वा तु महिषं सम्पूज्या ऋत्विजस्तथा ॥

* १५८ पत्रे लक्ष्मि ।

† रक्षोघ्नां वाजिनमात्रिषर्षिं मित्रं प्रथित्तुपयामि शर्षे ।

‡ शिशानो ऋषिः क्रतुभिः सन्निद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ (१०म.८७म.१सूक्.)

§ शशो वातः पवताऽऽ शशसपतु सूर्यैः ।

शत्रुः कनिष्कद्देवः पर्यन्तो ऋषिवर्षतु ॥ (१६ष. १०म. यजुः १) इत्यादिकान् ।

ततोऽभिविक्री विक्रतेर्मातापित्रोः सगीतयोः ।

अथ आचार्याय प्रतिमादानं तन्मन्त्रो यथा ।

धर्मोऽसि पुण्यरूपोऽसि पुण्यमूर्त्तिर्निरामय ।

दानेन तव देवेश विघ्ना नश्यन्तु मे सदा ।

ब्राह्मणास्तर्पणीयाः स्वरिवं शान्तिर्भवेदिह ॥

इति विधानमालोक्तपञ्चपुराणधृतविक्रतज्जननशान्तिविधानम् ।

अथ दत्तकपुत्रविधानम् ।

प्रयोगपारिजातं ।

एवं पूर्वोक्तपुत्रकामेष्ट्यादिनाप्यजातकुमारस्य पुत्रपरिग्रह-
विधिरभिधीयते ।

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्या अपुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा भानु-
मखलमीक्षयेदित्वादि स्मृत्या च अपुत्रस्य निन्दाश्रवणात् ।
तस्मादपुत्रेषु पुत्रपरिग्रहः कार्यः ।

अत्र विशेषः कालिकापुराणे ।

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

• अपुत्रेणैव्यप पुत्रपदं पीत्रपपीत्रयोदपत्रचकम् ।

पुत्रेण लोकान् त्रयति पीत्रेणान्यत्रयते ।

अथ पुत्रस्य पीत्रेण त्रयत्याप्नोति पितृपम ॥ इति वचनात् ।

इति दत्तकमीमांसा ।

चूड़ोपनयसंस्कारा निजगोत्रेष वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

जर्हन्तु पञ्चमाहर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ॥ इति ।

तत्रकारश्च शौनकेन प्रदर्शितः । यथा—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुतमम् ।

अपुत्री नृतपुत्री वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥

सङ्ग्रहं सङ्ग्रहणविधिम् । समुपोष्य पूर्वदिने कृतोपवासः ।

वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् ।

आदाय धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥

वर्हिःकुशमयञ्चैव पालाशं चैषमेव च ।

एतानामृत्य बन्धुंसः ज्ञातीनाङ्गयः सत्तमः ॥

देशस्वामिनमाङ्गय मधुपर्कादिनार्चयेत् ।

बन्धुनयेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥

अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाव्योत्पवनात्मिकम् ।

दातुः समर्थं गत्वा तु पुत्रं देहीति वाचयेत् ॥

वाचनं कारयेत् । पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेतिः पञ्चभिः ।

दद्यादिति शेषः ।

० इत्थं आत्ममाहपितृवत्थम् ।

+ ज्ञातीन् मपितृशान् इति दत्तकचन्द्रिका ।

! ये यज्ञेन दक्षिणया समन्ता इन्द्रस्य सखासमृतत्वमानत्र ।

तेभ्यो भद्रमद्विरसो वीऽस्तु प्रतिपत्स्यति मानव सुमिषसः ॥ (१०न. ६२५. १ख. १)।

यश्यतासुपविष्टानां समर्थं पुत्रमर्पयेत् ॥
 देवस्य स्वेति मन्त्रेषुः हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अङ्गादङ्गत्वृचं जज्ञा आन्नाय शिशुमूर्धनि ॥

ऋक्पाठसु ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
 आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।
 वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ह्यनृच्छायावहं सुतम् ।
 नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैर्निरन्तरम् ॥
 गृहमध्ये तमाधाय चरुञ्च जुहुयात्ततः ।
 यस्त्वा हृदेत्यृचाः^१ देव तुभ्यमग्न ऋचैकयाः^२ ॥

य उदाजन् पितरो गोमय वस्तु ते नाभिन्दन् परिवहारे बलम् ।

दोषानुष्टमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमंथसः ॥ (१० म. ६२ म. २ ऋक् ।)

य कर्तेन मृत्युमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं सातवं वि ।

सुप्रजास्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमंथसः ॥ (१० म. ६२ म. ३ ऋक् ।)

अयं नाभा वदति वक्तु वो गृहं देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुप्रजास्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमंथसः ॥ (१० म. ६२ म. ४ ऋक् ।)

विद्वपाम इहपयसा इहृश्वीरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः मूलवसे अग्नेः परिजग्निरे ॥ (१० म. ६२ म. ५ ऋक् ।)

● देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽन्निनोर्बाहुभ्यां पुष्पो हस्ताभ्याम् ।

अग्रथे जुष्टं गृह्णाव्यप्रौषोसाभ्यां जुष्टं गृह्णाणि ॥ (१ अ. १० म. १ म. १)

† यस्त्वाहृदा कीरिषा मन्वमानोऽमन्वं मन्वीं जीह्वीमि ।

जातवेदो यज्ञो अद्यासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमग्न्याम् ॥ (४ म. ४ म. १० ऋक् ।)

‡ तुभ्यसग्ने पर्यवहन् मृत्यां वहन्तुना सृष्ट ।

पुनः पतिश्वो जायं दा अग्नें प्रजया सृष्ट ॥ (१० म. ८४ म. १८ ऋक् ।)

सोमोऽदददित्येताभिः* प्रत्नृचं पञ्चमिस्तथा ।
 पायसं तत्र साज्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत् ॥
 प्रजापते न त्वदेता† नीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् ।
 ततः खिष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः ।
 तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्‡ ॥
 क्षत्रियाणां स्वजाती वा गुरुगोत्रे समेऽपि वा ।
 वैश्यानां वैश्यजाती वा शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
 सर्वेषाञ्चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यथा ।
 दौहित्रं भागिनियं वा शूद्रानाञ्च पतिर्यदि ॥
 नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
 बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।
 नृपो राष्ट्राहंभेवापि§ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।
 शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥

* सोमोऽददददित्येताभिः गन्धर्वोऽदददप्रथे ।

रथं च पुत्राणाददददभिर्मन्त्रमघो इनाम् ॥ (१०म. ८१सू. ४१सू. ४१सू. ४१सू.)

† प्रजापते न त्वदेताभ्यो विशा जातानि परिता बभूव ।

यत्पामयना जुहुमसामो अस्तु वयं स्वाम पतयो रवीनाम् ॥ (१०म. १२१सू. १०सू. १०सू.)

‡ अन्यत्र तु न कारयेदित्यनेन ब्राह्मणातिरिक्तः क्षत्रियादिसमानजातीयो दणको व्यावर्त्यते इति दणकचन्द्रिका ।

§ राष्ट्राहंभेराज्योपश्रमे कवर्णीयद्रव्यं प्रदद्यात्सैराज्योत्वमे कवर्णाञ्जत धनमिति वचनात् । इति दणकचन्द्रिका ।

राज्यादिदानं तु प्रतिपाद्यस्य कुमारस्य पित्रे एव तस्य तत्परि-
तोषकत्वादिति केचित् ।

दोहिलो भागिनियस्य शूद्रैश्च क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनियः सुतः क्वचित् ॥

हेमाद्रौ तु वशिष्ठः ।

शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य
प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि त्रायते पुरुषः* । न स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाङ्गर्तुः ।

अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति
न्यायात् ।

पुत्रमप्रतिगृहीष्यन् बन्धुनाङ्गय राजनि चावेद्य निवेशन-
मध्ये लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्ते व्याहृति-
चतुष्टयं कृत्वा अदूरवान्धवं बान्धवसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णी-
यात् । सन्देहे चोत्पन्ने† दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् ।
विज्ञायते ह्येकेन च बहून्स्त्रायत इति ।

निवेशनं गृहम् ।

तस्मिंश्च प्रतिगृह्णीतेऽथ त्वौरसपुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभाग-
भागी स्यादिति ।

* स हि सन्नामाय पूर्ववामिति दणकचन्द्रिकापाठः ।

† दूरवान्धवस्य अन्यत्रदेशभाषादिविकर्षणं कलत्रं.यादिसन्देही भवत्येव । तथास्य
अग्निमंथपठ्यन् न अन्तरं इति दणकचन्द्रिका ।

अदूरबान्धवमित्यादेरयमर्थः अदूरबाधो बान्धवश्चेति अदूर-
बान्धवः । अयं भावः प्रथमं तावत्सति सम्भवे सन्निहितो बन्धुरेव
पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यवहितो बन्धुः । तदभावे बन्धुव्यति-
रिक्तोऽपि । तस्य च कुलश्रीलादिविषयकसन्देहे उत्पन्ने सति
दूरबान्धवं बन्धुभ्यो दूरदेशवर्तिनमासन्देहनिवृत्तेर्बन्धुभ्यो दूरे
स्थापयेत् न तेन व्यवहृगदित्यर्थः । तस्मात्प्रतिग्रहेणापि पुत्रसर्ज-
येदिति श्रुतिमुपन्यस्यति । विज्ञायते ह्येकेन बह्वनिति । एकेन
पुत्रेण बह्वन् पुरुषान् वंश्यांस्तारयत इत्यर्थः । चतुर्थभाग-
भागीति गृहीतपुत्रविषयम् ।

उत्पन्ने त्वोरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः* सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु प्रासाच्छादनभागिनः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

ग्रन्थान्तरे तु ।

दत्तपुत्रे गृहीते तु कदाचित्त्वोरसो भवेत् ।

पितृवित्तस्य सर्जस्य भवेतां समभागिनोः ॥

इदन्तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्तरत्वे द्रष्टव्यं दत्तस्य गुणवत्तरत्वे समो
भाग इति हारीतस्मरणात् ।

अविधाय विधानं यं परिपुष्णाति नन्दनम् ।

विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभागिनम् ॥

* तृतीयांशहरा इति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

। एतद्वचनं श्रुतविषय एव योजनीयम् । श्रुतस्य तु सवर्णैव ज्ञान्या भाग्योपदिश्यते ।
तस्मात् प्राताः समांशाः स्वर्गदि पुत्रगतं भवेत् ॥ इति वचनमिति दत्तकचन्द्रिका ।

सस्मिन् जाते सुते पूर्वं कृते मति विधानके ।
 तत् स्वं त्वस्यैव सर्वस्य स स्वामी पितुरञ्जसाः ॥
 जातेष्वन्येषु पुत्रेषु दत्तपुत्रपरिग्रहात् ।
 पिता चेद्भिर्भजहितं नैवामी ज्येष्ठभागभवेत् ॥
 इति दत्तकपुत्रविधानम् ।

अथ खड्गारोहणविधानम् ।

तच्च नामकरणानन्तरं ज्योतिःशास्त्रे विहितम् ।

तथाच ब्रह्मस्यतिः ।

खड्गारोहणं कर्त्तव्यं दशमे द्वादशेऽपि वा ।

षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपि वा ॥

भविष्यपुराणे ।

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रतारावनाम्बिने ।

मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु माता वा कुलयांपितः ॥

योगशायिहरिं स्मृत्वा प्राक्शोषं विन्यसेच्छिशुम् ॥ इति ।

मृदादिलक्षणमुक्तं त्रीपतिना यथा ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलिन्द्रोरगा दारुणं

क्षिप्रञ्चाश्वदिनेशपुण्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।

उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदु मृगत्वाद्वास्यमैत्रं चरा

विष्णुस्नातिगतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥ इति ।

न कृते च विधानके ।

तत् स्वं तस्यैव विपस्य यः स्वामीति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

प्रयोगसारे ।

आन्दोलाशयने पंसो हादगो दिवसः शुभः ।

त्रयोदशसु कन्याया न नक्षत्रविचारणाः ॥ इति ।

इतिकर्त्तव्यताविशेषम् शिष्टाचारतोऽवगन्तव्यः ।

इति खट्वारोहणविधानम् ।

अथ दुग्धपानविधानम् ।

श्रीधरीये ।

एकत्रिंशे वासरे च द्वितीये

जन्मर्जे वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।

शङ्खशीरे सन्निदध्याच्छिशूनां

वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥

अस्यार्थः । जातस्य बालस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदलाभे

द्वितीयजन्मनक्षत्रादौ पयःपानं कारयितव्यम् ।

तथाच श्रीनृसिंहः ।

एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्केन पाययेत् ।

अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥

नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्जे तु विशेषतः ।

मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पञ्चात्कालेषु शोभनेन ॥

० न तत्रर्जविचारणा इति ख पुस्तके पाठः ।

। काले शोभने इति पाठो युक्तः ।

उत्तरात्रयहस्ती च त्वाद्भवेणववासवाः ।
 पौष्पाश्विनौ मघास्वाती वरुणादितिजीवनम् ॥
 रोहिण्यैन्दवमैत्राश्च दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
 षष्ठीरिक्ताष्टमीदर्शा वर्ज्या विष्टिस्त्रिराणि च ॥
 वर्ज्यास्वशुभयोगाश्च कृष्णीपान्यनिभागकः ।
 अधोमुखानि वर्ज्यानि मीनाजालिगृह्णाणि च ॥
 जीवशुक्लेन्दुमौम्यानां वारवर्गोदये जनाः ।
 शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्माणि ॥
 चन्द्रे सहस्रसंयुक्ते शुभपक्षदशायुते ।
 स्वोच्चमित्रस्ववर्गस्थे शुक्ले चातिबलान्विते ॥
 पारावतगते वापि सुरेश्वरगतेऽपि वा ।
 ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभावहम् ॥ इति ।
 पारावतादीनां लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे व्युत्क्रमेषोक्तम् ।
 चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः स्थितिवर्गैः शुभान्वितैः ।
 ऐरावतपारावतसुरेशमुष्कराः क्रमात् ॥
 अत्र चतुर्भिरित्यादि लग्नहोरापङ्चवर्गमध्ये । शुभान्वितैः शुभ-
 पङ्कान्वितैरित्यर्थः ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तं बालकस्य दुग्धपानविधानम् ।

अथ ताम्बूलभक्षणम् ।

सार्द्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 कर्पूरादिकसन्निभं विलासाय द्वितीयं च ॥

शुक्लार्कचित्रकरतिष्णहरीन्दुमेषु
 पौष्णे तथा सृगशिरोऽदितिवासवेषु ।
 अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
 ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः । इति ।

अथ जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

श्रीनकीये ।

अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरो नृपः ।
 कृतकौतुकवन्धस्य सर्वाभरणभूषितः ॥
 नृपग्रहणं तस्यात्यावश्यकत्वार्थम् । तेन अन्यस्यापि भवतीति
 गम्यते आयुर्द्धिहेतुत्वात् ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद्गुरुसमन्वितः ।
 आचार्य्येषैव होतव्यो होमः सर्वत्र कर्मणि ॥
 स्थण्डिलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
 दूर्वां घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः ॥
 यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्देवतः स्मृतः ।
 ततः स्थितकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 गोभृष्टिरश्वस्त्राद्यैर्ब्राह्मणांस्तोषयेत्ततः ।
 तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥

गच्छेदिति शेषः ।

दुःखितान् सर्ववर्षांश्च मोक्षयेन्नृपतिस्ततः ।

द्विजान् सर्वानयाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि सक्तमान् ॥
 पूजयित्वा विधानेन पूजितव्याः स्ववान्भवाः ।
 न हिंस्यात् सर्वभूतानि तदहस्तु विशेषतः ।
 एवं समाचरन्नाजा सुखी भवति सर्वदा ॥
 इति शौनकीये जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानम् ।

विधानमासायाम् ।

जन्ममासे जन्मतिथौ जन्मर्त्तं जन्मलग्नके ।
 विधानन्तु प्रकर्त्तव्यं विदुषायुर्विद्वद्वये ।
 यस्मिन् मासे तु यो देवस्तमादौ पूजयेन्नरः ॥

मासदेवासु ।

ऋष्योऽनन्तोऽशुतश्चक्रौ वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
 सपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
 योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

मासादिक्रमसु चैत्रादिर्मागंशीर्षादिर्षा ।

गणेशप्रमुखा देवा दुर्गाद्या मातरस्तथा ।
 पूज्यास्तस्मिन्नैर्कर्मन्धैर्धूपपुष्यादिभिस्तथा ॥
 सप्तधान्यमये राशौ स्थापयेत्पीठमुत्तमम् ।
 यवाः प्रियङ्गवो माषा षाड्काश्चणकास्तिन्नाः ॥
 व्रीहयश्च समुद्दिष्टं धान्यानां सप्तकं बुधैः ।

पीठं तत्रोपरि न्यस्य वस्त्रच्छत्रमनुत्तमम् ॥
 हुत्वा चाग्निं व्याहृतिभिः०र्हीमशेषं समाप्य च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यं पूजयेदथ ॥
 ततस्तु भोजयेद्दिहान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् विघ्नः कोऽपि न जायते ॥
 इति विधानमासोक्तं जन्ममासादिकर्तव्यविधानम् ।

अथ स्त्रीस्तन्याशरणहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे ।

श्वीरं सुष्वाति या नारी पूर्वजन्मनि सुव्रता ।
 जन्मान्तरे तु तस्या वै श्वीरं न शरतः स्तनी ॥
 श्वीराक्षं भोजयेद्दिहान् साग्यं समधुमण्डकम् ॥
 विप्रानिति बहुत्वनिर्हंशास्त्रयो विप्रा अवश्यं भोजनीयाः ।
 अगुलिन्मेष तेनेव तूष्किष्टाक्षेन भक्तितः ।
 विप्रपादोदकेषापि चालयेत्कुचमण्डलम् ॥
 सुरामांसश्वीद्रुहतापूपासैर्गन्धपुष्पकैः ।
 भूतेभ्यश्च बलिं दद्याद्भूतान्यथ च संशृणु ॥
 मधुश्च गवनीतश्च पिण्डमासोक्ता(प)चित्तकः ।
 भूतमध्यश्च शक्तश्च भूतानां पञ्चकं त्विदम् ॥

अत्र सुरादीनि ब्राह्मणैरनिषिद्धान्येव याज्ञानि ।
इति मदनमहार्णवोक्तं स्त्रीस्तन्याक्षरणहरविधानम् ।

अथ निष्क्रमणविधानम् ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अथ निष्क्रमणं नाम गृह्णाद्यद्यमनिर्गमः ।

अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ।

कृते सम्पद्विद्वद्धिः स्यादायुर्वर्द्धनमेव च ॥ इति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

मासे ढ्वतीये दिवसे दिर्नशं

शिशुं चतुर्थे शशिनश्च धेनुम् ।

विलोकयित्वाक्वविधिप्रयुक्ते

काले गृह्णाद्विष्क्रमणं विदध्यात् ॥

अथा ।

केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्टिभिलाभगाः ।

उपनिष्क्रमणे गस्ता मातुलो वाहयेष्विष्टम् ॥

अपि च ।

आर्द्राधीसुखवर्जिताशुपहतवृक्षेष्वरिक्ते तिथी

वारे भीमशनीतरे घटतुलाकन्याशुग्रीन्द्रोदये ।

सहस्रेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे ढ्वतीये शशि-

म्यक्षीमे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रमणं कारयेत् ॥

तथा ।

चतुर्थं मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् ।
 स्नातं स्वलङ्कृतञ्चापि कृतस्वस्थयनं शिशुम् ॥
 आदाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेद्युर्देवतालयम् ।
 अभ्यर्च्य देवताः सम्यगाशिषो वाचयेदथ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयेयुःस्ततः स्वकम् ।
 मातृष्वसृष्टहं नीत्वा मातुलादेर्गृहं नयेत् ॥
 तदाशीर्ष्वचनायैः स्याद्दीर्घायुरभिनन्दितः ।
 जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः ॥ इति ।
 दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽक्षताः ।
 दीपमाला ध्वजं लाजाः सम्प्लोक्तञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

सुमनसः पुष्याणि ।

विवाहे निष्क्रमे काम्ये ब्रह्मी पूर्त्ते समागमे ।

उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

अत्र विशेषमाह श्रीधरीये बृहस्पतिः ।

चतुरस्रे शुची देशे गोमयेनोपलेपिते ।

धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापि वा ॥

अर्चयेद्बन्धुपुष्याद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ।

तस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसञ्जीवनीं जपेत् ॥

मृतसञ्जीवनी चाम्बकामन्त्रः ।

* आनयन्पुत्रित्वा आनयन्तीति क पुस्तके पाठः ।

तत्रार्चयेद्दशानं भूतशानं तथैव च ।

भस्त्रैर्विचित्रैः सफलैः शिशुनभ्यर्चयेद्बुधः ॥ इति ।

शङ्खस्तु तृतीये मासि निष्क्रमणमाह ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका कार्येति ।

विष्णुधर्मात्तरे च ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्यात् ।

दिशोशानां दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्दिजः ॥

पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।

ततस्त्वलङ्कृता धात्री बालमादाय पूजितम् ॥

वह्निर्निष्क्रामयेद्देहाच्छङ्खपुण्याहनिःस्वनेः ।

ततस्तत्र पठेन्मन्त्रद्वयं राम निबोध मे ॥

चन्द्रार्कयोर्दिशोशानां दिशाश्च गगनस्य च ।

निक्षेपार्थमिमं दक्षि त मे रक्षन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रक्षन्तु सततं सर्व्वं देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

स्त्रीणामविधवानाञ्च द्विजानां सुहृदां तथा ।

तदा तु पूजा कर्त्तव्या नृत्यगीतैः सदोत्सवा ॥ इति ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

जननाश्चतुर्थे मासि मम कुमारस्य कुमार्या वा आयुःश्री-
हृदिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्म करिष्ये इति
सङ्कल्प्य स्त्रियावाचनाभ्युदयिके कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालानां
प्राच्यादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमेण पूजां

कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा सायंसन्ध्यां कृत्वा शिशुं भूषयित्वा
अग्निचन्द्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा मातुलेन धात्रया वा शिशुं
वाहयित्वा वेदतूर्थघोषपुरःसरं शाकुनादिमङ्गलसूक्तं पठन् गृह्णा-
न्निर्गत्य चन्द्रार्कयोरिति मन्त्रद्वयमुच्चार्य देवालयं गत्वा देवं
सम्पूज्य तत्र गोमयानुलेपिते देशे धान्यं निधाय तत्र शिशुं
शाययित्वा रक्षां कुर्यात् ।

त्रास्यकमित्यस्य वशिष्ठ ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
अपि विनियोगः ।

त्रास्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्वाकुमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति त्रिर्जक्षा विभूत्या कुमारललाटे रक्षां विधाय मातुलाद्या-
सन्नगृहं नीत्वा स्वगृहं गच्छेत् ।

इति निष्क्रमणविधानम् ।

अथ पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

पञ्चमेऽथ तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । इति ।

तत्र सन्धेयं अष्टाः शस्ताः सौम्या राम विशेषतः ।

तिथिं विवर्जयेद्विष्णां शस्तानि शृणु भानि मे ।

उत्तरात्रितयं सौम्यं पुण्यं शुक्लदैवतम् ॥

* पूर्वपठे मूले उक्तम् ।

प्राजापत्यञ्च हस्तञ्च शस्तमाश्विनमिचभम् ॥

वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीञ्च तथा द्विजः ॥

पूजनं पूर्व्ववत्कृत्वा गुरुदेवद्विजस्यनाम् ।

भूभागमुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु मण्डलम् ।

शङ्खपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् ॥

अत्र शङ्खशब्दः सर्व्ववाद्योपलक्षणार्थः । अनैतदुक्तं भवति
स्वस्तिवाचनं कृत्वा मङ्गलतूर्यादिध्वनी क्रियमाषि बालं धरण्या-
मुपवेशयेत् ।

तत्र मन्त्रानाह स एव ।

मन्त्रश्चात्र भवेद्भ्राम तं मे निगदतः शृणु ॥

रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्व्वगतं शुभे ।

आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

आयुषस्तस्य ये केचिदचिरात्परिपन्थिनः ।

जीवितारोग्यवित्तेषु निर्द्वहस्वाचिरेण तान् ॥

धरण्यशेषभूतानां मातृस्त्वमधिका ज्ञप्सि ।

अजरा चाप्रमेया च सर्व्वभूतनमस्कृते ॥

त्वमेवाशेषजमतां प्रतिष्ठा चाश्रया ज्ञप्सि ।

कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ इति ।

ब्रह्मोत्तरन्दुमृगमैत्रकराचिनोषु वारं च समम् विप्रियं कृत्रस्य वारं ।

मासेऽथ पचम इह प्रतिमुच्य रिक्तां जलं जिज्ञोर्भवति भूम्युपवेशनं प्राक् ॥

इति दीपिका ।

ततः कर्त्तव्यमाह स एव ।

तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् ।

ततः कुर्यात्ततः कार्यं उत्सवः पूर्ववद्भिज्ज ॥

उत्सवो नीराजनादिः । एतद्व्यं कुमार्या अपि कार्यं प्रप
सत्वाद्बालोपरक्षणार्थत्वाच्च ।

इति बालोपवेशनविधानम् ।

अथ कर्णवेधविधानम् ।

तत्रैव श्रीधरीये ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा

कर्णौ वेध्यौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।

मध्ये वाङ्गः पूर्वभागे न रात्रौ

नक्षत्रे हे हे तिथौ वर्जयित्वा ॥

वृहस्पतिरपि ।

जन्मतो दशमे वाङ्गि द्वादशे वाथ षोडशे ।

सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥

गर्गः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शूद्रपक्षे शुभे दिने ॥

अत्र जन्ममासो निषिद्धः ।

व्यासः ।

यो जन्मासे क्षुरकस्य यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते तु मोहात् ।
मूढः स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति शोकञ्च समस्तमेतत्* ॥

नक्षत्रादीन्याह श्रीधरः ।

हरिहरकरचित्रासौम्यपीणोत्तरार्या-
दितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने ।
शशिवुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
रहिततित्थिषु शुद्धेनेधते कर्णवेधः ॥

अन्यत्रापि ।

नो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजन्माजाहसुप्ताश्रुते
शस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादैवतैः ।
सौम्यैस्त्रयायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगै-
रोजोऽध्वे श्रुतिवेध इज्यदिवसे लग्ने च काले शुभे ॥

तथा ।

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदये शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते ॥
शिशोरजातदन्तस्य मातुस्त्वह्नसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥

* समस्तमेतदित्यत्र वधवधनामौति तित्थितत्त्वं पाठः ।

शातकुम्भमयी सूची वेधने तु शुभप्रदा ।
 राजती वायसी वापि यथा विभवसारतः* ॥
 सुभूमौ प्राङ्गणे रम्ये शुचौ देशेऽम्बरे रवेः ।
 सन्निधी वेधयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वाग्मदक्षिणौ ।
 क्रमेण पूर्वं वेध्यो द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ ॥

अर्णवेऽप्युक्तम् ।

शुक्लसूत्रसमायुक्ततान्त्रसूत्राय वेधयेत् ।
 वेधात्तृतीयनक्षत्रे चालयेदुष्णवारिणा ॥
 रोपणार्थं सुशुद्धार्थं नालसम्पतिमाप्नुयात् ।
 एवञ्चिन्ने च भिन्ने च हित्वा योन्धानि योजयेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः ।

शिशोरेवाथ कर्णव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ॥
 पूर्वोक्ते पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ।
 ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ॥

चन्द्रसूर्याभ्यां चन्द्रसूर्ययोरित्यर्थः ।

नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ।
 गुरुणां मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ॥
 तथोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्लाम्बरा तथा ।
 अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्विता† ॥

* यथा विभवतः शभा इति क-पुलके पाठः ।

† सान्विता इति क-पुलके पाठः ।

धृतस्य निखलं सम्यगलक्ष्मकरसाङ्गिते ।
 विध्येदेवं कृते छिद्रे सक्रदेवात्र लाघवात् ॥
 प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः ।
 शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ॥
 विवर्धनं छेदनं ह्यधु छेदे इति गणपाठात् ।
 कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ ।
 पूज्याश्च विविधा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विजैः ॥ इति ।
 अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रद्विविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः ।
 कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।
 तं (तां) दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥
 तत्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्कः ।
 अङ्गुष्ठमात्रसुषिरो कर्णो न भवतो यदि ।
 तस्मै आद्यं न दातव्यं यदीच्छेद्दासुरं भवेत् ॥
 लम्बकर्णत्वं निषेधति शालङ्कायनः ।
 अविद्यकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।
 दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 तत्रमाणे विशेषमाह तुः शङ्कलिखितौ ।
 हनूमूलादधःकर्णो लम्बी तु परिकीर्त्तितौ ।
 ह्यङ्गुली त्र्यङ्गुली शस्ताविति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 अन्ये चात्र विशेषाः स्वस्वसूत्रादेव भवगन्तव्याः ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तं कर्णवेधविधानं समाप्तम् ।

* यदीच्छेदित्यत्र दत्तव्यमिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अथ अन्नप्राशनम् ।

प्रयोगपारिजाते नारदः ।

जन्मतो मासि षष्ठे स्वात् सौरिणान्नाशनं परम् ।

तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं शिशोः ।

संवत्सरे वा सम्पूर्णे कंचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

मदनरत्ने लोगाक्षिः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु च इति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरे वेति ।

नारदः ।

षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणान्तु पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥

रिक्तां दिनक्षयं नन्दां दशमीमष्टमीममाम् ।

त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवन्नवासराः ।

चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥

श्रीधरः ।

आदित्यतिथवसुसौम्यकरानिलाग्नि-

चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः ।

बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे

छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

दीपिकायाम् ।

पूर्वशांत्कसर्पमूलरहितेष्वनेष्वरिक्ते तिथौ
षष्ठे मासि सितन्दुजीवदिवसे गोशर्च्चमीनोदये ।
केन्द्राष्टान्यत्रिकोणभैः शुभगतैस्तैरेव पापोञ्जितै-
र्हित्वेन्दुं रिपुरन्ध्रगं शिशुजनस्यान्नाशनं शोभनम् ॥
वशिष्ठः ।

बालान्नभुक्ता व्रतबन्धने च
राजाभिषेके खलु जन्मधिष्णयम् ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे
सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयः ।

ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
भुवं दिशश्च सम्पूज्य हुत्वा वञ्चो तथा चरुम् ॥
देवतापुरतस्तस्य धात्रुस्तङ्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वान्यदधिसंयुक्तं प्रागयेत्पायसं तु वा ॥ इति ।

एवम्पूर्वीक्तरीत्या षष्ठे मासि बालस्य अन्नप्राशनं कृत्वा
जीविकापरीक्षा कर्त्तव्या ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अथतोऽथ प्रविन्द्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः ।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु सन्नयम् ॥

प्रथमं यत्सृष्टेर्बालमृतो भाण्डं स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥
इति जीविकापरीक्षाविधानम् ।

अथ शिशुरक्षाविधानम् ।

(तत्रैव) कपिलसंहितायाम् ।

शिशुसंरक्षणार्थाय शिशुग्रहनिवारणीम् ।
रक्षां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्बसर्षपगृच्छनैः ॥
फलीकरणसन्ध्याः करञ्जैः(जै)रवलोकनम् ।
रक्षां द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः ।
रक्षतां त्वरितो बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥
कृष्ण रक्ष शिशुं शश्वत्पुङ्खैटभमर्हन् ।
प्रातः सङ्गममध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्ययोः ॥
महानिशि सदा रक्ष कंसारिष्टनिषूदन ।
यक्षोरगपिशाचांश्च यद्बालं मादृशहानपि ॥
बालग्रहान् विशेषेण क्षिन्धि क्षिन्धि महाभयात् ।
आहि आहि हरे नित्यं त्वद्द्वाररक्षितं शिशुम् ॥
इति भस्माभिमन्त्रैव भूषयेत्तेन भस्मना ।
शिरो ललाटाद्यङ्गेषु रक्षां कुर्व्यादृश्याविधि ।
मन्त्रसंरक्षणादेव शिशुः संवर्द्धतेऽन्वहम् ॥ इति ।

अथ यदि प्रमादाद्बालकस्य भुवि पतनादिभौतिरूपजायते तदा पार्थिवं रजः परिगृह्य शिशुशिरः प्रदक्षिणमावर्त्य विष्णुस्ते पूर्वतः पातु इत्यादिभिर्मन्त्रैः रक्षां कुर्यात् । एष च रक्षाविधिः शकटभङ्गनसमये नन्दगोपेन भीतोऽयं शिशुरिति बुद्ध्या कृष्यस्य कृतः ।

तथा च हरिवंशे ।

नन्दोऽङ्गमेनमारोग्य भूर्गुं परिगृह्य च ।
 शिरःप्रदक्षिणं कुर्वन् मन्त्रमेनं जजाप ह ॥
 विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
 ब्रह्मा च पश्चिमं पायाञ्चन्द्रो रक्षत्वथोत्तरम् ॥
 उपरिष्टात्तथा सूर्यः पायाञ्चाधश्च वासुकिः ।
 पायाद्गूर्ध्वमधो वर्त्मगं शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ।
 स्वस्तिंः करोतु भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः ॥
 भावो रक्षन्तु सर्व्वत्र भूमिः पातु सदा शिशुम् ।
 एवमुच्चार्य्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्श सर्व्वतः ।
 एष मन्त्रो हि बालानां रक्षायै परिकीर्त्तितः ॥ इति ।
 इति हरिवंशोक्तं बालरक्षणविधानम् ।

* अमनरमेव वक्षामाषीः ।

† वर्त्मन्त्यत्र धर्म इति क पलके पाठः ।

‡ स्वस्तिमित्यत्र स्वप्नोति पाठो युक्तः, स्वस्तिशब्दव्याख्यायत्याम् ।

अथ बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणि ।

दन्ताकृष्टिः प्रसृतानां बालानां दशनस्थितः ।

करोति सङ्घर्षमतिचिकीर्षुर्दुःसहागमम् ॥

तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः ।

शयनस्योपरि क्षिप्तैर्मासञ्च दशनोपरि ॥

मासं मासपर्यन्तमित्यर्थः ।

सुवर्चलौषधिस्नानात्तथा सञ्छास्त्रकीर्तनात् ।

उष्ट्रकण्टकखट्वास्थिस्त्रीमवस्त्रादिधारणात् ॥

दन्ताकृष्टिः शमं यातीति शेषः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तानि शिशुरक्षणविधानानि समाप्तानि

अथ अक्षपूर्तिविधानम् ।

तथाच श्रीधरीये ।

वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुद्धे

संस्नाप्य शान्तिकरकर्म चिराय कृत्वा ।

भावध्य हैमकटिसूत्रमथानुकूले

क्षन्ने शिशोर्नवतराम्बरयोगमाहुः ॥

अस्यायमर्थः । सौरवर्षान्ते जन्मदिने बालं स्नापयित्वा आयुर्हर्षं

करमायुष्यहोमादि कृत्वा हैमकटिसूत्रमावध्य नवतरवस्त्रधा

कारयितव्यम् ।

वारसिंहेऽपि ।

सीरेणाद्यात्मजन्मर्षे शिशुं संज्ञाप्य शास्त्रतः ।
 भ्रावध्य हेमसूत्रन्तु राश्यादावमुकूलके ॥
 नवक्षौमाम्बरादीनि यथार्हं धारयेत्तदह ।
 हस्तादिभूतनक्षत्राण्युक्तानि च्युत्तराणि च ॥
 वसुपौष्पादिती पुष्यवाजिभानि शुभानि तु ।
 रिक्ता पर्वाष्टमीशैव कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥
 शकुन्यादीनि विष्टिञ्च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ।
 शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च धनुर्विना ॥
 श्रेष्ठा नेष्टास्तथाशेषा मकरो मध्यमो भवेत् ।
 लग्ने सर्व्वं शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।
 चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभाहिना ॥
 घापास्त्रिंशत्तिस्रस्तथाः शुभा वस्त्रादिधारणे ।
 उच्चमित्रस्त्रवर्गेषु (ष्ट) शुभे केन्द्रत्रिकोणगैः ॥
 वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसम्पदः ।
 सङ्घणस्ये निशानाथे कुर्व्यात्तच्छोभने दिने ॥
 नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।
 शिशोर्लीलादि चान्यश्च वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥

इति तत्तत्कार्येषु शुद्धर्तशुद्धिर्ज्ञेया ।

इदमु प्रत्यब्दं कार्यमित्याह गगः यथा ।

यस्मिन् दिने सवितरि तत्रचतुर्दिनं भवेत् ।

प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥

येनायुर्वर्धते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा ।
 पूर्वं जन्मदिनाद्वाचो कृत्वा कौतुकबन्धनम् ॥
 कृत्वा शान्द्युदकञ्चैव बालन्तेनाभिषेचयेत् ।
 ग्रहशान्तिं समाप्यैवं नक्षत्राधिपपूजनम् ॥
 आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
 देवांश्च वैदिकान् विप्रान् गुरुन् बन्धून् सुहृत्जनान् ॥
 प्रणम्य पूजयेद्दिवान् गन्धमाख्यानलेपनैः ।
 नवाम्बरधरो भूत्वा युक्तस्त्रग्वस्त्रभूषणः ॥
 गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ।
 राजित्युपलक्षणं तेन अन्येनापि कर्तव्यम् आयुष्यत्वात् ।
 निमङ्गेभ्यो विभज्याथः* मनुजान्निगडस्थितान् ॥
 अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीत यथाविधि ।
 पापं कर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥ इति ।
 ब्राह्मोऽपि ।

प्रतिसंवत्सरं तार्क्ष्यं वक्ष्ये नृणां विधिम्बरम् ।
 पूर्वार्द्धे चैव जन्मर्त्तं स्नात्वा नद्यां नरोत्तमः ॥
 मध्वान्यदधिसंयुक्ता दूर्वा मृत्युञ्जयेन चणु ।
 लुङ्गुयाञ्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कुर्यात्कौतुकबन्धनम् ॥ इत्यादि ।

* विभज्याथ इति ख पल्लवे पाठः ।

† मृत्युञ्जयेन मृत्युञ्जयमन्त्रेण ४०७ पत्रे पदलिङ्गेन ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु पुष्करं प्रत्याह परशरामः ।

स्नानमन्यत्समाचक्ष्व भगवन् पुष्टिवर्धनम् ।

न तस्मिन्निधिगच्छाम तव वाक्यामृतं पिबन् ॥

पुष्कर उवाच ।

जम्बूनक्षत्रगी सौम्ये सर्व्वीषधिसमन्वितम् ।

कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नपनञ्चैव कारयेत् ॥

स्नातश्चैवार्चयेद्देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

नक्षत्रदेवतं चन्द्रं नक्षत्रं वरुणं तथा ॥

वाहनायुधपीठाद्यं कृत्वा सम्यूजयेत्तथा ।

यद्योक्तदेवतालिक्रैर्मन्त्रैश्च कृत्वा दृष्टम् ॥

शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यो भृगूत्तम ।

ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः ॥

तिष्ठेन्मनुजशार्दूल इविष्याशी जितेन्द्रियः ।

उपवासं विनाप्येतस्नानं पुष्टिप्रदं नृणाम् ॥

अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःखप्रनाशनम् ।

सर्व्वव्याधिहरं पुष्ट्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥

मातृस्थानञ्च जगतां जन्मतारा विधीयते ।

चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्तितः ॥

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन जम्बूनक्षत्रसंस्थितम् ॥

भक्त्या सम्यूजयेच्चन्द्रं जम्बूर्त्तञ्च विशिष्यतः ॥

पूजां सदा चन्द्रममस्तु कृत्वा

जम्बूर्त्तमस्यैव भृगुप्रधान ।

कामानवाप्नोति नरसु सर्वान्

सुखी तदा स्याद्भुवि नष्टपापः ॥ इति ।

सायनीयेऽपि अष्टपूर्तिविधिं प्रकृत्योक्तम् ।

आबध्य कटिसूत्रञ्च वासः संगृह्य नूतनम् ।

दूर्वाङ्कुरैरथाप्येन चरुणा वा पिनाकिनम् ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ इति ।

अत्र कटिसूत्रबन्धनं गृह्णित्वितिरिक्तविषयम् ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकञ्चाथ तान्त्रिकम् ।

कटिबन्धेन संयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

रौप्यं कार्पासकं ह्रीं पट्टसूत्रकृतन्तु वा ।

वर्जयेत्कर्मकालेषु काञ्चीं विप्रो विशेषतः ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणे आश्वलायनेन तन्निषेधात् ।

कौपीनाच्छादनार्थाय मौञ्जीं कार्पासकीं द्विज ।

अन्तरे त्रिवृतां तावद्वाससीं चाहते पुनः ॥

इति आश्वलायनेनैव ब्रह्मचारिणः कटिसूत्रविधानाच्च । न चेयं

मेखलेति मन्तव्यं तस्याः पृथगुपादानात् ।

आयुष्यहोमसु ग्रीनकीये ।

आयुष्यहोमं ब्रह्मामि ग्रीनकोऽहं द्विजस्यनाम् ।

कुर्व्यान्निजस्यनस्ये विभुवे संक्रमेऽपि वा ॥

पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ज्ञातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमास्यानुलेपनः ॥

अलङ्कृतः सस्ति वाच्य असं दद्याद्विजातये ।

अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वीपलेपनादिकम् ॥
 कृतासं क्षुद्रयास्तस्यगवदानस्य सम्पदा ।
 आ नो भद्राः क्रतव इत्यृचां दृगक्तेन तुम् ॥
 इमं स्तोममर्हत इत्यृचां षोडशक्तेन च ॥

- १ आ नो भद्राः क्रतवो यन् विप्रतोऽद्विभ्रासो अपरीतास उद्भिदः ।
 देवा नो यथा सदसिद्धये असन्नप्रायुर्वो रक्षितारो दिवे दिवे ॥ (१म. ८२सू. १०शब्. १)
 देवानां भद्रा समन्तिर्धृश्रुयतां देवानां रातिरभिभो निवर्त्तताम् ।
 देवानां सख्यामुपसंदिमावयं देवा न आयुः प्रतिरन् औचसे ॥ १ ॥
 तान् पूर्वया निविदा इमं वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमसिधम् ।
 अयंमणं वरुणं सोममग्निना सरस्वती नः सुभगामयस्करत् ॥ २ ॥
 तन्नो वानो मयोभु वानु भयत्रं तन्माता प्रथिवी तल्पिता द्यौः ।
 तदयानाणः सोमसुतो मयोभुवन्नदग्निना शृणुतं पिच्छा युवम् ॥ ४ ॥
 तमोश्रामं जगततलव्युपस्पतिं । अयं जित्वा मवसे इमं वयम् ।
 पूषा नो यथा वेदमानमदृधे रक्षिता पायुरद्व्यः स्वस्तये ॥ ५ ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा निश्चनेदाः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्षीं अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृद्धव्यतिर्दधातु ॥ ६ ॥
 प्रथदद्या मरुतः प्रथिमातरः सुभंयावानो विदधेयु अस्वयः ।
 अग्निजिह्वा मनवः सुरश्चक्षुो विश्वं नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥
 भद्रं कर्षोभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यज्ञवाः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनुभिर्यज्ञेभ देवहित यदायुः ॥ ८ ॥
 अतमिषु अरदो अग्नि देवा यथानयन्ता अरमं तनुनाम् ।
 पुत्रासो यथ पितरो भवन्ति मा नो मध्वारीविषतायुर्गताः ॥ ९ ॥
 अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
 विश्वेदेवा अदितिः पञ्चमना अदितिर्जातमदितिर्जनितम् ॥ (१म. ८२सू. १०शब्. १)
 १ इमं स्तोममर्हतं आतवेदसं रथमिव संसृष्टमा मनोषया ।

यस्मै त्वमद्यज्ञे स माधव्यनवां चेति दधते सुवीर्यम् ।
 न तुताव नैनमश्रीत्यङ्गतिरग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ २ ॥
 शक्रेण त्वा समिध साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
 त्वमादित्या आवृष्ट तान् ऋभस्यग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ३ ॥
 भगमिधं कृणवामा हवीषि ते चितयन्मः पर्वणा पर्वणा वयम् ।
 जौवातवे प्रतर साधयाधिथोऽग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ४ ॥
 विश्वां शोपा अस्य चरन्ति जनवो विपश्च यदुत चतुष्पदकुम्भिः ।
 चिष्वः प्रक्रेत उषसो मह्यं अस्यग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ५ ॥
 त्वमभ्यर्च्यं हत ह्रीतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरीक्षितः ।
 विश्वा विश्वां चार्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ६ ॥
 यो विश्वतः सुप्रतीकः सङ्घृष्टमि दूरं चित् सन् तङ्गिद्विवाति रीचसं ।
 रात्र्याधिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ७ ॥
 पूर्यो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यन्तु दृढाः ।
 तदा जानीतेत पुष्यता वचोऽग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ८ ॥
 वधेदुःशंसा अप दृढां अङ्घ्रि दूरं वा धे अग्नि वा केचिदचिणः ।
 अथायज्ञाय गृणते सुमं कृष्यग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ९ ॥
 यदयुक्त्या अरवः रीक्षिता रथे वातजूता हवभर्ष्यं व ते रवः ।
 आदित्यमि वनिगो धूमकेतुनाग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ १० ॥
 अथस्वनादुत विभ्यः पतन्निथो द्रष्टा यणे यवसादो व्यस्थिरन् ।
 सुमं तणे तावकेभ्यो रक्षिभ्योऽग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ ११ ॥
 अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसंऽवयासां मरुतां देङ्गो अहुतः ।
 मूङ्गा सुनी भूत्वेवां मनः पुनरग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ १२ ॥
 दैवो देवानामसि मित्रो अहुतो वसुर्वेदुनामसि आहरध्वरे ।
 शम्भेनन्त्याम तव सप्रयस्तनेऽग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ १३ ॥
 तणे भद्र यन् समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृडयणमः ।
 दधाति रवं द्रविण च दागुषेऽग्ने सखी मारियामा वयं तव ॥ १४ ॥

एकया जातवेदस्त्राः कुर्यात्स्विष्टकृतं ततः ॥

होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

स्वस्ति वाचं द्विजाधैस्त्रैर्धेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति शीनकीये आयुष्यहोमविधिः ।

अर्थतेषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः ।

अथ कर्ता पूर्वोक्ते अभ्यज्य स्नात्वा शान्तिप्रकरणोक्तसर्वो-
धिद्युतमुदकुम्भं सम्यूज्य तदुदकेन स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः सु-
र्णादिकृतिमूत्रमात्रेण विधिवत्स्वस्ति वाचं । कौतुकमात्रेण
इत्यन्नपूर्वकं दूर्वाहोममायुष्यहोमं तन्त्रेण करिष्ये इति सङ्कल्प्य
अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहानभ्यर्च्य अन्वाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा देशादि सङ्कीर्णं अस्मिन् दूर्वायुष्यहोमे देवतापरि-
हार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्युक्त्वा अस्मिन्नन्वाहितं अग्नावित्यादि
क्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानं सृत्युक्त्वयमष्टोत्तरशतं
र्वाद्रव्येण तथा विश्वान् देवान् दगलत्वः अग्निं षोडशलत्वः
जातवेदोऽग्निमेकवारं चरुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्य-

यस्यं त्वं सृष्टविणोः ददाशीऽनागाश्वमदिते मन्वेताता ।

यं भद्रं त्वं श्रवसा चोदयामि प्रजावता राधसा ते व्याम ॥ १५ ॥

म त्वमघं मौभगतव्य विहानकाकमायुः प्रतिरेड देव ।

तस्रो मिनो वरुणो मानहन्तामदितिः मिधुः पृथिवी उत वीः ॥ (१म. २४म. १६सूक् ।)

जातवेदमं सुनवाम मोममरातीयतां निदहति वेदः ।

म नः पर्वदति दुर्गाणि विश्वा नावेव मिधुं द्रिताव्यग्निः ॥ (१म. २२म. १सूक् ।)

वार्यं न्यत्र वाचयिन्वति पाटी युक्तः ।

भागान् कृत्वा ग्रहान् बुद्ध्वा दधिमधुघृताक्तदूर्वाक्षुरं गृहीत्वा
 नमस्कं वसिष्ठो सृत्सुक्षयस्यम्बकोऽनुष्टुप् ॐ जूं इत्यन्तेन मन्त्रेण
 षष्टीत्तरशतमष्टाविंशतिं वा बुद्ध्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

आ नो भद्रा इति दशर्चस्य सूक्तस्य गीतम ऋषिर्विश्वेदेवा-
 देवता आदितः पञ्च सप्तमी च जगत्स्य; षष्ठी विराट्स्थाना षष्ट-
 म्याख्यास्त्रिस्त्रिष्टुभः प्रधानहोमे विनियोगः । इति प्रत्युचं होमः ।

इमं स्तोममिति षोडशर्चस्य सूक्तस्य आङ्गिरसः कुण्डोऽग्नि-
 रादितश्चतुर्दश जगत्स्य; अन्त्ये हे त्रिष्टुभो देवदेवत्याः प्रधानहोमे
 विनियोगः । इति प्रत्युचं होमः ।

जातवेदसे इत्यस्य मारीचः कश्यप ऋषिर्जातवेदोऽग्नि-
 देवता त्रिष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

एवं सप्तविंशतिमन्त्रैस्त्वावतीराहुतीर्हुत्वा सिष्टकृदादिहोम-
 शेषं समाप्य वासुदेवं नक्षत्रदेवतां चन्द्रं सनत्सचं वरुणं षोड-
 शोपचारैरभ्यर्च्य तत्प्रकाशकैर्मन्त्रैराग्न्याहुतीर्जुषुयात् ।

ततो नवपद्मकलशोदकेनाभिविक्तो यथाशक्ति गोभूङ्गिद-
 स्यादिकं दत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्भ्युत्तुतोऽम्बवाहनामुघपीठ-
 च्छत्रसुवर्णपूजां कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा मन्थादिभिरसङ्गतो
 धृतभूषणो धृतपद्ममालो नूतनवस्त्रं धृत्वा पतिपुत्रवतीभिः
 स्त्रीभिर्नीराजितो ब्राह्मणेभ्य आशिमः स्त्रीकृत्य स्वयं इविद्यामी
 जितेन्द्रियो वर्सेत । अत्र वा सुवर्णादिनिर्मितकटिसूत्रधारणं
 कर्त्तव्यम् ।

इति विधानपारिजाते ऋग्पूर्तिविधानम् ।

सुश्रजातने तु प्रकारान्तरैश्चोक्तम् । यथा ।

सम्प्राप्ते हादशे मासि विधानान्तरमादिशेत् ।

सुदृढाः कारयेत्सूत्राः सुशुभा वंशपेटिकाः ॥

निधाय मोदकादीनि ताम्बूलादीनि सर्व्वशः ।

आच्छाद्य नूतनैर्वस्त्रैः पूर्णा हादश पेटिकाः ॥

जीवन्मजासु नारीषु भक्त्या सम्प्रतिपादयेत् ।

प्रत्यब्दमेव कुर्व्याच्च वर्षवर्द्धनसुखमम् ।

सन्ततिः क्षेमदृष्टार्थं जननी स्वयमेव वा ।

अद्यानां वष्टिर्यावच्च सम्प्राप्ते अन्वहायने ॥

आत्वा शुभेन तैस्तेन पूजयेदन्वराधिपम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या* तेनारोम्बमवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ मार्कण्डेयपूजनमपि वेचिदिष्यन्ति । तदुक्तं प्रकीर्णरत्ने ।

प्रतिसंवत्सरं कुर्व्यान्मार्कण्डेयस्य पूजनम् ।

गन्धपुष्पादिनैवेद्यैश्च पुष्पाङ्कुरिं ददेत् ॥

तत्र मन्त्रः ।

आयुष्यद् महाभागे सोमर्षयश्चतुर्दश ।

महातपोः शुभिवेद्ये मार्कण्डेये नमोःस्तु वै ॥

इति पुष्पाङ्कुरिं दत्त्वा मार्कण्डेयैरुत्तमम् ।

मार्कण्डेयस्य शुभस्य नमस्तैः पितृभ्योऽपि ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
 आयुरारोग्य*सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥ इति ।
 नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यैः सुखप्रद ।
 सौम्यमूर्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
 महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्पान्तजीवन ।
 मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुषं प्रयच्छ मे ॥
 मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यऽहं† तथा मुने ॥
 मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा द्रौण्यादीन् संस्मरेत्ततः ।
 अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
 कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
 अन्याश्च देवतासैव सम्पूज्य तदहर्नरः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यात्तिलान् धान्यं ततो घृतम् ।
 पातव्यञ्च ततः क्षीरमायुर्द्विकरं परम् ॥

तत्पानमन्त्रो यथा ।

अक्षयर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् ।
 मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिषाम्यायुष्यहेतवे ॥
 नीराजितो ब्राह्मणांश्च तोषयेद्भोजनादिभिः ॥
 इति विधानपारिजाते वर्षवर्षापनविधानम् ।

* आयुर्गन्धश्च इष्टार्थंति तिथितले पाठः ।

† भविष्यऽहमिष्य भविष्यामीति क पुस्तके पाठः ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामिव धर्मतः ।
प्रथमेऽन्द्रे तृतीये वा* कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥
यमस्तु ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥
शिशोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म्म न कारयेत् ।
पञ्चमाब्दादधीर्हन्तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥
गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोष इत्युक्तं गर्भेण ।
पञ्चममासादूर्हन्तु मातुर्गर्भस्य जायते ।
।त्युरिति शेषः ।

मध्ये शिरसि चूडा स्यादसिष्ठानान्तु दक्षिणे ।
उभयोः पार्श्वयोरत्रि-कश्यपानां शिखा मता ।
सच्छूद्रस्य शिखा कार्या कुलधर्मानुसारतः ॥
स्त्रीशूद्रौ तु शिखाञ्छिप्त्वा क्रोधाद्दैराग्यतोऽपि वा ।

* नात्र प्रथमाब्दस्य प्राधान्यं किन्तु तृतीयाब्दस्य -

“चूडाकार्यं तृतीयाब्दः सर्वैरुच्यते” इति तत्रमातुः ।

तस्मान्मातुर्गर्भस्य मूल्या इत्यत्रगम्यते ॥” इति तत्रमातुः ।

। श्रुतिचोदनादिति श्रुतिसात्त्व पाठः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्व्यातां नान्यथा निष्कृतिस्तयोः* ॥
 यदि गर्भविपत्तिः स्थाच्छिषोर्वा मरणं यदि ।
 सहोपनीत्या कुर्व्याच्चैतदा दोषो न विद्यते ॥

लिङ्गातुः ।

निवृत्ते चोलहोमे तु प्राङ्गामकरणात्तथा ।
 चरेत्क्षान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि ॥
 अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुष्यति ॥

आश्वलायनकारिकापि ।

दृतीये वक्षरे चोले प्रकुर्वीतोत्तरायणे† ।
 शुक्लपक्षे शुभर्चे तु क्षत्वाभ्युदयिकं तथा ॥
 यथान्वयं वा केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते ॥

इत्यादिकालशुद्धिं ज्ञात्वा स्वस्मृत्योक्तप्रकारेण चूडाकर्म्म कार्यम् ।
 दक्षोऽपि ।

षष्ठाष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 अथ सन्निहितं पापं तैले मासे भगे क्षुरे ॥
 मेघसिंहतुलाकर्कि-वृश्चिकेतरलम्बके ।
 श्रवणादित्रयस्वाती-चित्रापुष्याश्लेषचन्द्रमे ॥
 आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौडकम् ॥
 पौष्याश्लेषपुष्यवसुवासववासुदेव-
 ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रमीषु ।

* प्राजापत्यं प्रकुर्व्याच्चैतदा दोषो न विद्यते इति न पुनर्के पाठः ।

† कुर्वीतोत्तरायणे इति न पुनर्के पाठः ।

धारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षीरं करोति कुशलङ्गुलु मानवानाम् ॥

अन्यत्रापि ।

सूर्यं दक्षिणमार्गगामिणि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यङ्गतनी निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षीराद्भोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥

राजमार्त्तच्छे ।

मानं हरेत्क्षीरमिहायुषोऽर्कः
शनेश्वरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्दशैकादशसप्तपञ्च ॥

गर्गोऽपि ।

जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासे च वत्सरे ।
न कुर्यात्प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥

अन्यत्रापि ।

मानं क्षीरे हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनेश्वरः ॥
क्षेत्रवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमश्चिच्छत्राम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षीरविधौ भवति कल्याणम् ॥
इति चूडाकर्म्मविधानम् ।

अथ अक्षरस्वीकारविधानम् ।

तत्कालमाह नृसिंहः ।

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥

अथ नक्षत्राणि ।

हस्तादित्यमरुन्मित्र रीद्रूपीणाश्लिचित्रभम् ।

श्रवणञ्च प्रगस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

श्रीधरः ।

हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्प्रीणाश्लिचित्राश्रुते
धाराक्ष्यंशदिनोदयादिरहितं राशौ स्थिरे चोभये ।

पञ्चे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं

षष्ठीमष्टमशुभभाजि भवने प्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥

तदितिकर्त्तव्यतामाह विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रति पुष्करः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे स्वप्रसूते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

चूडा भाघादिषट्के लघुचरभृदुभे मैत्रह्नीने सशक्ने

नानंशे सत्सु केन्द्रेष्वशुभगणगतैर्द्विगैर्विष्णुबोधे ।

नो रिक्ताप्यष्टषष्ठान्यतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे

नो अक्षरैन्दुमासे विधटकुजशशीनर्चलन्नेऽर्कशुषौ ॥

इति च दीपिकायाम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सीरभीमदिने तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यामूत्रकारांश्च स्वविद्याश्च विशेषतः ॥

मूत्रकाराः पाणिन्यादयः । विद्याश्च पाणिनिन्याकरणादयः ।

एतेषामिव देवानां नाम्ना तु जुहुयादृष्टतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजिन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चात्र पूजनम् ॥
प्रासुखी गुरुगामीनी वारुण्यभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत् प्रथमं द्विजाशीर्भिः सुपूजितम् ॥
ब्राह्मणानां गुरुणाश्च देवतानामनन्तरम् ।
ततः सम्पूज्य वित्तेन धार्त्रीं रामं गुरुंस्तथा ॥
दक्षिणाभिर्द्विजिन्द्राणां कर्त्तव्यं तर्पणं तथा ।
ततः प्रभृत्खनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ॥
अष्टमोहितयं रामं पचान्ते च दिनद्वयम् ।
आशींश्च चेन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शनं ॥
व्यतीपातं त्वहोरात्रमुल्कापातं तथैव च ।
अकालस्तनितं चैव निर्व्योतिषि तथाम्बरं ॥
तथाकाले प्रचण्डश्च यदा वायुस्तदा भवेत् ।
प्रदोषे चाथ संयुक्ते (संशुक्ते) चैत्यवृत्ते चतुष्पथे ॥
गोस्थाने कुञ्जरे चाग्ने न चेत्यपि तथा पठेत् ।
श्वश्रुगालरवैर्चीरेस्तथाच खरनिस्त्रनैः ॥
तथा वादित्रशब्दे च प्रहृत्ते नगरोत्सवे ।

रुधिरं च स्मृते गात्रात् शस्त्रेण च परिच्यते* ॥
 कालेषु हेतुषु मयोदितेषु†
 पठन्ति ये राम व तेषु विद्या ।

अन्यथापि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठभीष्टार्थदायी
 कर्तुंश्चायुश्चिरमपि करोत्संशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशो भवति जङ्गता पञ्चता भूमिपुञ्जे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥
 लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपीष्ण-
 ऋग्निषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे ।
 उदितवति च जीवे केन्द्रकोषेषु सौम्ये-
 रपठनदिनवर्ष्णं पाठयेत्पञ्चमिऽप्ये ॥
 प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
 शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
 न ह्यस्मिन्मुत्पादयते शरीरे
 अन्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥
 इति बालकस्य अक्षरस्त्रीकृतिविधानम् ।

* रुधिरस्य विना शस्त्रेण क्षममात्रेऽपि इति ज्योतिषात्त्वम् ।

† उदितेषु दृष्टतथैत्यर्थः ।

अपेदानीं प्रसङ्गादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते ।

तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः ।

प्रागुपनयनात्कामचार-कामवाद कामभक्षा इति ।

कामचारः स्वेच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादिभाषणम् । काम-
ाद्यः पर्युषिताद्यादिभोजनम् । एतेषु क्रियमाणेषु उपनयनात्
ाङ्ग दोष इति भावः ।

एतन्नहापातकव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

स्यात्कामचारमचोक्तिर्महतः पातकादृते ।

हापातके तु प्राप्ते पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाचोक्तं पाराशरेण ।

अनुपनीतसु यो विप्रो मद्यं मोहात्पिवेद्यदि ।

तस्मै कृष्णचयं काण्डं पित्रा भ्रात्रापि वा तथा ॥ इति ।

अन्यच्च ।

वैश्वदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये च यद्भुतम् ।

प्रमादाच्छिशुराकर्षन् मात्रा रक्षः प्रयत्नतः ॥

इदं त्वतिबालविषयम् । तदाचारविषये वशिष्ठः ।

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौष्णिवन्धनात् ।

वृथा शूद्रसमस्तावद्वयावदेदे न जायते ॥ इति ।

गौतमीयि ।

यद्योपपादमूत्रपूरि(पुरी)षो भवति न तस्याचमनकल्पे

बिद्यते न तस्मै उदसुखो दिवा दक्षिणामुखो रात्रि-

दिने तिष्ठति ।

असृष्टस्यर्शने चापस्तम्ब आह ।

आन्नप्राशनाप्रयतो भवत्यावक्षरादित्येके ।

गौतमोऽपि ।

न तदुपस्यर्शनादाशौचमिति ।

तस्य अनुपनीतस्य उदक्वादिस्मृष्टस्यापि स्पर्शान्न ज्ञानमिति
हरदत्तः ।

स्मृतिदीपिकायान्तु ।

शिरोरभ्युक्षणम्नोक्तां बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसंस्पर्शं ज्ञानमेव कुमारके ॥

तेषां लक्षणान्यपि तत्रैवोक्तानि । यथा ।

प्राक्चूडाकरणाहासः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ इति ।

कृतशौचमपि नाग्निहोत्रादौ नियुञ्ज्यात् । .

तदाह गौतमः ।

न त्वेनमग्निहरणबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यादिति ।

तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः ।

अन्यत्रापि ।

नेव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नास्तीं नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

न च मन्त्रान् पाहयित्वा नियोज्य इत्याह गौतमः ।

न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति ।

मनुरपि ।

न ह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामौष्ण्यवशनात् ।
 नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृतं ।
 शूद्रेण हि समस्तावदयावहेदे न जायते ॥
 स्वधानिनयनं याज्ञं तच्च अनुपनीतनापि कार्यं कर्मन्तरा-
 भावे ।

इत्यनुपनीतधर्माः ।

अथ बालपितृधर्माः ।

विशुद्धधर्मात्तः परशुरामस्मति पुष्करः ।

अप्यत्र च बालानां तथा भार्गव पश्यताम् ।
 प्रार्थितं बालकानाञ्च दातव्यं स्याद्वितं ततः ॥
 बालानाम्प्रार्थितं दत्त्वा नाकालोक्तं मञ्जीयते ।
 बालकाद्यानुनयाः स्युर्धर्मकामैः सदा नरैः ॥
 तेषाम्भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।
 तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दनं वनं ॥
 आह्लादयन्ति सततं यस्य पृष्ठे न बालकाः ।
 दीर्घायं महदाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् ।
 अभुक्तवत्सु बालेषु न चाग्नीयात्कदाचन ।
 अन्नं दद्यान्न चाग्नीयात्कदाचिदपि च स्वयम् ॥ इति ।
 इत्यनुपनीत-तत्पितृधर्माविधानम् ।

अथ उपनयनविधानम् ।

तच्च स्वसूत्रोक्तप्रकारेण कार्यम् ।

तत्कालादिकमुच्यते याज्ञवल्क्येन ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राश्रामिकादशे सैत्रे विश्रामिके यथाकुलम् ॥

सैत्रे द्वादशे ।

काम्योपनयनकालमाह मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राश्री बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्वार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः ।

षष्ठे तु धनकामस्य* विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्ति† मिच्छतः ॥

आपस्तम्बसूत्रेऽपि ।

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति ।

अथ गर्भाष्टमेष्विति बहुवचननिर्देशो गर्भषष्ठसप्तमाष्टमवर्षप्राप्त्यर्थ-
इति सुदर्शनभाष्यकारः ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं

* केचित् विप्रस्य षष्ठं न जन्वते इति निर्भवसिन्धुः ।

† कान्तिमित्यत्र कौर्मिति निर्भवसिन्धो पाठः ।

नवमे तेजस्वामं दशमिऽचायकामनेकादशे इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति ।

ग्रीष्मकालमाह मनुः ।

आषोढशान्नास्त्राणस्त्र सावित्री नातिवर्त्तते ।

आहाविंशत्सप्तबन्धोराचतुर्विंशत्तैर्विंशः ॥

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

अथजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरुर्हमभ्यतः ।

अक्ततोपनयाः सर्वे ह्यपन्ना एव ते स्मृताः ॥

विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे

वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् ।

माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः

साधारणा वा सकलदिजानाम् ॥

शुक्रो ज्येष्ठः ।

हेमाद्रावपि ।

माघादिषु च मासेषु मीच्छी पञ्चसु शस्यते ।

कात्सादर्शं ।

माघादिमासषट्के तु मेखसाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमवञ्च आवषादी विवर्जयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

भूषचापकुलीरकौ त्रीवीऽप्यशुभगोचरः ।

अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥

वृत्तगतके तु ।

न जन्मधिष्ये न च जन्ममासे
 न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
 ज्यैष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनु-
 स्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

गर्गीऽपि ।

ज्यैष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।
 सर्वज्येष्ठस्य पुत्रस्य जड़त्वं मृत्युमादिशत् ॥

अत्र विशेषमाह राजमार्त्तण्डः ।

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठो
 ह्यष्टौ च गर्गीं नियतं दशात्रिः ।
 जातस्य पक्षं किल भागुरिष
 शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासे ॥

अन्यत्रापि ।

जन्ममासे तिथौ मे च विपरीतदले सति ।
 कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभागवशीनका ॥
 जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।
 आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्फुलिथयोऽपरे ॥

अन्यान्तरे च ।

व्रते जन्मत्रिकारिणो जीवोऽपीष्टोऽर्चनासक्तत् ।
 शुभोऽतिकाले तुर्व्याष्टव्ययस्यो द्विगुणार्चनात् ॥
 शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।

चैत्रे मीनगते भानी तस्योपनयनं शुभम् ॥
जम्भवादष्टमे सिंहे नीचे वा शशुभे गुरौ ।
मीनोबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥

नारदः ।

बालस्य बलहीनोऽपि शाश्वता जीवो बलप्रदः ।
यथोक्तवत्सरे कार्त्तिकमुक्ते नोपनायनम् ॥ इति ।

गुरुशान्तिश्च तृतीयस्तवके पश्यते ।

ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।
पञ्चयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिता ॥
धर्मकामैः सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
शुक्लत्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनिसत्तमाः ॥

शशिष्ठोऽपि ।

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चोले वेदमृतैश्चपि ॥
प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णा न पूर्वोपरसंयुता ।

एतदतीतकालस्वार्त्तस्य वटोरुपनयनविषयम् ।

प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णा कदाचिच्छुभगे विधी ।

चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामपि लङ्घने ॥ इति व्यासोक्तेः ।

एवं सप्तम्यपि तस्या गणपदत्वोक्तेः ।

वृहस्पतिः ।

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णयान्त्रिकं विना ।
मिथुने संस्थिते भानौ ज्यैष्ठमासो न दोषकृत् ॥

रत्नसङ्ग्रहे नारदः ।

विनर्त्तना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विनेत्यस्य वसन्ते गलग्रहे न दोषाय इत्यर्थः ।

गलग्रहमाह नारदः ।

त्रयोदशीचतुष्कश्च सप्तम्यादित्रयं तथा ।

चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेतं गलग्रहाः ॥

वशिष्टः ।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचगतेऽपि वा ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा ।

अनध्यायस्य पूर्व्वद्युम्तस्य चैव परेऽहनि ।

व्रतबन्धं विसर्गश्च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

राजमार्त्तण्डः ।

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।

गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वन्तरादिषु ।

अनध्यायं प्रकुर्व्वीत तथा सोपपदास्तपि ॥

तत्सवरूपमाह स्मृत्यर्थसा(ग)रे ।

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च चाश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

एवम्यदोषदिनमपि वर्जम् ।

तदाह गोभिलः ।

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाहिका ।

प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिका ॥

कुत्रचिद्व्युगादावदोषमाह ज्योतिर्निबन्धे व्यासः ।

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया

माघस्य सप्तम्यपि फाल्गुनस्य ।

ज्येष्ठे तृतीयोपनये प्रशस्ताः

प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥

गर्गः ।

ग्रहे रवीन्दोरवनिप्रकम्पे

केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।

व्रतं दशाहाभि वदन्ति तज्ज्ञा-

स्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्घटे तु चण्डेश्वरः ।

दाहं दिशाश्चैव धराप्रकम्पे

बज्रप्रपाते च विदारणे च ।

केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते

व्राह्मं न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि ॥

स एव ।

वेदव्रतोपनयने स्नाध्याग्राध्ययने तथा ।

न दोषो यजुषां सोपपदास्त्रध्ययनेऽपि च ॥

तथा ।

भृगोरङ्गिरसो मीळ्ये कर्त्तव्यं नोपनायनम् ।

नारदः ।

गुरुशुकबुधानान्तु वाराः श्रेष्ठतमा व्रते ।

मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥

वारो मन्दारयोर्वर्ष्यो ज्ञाप्ये वर्ष्यो निशापतेः ।

अस्तङ्गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ष्यो दिजन्मनि ॥

मन्द्रः शनिः शारो मङ्गलः । दिजन्मनि उपनयने ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

सर्वेषां जीवशुकव्रतवाराः प्रीक्षा व्रते शुभाः ।

चन्द्रार्को मध्यमी त्रैयी सामबाहुजयोः कुजः ॥

शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपदलं तथा ।

शाखाधिपतिलज्जश्च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥

शाखाधिपाश्च रत्नसङ्घे ।

ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभीमसिताः ।

जीवसितो विप्राणां अन्नसारोष्णगू बिशां चन्द्रः ॥ इति ।

वृहस्पतिः ।

बह्वृचानां गुरोर्वारे यजुर्वेदजुषां बुधे ।
सामगानां धरासूनोरथर्ष्वविदुषां रवेः ॥

नक्षत्राख्याह स एव ।

इक्ष्वाक्ये पुष्यधनिष्ठयोश्च
पीष्णाश्लिषीभ्यादिति विष्णुभेषु ।
शस्त्रे तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते
कार्यैर्द्विजानां व्रतबन्धमोक्षी ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

श्रेष्ठान्यर्कनयान्धेज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्लिमित्राजयोनिभान्युपनायने ॥

बृहस्पतिः ।

त्रिपुत्रेषु रोहिण्यां इक्ष्मे मेषे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्त्रोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

पूर्वाइक्ष्वाक्ये सार्पश्रुतिमूलेषु बह्वृचाम् ।
यजुषां पीष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यसुदुधुवेः ॥
सामगानां हरीमार्कवसुपुष्पोत्तराश्लिभैः ।
धनिष्ठादितिमैत्रार्केश्विन्दुपीष्णेष्वथर्वणाम् ॥

राजमार्त्तण्डसु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधति ।

ताराचन्द्रानुकूलेषु यज्ञाब्देषु शुभेषुपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तत्रैव नारदः ।

व्याघातं परिघं वर्ज्यं व्यतीपातश्च वैष्टितिम् ।
 गण्डातिगण्डौ शुलश्च विष्कुम्भश्चैव वर्जयेत् ।
 शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रथस्तसुपनायनम् ॥

अथ विशेषमाह श्रीपतिः ।

सवैष्टितस्तु व्यतीपातनामा
 सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्हम् ।
 तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्जे
 व्याघातसंज्ञे नव पञ्च शुले ।
 गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाद्यः
 शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

गर्गः ।

ववादीनान्तु षट्कं स्यादुपनाये सुपूजितम् ।
 शकुन्यादीनि विष्टिश्च वर्जयेत्तु विशेषतः ॥ इति ।

अथ अन्यजन्मशुद्ध्यादिकं दैवज्ञेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

तदाह नारदः ।

एवं सम्यन्विचार्यैव काले निर्दिष्टताङ्गते ।
 दैवज्ञं सम्यगभ्यर्च्य वस्त्रैः कनकभूषणैः ।
 कृतोपवीतः शिथ्यः स्याद्दीर्घायुः सर्वयज्ञकृत् ॥ इति ।

सप्तः ।

व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।
 तद्दिने स्यादमध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

नाम्नोत्राद्यं कृतश्चेत्यादनधायस्वकालिकः ।

तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥

एतच्च आश्वलायनकात्यायनाद्यन्यविषयम् । तेषां तद्दिने वेदा-
रम्भाभावात् । अत एषासुपनयनं तद्दिने न भवत्येव । एतच्च
प्रातःस्तनिते । सायंस्तनिते तु पुरैव चरं अपयित्वा सायं-
सन्ध्योत्तरं होमं कुर्यात् ।

न सन्ध्यागर्ज्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।

ब्रह्मोदनं पचेदग्नीं पक्वश्चेन्न निवर्त्तते ॥

पूर्वं चरुश्रयणाभावे शान्तिरुक्ता नृसिंहप्रसादे ।

ब्रह्मोदनविधिः पूर्वं प्रदोषे गर्ज्जितं यदि ।

तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥

तस्य शान्तिप्रकारन्तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।

प्रधानं पायसं सान्धं द्रव्यं शान्तियज्ञी* भवेत् ॥

सूक्तं वृहस्पतिर्विद्वान् पठेत्पञ्चाविष्टव्ये ।

गायत्री चैव मन्त्रः स्यात्प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ॥

धेनुं सवक्त्रकां दद्यादाचार्य्याय पयस्विनीम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मोदनञ्चरेत् ॥ इति ।

नेदं कात्यायनादेः तेषां ब्रह्मोदनाभावात् ।

गर्गः ।

ज्वरस्थोत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् ।

दोषनिर्गमनात्पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥

* यज्ञियांः, शान्तियज्ञी शान्तियामे इत्यर्थः ।

सृष्ट्यतिः ।

प्राप्तमभ्युदयश्रावणं पुत्रसंस्कारकर्माणि ।

पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् ।

सङ्घटे तु वाक्यसारे ।

असामि सुसुहृत्संस्थ रजोदीपे ह्युपस्थिते ।

त्रियं सम्युच्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

अत्र शान्तिविशेषस्तृतीयस्वावको वक्ष्यते ।

पूर्वसंस्कारातिपत्तौ तु मङ्गलः ।

काशातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेश्वपि ।

काशातीतानि क्तवैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

तत्र सर्वकर्माणां तन्मेष नान्दीश्रावणं कुर्यात् देशकालकर्त्त-
व्यात् ।

गणेशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सक्तम् ।

सक्तदेव भवेच्छ्रावणमादौ न पृथगादिषु ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपनीतिदिने मध्याह्नसन्ध्यामाह पारिजाते जैमिनिः ।

यावद्ब्रह्मोपदेशसु तावत्सन्ध्यादिकन्न च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥

यत्तु ।

उपनासे तु कर्त्तव्यं सायंसन्ध्याद्युपासनम् ।

पारमेष्ठिन्यन्नन्तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥

इति वचनं तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातकृतम् । विकल्प-
द्रव्यम् ।

जैमिनिः ।

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।

वेदस्थाने तु माविची गृह्यते तत्समा यतः ॥

गौनकः ।

कुमारस्योपनयनं युताभिजनवृत्तवाम् ।

तपसा धूतनिःशेष-पाप्मा कुर्व्याद्विजोत्तमः ॥

व्यासोऽप्याह ।

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं क्लृप्तं श्रीचिद्यं शुचिम् ।

स्वशास्त्रान्नमनामस्यं विप्रं कर्त्तारमीप्सति ॥ इति ।

श्रीचिद्यलक्षणञ्च ब्राह्मे ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रीचिद्य उच्यते ॥ इति ।

वृद्धगार्ग्यः ।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजायजाः ।

उपनायेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

प्रयोगरत्ने ।

पितैवोपनयेत्युक्तं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

पितेति विप्रपरं न क्षत्रियादेः तेषां पुरोहित एव उपनयनस्य

दृष्टार्थत्वात् तेषामध्यापनेऽनधिकाराच्च । अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठ-
भ्रात्रभावेऽधिकारः ।

असंस्कृतासु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरं, पूर्वन्तु विभक्तपरम् ।

षण्णमूकादीनां विशेषमाह प्रयोगपारिजाते ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च षण्णवधिरकुलवामनपङ्कषु ॥

जङ्गददरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्नतेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्त्रेषु चैतषु संस्काराः सूर्ययोचितम् ।

मत्तोन्नत्तौ न संस्कार्याविति कंचिन्नचर्त ॥

कर्त्तव्यनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।

तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाङ्गुरन्यथा ॥

संस्कारमन्त्रहीमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु ।

उपनेयाच्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपतः ॥

आनीयान्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।

कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रैश्च कारयेत् ।

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोसक्तौ ॥ इति ।

अथोपनेया दादगविधा अपि पुत्राः ।

तेषां लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ।

शौरसो धर्मपत्नीजस्तप्तमः पुत्रिकाश्रुतः ।

चेद्वजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेषितरेषु वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कान्तिनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
 अन्नतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 माता पिता वा यं दद्यात् पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः क्षत्रिमः स्यात् स्वयङ्मतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भविद्यः सहोद्वजः ।
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्यो भवेत् सुतः ॥ इति ।

शङ्कः ।

एते हादश पुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्हिजातयः । इति ।
 कसौ तु हावेव पुत्रौ ।

दत्तोरसेतरेषां न पुत्रत्वेन परिग्रहः । इति स्मृतेः ।
 बण्डादीनामनुपनेयत्वं पूर्वमुक्तम् ।

एकमात्रप्रसूतानां कन्ययोः पुत्रयोर्हयोः ।
 सहोहाहं न कुर्वति तथैव व्रतबन्धनम् ॥

वराग्रः ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥
 अथ संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र श्रुतः ।

गर्भाद्यसंस्कारस्यापि कर्त्तव्यश्चोपनायनम् ।
 प्रायश्चित्तन्तु पूर्वेषां नोपनायनिकस्य तु ।
 श्रौतस्मार्त्ताधिकारी स्मार्त्तोपनायनिकं विना ॥ इति ॥

प्रायश्चित्तप्रकारमाह ग्रीनकः ।

आरभ्याधानमा चीलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
 व्याहृत्यार्घ्यं सुसंस्तृत्य हुत्वा कर्मं यथाक्रमम् ॥
 एतेष्वेकैकशोपेऽपि पादकण्ठं समाचरेत् ।
 शूद्राया अर्धकण्ठं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥
 अनापदि तु सर्व्वं च द्विगुणं द्विगुणश्चरेत् ।
 लुप्ते कर्मणि सर्व्वं च प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 प्रायश्चित्ते कृते पञ्चाङ्गसङ्घर्षं समाचरेत् ।
 प्रायश्चित्ते कृते पञ्चादतीतमपि कर्मं वै ॥
 कार्यमित्येक आचार्या नैत्यन्ये तु विपश्चितः ।
 त्वं नः* स त्वं नः† इत्याभ्यामिमं मितिः‡ तथा ऋचा ॥
 ये ते§ प्रतं वा यज्ञाभ्यामुदुत्तम॥सृचाहुतीः ।

- * त्वं नो अग्रे तव देव पापुभिर्भोगो रच तन्वय वन्द्य ।
 आता तोकस्य तनये नवामस्वमितेवए रचमाचक्षव व्रते ॥ (१७५. ११म. यजुः ।)
 † स त्वं नो अग्रेऽवमो भवतीं नेदिशं असा उवसौ व्युष्टी ।
 अचयस्य नो वदथए रराथो वीहृ मृकीकं सुहयो न एधि ॥ (११५. ४म. यजुः ।)
 ‡ इमं मे वदथ मुधि इवमया च मुक्य ।
 त्वामवष्टराचमै ॥ (११५. १म. यजुः ।)
 § ये ते पञ्चाः सविनः पूर्व्यासोऽरेचवः सृजता अन्तरिक्षे ।
 तेभिर्नो अथ परिभिः सुमेधो रचाथ नो अधि च वृहृ देव ॥ (१७५. २०म. यजुः ।)
 ¶ प्रतं वा यः शुचीनां सङ्गत्वं वा समागिरां ।
 एदु निजं न रीयते ॥ (१म. १०म. २खब् ।)
 ॥ उदुत्तमं वदथपात्रमथदवाधर्मं विमथ्वमए श्वाय ।
 अथापयमादित्यव्रते तपानामसो अदितये स्वास ॥ (१२५. १२म. यजुः ।)

हुत्वा पृथक् पृथक् पादमर्षचौले समाचरेत् ।

स्त्रीशामप्येवमेव स्याज्जाताद्यामन्त्रिका क्रिया ॥ इति ।

इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेष्वपि कर्मसु आचार्य्य-
कुमारयोश्चोपनेतृत्वोपनेयत्वाधिकारसिद्धान्तं प्रत्येकं कञ्चनय-
माचरितव्यमित्याह बृहद्दृष्टिः । !

कञ्चनयश्चोपनेता भीन् कञ्चान् वटुसरत् ।

आचार्य्यस्य विशेष उच्यते तनैव ।

सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ।

आचार्य्यो दशसाहस्रं सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ।

स्नाधिकारार्थमेवास्त्राः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् ॥

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रतन्यते ।

यथा आचार्य्य उपनयनदिनात् पूर्व्वेशुर्वटुना सह कृत-
मङ्गलस्नानः प्राणानायम्य तिष्यादि सङ्कीर्त्य मम कुमारस्य
गर्भाधानादिचौलकर्मान्तानां संस्काराणां मध्ये यः संस्कारो
नाचरितस्तत्कालातिपत्तिप्रायश्चित्तद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति सङ्क्षेप्य उपलेपादिपूर्व्वपात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा विधिवदान्यं संस्कृत्य सुवसन्मार्जनादि कृत्वा
अतीतकर्मसंख्ययाऽनादिष्टहोमं हुत्वा स्निष्टकृते च हुत्वा चौल-
व्यतिरिक्तानां कर्मणां प्रमादादकरणे पादकञ्चं बुद्धिपूर्व्वकाकरणे
तु प्रत्येकमर्षकञ्चं चौलस्यैककञ्चञ्च वटुना कारयेत् ।

अथस्तौ तु तन्मत्वाभ्यायत्वेन गोदानसहस्रतिलहोमदश-

सहस्रगायत्रीजपद्वादशब्राह्मणभोजनादिव्यन्तमं प्रायश्चित्तं
कारयित्वा अतीतानि जातकर्मणादीनि कृत्वा उपनयनं कुर्यात् ।

तथा उपनेत्रुपनेयी प्रत्येकं कच्छत्रयं चरेताम् । आचार्य्येण
द्वादशसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात् ।

उपनयनकर्मणा सह चौलकर्मकरणपक्षे पूर्व्वेद्युः सङ्कल्प-
समये कर्मद्वयं सङ्कीर्त्य युगप्रत् स्त्रिंशदाचनमाह्रपूजनान्दी-
त्रासपहयज्ञान् कृत्वा परेद्युः स्वसूत्रोक्तप्रकारेण चौलकर्म परि-
समाप्य उपनयनं तत्र कुर्यात् ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपनयनोपयुक्तविचारः ।

अथ पुनरुपनयनविधानम् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामलङ्कारणवर्जिता ।

यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् ॥

एतत् पुनरुपनयनम् ।

कृताकृतश्च वपनं मेधाजननमेव च* ।

* अनिन्दितायां दिग्भेदकमूलं पलाशं कुशसाल्यं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकभेजेन वि-
परिविचनं वाचयति सुश्रवः सुश्रवा अस्ति यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्त्वैवं मां सुश्रवः सुश्रवमे-
कुरु । यथा त्वं देवानां यशस्य निधिपोऽस्त्वैवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयामिति । इदं
मेधाजननम् १।१९।१८ यजुस्त्रये ।

मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ॥

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे हयं न च ।

परिदानं न कार्यं स्यान्नमित्तानन्तरस्विदम् ॥

पूर्वस्यावाचयेत् स्यान् तत्त्ववितुर्हृषीमहे ।^१

भिक्षेतां दिवा रात्रावाचाध्यायात्तुष्टये ।

भगिनोऽत्र विशेषोऽयं समामितरद्भवेत् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यमपि ।

अनुपेतपूर्वस्य अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधा-
जननं वा निरुक्तं परिदानं कालश्च तत्त्ववितुर्हृषीमहे इति
सावित्रीमिति ।

ज्ञान उदगयनादिस्तन्नियमो नास्तीत्यर्थः । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र
हरदत्तस्त्विवं व्याचक्ष्यौ । अथ अनन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य-
त्तं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यते । एवं
वक्ष्येत्तज्ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति ।
इत्ये तु सकृत्कृतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते ।

यथाहापस्तम्बः ।

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्रानूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति ।

शौनकोऽपि ।

* कस्य ब्राह्मणार्थसि प्राचस्य ब्राह्मणार्थमि कस्तः कमुपनयने काय त्वा परिददासि इति ।
पतत् परिदानम् १।२।७ गृह्यसूत्रे ।

† तत्त्ववितुर्हृषीमहे वयं देवस्य भोजनम् ।

यो वेदान्तरमध्येति तत्पूत्रविधिना ततः ।
 कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥
 द्वितीयमिममृश्वेदमध्येतुमभिवाच्या ।
 एतदृष्टञ्जीतविधिना पुनरप्युपनीयते ॥
 केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा ।
 मेधाजननकर्मापि विज्ञेयञ्च कृताकृतम् ॥
 कर्त्तव्यपञ्चाश्रयणे मेधाजननकर्माणः ।
 ब्रह्मादिनस्य होमः स्वाग्निरात्रादिघ्नतं तथा ॥
 कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेषु परिदानं न चेथ्यते ।
 तत्रोदगयनादिषु कालो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
 तत्सवितुर्वशीमहे वयमित्येवमादिका ।
 ऋक्षावित्री परिधाह्ना यदुयदन्यकमीरितम् ॥
 अस्त्रोपनयने तत्तदस्त्रद्वारविवर्जितम् ।
 इहापि सर्व्वं कुर्व्वीतेत्युपनीतः पुनर्भवेत् ॥ इति ।
 अथ पुनरुपनयनस्य निमित्तान्तराख्यन्ते ।
 तत्र मनुः ।

अन्नानात्प्राग्निं विस्मृतं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्षा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षेषु च सर्व्वेष्वेतेषु द्विजा-
 तीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारान् कुर्व्वीदिति ।

यातातपसु ।

सशुनं गृह्णन् जग्ध्वा पलायन् च तथा शुनाम् ।

उष्ट्रमागुपकेभास्वरासभक्षीरभोजनात् ॥

उपनायं पुनः कुर्यात्तदा कच्छं चरेत्सुदुः ।

भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणे तथा ।

तप्तकच्छपरिक्लिष्टो मौञ्जीहीमेन शुष्यति ॥

अन्यच्च ।

चाण्डालासं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ।

बुद्धिपूर्वन्तु कच्छश्च पुनः संस्कारमर्हति ॥

यस्य देशान्तरगतश्चिरकालाश्रयमात्रसङ्गावः पुत्रादिना कृत-
प्रेतकार्यो यदि जीवन् समानच्छेत्तदा तस्य पुनरुपनयनविधि-
वत्तः सदृशे ।

जीवन् यदि समानच्छेदृतकुम्भे निमज्ज्य च ।

उद्धृत्य स्थापयित्वा*स्य जातकार्यादि कारयेत् ॥

अतिचन्द्रिकायां बोधायनसु ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

प्रत्यन्तोऽन्तदेशः ।

द्विमवल्कीश्रिकां(र्षीं) विन्ध्यां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

* स्थापयित्वा इत्यत्र स्थापयित्वेति निश्चयसिद्धी पाठः ।

आदिपुराणे ।

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्धं दक्षिणापथम् ।

एतान्देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

त्रिखलीसेतो ।

कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हेमाद्री वृद्धगौतमः ।

खरमुद्गश्च महिषमगङ्गाहमजन्तया ।

वस्तमारुह्य मुखजः पुनः संस्कारमर्हति ॥

मार्कण्डेयः ।

खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति ।

तप्तकच्छत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥

मदनरत्ने तु स्नानमात्रमुक्तम् ।

पराशरस्तु ।

विश्वभूषभक्षी शुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं प्रकुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

प्राजापत्याचरणं पञ्चगव्यस्नानं पञ्चगव्यप्राशनञ्च पुनः संस्कारात्

पूर्वमेव कार्यं प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति विष्णु-

स्मृतेः ।

तत्र विशेषमाह काश्यपः ।

चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीक्षां वा दिशि गत्वा यत्र
याम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशे अग्निं प्रज्वाल्य
ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कार-
मर्हतीति ।

पराशरः ।

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या ब्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्म्मणि ॥ इति ।

वपनमपि निवर्त्तते इत्याह विष्णुः ।

सर्वेषु तेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्
वपनदण्डमेखलाभैक्षचर्याब्रतानि पुनःसंस्कारकर्म्मणि
वर्जनीयानीति ।

ब्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाम्नादीनि वा ।

इति विधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

पुनरुपनयनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्र मनुः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छीचमादितः ।

आचारमन्निकार्यैश्च सन्ध्योपासनमेव च ॥

यमः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतश्च निस्त्रयः ।
 कौपीनं कटिसूत्रञ्च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥
 अश्वीन्धनं भेषजार्धमधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
 वा समावर्त्तनात्कुर्व्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

आश्वलायनः ।

द्विहता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समाहता ।
 तिस्रस्तद्भव्यः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥
 प्रवरसंस्थानियम इति शिष्टाः । अत्र उपनीतेन उपाकरण-
 पर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याह आश्वलायनकारिका-
 कारः ।

उपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञकम् । इति ।

आश्वलायनः ।

अन्ननाभ्यक्ष्णं शीर्षं मन्थपुष्पाक्षतान् व्रती ।
 वर्जयेत्पादुकां ह्यथ पानोष्णीपरथादिकान् ॥
 न शयीतान्तरिक्षे तु नाशुचौ न परैः सह ।
 न चासीत न नम्बश्च नास्त्रीकं विभ्रयाद्ब्रती ॥
 नास्त्रीकं नालिकेरं कमच्छुभित्त्वर्धः ।

मनसापि न चीरङ्गा गुरोराग्ना कथञ्चन ।
 गुहवद्गुरुपत्नीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥
 प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत्तत्रमात्रमी ।
 वेदोदितव्रतैरन्यान् व्रतान्सर्वान्च सचरेत् ॥
 न ज्ञायात्सर्वतीर्थेषु न भुञ्जीयादितस्ततः ।

भेषमाहृत्य भुञ्जीयात्सायन्मातर्गुरी वसन् ॥
 तदाज्ञया विषवर्षं ज्ञायीत च सदा शुचिः ।
 व्रते नोपवसेज्जातु पित्रोः संस्मितयोर्धृते ॥
 देवर्षिपितृपूजाश्च कुर्यादा गुर्वनुज्ञया ।
 अश्विन्वान् धारयेन्नित्यं दण्डाजिनकमण्डलून् ॥
 यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलाश्चगुरी वसन् ।
 ह्यिन्नेतेषु संगृह्य नवानन्यान् पुनर्हिजः ॥
 विधिना सुप्रयत्नोऽग्नी ह्यिन्वान् वासु विनिश्चिपेत् ।
 ह्यिन्नेतेषु दुष्टेषु प्राङ्नाम्यधारणात्त्वजित् ।
 त्यागात्प्राग्बिभ्रयादन्यथायश्चिन्तीयते त्यजन् ॥

प्राङ्नाम्यधारणादिति । अन्येषां नवानां धारणात् प्राक् पूर्वं
 न त्यजेदित्यर्थः ।

त्यज्ञैतांशरतां येषां दिनमात्रं हिजन्मनाम् ।
 कच्छेष तेषां शुचिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादादायवा स्वप्ने विसर्गे रेतसो हिजः ।
 व्रती शुध्यति कच्छेष विरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्यतः ।
 प्राजापत्येन चीर्षेण जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 भुञ्जा तु सूतकाद्यर्षं मत्वा विप्रस्यञ्चं क्षपेत् ।
 अमत्यैकदिनं जग्ध्वा तथा गर्घ्नात्पुरोहितात् ॥
 न शावसूतकस्वाकं मातापित्रोर्मृतं ऋते ।
 व्रतिनचोक्तषासोकः श्रावणञ्च न शस्यते ॥

न भक्षयेच्च ताम्बूलमथ मैथुनमेव च ।
 वर्जयेत्तद्वृत्तं लाजापूपकादींस्तथा व्रती ॥
 चरित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन् हौ चैकमथापि वा ।
 तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुन् भक्त्या विचक्षणः ॥
 धनात्पित्रादिसम्भूतात्समाहृत्याथवा परात् ।
 राजन्याद्वा गुहं सम्यग् तोषयेत्साधको व्रती ॥
 व्रतान्तरे संस्थितयोः पित्रोः कुर्यात्समीरितम् ।
 स समाप्य क्रियाः सर्वाः शीनः संवत्सरावधि ॥
 तयोः पिढत्वसम्प्राप्तेः पञ्चादेव समापयेत् ।
 तद्व्रतं व्रतवान् विप्रो विधिवद्गुरुचोदितः ॥
 गुह्याच्चा नतिभिः कार्या पूजा भक्तिपुरस्कृता ॥ इति ।

यमः ।

खट्वासनञ्च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकाः कुशेष्वेव न रेतः स्तन्दयेत्कचित् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

आदर्शं नैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।

गुरुच्छिष्टं मेषजार्घं प्रभुञ्जीत न कामतः ॥

एतच्च व्याधिसाहित्ये वेदितव्यम् । वैद्योपदिष्टं मधुमांसादिकं
 गुरुच्छिष्टं कृत्वा प्राग्नीयात् षः ।

तथाच बृहस्पतिः ।

अष्टैतान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः ।

इविर्नाशककाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

इदमुच्छिष्टमपि गुरुव्यतिरिक्तं वर्ज्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यमिति ।

आपस्तम्बस्तु ।

पितृर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति ।

अन्यच्च मनुः ।

उत्सर्जनस्तु गात्राणां अपनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपत्नस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं आपनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

मातापित्रोर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणा श्रावणशौचं न कर्त्तव्य-
मेत्याह स्मृतिचन्द्रिकायां संवत्तः ।

मातापित्रोर्विपत्ते तु ब्रह्मचर्यप्रियः सुतः ।

सन्नतश्चापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सभ्या चैव न लुप्यते ।

अग्निकार्यञ्च कर्त्तव्यं सायम्यातञ्च नित्यशः ॥

कात्यायनोऽपि ।

त्यजेत् सुतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं चरेत् । इति ।

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र व्यासः ।

ब्राह्मणश्चन्द्रियविशदरेषुर्भेद्यमन्वहम् ।

सजातीयगृह्णेव सार्ववर्षिकमेव वा ॥

सार्व्वर्षिकं भैक्षचरणमापदिषयम् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

चातुर्वर्षं चरेद्भैक्षमलाभे कुतनन्दन । इति ।

आपद्यपि शूद्रस्य पक्वान्नं न गृह्णीयात्तदाह अङ्गिराः ।

आममेवाद्दीतास्मादापत्तावेकरात्रकम् ।

आमपूर्वेति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ।

तस्मादात्मं गृह्णीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽन्नवीत् ॥

एतदपि आपदिषयम् ।

पराशरः ।

यस्तु वेदानधीयानः शूद्रान्नमुपजीवति ।

शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं सोऽधिगच्छति ॥

अन्यच्च ।

शूद्रास्तेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

त्रिंशत्सप्तो वेदवेदी धर्मज्ञोऽप्यपङ्ग्वितः ।

चतुर्विंशपि यो विप्रः स प्रेतो जायते ततः ॥ इति ।

अनापद्यपि सजातीयेभ्योऽपि प्रशस्तेभ्य एव भैक्षमाहरेदित्याह
मनुः ।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्माणि ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

कश्चिदपवादमाह स एव ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न प्रातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्वगीहानां पूर्वं पूर्वं परिचयेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्भामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियमप्रयतो वाचमभिग्रस्ताश्च वर्जयेत् ॥

तच्च भैक्षं भोजनपर्याप्तमेव अहः कर्त्तव्यमित्याह यमः ।

आहारमात्रादधिकं न क्वचिन्नैव्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेनदोषेण कामतोऽधिकभाहरन् ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोगक्षुत्तिकानुशान् ।

आहरेदयावदर्थानि भैक्षं चाहरह्यरेत् ॥

निषिद्धमत्राहासिः ।

हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

माधुकरिं य आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स याति नरकं घोरं भुञ्जतो निरयस्तथा ॥

गौतमः ।

निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीतासन्निधौ गुरोः ।

तद्गार्यापुत्रसन्नप्राचारिभ्य इति चान्वहम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः ।

कृतान्निकार्यी भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुन्नया ।

आपोशानःक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥

सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः ।

भैक्षमेव हितं पर्यन्निन्नतमादित्यदर्शितं गुरवे वेदितमनु-

• आपोशानमाचमनम् ।

ज्ञातममृतसन्धितं प्राङ्मुख्यदन्नाति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोतीति ।

ब्रह्मचारिण एकान्ननिषेधमाह मनुः ।

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्भृती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रते वा वेददैवत्ये पित्र्ये कर्ष्यस्यभक्षयन् ।

काममभ्यर्क्षितोऽग्नीयाद्भृतमस्य न लुप्यते ॥

अक्षर्ये प्रत्यवायमाह स एव ।

अज्ञात्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरत् ॥

इति भिक्षाचरणविधानम् ।

अथ अग्निकार्यविधिः ।

तत्र आश्रमलायनकारिका ।

अग्निकार्यञ्च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तदिच्छते ।

पर्यङ्गनोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्ष्यचः ॥

मनुः ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्दिहायसि ।

सायम्नातश्च लुड्यात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

विहायसि अन्तरिक्षे ।

समिदाहरणविधिमाह वैजवापायनः ।

पुरासमयान्नागुदीर्घीं दिग्ं गत्वा अहंसन्नरण्यात्ममिध-
माहरेदार्रात्मनायकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकाम उभयी-
मुभयकाम इति ।

समिञ्जषणमाह कात्यायनः ।

नाहुष्ठादधिका कार्या समिञ्जसूक्ततया क्वचित् ।
न कियुक्ता त्वचा चैव न स्फूर्जीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकान्युना तथा न स्याद्विशालिता ।
नातिपर्ष्या नातिपामा ह्योमिषु तु विजानता ॥
विशीर्षा विदला क्रुस्वा वक्ताः समुषिराः क्षमाः ।
दीर्घाः सूक्षा शुषेर्दृष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

समिञ्जियममाह वायुपुराणे ।

पलाशसमिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥

अग्निकार्यीकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः ।

पुरा जपाह वै सृत्सुहिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात्परिचरेद्दि तम् ॥
ब्रह्मचारी यदा त्वग्नावादध्यात्ममिधो न हि ।
व्यङ्गीयात्तं तदा सृत्पुरादध्यात्ममिधस्ततः ॥

तदकरणे प्रायश्चित्तसुक्तदृग्मिधाने ।

मानसोक्तेः* जपेभ्यश्च शतसङ्घं शिवालये ।

* मानसोक्ते तन्मथे मान चायुषि मानो नान्प मानो अथेव शीरिवः ।

वीरान् मानो बद्ध भूमिनां वशीर्षविभनः सद्मिष्वा इवामङ्ग । (१५५ १५६ यज १)

अग्निकार्यं विना भुङ्क्ते पापं न ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।
 इदन्तु सकृन्नोपे । असकृन्नोपे तु मनुः ।
 अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्षिर्ब्रतश्चरेत् ॥ इति ।
 इति अग्निकार्यविधिः ।

अथ अभिवादनविधिः ।

तत्कालमाह यमः ।

ततोऽभिवादयेद्दिहानग्निकार्यादनन्तरम् ।

तत्रकारमाह आचार्यः ।

वामं वामेन संसृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।

हस्तेन कर्णहस्ताभ्यां गुरुणामभिवादनम् ॥

वामोपरि करङ्कत्वा दक्षिणं नाम शीघ्ररेत् ।

तनुप्रभृति पादान्तमारभ्य पदयोर्नमेत् ॥

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् ।

तदाह आपस्तम्बः ।

जङ्घं प्राणा श्चुरकामन्ति यूनः स्वविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

विष्णुः ।

शिष्याणामाशिषं दद्यात्पादोपग्रहणे गुरोः ।

सृष्टा कर्णौ तु विदुषां मूर्खाणां त्वेकपाणिना ॥

अत्रिरपि ।

दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् ।

श्रीचिये स्वच्छलिः कार्यः पादोपघट्टणं गुरोः ॥

ब्राह्मणसमाजे अभिवादनप्रकारमाह मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

यो ददाति यतो ज्ञानं तं पृथ्वमभिवादयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानन्तं ।

तान् प्राञ्चोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

यः पुनर्ज्ञानमपि प्रत्यभिवादनं न करोति आशिषश्च न ददाति
तस्य दोषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा न कुरुते स याति नरकं ध्रुवम् ॥

तत्फलमाह मनुः ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वहेन्ते आयुर्भिक्षा यशो बलम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

विप्रोश्च तूपसंघात्ता ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ।

विप्रोश्च विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ॥

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।

न वाच्यो दीक्षितो नाज्जा यवीयानपि सर्वथा ॥

पूज्यैस्तमभिभाषेत* भो भवत्कर्मनामभिः ।

* पूज्यस्तमभिभाषयति पादो ध्रुवः ।

परपत्नीमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥
 त्रिवर्षपूर्वः त्रित्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च
 स्वस्थेनापि स्वयोनिजाः । अन्ये च ज्ञानद्वयाः सदाचाराद्याभि-
 वाद्याः ।

अथ अनभिवाद्यास्तत्रैव ।

उदक्कां सृत्तिकां नारीं भर्तृप्रीं गर्भघातिनीम् ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं मद्वापातकिनं शठम् ॥

नास्तिकं कितवं स्त्रेणं कृतज्ञं नाभिवादयेत् ।

मत्तं प्रमत्तसुम्भत्तं धावन्तमण्डुचिं नरम् ॥

वमन्तं जृम्भमाणश्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं ज्ञानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥

जपयज्ञजलस्थश्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रश्च भैक्षार्चं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य द्विजसैतानहोरात्रेषु शुष्यति ॥

अहोरात्रेषु उपोषितेनेति शेषः । अन्नवैश्याभिवादाने च विप्रस्य
 इदमेव प्रायश्चित्तम् । शुद्राद्यभिवादाने त्रिरात्रम् ।

व्यायन्तु रजकादिषु ।

कायं प्राजापत्यमित्यर्थः ।

चाण्डालादिषु चान्द्रं स्नादिति सहस्रहस्तमतम् ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिश्चैव त्रिदण्डिनम् ॥

नमस्कारं न कुर्व्याच्चिदुपवासेन शुष्यति ।

सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आग्नीर्वाथा, नमस्कार्यो वयस्यन्तु पुनर्नमेत् ॥

स्त्रियो नमस्या हृत्वाश्च वयमा पत्युरिव ताः ।

ततोऽधीयीत वेदांश्च स्वाध्याये गुरुशिक्षितः ॥

तथा ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामान्तिक्रमणस्य च ।

आयुष्कामो न गृह्णीयाज्जीहापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मरणात् गुर्वादिनाम न याज्ञम् ।

इति त्र्योविधानपारिजाते अभिवादनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचर्यकालः ।

तत्र योगीश्वरः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं हादगाब्दानि पञ्च वा ।

पञ्चषान्तिकमित्येके केशान्तर्यैव षोडशे ॥

केशान्तो नाम गोदानम् ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभ्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

इति उपकुर्वाचब्रह्मचारिधर्माः ।

नीमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥

नेष्टिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

मनुः ।

यदि वात्यन्तिकः कालो रोचतेऽस्य गुरोः कुले ।
युक्तं परिचरेद्रेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहसिमाचरेत् ॥
एतेषु विद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां सादयेद्देहमात्मनः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

ब्रह्मचर्यं चरेद्दीमाना शरीरविमोक्षणात् ।
आचार्यं तु खलु प्रेते तत्तनयादावग्निं परिचरेद् यतवाक् चतुर्थ-
षष्ठाष्टमकालभैक्षायी गुर्बधीनो ब्रह्मचरिणः शिष्यो वा गुरुं
गच्छन्तमनुगच्छेदासीनमुपतिष्ठेच्छयानसेदासीत आङ्गताभ्यायी
सर्जलब्धनिवेदी खट्वाशयनदन्तप्रक्षालनाभ्यञ्जनजीवस्नानाभ्यञ्जन-
वर्ज्यं स्नानासनशीलस्त्रिरङ्गोऽभ्युपेयादप इति । त्रिरिति त्रिष-
वषस्नायी स्यादित्यर्थः ।

एवं कुर्वन्तः फलमाह मनुः ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यक्षसा विप्रो ब्रह्मणः सप्त प्राश्नतम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

यत्तु हारीतः ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योबध्वश्च तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमस्मीत्यहं वेदाध्ययनं स्वगृहे भैष-
चर्यां चेति ।

तद्युगान्तरविषयम् ।

पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

इति यमेन विशेषोक्तेः ।

एवमुपकुर्वाणस्य नैष्ठिकस्य च धर्मानुष्ठा तयोर्व्रतातिपत्ती
विशेषप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र शातातपः ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयाश्चक्षु मांसन्तर्धैव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

भिच्छाशनमकृत्वा यः स्वे स्वे ह्येकात्ममयुते ।

अज्ञात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्राष्टगतं जपेत् ॥

दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।

ज्ञात्वा सूर्यं समभ्यर्थं गायत्राष्टगतं जपेत् ॥

सूतकाशं नवत्राहं मासिकाशं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयान्निराभेचैव शुध्यति ॥

ऋग्विधाने ।

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेद्युभिरक्तुभिः* ।
पादं भुङ्क्ते ब्रह्मचारी मुच्यते किल्बिषान्ततः ॥

पुनः ।

अरिष्टः स० जपेत्पादं षोडशे भोजयेद्यदि ।
पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्पार्थं न हि ॥
तन्नो मित्रोः† जपेत्पादं वृषीक्षर्गे च भोजयेत् ।
शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं नैव दुष्कृतम् ॥
अम्न षोजिष्ठ‡ पादञ्च न्यूनं भुङ्क्ते जले यदा ।
अयुतश्चेद्ब्रह्मचारी तदा पापात्प्रमुच्यते ॥
अदितिः प्रजपेत्पादं॥ सपिण्ड्यां भोजयेद्यदि ।
अयुतश्चेद्ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा ॥

- * युभिरक्तुभिः परिपातमखानरिष्टेभिरत्रिणासौ भग्नेभिः ।
तन्नो मित्रो वरुणां सामङ्गनामदितिः सिन्धुः प्रथिवी उत यौः ॥ (१म. ११२पृ. २५च्छक्)
- † अरिष्टः स नव्यो विश्व एधते प्रजाभिर्जायते धर्मैश्चरि ।
यमादित्यासां न यथा सुनीतिभिरतिविद्या दुरितानि स्तस्ये ॥ (१०म. ६२पृ. १२च्छक्)
- अरिष्टः स इत्यन अरिष्टेभिरिति ग पुनके पाठः, तथा पाठस्य साधुत्वे युभिरक्तुभिरित्यत्र द्वितीयपादां जायः ।
- ‡ युभिरक्तुभिरित्यस्यान्वयः पादम् ।
- § अथ षोजिष्ठमाभर युष्मन्कथमग्निगो ।
प्र नो राधा परीचसा रस्मि वाजाय पन्थां ॥ (५म. १०पृ. १च्छक् ।)
- ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जगत् ॥ (२५पृ. २२म. वजुः ।)

धर्मा समन्तान्मन्त्रश्च व्रतवारं यदा तदा ।

व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किञ्चिदपि ॥

बाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे वृहद्दयमसु ।

मासिकादिषु नाग्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्राणायामव्रतं कृत्वा घृतं प्रशश्य विशुध्यति ॥ इति ।

इदमज्ञानविषयम् ।

ज्ञानपूर्वके तु सः एव ।

मधु मांसश्च योऽग्नीयाच्छ्रावं सौतिकमेव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अनृतप्रायश्चित्तमाह गर्गः ।

त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यवृत्ते चरेत् ।

कच्छमित्यनुषन्वते ।

स्त्रीसङ्गप्रायश्चित्तं यान्नवस्त्राय पाह ।

अवकीर्णी भवंइत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्हभङ्गसमुपालम्भ नैर्ऋते स विशुध्यति ॥

मनुरपि ।

अवकीर्णी तु काशेन गर्हमेव चतुष्यथे ।

स्त्रास्त्रीपाकविधानेन यजेत नैर्ऋते निशि ॥ इति ।

शातातपसु ।

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः ।

प्राजापत्यं चरेन्नित्यमव्यमेकमतन्द्रितः ॥

निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्व्वणि ।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरन्नावाज्यञ्च हावयेत् ॥

मैद्युनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः ।

ब्रह्मचर्य्यं सदा रक्षेदष्टधा वारणं पृथक् ।
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेषणं गुह्यभाषणम् ॥
सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरिव च ।
एतन्मैद्युनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्य्यं ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः ॥

नष्टं भवतीति शेषः* ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कश्चन ।
एतैः सर्व्वैः सुनिष्यन्नो यतिर्भवति नान्यथा ॥

शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पाराशरः ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यहं सायं पयः पिबेत् ।
दृष्टस्यस्तु हिरानं वाप्येकाहं वाग्निहोत्रवान् ॥
नामेकहन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतद्विगुणं वक्तो मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

एतन्प्रायश्चित्तं सर्व्वं नैष्ठिकेन द्विगुणं कार्य्यमित्याह हारीतः ।

उपकुर्व्वन्तु यत्कुर्व्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्व्यांब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

तथा ।

यज्ञसूत्रपवित्रे च भिखलाश्च गुरौ वसन् ।

* चडाङ्गेन मैद्युनेनेति यावत् ।

दण्डश्च धारयेन्नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 त्वज्ञेतांशरतां येषां दिनमात्रं द्विजातिनाम् ।
 कच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादात्स्वेच्छया वापि विसर्गे रेतसो द्विजः ।
 व्रती शुध्यति कच्छ्रेण त्रिरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्वजतो रेतो मैद्युतं वा प्रकुर्व्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 तं वो धिया जपेन्मन्त्रैः लक्षशैव शिवालये ।
 ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनश्चेत्पूर्णमिति (तु) तत् ॥
 इति ऋग्विधानवचनमस्योपघातपरम् ।
 इति ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम् ।

अथ उपाकरणम् ।

तत्र गौनकः ।

अथातः आवणे मासि अवर्णार्णयुते दिने ।

आवण्यां आवणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

-
- त्रिरात्रोपोषणं वा इति कः पुस्तके पाठः, द्विजातिनामित्यत्र द्विजान्त्वामिति पाठो युक्तः ।
 जपेन शुचिता भवेत् इति पाठो युक्तः, त्वजतः प्रकुर्व्वत इत्यनयोरेतन्वयापत्तेः ।
 तं वो धिया नव्यस्या ऋषिष्ठं प्रवं प्रववन् परितं सयधै ।
 स नो रचदनिमानः सुब्रह्मेन्द्रो विश्वाम्बतिदुर्गहाणि ॥ (६म. २२म. ७म. १)
 पूर्णतां ब्रह्मदिति न-पुस्तके पाठः ।

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म्मं यथोदितम् ।
अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनावह्विना ॥ इति ।

अवणस्य खण्डत्वे व्यासः ।

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म्मं यद्भवेत् ।
तत्कर्म्मं सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥
अवणेन तु यत्कर्म्मं ह्युत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्प्रणादेव नश्यति ॥

यस्तु ।

अध्यायानामुपाकर्म्मं आवख्या आवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥
इति याज्ञवल्क्यादिभिः केवलायाः आवख्याः पञ्चम्याश्च ग्रहणं
तद्वाजसनेयिविषयम् ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति प्रयोगपारिजातवचनात् ।

अत्र स्पष्टमाह गार्ग्यः ।

पर्ष्वशीदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बहृचाः श्रावणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

उदयव्यापिनी चैव विद्वर्षं घटिकाद्वयी ।

तत्कर्म्मं सफलं ज्ञेयं तस्य पुष्यमनन्तकम् ॥

अत्र काले विशेषमाह वृहस्पतुः ।

• विद्वर्षेणैव विष्णुचेति वाचस्पत्याभिधाने पाठः ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चैद्गृहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म्मं तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेन च ॥

कात्यायनोऽपि ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चैद्गृहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म्मं तदा कुर्यात्परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

अगस्त्यु ।

प्रेते राजनि राष्ट्रे वा परचक्रादिपीडिते ।

अनुमवीजे नावृष्ट्यां नोपाकुर्याद्दिवक्षणः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अनुमवीजे नृपती विनष्टे

सूते मृते राष्ट्रसमाकुले च ।

उत्सर्ज्जानोपाकरणे न कार्य्यं

यस्तोन्दुसूर्य्यं गुरुवक्ष्ययाते ॥

यत्तु ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुक्षीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म्मं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्ते ॥

इति विरुद्धवचनं तद्देशान्तरविषयम् ।

तथाच बृहस्पतिः ।

नर्म्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्ते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥ इति ।

ऋत्थर्थसारेऽपि ।

श्रवणे आदौ घटिकाचतुष्टयाभिजिन्नक्षत्राद्यवर्ज्यं श्रवण-

खण्डे सति धनिष्ठासंयुतं ग्राह्यं गोक्षराषाढसंयुतं हस्त-
नक्षत्रं प्रयोगपर्यन्तं ग्राह्यम् । सूतकादिविघ्नसम्भवे वा
शोषधुत्पत्यभावे वा श्रावणभाद्रपदयोरेकस्मिन् दिने
ग्रहणसंक्रान्तिवर्जितं कार्यम् । एवं कृते कर्मणो न
लोपो नोत्कर्षश्चेति ।

स्मृत्यर्थसारे मनुः ।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तं छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान् ॥

अत्र अपिशब्देन भाद्रपदपञ्चमीहस्तश्रावणानामुपादानमिति
हेमाद्रौ व्याख्यातम् ।

यत्पुनर्मनुवचनम् ।

शुक्रो मूढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् ।

आयुःक्षयमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् ॥

काश्यपीयमपि ।

शुक्रशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानत्रिः श्रावणन्तु विशेषतः ॥ इति ।

तदेतत् प्रथमोपाकर्म्मविषयम् ।

शुक्रभार्गवयोर्मौख्ये वाश्ये वा वार्हकेऽपि वा ।

तथाधिमाससमये मल्लमासादिषु द्विजः ।

नोपाकुर्यात्प्रथमतः कृतं कर्म विनाशकृतम् ॥

इति सङ्ग्रहकारवचनात् ।

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

यन्नोपवीतं ध(क)र्त्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौख्येऽपि वार्द्धके वाक्ये नित्यवत्कर्म चोदितम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

चण्डांशोर्मण्डलम्प्राप्तौ यदा शुकवृहस्पतौ ।

सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥ इति ।

तद्वितीयादिविषयम् । तदपि अधिभासे न कार्यमित्याह
चन्द्रिकायां ष्योतिःपराशरः ।

उपाकर्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पौष्टकम् ॥ इति ।

प्रसवाहोत्सवो जातेष्टिः जातकर्मणो जननकाल एव विहित-
त्वात् । परे उत्तरे मासीत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

उत्सर्गः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मणादिकर्मणि ।

अभियेकादिवृद्धीनां न तूत्सर्गो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्सर्गस्तुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्मं महाषष्ठ्यां ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छब्दोऽपि विषयम् । तेषां कालवृद्धावपि सिंहाकारं एव उपाकर्मं
भवति ।

तथाच गर्गः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्षे पूर्वाश्लेषेऽपि वरेः बहिः ।

कन्दोगा मिलिताः कुर्युःरत्नगं स्वस्वच्छन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥ इति ।

निषिद्धे चेत् क्रियते तदा दोषमाह स एव ।

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयप्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥ इति ।

एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वं कर्त्तव्यम् ।

तथाचोक्तं हेमाद्रौ ।

उपाकर्मापराह्ने स्यादुत्तमः प्रातरैव च । इति ।

गोभिलोऽपि ।

अध्यायानामुपाकर्मा कुर्यात्कालेऽपराह्ने ।

पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

एवमुक्तप्रकारेण कालशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण उपा-
कर्मा कार्यम् । केचित्त्रिदं कर्महयं लौकिकेऽग्नी कार्य-
मित्याहुः ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

कर्महयमिदं केचिल्लौकिकेऽग्नी प्रकुर्वते ।

आन्यसंस्कारपर्यन्तमुपसेपादि पूर्व्ववत् ॥ इति ।

अत्र इतिकर्त्तव्यताविशेषो भविष्योत्तरपुराणे ।

सम्प्रति अथवास्मान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमाश्रया ।

उपाकर्ष्यन्ति चैवोक्तशृषीणाश्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं देवानुद्दिश्य शक्तितः ॥ इति ।

कार्ष्णीजिनित् ।

उपाकर्ष्यन्ति शौक्ष्ण्ये यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

गौतमाद्याऋषीन्सर्वाङ्गान् कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्दशमुत्तरम् ॥ इति ।

स्मृतिभामत्यां व्याससु ।

विष्टरं सप्तभिर्दर्भैर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।

चतुरङ्गुलमयं स्याद्द्वान्विमिकाङ्गुलं तथा ॥

प्रदक्षिणभ्रमङ्गुलत्वा ऋषीणावाह्यं पूजयेत् ।

ऋषीणांमर्चनं सर्वं कर्त्तव्यञ्च निर्वीतिना ॥

आसनं पादमर्च्यञ्च स्नानं पञ्चासृतेः पृथक् ।

वस्त्रोपवीतं गन्धाञ्च पुष्पास्त्राभरणानि च ॥

धूपदीपबलीन्दिवा नत्वा सुत्वा तथोदकैः ।

तर्पयित्वा यथाव्यायं ऋद्धोक्तविधिना ततः ॥ इति ।

वायुपुराणे तु ।

उपाकर्ष्यन्ति विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

आयुष्मान् जायते तेन कर्ष्यन्त्या मानवी भुवि ॥ इति ।

वेदोपाकरणविषये विशेषमाह व्यासः ।

दर्भासनो दर्भकरः प्राक्षुखो वाप्युदक्षुखः ।
 उपक्रमेत वेदान् वा वेदौ वा वेदमेव वा ॥
 प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीः प्रणवं ततः ।
 पञ्चोऽर्हश्च शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥
 उपक्रमेत्ततो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणं ततः ।
 तद्योपनिषदं कथं रहस्यान्यपि शक्तितः ॥
 अधीत्य प्रणवञ्चोक्ता भूमिं स्पृष्ट्वा जलं स्पृशेत् ।
 नमस्कृत्य ततो देवानृषीश्चैव गुरुनपि ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिविषये विशेष उक्तः कालादर्शे ।

मौञ्जीयज्ञोपवीते च नवं दण्डञ्च धारयेत् ।
 कटिसूत्रञ्चैव नवं नवं वस्त्रमथैव च ॥ इति ।

अन्यान्तरेऽपि ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां कटिसूत्रकम् ।
 धृतोपाकरणकृत्वा ततः स्वाध्यायमारभेत् ।
 पुराणानि विसृज्याथ पुनः पुनरिति क्रमात् ॥

एतदुपाकर्षं गृहस्यस्यावश्यकमित्याह व्यासः ।

वेदव्रतानि कृत्वैव विप्रो यद्युहृत्तदा ।
 अधीयीत गृहस्थोऽपि नियमब्रह्मचारिवत् ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

उपाकर्षोऽर्जुनश्च वनस्थानामपीयते ।
 धारणाध्ययनाङ्गत्वादुगृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

अस्य फलमाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म्मं सोत्सर्गं विधिवद्विजैः ।
 क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ॥
 अयातयामैच्छन्दोभिर्यत्कर्म्मं क्रियते द्विजैः ।
 क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां वृद्धिकारणम् ॥
 उत्सर्जनञ्च वेदानामुपाकरणकर्म्मं वा ।
 अकृत्वा वेदजाध्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ इति ।

अथ उत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
 जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विष्टिः ॥

हारीतः ।

अर्द्धपञ्चमान् मासानधीत्य अर्द्धमुत्सृजतीति ।

यद्वा एतदुत्सर्जनमुपाकर्म्मदिने कार्यम् ।

तथाच खादिरगृह्यम् ।

पुष्ये तूत्सर्जनकार्यमुपाकर्म्मदिनेऽथवा ।

तस्मिन् पक्षे आरभ्योपाकर्म्मोत्सर्जनेनरेः पूर्वमुत्सर्जनं कृत्वा
 तदनन्तरमुपाकर्म्मं कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपाकर्म्मोत्सर्जनविधानम् ।

अधेदानीमध्ययनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्यामुयात् फलम् ॥

स्मृतिससुचयेऽपि ।

वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।

वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किम्प्रयोजनम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्वधर्मैर्वह्निष्कृतः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।

अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥

अनधीत्य द्विजो यस्तु शास्त्राणि च बह्वन्यपि ।

मृषोति ब्राह्मणो नामि नरकाणि प्रपद्यते ॥

नामि शरीरनामि सतीत्यर्थः ।

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेषु प्रवर्त्तते ।

नाचारफलमाप्नोति यथा शूद्रस्यैव सः ॥

अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रोऽप्यध्ययनान्वितः ।

शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमनुते ॥

स्नान्दे ।

अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च सङ्गनात् ।

आलस्यादसदोर्षाच्च सृत्तुर्विप्रं जिघांसति ॥

तस्मान्नाह्नयेन वेदोऽवश्यमधीतव्यः ।

मनुसु ।

अत्राह्नयादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्यादिशुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

वेदस्वरूपमाह वशिष्ठः ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिहङ्गणः ।

तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छास्त्राध्ययनं तथा ॥

यः स्वशास्त्रां परित्यज्य परां समधिगच्छति ॥

स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

न जातु परशास्त्रोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन् परशास्त्रोक्तं शास्त्रारण्यः स उच्यते ॥

अधीत्य शास्त्रामात्मिकायां परशास्त्रां ततः घठेत् ।

तच्छास्त्रीयेसु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छास्त्राध्ययनं कुर्याच्च तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

अत्र शास्त्रायहणं धर्मशास्त्रादेरुपलक्षकम् ।

तथाच व्यासः ।

धर्मशास्त्रन्तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रन्तथैव च ।

पुराणानीतिहासाद्यं तथाख्यानानि यानि च ।

महात्मनाश्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि ॥ इति ।

आरभ्य शुभदिने कार्यः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारभ्यः प्रशस्तो भवति मधुरिणो प्राप्तबोधे सुधांशौ
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्धते चापि शुक्ले ।
अप्राप्ते सिंहराशौ दशशतकिरणे चापि दैत्यारिपूज्ये
स्वाध्यायो भानुशुक्रत्रिदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

तथा ।

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ॥

विद्यारभ्यः प्रशस्त इति पूर्व्वेषाम्वयः ।

रत्नमालायामपि ।

विद्यारभ्यः सुरगुरुसितज्ञेष्वभीष्टार्थदायी
कर्तुंसायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्मध्यमोऽथ ।
नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

अथ नक्षत्राणि ।

मृगादिपञ्चस्यपि मेषु मूले
हस्तादिक्ते च त्रितयेऽश्विनीषु ।
पूर्वात्रये च श्रवणे च तदह-
विद्यासमारभ्यमुग्रन्ति सिद्धैः ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

५२१

अथ अध्वयनप्रकारः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुच ।

अध्वेष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदसृष्टः ।

ब्रह्माक्षलिक्रतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ प्राञ्चौ गुरोः सदा* ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्गहणं गुरोः ॥

सव्येन सव्यः स्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।

प्राञ्चाणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्जदा ॥

स्नवत्यनोहृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।

प्राञ्चलिः पर्युपासीत† पवित्रैश्चैव पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत भी कर्तुमर्हति ।

अध्वेष्यमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥

अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ।

नोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ॥

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य द्वितेषु च ।

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

* अतः परं “सेहस्य हस्तावधेयं स हि ब्रह्माक्षलिः क्षुतः” इति पादपदं मनुर्महतायां दृश्यते ।

† प्राञ्चलान् पर्युपासीत इति मनुर्महतापाठः ।

तद्दानञ्चैव त्रिष्विभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्वात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
 हीनान्नवस्त्रवेशः* स्वात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥

प्राणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः यूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 हस्तहीनस्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनि†-मधिगच्छति ॥

पराशरस्वाह ।

वेदः सार्थोऽध्येतव्य इति ।
 ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
 पाठमात्रमधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

व्यासोऽपि ।

वेदस्वाध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
 अज्ञानतोऽर्थं तद्व्यर्थं तुषाणां कण्ठनं यथा ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 दद्याच्छास्त्रञ्च त्रिष्विभ्यस्ताञ्च तच्च हयं समम् ॥

* हीनान्नवस्त्रवेशं गुरुपेक्षया दीप्यम् ।

† वियोनिं पचियोनिं, मृतः पक्षी भवतीत्यर्थः ।

मनुः ।

गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः शिष्यान् न्याययुक्तान् गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्करः ।

कृतज्ञाद्गोहिमेधावि-शुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तामज्ञानवित्तदाः ॥

अनध्याप्यानाह मनुः ।

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शूद्रूषा वापि तद्विधरः ।

न तत्र विद्या दातव्या उत्तमं वीजमिवोषरे ॥

विद्ययेव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां न त्वेनामौरिषे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधिसोऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्वां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्व्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्डः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

* तत्र विद्या न वक्तव्या युभनिति मनुर्महोपायां पाठः ।

† प्रदानेऽधिकमिति न-पुनके पाठः । तमेव युक्तमुपग्रामः ।

तद्दक्षमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविश्रुतम् ॥ इति ।

स्युत्यर्थसारे ।

उद्गयने शुक्लपक्षे शुभेऽहनि स्वाध्यायं प्रारभेत्पूर्वाह्ने
गणेशं स्वरस्वर्तीं गुरुञ्च सम्पूज्य ब्रह्मचारी विप्रसुवासिनी-
रभ्यर्थं आशिषो गृहीत्वा ब्रह्मयज्ञवद्भान् धारयमाणः
प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीमुक्त्वा प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं
प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन विरामोऽस्त्वित्युक्त्वा भूर्
स्युद्धा गुरुं वृद्धाञ्च प्रणमेत् । ततोऽपरेशुर्गणेशं गुरुञ्च
नत्वा प्रणवेन प्रारभ्यसमाप्तिं कुर्यादिति ।

अथ अध्ययनधर्माः ।

ऋत्नाचमयधीयीत मार्गेशोक्तेन धर्मतः ।

न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥ इति लघुव्यासः ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शीचाचारसमन्वितः ।

आह्वतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

गोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चेवास्थानुकुर्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

तथा ।

लम्बितं हसितञ्चैव कण्ठ(कुण्ठ)प्रहरणं तथा ।
वर्जयेत्सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ॥
कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादिन्ननर्त्तनम् ।
द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्बनं तथा ।
परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
उदकुम्भं दण्डकाष्ठं गोशक्लभृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्दयावदर्शानि भैक्षसाहरहसरेत् ॥
घृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पथ्येषितञ्च यत् ।
नादर्शञ्चैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राद्यैरपि भाषणम् ॥

नाचरेदिति पूर्व्वेणान्वयः ।

आश्रमसायनः ।

दक्षान्तर्जानुरासीत् भूमावभिसुखी गुरोः ।
कम्पयेन्न शिरः किञ्चिन्न क्रुध्येत न मत्सरी ॥
गुरुणापि सहासीत् न शिलाफलकेषु च ।
सहसैव समुत्तिष्ठेद्गुरोरोगमने द्विजः ॥

तथा ।

उदके मध्यरात्रे च विस्मूत्रे च विसर्जिते ।
उच्छिष्टे श्राद्धभुक्त्वा च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

स्नाध्यायमिति शेषः ।

स्मृतिसारे ।

सर्व्वकुक्षितगन्धेषु परिवेषे सभासु च ।
 अभ्यङ्गे स्नानकाले च महाखेदेऽतिकम्पने ॥
 गोविप्ररोधने सर्व्वश्राद्धेषु श्राद्धपंक्तिषु ।
 श्मशाने शूद्रसम्पर्के चण्डालादिप्रदर्शने ॥
 रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये ।
 महीत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं कर्त्तव्येद्बुधः ॥

नारदः ।

द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च ।
 स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥
 पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
 न शोभते सभामध्ये जारगर्भं इव स्त्रियाः ॥

मनुः ।

नाविस्मृतमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निश्रान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥

तथा ।

शूद्राक्षरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।

जपतो जुक्ततो वापि गतिरुद्धा न विद्यते ॥ इति ।

अथ मन्दमत्यादिदोषादध्ययनेऽसमर्थस्य प्रायश्चित्तसुक्तसृष्टि-
 धाने ।

वामिन्द्रियविमूढासु ये विद्यां न विजानते ।

इन्द्रियार्थान्घटार्थाहा यो न वेत्ति कथञ्चन ॥

विद्या वाधिगता यस्य प्रणश्येत पुनःपुनः ।

ससर्परीःरिति जपन् विद्यां सम्प्रतिपद्यते ॥
 एष द्रष्टो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 भ्रान्तिबुद्धिर्न शास्त्रेषु यथातथ्यञ्च दृश्यते ॥
 या ते काकुब्जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 विपरीतं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 सुतः सोमोऽजपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अन्यथार्थं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 कथा नखिचमन्त्रश्च शतवारं दिने दिने ।
 व्यासोक्तस्तु पुराणार्थी यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 अद्भुतमानो मन्त्रश्च ॥ दिनम्यति जपेच्छतम् ।
 शास्त्रेषु संग्रहो नास्ति विश्वासः सर्वथा भवेत् ॥

ससर्परीःरभरक्षुमेभ्योऽधियवः पाञ्चजन्याम् कृष्टिपु ।

सा षष्ठा नव्यमायुर्दधाना वां मे पलस्त्रिजसदग्रयो ददुः ॥ (२म. ५१पु. १६श्लक्) ।

एष द्रष्टो इयमो विश्वेषु इन्द्राय इषं समकारि सोमः ।

एत पिब इतिवः स्यात्तस्य यस्मिंश्चिदिति यमो अन्नम् ॥ (६म. ४१पु. ३श्लक्) ।

या ते काकुब्जं सुकता या वरिष्ठा यथा शत्रुत् पिबसि मध्व ऊर्ध्वम् ।

तथा पाहि प्र ते अश्वश्रेयस्मान् सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्यः ॥ (६म. ४१पु. २श्लक्) ।

सुतः सोमं असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयार्थं किमुधे रणाय ।

एतं तितिवं उपयाहि यज्ञं तेन विश्वास्तविर्षोऽपृणस्व ॥ (६म. ४१पु. ३श्लक्) ।

कथा नखिच आभुव द्रुती सदाहतः सखा ।

कथा शशिप्रया इता ॥ (७०अ. ३८म. यजुः १) ।

अद्भुतमान उपयाहि यज्ञं तुभ्यं पवन इन्द्रवः सुतासः ।

गानां न वसिन्सोमोको अश्वेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ (६म. ४१पु. १श्लक्) ।

प्रत्यस्मै प्रजपेन्नन्दं* शतवारं दिने दिने ।
 महद्वाक्येषु विश्वासो ह्यविश्वासो न चान्यथा ॥
 एमेनं† प्रजपेन्नन्दं शतवारं दिने दिने ।
 स्मृत्यर्थं नान्यथाबुद्धिर्यथार्थं पश्यति द्विजः ॥
 ‡याविधानमन्त्रञ्च जपेद्दशदिनम्प्रति ।
 वामदेवी मातृका तस्य जिह्वाये वर्त्तते सदा ॥
 §यामन्त्रेण जुहुयाद्विद्या श्रीस्तात्कुले स्थिता ॥ म
 त्रिमधुञ्चाष्टमाहस्रं प्रतिवर्षन्तु फान्गुने ॥
 भवामित्रोः‡ जपेन्नन्दं शतवारं दिने दिने ।
 अविद्या न सृशेत्सत्यं विद्यया सह तिष्ठति ॥
 अहं मनुः‡ जपेन्नन्दं शतधा यो दिनम्प्रति ।
 त्रिकालज्ञानसिद्धिञ्च सर्वथा लभते द्विजः ॥ इति ।
 इति मन्दमतिप्रायश्चित्तम् ।

गुरुशुश्रूषा आवश्यकी इत्याह देवलः ।

-
- * प्रत्यस्मै पिपीथेने विद्वानि विद्वे भर ।
 अरंगमाय जस्य । अपचाद्भवने नरे ॥ (६म. ४२म्. १सूक्. १)
 † एमेनं प्रथेतन सोमभिः सोमपातमम् ।
 असर्वमिन्द्रोपिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्द्रभिः ॥ (६म. ४२म्. २सूक्. १)
 ‡ भवामित्र, न श्रेयः। धृतासुतिर्विश्रुतद्युश्च एव या उ समथाः ।
 अथा ते विश्वः विदवा चिदर्थः सोमो यज्ञश्च राध्वो हविष्मता ॥ (१म. १५६म्. १सूक्. १)
 § अहं मनुभवं स्यैवाहं कौवीरः। अचिरस्थि विप्रः ।
 अहं कृत्यमाशुनेयं मूत्रेऽहं कविदशना पश्यता मा ॥ (४म. २६म्. १सूक्. १)

यथा खननतो भूमेर्नरो निधिसुपाश्रुते# ।
 एवं गुरुगतां विद्यां शश्रूपरधिमच्छति ॥
 यथासं विषसंयुक्तां विषं वाग्नेन संयुतम् ।
 तादृशं स्यादशश्रुषोर्ब्रह्माधीतं न संशयः ॥

नारदः ।

गुरुशश्रुषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
 अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ इति ।

तथा ।

गुरुं त्वङ्गत्य दृष्ट्वा विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह बौधायनः ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्तथा ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रश्चिपत्य जमापयेत् ॥ इति ।

अन्तेऽपि अध्ययनधर्माः पाणिनीयशिक्षादितोऽवगन्तव्याः विस्तर-
 भयात्तत्र प्रदर्शिताः ।

अथ अध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः ।

सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।

स्नात्वा हुत्वा स्वशिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

* यथा खनन् खनिचय नरो वायंधिगच्छति । इति निचयसिन्धी पाठः ।

शिक्षाविधिमाह गौतमः ।

अशक्तो रज्जुवेणुदन्ताभ्यां तनुभ्यां शिक्षयेदिति ।

मनुः ।

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वाक्षीरकिस्त्रिवम् ॥

यमः ।

योऽर्थार्थी सन् द्विजोऽध्याप्यात्पठेच्चैवाविधानतः* ।

अनध्याये च तस्माद्दुर्वेदविप्लावकं बुधाः ॥

हारीतः ।

भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्ययनं तथा ।

अनुयोगप्रधानेन त्रीन् पक्षांसु पिवेदिति ॥

यावकमिति शेषः ।

इति अध्यापकधर्माः ।

अथ अनध्याया उच्यन्ते ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायम्प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

अयनं दक्षिणमुत्तरञ्च । विषुवौ तुलामेषौ । शयनी बोधनी

च एकादशी ।

* द्विजोऽध्याप्यान् पाठयेदविधानतः इति पाठो युक्तः ।

मन्वाद्यो मास्वोऽभिहितः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमो कार्तिकी द्वादशी सिता ।
 तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी मिता ।
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ध्येऽथै पञ्चदशी तथा ।
 मन्वन्तरादयश्चेता दत्तस्याजयकारिकाः ॥

बुधाद्यो विष्णुपुराणोऽभिहितः । यथा ।

वैशाखमासस्य सिता तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्ष-
 द्वयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

वाचवक्त्रः ।

ब्राह्मं प्रेतैश्चनध्यायः शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु ।
 उपाकर्त्तुं चोत्सवं स्वशाखाशोत्रिये सृते ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा त्रादिकं प्रतिगृह्य च ॥

आहमत्र एकोद्दिष्टातिरिक्तं बाध्यम् । एकाद्दिष्टे ब्राह्मिति

मनूतेः ।

तथा ।

सम्यागर्जितनिर्घातेः भूकम्पोक्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छयेऽपि ॥

अथ तात्कालिका अनध्यायाः ।

खक्रोष्टुगर्हभोलूकसामवाणार्त्तनिःस्वने ।

अमेध्यशवशूद्राख्यशर्मणपतिताम्लिके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्रवे ।

मुक्ताद्र्द्रपाणिरन्धोऽन्तरर्हंरात्रेऽतिमाहते ॥

पांशुप्रवर्षे दिग्दाहे सम्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोष्ट्रयानहस्यखनौतृक्षगिरिरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥

वाणो वंशः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्तनितं गर्जनम् ॥

अत्र प्रत्यहं सम्यायां विशेष उक्तः स्मृतिसारे ।

उदयेऽस्तमये चापि सुहृत्तत्रयगामि यत् ।

• यदात्तरिचे बलवान् माहती मरुताहतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्युक्तलक्षणं ।

† शक्र इन्द्रभञ्जः तस्य पाते उच्छये च ।

‡ वर्षातोऽन्धे गर्जन्वृष्टिविद्युतां यौगपथे आकालिकः वर्षासु तत्कालिक इति नारा-

यणः । सम्यगर्जे त् हारीतः, मायं सम्याकानिते रात्रिः प्रातःसम्याकानिते अहोरात्रं रात्रौ विद्यति अपररात्रादधिः "विद्यति नक्तं आपररात्रात्" इति गीतमोक्षेः इति निर्बन्धसिन्धुः ।

तद्दिनं तद्दहोरात्रमनध्यायं विदुर्बुधाः ॥
 केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामत्रयादूर्वाग्यदि पश्येन्नयोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सञ्ज्वाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च हादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीर्यीत तृतीया नवनाडिका ॥

अन्यत्रापि ।

चतुर्थी प्रथमे यामे सार्धयामे च सप्तमी ।
 त्रयोदशार्द्धरात्रे चैतदोषो जायते ध्रुवम् ॥

हारीतोऽपि ।

प्रतिपदस्तु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्हयोः ।
 श्लोऽनध्यायोऽत्र शर्व्वर्यां नार्धीयीत कदाचन ॥

तथा ।

अष्टमी हस्त्युपाध्यायं शिथं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावास्थोभयं हन्ति प्रतिपदृबुध्निनाशिनी ॥
 अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ॥
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ।
 शास्त्रं न तत्रार्धीयीत व्रतबन्धं विवर्जयेत् ॥

तात्कालिकानध्यायनिमित्तानां समवाये विशेषमाह गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्तनयिद्वुसन्निपाते ऋहमिति ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

विद्युद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।

कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु विरात्रकम् ॥ इति ।

अथ अनध्यायापवादः ।

तत्र मनुः ।

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च ॥

कीर्त्तयेऽपि ।

नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।

उपाकर्म्मणि कर्म्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्म्मयास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वखेतान् विवर्जयेत् ॥

एष धर्म्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।

ब्रह्मणाभिहितः पूर्व्वसृष्टीणां भावितात्मनाम् ॥

अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

सावित्रीं शतवृद्धीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ॥

अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

ब्रह्मचारिप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ ग्रहयज्ञस्वरूपमभिधीयते ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । तत्र अयनविषुवो-
परागादिषु नित्यः, गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः,
विपदपगमसम्पदादिकामेषु काम्यः ।

तत्र नित्यनैमित्तिकयोः प्रतिपदोक्तवस्त्वभावे अनुकल्पानि
प्राञ्चाणि । काम्ये तु प्रतिनिध्यभावात् प्रतिपदोक्तान्येव वस्तूनि ।
तथाच शौनकः ।

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनकोऽहं हिजम्भनाम् ।

पुण्येऽहनि शुभे वारं कुर्यादा च त्रिजम्भसु ॥

अयनं विषुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

ग्रहाणामुपचेष्टानामितां शान्तिं ममाचरेत् ॥

नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यान्नैमित्तिक इतः परम् ।

गर्भाधानादिसंस्कारकर्मैस्त्रापि विशेषतः ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मपवेशने ॥

अत्र कार्यारम्भेषु इत्यादीं सर्वत्र निमित्तसप्तमी ज्ञेया ।

आरोग्यज्ञानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ।

अभिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ।

सोऽर्भीष्टं फलमाप्नोति निर्विघ्नं न संग्रहः ॥ इति ।

तथा ।

क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्धन्ते सम्पदोऽश्लिषाः ।

तापादयो विनश्यन्ति सर्वाः कार्यैः प्रदक्षिणाः ॥ इति ।

अथ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायभूतग्रहयज्ञविधानम् ।

हेमाद्रौ स्तान्दे ।

गार्ग्यं सुखासनासीनं कौशिकः परिपृच्छति ।

निखिलानां ग्रहशान्तिं मे भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ।

पीड्यन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुवि मानवाः ॥

शनैश्चरेण सौदासो नरमांसि नियोजितः ।

राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ॥

अङ्गारकविरोधेन रामो राष्ट्राद्विवासितः ।

अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥

रविणा सप्तमस्येन रावणो विनिपातितः ।

गुरुणा जम्भसंख्येन मृतो राजा सुयोधनः ॥

पाण्डवा बुधपीडायां विकर्माणि नियोजिताः ।

षष्ठेनांगनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥

एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैश्च पीडिताः ॥

मात्स्ये ।

श्रीकामः कान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् प्रभुः ॥

ग्रहयज्ञास्त्रिधा प्रोक्ताः पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमोऽयं अक्षहोमस्ततः परः ॥

द्वितीयः कोटिहोमस्तु मन्त्रकामफलप्रदः ॥
 गृहस्थोत्तरपूर्व्वेण मन्त्रं कारयेद्गुणः ।
 रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदकप्रवम् ॥
 दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्व्यान्निधानतः ।
 तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्त्तव्यानि विचक्षणैः ॥ इति ।

स्कान्दे ।

नवयहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।
 चतुरस्रमर्धाहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम् ।
 चतुरङ्गुलविस्तारा मेषला तदुच्छ्रिता ॥

मात्स्ये ।

वितस्तिमात्रयोनिः सात् षट्मसाङ्गुलिविस्तृता ।
 गजोष्ठसदृशी तददायता छिद्रमयता ॥
 मेषलोपरि मन्त्रं च अष्टत्यटलसन्निभा ।
 सा च पश्चिमतो ज्ञेया योनित्वाटिति केचन ॥
 मानहोनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।
 तस्माच्चोत्तरपूर्व्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।
 द्विवर्षं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायमग्निमतम् ॥

स्थण्डिलं वेदिः, वप्रा मेषलाः ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वपः प्रथमः ससुदाहृतः ।
 त्र्यङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वपद्वयमथोपरि ।
 द्वाङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः ॥

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुश्यादृत्विजश्चतुरः शुभान् ।
 अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥
 जन्मभूर्गीतमग्निश्च वर्षः स्थानं मुखानि च ।
 याऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्त्यान्तु मगधास्थे द्विमांशुजः ॥
 मैत्र्येषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरन् मीराद्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा क्रैतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥
 यस्य यस्य च यद्गोचं तस्ते वक्ष्याम्यतः परम् ।
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥
 भारद्वाजो भवेद्भीमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।
 शक्रपूज्योऽङ्घ्रिर्गोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥
 शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम् ॥
 आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 धूम(भूत)केतुस्तथा भोमे जाठरोऽग्निर्बुधे ऋतः ॥
 गुरो चैव शिष्वी नाम शुक्रे भवति हार(ट)कः ।
 शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥

अथ ग्रहवर्णाः ।

भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरो ।

सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ सृगौ ।
 कृष्णं शनैश्चरं विद्याश्चित्रा राहुश्च कंतवः ॥

अथ ग्रहस्थानानि ।

मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
 दक्षिणे लोहितं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
 उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ।
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमं ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुः स्याप्यो वं शुक्रतच्छुलेः ॥

अथ ग्रहधातवः ।

ताम्रकात्स्फटिकाद्भक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
 रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्थ्या यज्ञाः क्रमात् ।
 स्वैर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ॥

स्नान्दे ।

शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ ज्ञेयौ गुरुसीम्यावुदङ्मुखौ ।
 प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥
 प्राङ्मुखान्पूर्वदृष्टौ, उदङ्मुखौ वामदृष्टौ, प्रत्यङ्मुखः अधोदृष्टिः,
 दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम्, आदित्याभिमुखा
 इत्युक्तत्वात् ।

वर्णरूपगुणैर्युक्तान् व्याख्यावाहयेत्तु तान् ।

मात्स्ये ।

पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 नान्दीत्राहं विधायथ वृणुयाद्विजस्तथा ॥

नवग्रहमखे विप्रासत्वारो वेदवादिनः ।
 अथवा ऋत्विजो शाक्तौ द्वावेव श्रुतिकोविदौ ॥
 कार्यावयुतहोमे तु न प्रयुज्येत विस्तरे ।
 देवानां स्थापनं कुर्यान्मण्डपे तु विधानतः ॥
 अग्निप्रणयनकृत्वा वेद्यामावाहयेत्पुरान् ।
 देवानां तत्र संख्याप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥
 आदित्याभिसुखाः सर्ब्बं साधिप्रत्यधिदेवताः ।
 स्थापनीयां मुनिश्रेष्ठ नान्तरेण परास्तुखाः ॥

नान्तरेण बहिर्योगिनः सन्नहिता इति व्याख्येयम्, मध्ये स्थापनस्योक्तत्वात् ।

अग्निं द्रुतं* दिनेशाय सोमायासु म† इत्यथ ।
 स्योना पृथिविः‡ भीमाय इदं विष्णुऽर्बुधाय च ॥

* अग्निं द्रुतं इतीमके होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य मुक्तसुम् ॥ (१म. १२सू. १श्लो.)

† असु मे सोमो अत्रवीदन्निर्विशानि भेषजा ।

अथ च विश्वंभुवमापथ विश्वभेषजीः ॥ (१म. २३सू. २०श्लो.)

‡ स्योना पृथिवि गो भवाभृत्परा निवेशनी ।

यच्छा नः शस्यं सप्रथाः अप नः शीघ्रचदघम् ॥ (१३अ. २१म. यजुः १)

§ इदं विष्णुर्विचक्रमे चंथः त्रिदधं पदं समूदमस्य पांशुमे(वि) ।

इन्द्रं विद्याः* सुरेज्याय शुक्रज्योतिः† सिताय च ।
 प्रजापतेऽध्वः‡ सौराय आयङ्गीरिति§ राहवे ॥
 केतवे ब्रह्म जज्ञानं॥ स्वः स्वमन्त्रैः प्रतिष्ठिताः ।
 ईश्वरं भास्करे विद्यादुर्मां विद्यान्निशाकरं ॥
 स्कन्दमङ्गारके विद्यादुर्बुधे नारायणं विदुः ।
 गुरो वेदनिधिं विद्याच्छुके शक्रो विधीयते ॥

वेदनिधिर्ब्रह्मा ।

शनेश्वरे यमं विद्याद्वाह्नीः कालस्तथैव च ।
 चित्रगुप्तोऽधिपः कर्ता रत्नैते यज्ञदेवताः ॥

विष्णुधर्मोत्तरं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यो देवो यो यज्ञः स्मृतः ।
 अग्निरर्कः स्मृतः सामो वरुणः परिकीर्तितः ॥

* इन्द्रं विद्याः अथोऽध्वन्समुद्रम्वचम गिरः ।

रथोत्तम रथोनां वाजानां सत्यति पतिम् ॥ (१म- ११म- १०श्लो १)

† शुक्रज्योतिष चित्रज्योतिष सन्धज्योतिष ज्योतिष्मात् ॥

शुक्रश्च अतपाशात्पुङ्गवाः ॥ (१७म- ८०म- यजुः १)

‡ प्रजापते न त्वदेताम्यन्तो विद्या ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यत्कामासि जुहुमकास्त्री अन्तु वय स्याम पतयो रथोष्वात् ॥

(१०म- १९१पु- १०श्लो १)

§ आयङ्गीः अग्निरर्कमोदसदन् मातर पुरः ।

पितरश्च प्रयन्त्वः ॥ (१५- ६म- यजुः १)

॥ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विद्योमतः सुवचो धेन आवः ।

स ब्रह्मा उपमा अव्य विद्याः सतथ योनिममत्तथ विवः ॥ (११५- १म- यजुः १)

अङ्गारकः कुमारश्च बुधश्च भगवान् हरिः ।
 बृहस्पतिः स्मृतः शक्रः शुक्री देवी च पार्वती ॥
 प्रजापतिः शनैश्चरो राहुर्ज्ञेयो गणाधिपः ।
 विश्वकर्मा स्मृतः केतुर्ये शहास्ते सुराः स्मृताः ॥
 स्कान्दे ।

वक्ष्ये स्थानानि देवानामीश्वरादि यथाक्रमम् ।
 सूर्यस्यैवोत्तरे शशुममां सोमस्य दक्षिणे ॥
 स्कन्दमङ्गारकस्येव दक्षिणस्यां निवेशयेत् ।
 सौम्यस्य पश्चिमे विष्णुं विधिं जीवस्य पूर्वतः ॥
 इन्द्रमैन्द्र्यां सितादिव्यान्मन्दस्याये यमो भवेत् ।
 राहोः पूर्वोत्तरे कालं सर्वभूतभयावहम् ॥
 केतोर्निर्ऋत्यदिग्भागे चित्रगुप्तं निधापयेत् ।
 उत्तरे शनिसूर्याभ्यां गुरुकेत्वोश्च दक्षिणे ।
 गणाधिपं प्रतिष्ठाप्य सर्वदेवनमस्कृतम् ॥

अथ मण्डलानि ।

भानुन्तु मण्डलाकारं सोमन्तु चतुरस्रकम् ।
 अङ्गारकं त्रिकोणञ्च बुधं वाष्पाकृतिं तथा ॥
 दीर्घचतुरस्रं गुरुं पञ्चास्रं भार्गवं तथा ।
 धनुः शश्वं शनिं विद्याद्वाहुं सर्पाकृतिं तथा ॥
 ध्वजाकाराः केतवश्चः गणेशं तत्र रूपिणम् ।

• वर्णनां भास्वरः कार्यो शर्वचन्द्रो निशाकरः ।

अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधवापाकृतितया ॥

स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ इति ।

पक्षे मण्डलाद्याकारेण स्थापनम् ।

द्वादशाङ्गुलमादित्य सोमं तु द्विगुणं लिखेत् ।

भृगुं नवाङ्गुलञ्चैव गुरुञ्चैव षडङ्गुलम् ॥

बुधं भूमिसुतं सौरि चतुस्त्रिंशद्वाङ्गुलं तथा ।

सोममर्द्धाङ्गुलं राहुं कर्तुं कुर्यात् षडङ्गुलम् ॥

मात्स्ये ।

विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।

न्यसेन्नन्वैर्गणेशादींस्तथैवाश्विऋषभारकी ॥

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

राहोः क्रोतोर्दाक्षणे च विन्यसेत्क्रमगः सुधीः ॥

स्कान्दे ।

अतः स्थापनमन्त्राय कथयाम्यनुपूर्व्वगः ।

ईश्वरं त्र्यम्बकं चैति श्रीयते चैतिः पार्वतीम ॥

पञ्च कृतिमंक्तः कार्ययगुच्छो गन्तु भर्गवः ।

सर्पाकृतिः शनिः कार्यो राहस्य मकराकृतिः ।

खड्गाकृतिरुषा कर्तुः ॥ इति मन्त्रारत वे यद्वागामाकृतिभेदी इत्यपि ।

• चाम्बक यज्ञामर्षे सुमन्त्रि पृष्टिवर्षेणम् ।

जवांरुकमिव बभ्रवान्मृत्वींमृत्वीय मामृतात् ॥ (३५. ६०म. यजुः १)

† श्रीयते लक्ष्मीय पद्मरावङ्गो गच्छे पार्श्वे लक्ष्म्याणि रूपसर्पयनी व्याणम् ।

इत्यङ्घ्रिपागामस्य इषाण सर्व्वर्षीकस्य इषाण ॥ (३१. ५. २२म. यजुः १)

यदक्रन्द इति* स्कन्दं विष्णुं विष्णोरराटतः† ।
 आब्रह्मन्विति‡ ब्रह्माणं मजोषेति § च वासवम् ॥
 यमाय त्वेति¶ च यमं कालं कार्ष्णिं॥रसीति च ।
 चित्रावन्विति मन्त्रेण** चित्रगुप्तं निधापयेत् ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्रश्चेन्द्री प्रजापतिः ।
 सर्पो ब्रह्मा च निर्दिष्टा अधिदेवा यथाक्रमम् ॥

- * यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उच्यन् समुद्रादत वा पुरीषात् ।
 इमेनस्य पत्न्या इरिणस्य बाह्व उच्यन्त्य अग्निं ज्ञातन्ते अर्जुन ॥ (२२५. ११३. यजुः ।)
- † विष्णोरराटमिति विष्णोः अर्जुनं स्वः विष्णोः स्वर्गमिति विष्णोर्भवंति ।
 येणवमसि विष्णवे त्वा ॥ (५५. २१३. यजुः ।)
- ‡ आब्रह्मन् ब्रह्मणो ब्रह्मर्चनी जायतामारुहे राजन्व्यः अर इत्यर्थः इतिव्याधी महारथो जाय
 दोग्धी धेनुर्वाङ्मानुजायः सप्तः पुरन्धुर्योषा जिष्णु रक्षिताः समेथो युवांस्य यजमान
 वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यां वर्षतु फलवत्यो न चोवधवः पथ्यन्तां यो
 सेमां नः कल्पताम् । (२२५. २२३. यजुः ।)
- § सजाया इन्द्र सगणां मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा अर विद्वान् ।
 अहिं अर्जुनं मृधं नदस्वाद्याभयं कृणुहि विद्यतो नः ।
 उपयाम रक्षीतांऽमोन्द्राय त्वा मरुत्वते ।
 एव ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (७५. ३०३. यजुः ।)
- ¶ यमाय त्वा । मखाय त्वा । सूर्यस्य त्वा तपसे । देवत्वा सचिता मन्वानम् । इति
 अर्जुनस्यार्हः । अर्चिरसि अर्चिरसि तपोऽसि । (२०५. ११३. यजुः ।)
- ** कार्ष्णिरसि समुद्रस्य त्वा अथवा उपयामि ।
 समापो अहिरन्वत समोवधोभिरोवधोः ॥ (६५. २८३. यजुः ।)
- ०० चित्रावसो, स्वसि ते पारमजीव । इति तुलापुरुषदानपद्धतौ ।

अग्निं द्रुतमिति ॥ अग्निर्वरुणस्य उदुत्तमम् ॥
 स्योना पृथिविः ॥ मेदिन्या इदं विष्णुसुः ॥ विष्णवे ॥
 इन्द्रायेन्दो ॥ इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे ॥ अचीस्त्रिती ।
 प्रजापते ॥ प्रजिगस्य एष ब्रह्मेति ॥ वै विधेः ।
 मन्वो नमोऽसु सर्पेभ्यः ॥ १० सर्पाणां स्थापने मतः ॥

ग्रहध्यानन्तु ।

पद्माननः पद्मकर इत्यादि शतमैष्टोत्तरं सदा इत्यन्तं मन्त्र-
 पुराणोक्तमत्र द्रष्टव्यम् ।

अत्र देवाधिदेवानां नैवेद्यं कुसुमानि च ।

ग्रहवन्धासनं दानं स्थापनञ्चानुपूर्व्येभ्यः ॥

• ५४० पृष्ठं ऋगिः प्रदक्षिता ।

। उदुत्तमं वरुणपाशमखदवाधमं वि मध्यमं पृथुवाध ।

अथावयमादित्यव्रतं तवानागमो अदितये स्यात् ॥ (१२५. १२५. यजुः १)

। ५४० पृष्ठं प्रदक्षिंतं मनुष्यम् ।

‡ इन्द्रायेन्दो सकन्तं पवस्व मधुमत्तमः ।

सतस्य शानिसामदम् ॥ (२५. ६४५ २२५५)

¶ उत्तानपर्णं सुभयो देवव्रतं मन्त्रवति ।

सर्पाणि पराधमं पतिं मे केवलं क्व ॥ (१०५. १४५५. २२५५)

॥ ५४१ पृष्ठं ऋगिः प्रदक्षिता ।

•• एष ब्रह्मा यं ऋत्विष इन्द्रो नाम द्रुती रथे । (५५. २५. १६. २५. साम. १)

† नमोऽसु सर्पेभ्यो ये के च शिषीमन् ।

ये अजरिन्दे ये द्विविनेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (१२५. ६५. यजुः १)

मात्स्ये ।

प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
 चृतपङ्कवसञ्चक्रं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चमृत्स्ना(मृङ्ग)युतं तथा ।
 स्थापयेदन्नं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रांस्र सरांसि च ।
 गजाश्वरथ्यावस्त्रीकसङ्गमाहृद्गोकुलात् ॥
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वाधिषमन्विताम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित् ॥

स्कान्दे ।

दिवाकरकुजाभ्यां हि दापयेद्रक्तचन्दनम् ।
 चन्द्रे च भार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥
 कुङ्कुमेन तु संयुक्तं (संरक्तं) चन्दनं जीवसौम्ययोः ।
 अगुरुं चन्दनं दद्याद्ग्राहृत्कैर्कजेषु च ॥
 ग्रहवर्णानि पुष्याणि गायत्र्या धूपमादहेत् ।
 रवेः कन्दरुकं धूपं शशिनस्तु घृतामृतम् ॥
 भीमे सर्जरसञ्चैव अगुरुश्च बुधे स्मृतः ।
 सिंहानं गुरवे दद्याच्छुक्रे विष्वगिरिं तथा ॥
 गुम्बुलं मन्दचारे तु लाक्षा राहोश्च क्षैतवे ।
 उहोप्यन्वेति मन्त्रेण दीपं दद्यादतन्द्रितः ॥
 गुडोदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।
 लोहिताय हविष्याक्षं बुधाय क्षीरषाष्टिकम् ॥

दध्नीदनं गुरोर्दद्याच्छुक्राय च घृतीदनम् ।

मिश्रितं तिलमासैश्च नैवेद्यं तु शनैश्चरे ॥

राहोर्मासौदनं दद्यात्केतोश्चिषोदनं* तथा ।

निवेदयित्वाहुतिभिर्ऋषीं कुर्व्यादतन्द्रितः ॥

प्रादेशमात्रा अर्कस्य समिधसार्कसम्भवाः ।

दधिमध्वाज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवस्य होमयेत् ॥

पालाशीशंभुव मोमाय खादिरौर्लीङ्गिताय च ।

आपामार्गीर्बुधायेति आम्बलीय वृहस्पतः ॥

श्रीदुम्बरीय शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः ।

दीर्घी राहोः कुशान् केतोर्हीममन्वाःस्ततः परम् ॥

प्रतिदेवस्य होमयेदिति सञ्चित्रं योज्यम् । इतरंषां देवानां स्वस्व-
यहसमिद्धिरेव होमः ।

आलक्षणेन § महस्त्रांशोरिमं देवाणस्तथेन्द्वे ।

● अजाचौरिणं संभिन्ना यवाय तिलतम्बुलाः ।

अजकण्ठस्य रक्तं न चिर्वायिवाहमेभिन्नाः ॥ इति गृह्यसूत्रेण ।

† निवेद्याहुतिभिः पश्चादिति क पुनरेक पाठः । स एव युक्तः, अयो दृश्यान्वात् ।

‡ केतुं कृत्व न केतवे पंगे मर्या अपेक्षम् ।

समुद्रह्वरजायथाः ॥ (१ म. ६ म. ६ अक्ष्)

§ आलक्षणेन रजसा वर्षमानो निवेद्ययज्ञसूत मन्त्रेण ।

द्विरभ्यधेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ (१ म. ७४ म. २ अक्ष्)

¶ इमं देवा असपत्वं सुभुह सफने सषाय सफने अयथाय सफने यानराज्यादन्ध्र्येन्द्रियाय ।

इममसुय पुत्रमसुयं पुत्रमसुयं विप एव वांसो राजा सोमोऽथाक त्राश्रणानां राजा ।

अग्निर्मूर्ध्वेति* भीमाय उद्वुध्यस्व* बुधाय च ।
 बृहस्पते अतिः† गुरोः शुक्रायान्नात्‡ परिस्त्ववः ॥
 शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं शक्रो देवीणामुदाहृतः ।
 कथा न॥ इति राहोश्च केतुं क्खलं न** केतवे ॥
 विश्वधर्मोत्तरे तु आकाशेनेति** सूर्यस्य इत्यादि समान-
 सुक्ता उक्तम् ।
 शक्रो देवीति सौरस्य काण्डात्काण्डेति†† राहवे॥ इति।
 मात्स्ये ।

- अग्निर्मूर्ध्वं दिवः ककुत्पतिः इधिव्या अयम् ।
 अपां रीतासि जिवन्ति ॥ (८म. ४४सू. १६श्लो.)
- † उद्वुध्यस्वाप्ते प्रतिजार्ष्टि लमिष्टापूर्णे संखजेयामयच ।
 अखिन्त्सपथ्ये अहुत्परखिन् विश्वे देवा यजमानय सोदत ॥ (१५अ. ५४म. यजुः।)
- ‡ बृहस्पते अति यदर्थो अहंयुमधिभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यदीदयश्चवसच्छत प्रजात तदव्यासु द्रविणं धेहि चितम् ॥ (२६अ. ३म. यजुः।)
- § अन्नात्परित्तो रसे ब्रह्मणा व्यपिवत् अन्नं पयः सोमं प्रजापतिः ।
 अनेन सर्वमिन्द्रियम् विपानं शुक्रमन्वसः इन्द्रस्विन्द्रियमदं पयोऽमृतं मधु ।
 (१८अ. ७५म. यजुः।)
- ¶ शक्रो देवीरभि(भौ)ष्टये आपो भवन्तु पीतये शशोरभिसवन्तु नः । (३६अ. १२म. यजुः।)
- ॥ कथा नक्षत्र आसुव दूतीः सदाहतः सखा ।
 कथा अचिठया वता ॥ (२०अ. ३८म. यजुः।)
- ५४७ पृष्ठे प्रदर्शितौ मन्त्रावैतौ ।
- ॥ काण्डात्काण्डात्पारिजाते पक्षवः पक्षवस्वरि ।
 एवा नो दूष्णे प्रतनु सङ्खलं अनेन च ॥ (१०अ. २०म. यजुः।)

आषो राजतिः॥ इन्द्रस्य बलिं ह्योमं समाचरेत् ।
 आपो हि छेत्^१ ल्युमायास्तु स्योनतिः॥ स्वामिनः^२स्तथा ॥
 विष्णोरिदं विष्णुरिति^३ त्वमित्तेति^४ ॥ स्वयम्भुवः ।
 इन्द्रमिदेषतातयः॥ इन्द्रस्य जुहुयात्पुनः ॥
 तथा यमस्य चायज्ञौरिति^५ ह्योमः प्रकीर्त्तितः ।
 कालस्य ब्रह्म जज्ञान^६ मिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥
 चित्रशुभस्य चाज्ञातमितिः^७ पौराणिका विदुः ।
 अग्निं दूतं हृषीमहं^८ इति वज्रैरुदाहृतः ॥
 उदुत्तमं वरुणिति^९ अपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।

- आषो राजानमध्वरस्य संतारं सत्ययज्ञ रीदव्योः ।
 अपि पुरा क्षत्रियवैराचिनाह्वरस्यरूपमवसं कृषधम् ॥ (४म. ३३. १च्छक् ।)
- † ५८ पृष्ठं ऋगिद्यं प्रदर्शितः ।
- ‡ ५४० पृष्ठं मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।
- § स्वामिन इत्यत्र मदिव्या इति तुलापुरुषदानपद्धती पाठः, स एव युक्तः प्रतीयेते ।
- ¶ ५४० पृष्ठं मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।
- || त्वमित्ते प्रया अस्य अपि वातर्त्तः कविः ।
 ~ विप्रसः सन्निधानं दीदिव आषि वासिना वैधतः ॥ (८म. ६०म. ५च्छक् ।)
- इन्द्रमिदेषतातय इन्द्र प्रयत्यध्वरं ।
 इन्द्र समीके वनिना इवःमहं इन्द्र धनस्य सातयं ॥ (८म. ६०म. ५च्छक् ।)
- †† ५४१ पृष्ठं प्रदर्शितं मन्त्रवयम् ।
- ‡‡ अज्ञात यदनाज्ञातं यरुस्य क्रियते मिथः ।
 अपि तदस्य कल्पय त्व वेल्य हि यथायथम् ॥ (२६ब्रा. १म. २च. साम. ।)
- §§ ५४० पृष्ठं ऋगिद्यं प्रदर्शितः ।
- ¶¶ ५४५ पृष्ठं मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

भूमिः पृथिव्यन्तरिक्षं* विष्णोः सहस्रशीर्षेति च† ॥
 इन्द्रायेन्दो इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे शचीस्थितौ ।
 प्रजापते प्रजेशस्य आयङ्गौरिति सर्पके ॥
 ब्रह्मणो ब्रह्म जज्ञानमिति मन्वा उदीरिताः ।
 आ तू न इन्द्रं‡ विष्णेशे दुर्गाया जातवेदसे§ ॥
 आनो नियुङ्गिर्वायोश्च आदित्यस्य॥ वै दिवः ।
 एषो उषा अपूर्व्येति** अश्विनोर्मन्व ईरितः ॥
 एवञ्च यत्र ग्रहमन्वादी भेद उक्तस्तत्र तत्तच्छाखापरत्वेन ते ते
 मन्वा द्रष्टव्याः, सर्वासु शाखासु ग्रहयज्ञस्योक्तत्वात् । समिधश्च
 त्रिसध्वक्ता अष्टशतमष्टाविंशतिर्वा हीतव्याः ।

* पृथिव्यन्तरिक्षं धीरापः कनिकदत् ।

सिन्धुरापो मरुतो मादयन्तां धर्मां ज्योतिः ॥ (३३. २५. १६म. साम. १)

† सहस्रशीर्षां पुरुषः सहसाचः सहस्रपात् ।

‡ आ तू न इन्द्रं इन्द्रस्यैकमर्षमागच्छ ।

§ जातवेदसे सुनवाम सोममरासांयतो यतो निदहति वेदः ।

॥ स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं द्रिताःस्यः ॥ (१म. ८२म. १५क. १)

¶ आनो नियुङ्गिः श्रुतिर्वाभिरुचरं सप्तसिर्षाभिरुपयादि यज्ञम् ।

वायो अकिन्सवने मादयस्व यत्र पात स्वप्तिभिः सदा नः ॥ (२०म. २८म. यजुः १)

॥ आ दिप्रत्रस्य रेतसो ज्योतिष्मन्नि वासरम् ।

परो यदिध्यते दिवा ॥ (८म. ६म. १०क. १)

** एषो उषा अपूर्व्यां व्युत्कति प्रिया दिवः ।

सुषे वामत्रिणा इषत् ॥ (१म. ४६म. १५क. १)

तदाह याज्ञवल्करः ।

एकेकस्य ह्यष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चापि समन्विताः ॥

चिन्तामणौ ।

समिधां लक्ष्णं वक्ष्ये सङ्घां तासां तथैव च ।

विशीर्णा विदला क्रुत्वा वक्राः ससधिराः कृशाः ।

अतिस्थूलाद्यातिदीर्घाः समिधः काष्ठेनाशनाः ॥

विशीर्णायुक्तयं कुर्याद्विदला पुच्छनाशनी ।

सुधिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्द्धनी ॥

दीर्घा विदेशगमनी स्थूला ह्यात्मविनाशनी ।

अकृशा सुसमास्थूला मारुा च सुपलाशिनी ।

प्रादेशान्नाधिकान्तुनाः समिधः सर्वकर्मणि ॥

अकीं नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः ।

खादिरथार्थनाभाय अपामार्गः सुदर्शनः ॥

अश्लथः सर्वकामाय भीभाग्याय ह्यदुम्बरः ।

शमी शमयते पापं दूर्वाशुथविवर्द्धनी ।

कुशान् धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षमां विदुः ॥

अष्टोत्तरन्तु माहस्रं शतमष्टाधिकन्तु वा ।

अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकेकस्य तु होमयेत् ॥ इति ।

मारुते ।

देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।

स्नेन स्नेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥

हीतव्यं च घृताद्यत्र चरुभक्तादिकं पुनः ।

मन्वेर्दशाहुतीर्दद्याद्दोमो व्याहृतिभिः पुनः ॥

अयमर्थः—होमार्थं सम्पादितेन तिलाग्यादिद्रव्येण ग्रहेभ्यः प्रत्येकं दश दशाहुतीर्दद्यात् । अधिदेवतादीनां प्रत्येकं तिस्रस्त्रिंशत् एकैकां वा दद्यात् ।

ततो व्याहृतिभिर्भूः स्वाहेत्याद्याभिश्चतसृभिः रयुतसंख्यादिक्रमेण जुहुयात् ।

उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ।

हुत्वा तांश्च चरुन् सम्यक् ततो होमं समारभेत् ॥

आकण्ठेनेत्यादि सूर्यायेत्यादि । मन्त्रवन्त इति । सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण चरवो मन्त्रवन्तः कार्य्या इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण होमं कृत्वा तदुत्तरकर्त्तव्यमाह ।

होमं कृत्वा ग्रहाणाञ्च हुनेरिस्वष्टकृतं ततः ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥

मूर्धानमिति मन्त्रेणः दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।

होमशेषं समाप्याथ आचार्योऽथ द्विजैः सह ॥

भूः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा एवंपपामि ।

मूर्धानं दिवो अरतिं प्रथिव्या वैशानरमृत वा जातमधि ।

कर्त्तिं मन्त्राः प्रसृजतिधिं जगामासासन्ना पाचं जगयंत देवाः ॥

अथाभिषेकमन्त्रेण वायमङ्गलगीतकैः ।
 पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदसुखैः ॥
 अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हिमस्त्रग्दामभूषितैः ।
 यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्वपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिविचक्षन्तु
 इत्यादयः† पीराणाञ्च ग्राह्याः ।

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सर्वोपधैः सम्बन्धैः स्नापितो विप्रपुङ्गवैः ॥
 यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविन्धयः ॥
 होमान्ते दक्षिणां दद्याच्छान्मर्थं पुष्टिवर्धनीम् ।
 आदित्याय शुभां धेनुं‡ गङ्गां§ सोमाय टापयेत् ॥

* ३३५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† ३४ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ सव्यांश्रीनां धेनुदानादिमन्त्रः यथाज्ञानं प्रदर्शयति ।

तत्र एतस्य — कपिलं सर्वभूतानां पूजनीयासि रीरुषि ।

तौर्धेद्वयमयो यथादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्यते धेनुं सूर्ययानकर्त्रे दद्यात् । एवमुच्यते ।

§ सोमस्य — पुण्यत्वं गङ्गां पुण्यानां महत्त्वानाञ्च महत्त्वम् ।

विष्णुना विधृतो निम्बमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति गङ्गाम् ।

भीमाय रक्तवृषभं॥ सीमपुत्राय काञ्चनम्॥
 गुरवे पीतवासांसिः॥ शुक्रायाश्चन्तुः॥ दापयेत् ॥
 कृष्णा गौर्गर्मन्द्चाराय राहुवे त्वायसं॥ शुभम् ॥
 केतवे छागमांसानिः॥ सर्वेषामेव काञ्चनम् ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्त्वं स्वल्पवित्तस्य वा ग्रहः ।
 तमेव पूजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिः स्वशक्तितः ॥
 यथा ग्रहा हिजास्तद्वहेदेवाङ्गपारगाः ।
 तोषयेन्मृदु(शुभ्र)वस्त्रैर्वा तुष्टानंतान् विसर्जयेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु षट्त्रिंशः ।
 यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

- वृजस्य—धर्मस्य उपरुपेण जगदानन्दकारकः ।
 षट्पूर्वैर्गर्भहानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति उवभम् ।
- † वृषस्य—हिरण्यगर्भगर्भस्य ईश वीर्य विभावसोः ।
 अन्ननपुष्पाफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति सुवर्चम् ।
- ‡ मृगेः—पीतवस्त्रम् यथाहासुदेवस्य वृजभम् ।
 प्रदानादस्य मे वित्तः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥ इति पीतवस्त्रम् ।
- § यज्ञस्य—विश्वस्वमश्रुपेण यथादन्मृतसम्भवः ।
 अन्मृतवाहनी नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति अन्नम् ।
- ¶ मन्त्रेः—यथात्वं पृथिवी देवी धेनुः केशववृद्धभा ।
 कर्मपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति कृष्णां धेनुम् ।
- ॥ गौरीः—यथादायसकर्म्याणि तवाशीमानि सर्वदा ।
 इत्यन्तैस्तुषादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्यावसम् ।
- शिरोः—यथात्वं सर्वयशानाजस्रस्येव व्यवस्थितः ।
 यान् विभावसोर्निवसतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति क्षीरं दद्यात् ।

अग्निदग्धं यथा भस्म वातोद्भूतं विनश्यति ।
 दुरितं मन्त्रनिर्हृगंधं दानोद्भूतं तथा नृषाम् ॥
 यथा शस्त्रप्रहारारणां कवचं श्वास्त्रिवारणम् ।
 एवं दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥
 यथा समुत्थितं यन्त्रं यन्त्रेषु प्रतिहन्यते ।
 एवं समुत्थितं घोरं शीघ्रं शान्त्या विनश्यति ॥
 अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माज्जितधनस्य च ।
 नित्यं च नियमस्य सदा सानुग्रहा यथाः ॥
 यथा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते निर्हृन्मन्त्रवमानिताः ॥
 यथाशामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि ।
 आरोग्यवससम्पन्नो जीवेश्च शरदां शतम् ॥
 एवं समर्थं निष्पाद्य देवान् सर्वान् विसर्जयेत् ।
 यान्ते देवगणाः सर्वं पूजामाढाय पार्थिवीम् ।
 इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥
 अनेन विधिना यन्मृग्यपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीय(स्य)ते ।
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमन्त्रः स्मृतः ॥

यः प्रतिकूलो यद्दः स एव तत्तद्द्वारे पूज्यः, यन्मृग्यपूजाकर-
 त्वत्कृत्वात् । राहुकेत्वोः पृथग्वामराभावान्मन्दवार एव श्राद्धः ।

शन्यादीन् मन्दवारे तु पूजयेन्नयतो नरः ।

इति बौधायनकारिकातः ।

तथा ।

विवाहोक्तवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
 निर्व्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तद्योद्देशाङ्गतेषु च ॥
 वश्यकर्माभिचारादौ तथैवीच्चाटनादिके ।
 नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समारभेत् ॥
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।
 तस्मादयुतहोमस्य विधानं तु समाचरेत् ॥
 इति हेमाद्रिनिबन्धोक्तमयुतहोमविधानम् ।

अथास्य संक्षेपेण प्रयोगः ।

नवग्रहमखस्त्रिविधः अयुतहोमो लक्षहोमः कोटिहोमश्चेति ।
 तत्र श्रीकामादिग्रहपीडायामुत्पातादौ शान्तिकामोऽभि-
 चरंश्च नवग्रहमखाख्यमयुतहोमं कुर्यात् ।

तत्र प्रशस्तेऽहनि सुमुहूर्त्ते सभृतसम्भारो यजमानः कृत-
 नित्यक्रियः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तोऽमुककामः अयुत-
 होमेनाहं यस्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
 नान्दीश्राद्धञ्च विधाय ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति प्रथमं
 ब्राह्मणवाचनं कुर्यात् । ॐ पुण्याहमिति त्रिः श्रावणं (त्रिः
 प्रतिवचनम्) । एवं ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ स्वस्तीति
 त्रिः श्रावणम् । तत ॐ ऋषिं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ ऋष्यतामिति
 पूर्व्ववत् ।

एवं ब्राह्मणवाचनं विधाय ऋत्विजश्चतुरो वेदवेदाङ्गविदो
 हो वा हृत्वा खग्टहोतृविधिना मधुपर्कं शार्हयेत् ।

तत आचार्येण यजमानगृहादुत्तरपूर्वदिशि प्रागुदक्प्रवणायाम्
भूमावट्टहन्तं मण्डपं चतुर्द्वारं विधिना विधाय तस्य मध्यभागे
हस्तमात्रं कुण्डं योनिमेखलासहितं कृत्वा तस्येगानदेशं यज्ञ-
देवतास्थापनाय वेदिका मूर्ध्नि हस्तविस्तृता वितस्युच्छ्राया
वप्रदयादृता चतुरस्रोदक्प्रवणा कार्या । तस्याः प्रथमो वप्रो-
द्वाङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयस्त्राङ्गुलोच्छ्रायः हावपि द्वाङ्गुलविस्तारौ
कार्यौ ।

ततः स कुण्डमध्ये उपलिप्ते सिकतोपकीर्णेऽथ्यष्टश्लोक्तविधिना
भूमिस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य यज्ञवेद्यां हाचिंशत्सुरानावाहयेत्
प्रत्येकं स्थापयेच्च । तत्र आवाहनं पुष्यतण्डुलैः । ॐ भूर्भुवः
स्वः सूर्ये इहागच्छ इह तिष्ठेत्यादिप्रयोगेण । तं च सूर्यादयो
नव प्रधानदेवा रुद्रादयो नव अधिदेवाः अग्न्यादयो नव प्रत्यधि-
देवा विनायकादयः पञ्च लोकपाला इति हाचिंशत् । तांश्च
पूर्वोक्तमण्डलादावावाह्यं षोडशोपचारैर्यथोक्तगन्धपुष्पधूपदीप-
नैवेद्यादिभिः सम्पूज्य वेद्या उपरि वितानकं सुगोभितं फलपुष्प-
युतं दद्यात् । यस्य यज्ञस्य यो वर्णस्तस्मै तत्तद्वर्णानि वस्त्र-
कुसुमानुलेपनादीनि यथोक्तानि गुह्यीदनानि नैवेद्यानि च
दद्यात् । उक्तालाभे सज्जंभ्यः पायसं वा दद्यात् ।

ततो वेद्यग्रान्यामव्रणत्वादिलक्षणोपेतं तीर्थत्रयपरिपूरितं
पञ्चपत्रवादिदुतं कुण्डं यवापरि समन्त्रं निदध्यात् । तत्र वरुणं
सम्पूज्य वहिर्दध्यक्षतपुष्यमालाविभूषितं (तं) विधाय गङ्गाया
आवाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सर्वांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ इति ।

देवदानवसंवादे इत्यादि प्रसन्नो भव सर्वदा इति कलशप्रार्थना च कार्या ।

ततोऽन्वाधानं कुर्यात् । तत्र आज्यभागान्ते विशेषः ।
आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुमिति
प्रधानदेवताः, ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माण्डमिन्द्रं यमं कालं
चित्रगुप्तमित्यधिदेवताः, अग्निमपो भूमिं विष्णुमिन्द्रमिन्द्राक्षीं
प्रजापतिं सर्पान् ब्रह्माण्डमिति प्रत्यधिदेवताः, विनायकं दुर्गां
वायुमाकाशमश्विनाविति पञ्च लोकपालांश्च अमुकामुक-
संख्याभिरर्कादिसमिद्धैर्कैकया आज्याहुत्या एकैकया चर्वाहुत्या
तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण दशभिर्दशभिराहुतभिरयुतसंख्याभिश्च
व्यस्रसप्तस्थाहुतिभिस्तिलाज्याहुतिभिः शेषेण स्त्रिष्टकत-
मित्यादि यथाशास्त्रोक्तमन्वाधाय निर्वापकाले प्रतिदैवतं सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण
चतुरस्रतुरो मुष्टीन् निर्वपेत् । एवं प्रोक्षणेऽपि सूर्याय त्वा जुष्टं
(निर्वपामि) प्रोक्षामि इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रक्षालना-
नन्तरं संमं विभज्य इदममुष्ठा इति यथादैवतं क्रमेण निर्दिशेत् ।

ततः क्रमेण द्वाविंशत्स्थालीषु निधापयेत् । यदा पहाणं
नव स्थान्यः इतरदेवानामेकेति दश स्थान्यः, यदा सर्वेषामेकेव ।

इधाधानानन्तरं यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । स च बहु-
कर्त्तृते होमे यथाकालं प्रत्याहुतित्यागस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् सर्व-
मेव होम्यद्रव्यजातं मनसा देवतासु ध्यात्वा इदं यथादेवतमस्तु
न ममेत्येवंरूपः चापस्तम्बश्रौतसूत्रे तु ऋत्विग्भिरपि त्यागः
कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच तत्त्वम् ।

सर्पिं राज्ये प्रतीयादध्वर्युं कर्त्तारमिति ।

एतद्भाष्यकर्त्ता कपर्दिना तथा व्याख्यातश्च ।

ततो यजमानान्धारब्ध आचार्य्य आचाराश्रयभागे हुत्वा
सूर्यासुदेशेन प्रादेशमात्राः कनिष्ठिकासूनास्त्रिमध्वक्ता अर्कादि-
समिधः प्राक्तशोनेत्यादिमन्त्रैर्यथासङ्गं हुत्वा ततोऽन्यनसंख्याभि-
स्तत्त्वमिद्भिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताहोमं कुर्यात् । यथा अधि-
देवतादीनां पालाभ्य एव समिधो होतव्याः ।

ततः सुवेष्य एकैकामाग्याहुतिं मन्त्रैर्जुहुयात् ।

ततश्चरूपामवदानधर्म्येण एकैकामाहुतिं जुहुयात् । जाम-
दम्बीनां* पञ्चावत्तो भवति ।

ततः सर्व्ववहभ्योऽवदाय सोमं राजानमिति† मन्त्रेषु
स्त्रिष्टुक्तं जुहुयात् । एतावदाचार्य्य एव कुर्याति ।

* जामदग्नीनामित्यत्र पञ्चावत्तिनामिति श्रौतसूत्रे पाठः ।

† सोमं राजानमवशेऽस्त्रिमन्त्रं चारधामशु ।

चादिभ्यन् विचप्लुत्यं मन्त्रवच इत्यस्ति शास्त्रम् । (८५. १६५. यशः १) ।

ततो होमार्थं कामानुसारेण सर्पिर्यवतिलव्रीह्यादिद्रव्यं
सूर्यादिमन्त्रैः प्रतिदेवतं दशदशाहुतयश्च ऋत्विग्भिस्तां तां
देवतां मनसा ध्यायन्निरूपांशु प्राप्सुखैरुदसुखैश्च होतव्याः ।

ततः प्रणवाद्याभिः स्वाहान्ताभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिश्च
व्याहृतिभिरयुतसंख्यं होमं कृतपुरश्चरणाः सावधाना यज-
मानस्य अभीष्टकामाः समृध्यतामिति ध्यायन्तो वाग्यताञ्छन्द-
ऋषिदेवतविनियोगज्ञानपूर्वकं समिष्टेऽग्नेौ दक्षिणं जान्वाच्यं
अन्तर्जानुहस्ता यज्ञोपवीतिनः पूर्वाङ्ग एव प्राप्सुखा उदसुखा-
वा कुर्युः । होमसंख्या च सम्यक् सावधानैः कार्या । याव-
होमसमाप्तिस्तावत्प्रतिदिनं होमाद्यन्तयोश्चन्दनपुष्पादिभिर्ग्रह-
देवताः पूजयेत् ।

ततः शुभे मुहूर्ते होमसङ्घां समाप्य चतुर्गृहीतेन द्वादश-
गृहीतेन वाज्येन फलवस्त्रकुसुमचन्दनाक्षतपञ्चरत्नसुवर्णादियुतां
पूर्णाहुतिं मूर्धानमिति* मन्त्रेण यजमानान्वारब्ध आचार्यीं
गृह्णयात् ।

ततो होमशेषं सम्प्राप्य यजमानस्य अभिषेकं कुर्यात् ।
शैवम् । अग्नेः पश्चिमे सकुटुम्बं प्राप्सुखं पीठोपविष्टं यजमान-
पुदसुखा आचार्य्यऋत्विजमिष्टन्तः पूर्वस्थापितकक्षसीदकैः
ऽमङ्गलगीतवाद्यपञ्चवदूर्वादिभिरभिषिञ्चेयुः ।

* आच्य अन्वक् कृत्वा नमयित्स्वर्षः ।

† ५५२ एते प्रदर्शितम् ।

तत्र मन्वाः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिविचन्तु
इत्यादयश्च† पीराणाः ।

ततः सर्वोषधैः स्नापितो यजमानो माण्डगन्धवस्तधरः
प्रसन्नचेता आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र सूर्याय कपिलां पयस्विनीं धेनुम् ।

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिषि ।

तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति मन्वेण दद्यात् ।

एवं सोमाय शङ्खम् ।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतां यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

भीमाय रक्तवर्णं धुरन्धरं हृषभम् ।

धर्मस्त्वं हृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टभूतैरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

बुधाय सुवर्णं सुवर्णपरिमितम् ।

द्विरण्यगर्भगर्भस्यं हेम वीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

गुरवे पीतवस्त्रहयम् ।

पीतं वस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वज्रभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुस्ततः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

* ३३५ पृष्ठं प्रदर्शिताः ।

† ३५ पृष्ठं प्रदर्शिताः ।

शुक्राय श्लेताश्वम् ।

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण राजसे पृथिवीतले ।

चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

शनये कृष्णां गाम् ।

यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशववक्त्रभा ।

सर्वपापहृता नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

राहवे आयसम् ।

यस्मादायसकार्याणि तवाधीनानि सर्वदा ।

हस्तार्गलायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

केतवे छागम् ।

यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेष दद्यात् ।

एताश्च दक्षिणाः ।

आदित्यस्य दक्षिणा यावता मूर्खेन पूर्णा भवति तावन्मूर्खं सुवर्णम् वा* तत्तद्दानसमकालमेव दातव्यम् । न च सुवर्णमन्त्रः पृथक् पठनीयः । अयं मुख्यो दक्षिणापक्षः । अथवा सर्वेभ्यः सूर्यादिभ्यो दक्षिणामेकैकां गां सुवर्णभूषितां गवामङ्गे†-ष्विति मन्त्रेण दद्यात् । अथवा सर्वेभ्यः सुवर्णमेव देयम्, येन

* इदानीं तु सुवर्णमूर्खं रजतमेव सर्वत्र दक्षिणात्वेन व्यवप्रियते ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवमानि चतुर्दश ।

यथाऽतस्माच्छिव मे स्मादिह लोके परत्र च ॥ गवदपुगायम् ।

वां गुर्वादितीवस्तस्यात् । सति सामर्थ्ये शय्यारजभूमिरपि
दद्यात् ।

तत्र क्रमेण मन्त्राः ।

यस्मादशुभं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।

शय्या ममाप्यशुन्यासु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥

इति शय्यायाः ।

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रकीर्तिताः ।

तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

इति रत्नानाम् ।

यथा भूमिप्रदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवेदिह ॥ इति भूमेः ।

वस्त्रालङ्कारादि च ऋत्विग्भ्यो यथाश्रद्धं देयम् ।

ततो यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्वा देवताः

पूजयित्वा नमस्कुर्यात् ।

तत आचार्यः पुष्याक्षरिं दत्त्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”*

“यान्तु देवगणाः सर्वे”† इति मन्त्राभ्यां देवता विसर्जयेत् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयनस्यं महे ।

उपप्रयत्नं नवतः सुदानं च इन्द्रः प्राङ्मंथा सखा ॥

(२४च. ४६म. यजुः १)

† यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाव वासिष्ठीम् (पारिशदीम्) ।

इष्टकामसन्शयं पुनरागमनाय च ॥

(मुक्तापुत्रदानपद्धतौ) ।

ततो यजमानः प्रतिमाः सोषस्करा मण्डपादि च आचार्याय
समर्पयेत् ।

ततः सभ्यान् पूजयित्वा आचार्यादीन् क्षमापयेत् । प्रति-
दैवतञ्च त्रयस्त्रय एकैको वा ब्राह्मणा भोजयितव्याः । भूरि-
दक्षिणा च देया ।

तत आग्निषो गृहीत्वा सर्वान् सविनयं विष्टय्य सोत्साहः
ससुहृद्बान्धवो भुञ्जीत इति ।

यत्र एक एव ग्रहः पूज्यते तत्र अधिप्रत्यधिदेवतयोर्विना-
यकादीनाञ्च आवाहनादि कार्यमाहुतीनामयुतसंख्या च ।

एवं कुर्वतः फलमुक्तं मास्ये ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तमयुतहोमविधानं समाप्तम् ॥

अथ लक्षहोमविधानम् ।

कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ।

सर्वकामाप्तये यस्मान्नक्षहोमं विदुर्बुधाः ॥

पितृणां वल्लभ्ये यस्माद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

अस्माद्दशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ॥

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ।

द्विहस्ताविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ॥

लक्षहोमं भवेत्कुण्डं योनिवत्तं त्रिमेखलम् ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥

त्रिरङ्गुलोच्छ्रिता तद्वितीया समुदाहता ।

उच्छ्रायविस्तराभ्याश्च तृतीया चतुरङ्गुला ॥

त्रय(द्वा)ङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि शस्यते ।

तस्य चोत्तरपूर्व्वेण वितस्तित्रयसन्धितम् ॥

प्रागुदक्प्रवर्णं तद्वच्चतुरस्रं समन्ततः ।

विष्कम्भाद्धीच्छ्रितं प्रोक्तं खण्डिलं विश्वकर्म्मणः ॥

विष्कम्भो विस्तारः खण्डिलं वेदिः ।

संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमाहृतम् ।

तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्व्ववरपुष्यतण्डुलैः ।

गरुत्मानधिकस्तत्र सम्पूज्यः श्रियमिच्छता ॥

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अयं गरुडावाहनमन्त्रः ।

पूर्व्ववरकुम्भमामन्त्रं तद्वह्नीमं समाचरेत् ।

सहस्राणां शतं हुत्वा समिसंख्यादिकं पुनः ॥

पूर्व्ववदेव समिदाश्वचरुतिनाश्यादिहोमं पूर्व्वोक्तेरेव मन्त्रैः

कुर्यात् । गरुडमन्त्रस्तु सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिरूपः ।

घृतकुम्भं बभोर्धारां पातयेदनन्तोपरि ।

शौदुम्बरीमथार्द्राश्च ऋष्वीं कौटरवर्जिताम् ॥

बाहुमात्रां सुचङ्कत्या ततः स्तम्भद्वयोपरि ।

घृतधारां तथा सम्यगन्नेरुपरि पातयेत् ॥

श्रावयेत् सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रीद्रं मैत्र्यम् ।

* श्रावयेत् सूक्तं यथा—

- श्रीं अग्निः सप्तं वाजश्वरं ददात्यग्निर्वीरं युवं कर्षीणिष्ठाम् ।
 अग्नी रोदसी विश्वरक्षमञ्जराग्निर्वाती वीरकृत्तिं पुर न्विम् ॥ १ ॥
 अग्नेरप्रसः समिदस्तु भद्राग्निर्मङ्गी रोदसी आविविश ।
 अग्निरेकं चोदयत् समतस्त्रिंशं वाणि दयते पुण्यि ॥ २ ॥
 अग्निर्ह्यं जरतः कर्षंभावाग्निर्ह्यी निरदृक्ज्वरुथम् ।
 अग्निर्हिं धर्षी उरुष्यदन्तराग्निर्ममं प्रजया सृजत्सम् ॥ ३ ॥
 अग्निर्ह्यीविष्णो वीरपेशा अग्निर्ह्यं यः सहसा सनोति ।
 अग्निर्ह्यि विष्यमाततामाग्नेर्ह्यं मानि विधता पुरुषा ॥ ४ ॥
 अग्निमुक्यैर्ह्येषां विह्वयन्ते अग्निं मरो यामनि वाचितासः ।
 अग्निं धयां अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहसा परियाति गोमाम् ॥ ५ ॥
 अग्निं विभ्र ईलते माग्नीषीयां अग्निं मनुषो मनुषो विजाताः ।
 अग्निर्गान्धर्वो पथ्या मृतस्याग्नेर्मैत्र्युत्तियुत आनिपक्ता ॥ ६ ॥
 अग्नेये अत्र ऋभवसातश्चरधिं भङ्गामवोचामा सुष्ठित्तम् ।
 अग्ने प्राव जरितारं यविश्रापं महि द्रविणमायजस्व ॥ ७ ॥ (१०म. ८०सू. १-७सूक्त्वा)

तुलापुरुषदानपद्धती एतदेव ऋक्समकमग्निपुस्तकेन वाचस्पतिना धृतम् ।

† वैष्णवं सूक्तं विश्व, नृकृत्तित्यादिकं ५५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

‡ रीद्रं ऋद्रसूक्तं यथा—

ममसो रुद्र मन्वव उतोत इववे ममः ।

बाहुभ्यास्तु ते ममः ॥ (१६अ. १म. यजुः १)

इत्यादिकं ऋक्समन्पुप्येयम् ।

§ ऐन्द्रं सोमसूक्तं यथा—

अथाद् युक्तु इतनासु पमिष्णु स्वर्षामश्यां इजशस्व गोपाम् ।

भरेपुत्राष्णु सुचितिष्णु सुश्रवमं जयन्तं त्वामनुसदेम सोम ॥ २० ॥

सोमो धेनुष्णु सोमो अवंनमायु सोमो वीरं कर्षीण्यं ददाति ।

माद्व्य विद्व्य सर्मं पिबन्ववधं यो ददाश्रदन्तौ ॥ २१ ॥

महावैश्वानरं सम्यग्ज्योष्ठसाम च॥ पाठयेत् ।
 ज्ञानञ्च यजमानस्य पूर्ववत्स्वस्तिवाचनम् ॥
 दातव्या यजमानेन पूर्ववद्दक्षिणा पृथक् ।
 कामक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः ग्राम्भेत्सा ॥
 तद्वच्च दश वाष्टौ वा सप्तहोमेऽपि ऋत्विजः ।
 कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वाप्यमकराः ॥
 नवग्रहमखात्म्यं सप्तहोमेऽदशोत्तरम् ।
 दद्याच्च मुनिगार्हूलं भूषणान्यपि शक्तितः ॥
 शयनानि च वस्त्राणि ह्यैमानि कटकानि च ।
 कर्षाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तितः ॥
 न क्षुर्याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाल्येन मानवः ।
 षदत्वा लोभाशोहादाः॥ कुलक्षयमवाप्नुयात् ॥

त्वमिमांशं वधीः सोमं विशास्वमपं यजनयस्व गाः ।

त्वमाततम्यं, वैमरिच त्वं ज्योतिषा वि तमंः ववथं ॥ २२ ॥

देवेन सों मनसा देवं सोमं रायं भागं महसावन्नभिमुध्व ।

सा त्वातनर्दोऽग्निं वीथ्यस्य, अदंभ्यः प्रथिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

एतदेव मनुष्यतुष्टयं वाचस्पतिना सोममुक्तं न तुभापुरुषदानपद्धतौ धृतम् ।

(१४७. २०-२२म. यजुः १)

यजमानं वाचस्पतिऋतनुनापुरुषदानपद्धतौ १२७।१२४ उग्रयं, तद्गणाम्नां तु --

सूरीं दिवं अरतिं प्रथिव्या वैश्वानरं मृतं याजानसिद्धम् ।

कविं सखाजसतिं च जनामासासन्नं पाच जमयन् देवाः ॥

इत्यस्य विः श्रावणं कार्यमिति वाचस्पतिः ।

षदत्वा दक्षिणां सं, सदिदि क-पुनर्क पाठः ।

अन्नदानं यथाशक्ति दातव्यं भृतिमिच्छता ।
 अन्नहीनः कृतो यस्माद्गुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनश्च ऋत्विजः ।
 अदक्षिणोऽपि यष्टारं नास्ति यन्नसमो रिपुः ॥
 न चाप्यन्धनः कुर्यान्नक्षत्रोमं नरः क्वचित् ।
 तस्मात्पीडाकरोऽतीव य एव भवति श्वः ॥
 तमेव पूजयेद्भक्त्या ही वा त्रोन् वा यथाविधि ।
 एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं यन्नपारगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहून् वा बहुवित्तवान् ॥
 लक्ष्मोमस्तु कर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्गृहे ।
 यतः सर्वानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यान्नक्षत्रोमं यथाविधि ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति परत्रानन्धममृते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी लभते भार्यां कुमारी च पतिं शुभम् ।
 अष्टरान्यस्तथा रान्धं श्रीकामः त्रियमाप्नुयात् ॥
 यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति पुष्कलम् ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति लक्ष्मोममूलवाक्यानि ।

अथास्य पद्धतिः ।

सप्तहोमे अयुतहोमादेतावान् विशेषः । सङ्ख्यादि पूर्ववत् ।
 कुण्डानु समन्ततो यजमानस्य दिङ्मन्त्रविस्तृतं कार्यम् । तच्च
 क्षेत्रफलेन चतुर्हस्तं भवति । तस्येष्टलासु क्रमेष द्वित्रिचतु-
 रङ्गुलोच्छ्रयाः । तावदिस्ताराश्च तिस्रः कार्य्याः । वेदिसु
 तद्देशान्यां मूर्ध्नि षट्त्रिंशदङ्गुलविस्तारा चतुरस्रा प्रागुदक्प्रवणा
 वप्रतयोपरि दशाङ्गुलोच्चा कार्य्याः । तस्याः प्रथमो वप्रो द्वा-
 ङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयतृतीयौ त्र्यङ्गुलोच्छ्रायौ त्रयोऽपि द्वाङ्गुल-
 विस्ताराः कार्य्याः । एवञ्च वप्रैः सह षष्टादशाङ्गुलोच्छ्रिता
 भवति । तत्र देवतावाहनकाले प्रागुक्ताः सूर्याद्या द्वात्रिंश-
 देवता आवाह्य सर्वेषामुत्तरतः ।

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषयापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पुराणमन्त्रेण गरुडमावाहयेत् । पूजादि कलमस्यापनञ्च
 पूर्ववत् कार्य्यम् ।

अन्वाधाने पूर्वोक्तप्रधानदेवताकीर्त्तनान्ते गरुडानधिकः
 कीर्त्तनीयः । निर्वापेऽपि तदर्धमधिको निर्वापः कार्य्यः ।
 प्रोक्षणेऽप्येवम् । त्रयस्त्रिंशत्स्यास्यो दशैका वा स्यात्की ।

पूर्वोक्तवदेव समिदाज्यचरुपकल्पितद्रव्यैर्दशाहुतिहोमः
 कार्य्यः । प्रोक्षणे सर्वेषां गरुडतस्य पूर्वोदिता मन्त्राः । गरुड-

तस्य सुपर्णीऽसि गरुडानिति मन्वो हेमाद्री ज्ञेयः । इन्द्रमिच-
मिति वा ।

समिदादिसंख्याव्यतिरेकेण व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः पूर्वव-
देव लक्षसंख्या पूरणीया । पूर्णाहुत्यनन्तरमग्नेरुपरि स्तम्भद्वय-
विस्तृतामौदुम्बरीं सूचं पर्णशाखाविबर्जितां बाहुमात्रां विधाय
तथा तदुपरि शृङ्खलाविधृतेन घृतपूरितंन कुम्भेन अधो यवमाच-
च्छिद्रेण आन्यं मुञ्चता अग्नेरुपरि वसोधारां पातयेत् । तदा
(ग्रये) च आग्नेयादीनि सूक्तानि॥ महादैश्वानरज्येष्ठसामनीः च
आवयेत् ।

दक्षिणा च अयुतहोमाद्दशगुणा दशधेन्वादिरूपा देया ।
सूर्याद्युद्देशेन दशगुणाः शय्याश्च । अयुतहोमाद्दशगुणानि
रत्नानि दशगुणा भूमिश्च देया । मन्वाश्च त एव । शक्ति-
मांशेद्रूपशयनासनवस्त्राणि हेमकटकस्पर्शाङ्गुलीयपक्वकण्ट-
सूत्रादीन्वपि दद्यात् । अयुतहोमाद्दशगुणब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
विसर्जनादि समानं फलन्तु प्रागेवाभिहितम् ।

इति लक्षहोमपद्धतिः समाप्ता ।

• ५६६ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

† ज्येष्ठसाम ५६७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

तत्र मन्त्रपुराणम् ।

अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥

पूर्व्ववद्वयहृदेवानामावाहनविसर्जने ।

होममन्त्रास्त एवोक्ताः ज्ञानदाने तथैव च ॥

कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ।

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रञ्च सर्व्वतः ।

योनिवक्त्रहयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥

सर्व्वतश्चतुर्हस्तमिति विस्तारायामन्त्रान्तु चतुर्हस्तमित्यर्थः ।

योनिवक्त्रहयोपेतमिति एकेन योनिवक्त्रेण पश्चिमतो युक्तं

द्वितीयेन दक्षिणतो युक्तमिति त्रैमाद्विषा व्याख्यातम् ।

वेदिश्च कोटिहोमे स्वाहितस्तीनां चतुष्टयी ।

चतुरस्रा समा तद्वक्त्रिभिर्व्वैः समाहृता ।

वप्रप्रमाणं प्रोक्तं वै वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥

प्रोक्तं सचहोमे इति शेषः ।

तथा षोडशहस्तः स्वामण्डपश्च चतुर्भुजः ।

पूर्व्वद्वारे च संख्याय वद्भुषं वेदपारगम् ॥

याजुर्व्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।

अथर्व्ववेदिनं तद्दुत्तरे स्वापयेद्दुधः ॥

अष्टौ तु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।

एवं वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाख्यातुलेपनैः ॥
 पूर्ववत्पूजयेद्गत्वा सर्वाभरणभूषणैः ।
 रात्रिसूक्तञ्च* रौद्रञ्च पावमानं†‡ सुमङ्गलम्‡§
 पूर्वतो वहृच्चः शान्तिं पठन्नास्य उदसुखः ।
 शान्तं‡ रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौशाखं शान्तिमेव च ॥

* रात्रिसूक्तमारानि पार्थिवं रज इत्यादिकं १७६।१७७ पृष्ठयोक्तम् ।

† पावमानभक्षणं यथा—

सदिष्टया मदिष्टया पवस्य सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

इत्यादिकं षष्टिमन्त्राद्यकं तुलापुरुषदानपद्धतौ १६० पत्रे मूयम् ।

‡ सुमङ्गलम् यथा—

कनिकदन्तमुषं प्रभुवाच इयसि वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गल्यश्च शकुने भवासि मा त्वा काश्चिदभिभा विद्या विदत् ॥ १ ॥

मा त्वा श्रेण उहृषीष्वा सुपर्णो मा त्वा विददिसुमान् वीरो अस्ता ।

पितवामसु प्रदिशं कनिकदन्तमुषासो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

अवक्रन्द दक्षिणतो मृच्छाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुने ।

मा नः क्षेण ईशत माघमंसो उहृषदेम विदधे सुवीराः ॥ ३ ॥

(२म. ४२७. १-३सूक् ।)

§ शान्तिसूक्तं यथा—

इन्द्र विद्या अवीरुधन् ससुद्रव्यचमं गिरः ।

रघीतमं रघीनां वाङ्मातां सत्यतिं पतिम् ॥ १ ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनी मा मेम श्वसस्यते ।

त्वामभि प्रणोमुषो जितारमपराजितम् ॥ २ ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्पुत्रयः ।

शरीवाजस्य गोमतः सोढव्यो मङ्गते मघम् ॥ ३ ॥

पठेत्सु दक्षिणे द्वारि याजुर्ब्रह्मैदिक उत्तमम् ।
 सौपर्णमथ वैराजमान्यं रोद्रसंहिताम् ॥
 ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ।
 शान्तिसूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ॥
 षोडशकञ्च महाराजमुत्तरं षोडशकञ्चिवत् ।
 पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्याऽथ पूर्व्ववत् ॥
 स्नानं दानं च मन्त्राः स्युर्स्त एव मुनिसत्तम ।
 वसोर्धाराविधानञ्च सच्चङ्गामवदिष्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु कौटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि ग्रहशान्तित्रयं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥

पुराभिन्दुर्गुवा कविरमितीया अत्रायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्षोषो भर्ता वरुं पुबृष्टनः ॥ ४ ॥

न वसस्य मोसतोऽपावरद्विवा विभम् ।

त्वां देवा अविभुवभुत्त्यमानाम चारिविपुः ॥ ५ ॥

तवाहं मूर रानिभिः प्रत्यायं सिभुसावदन् ।

उपातिष्ठन निर्वशी विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

मायाभिरिन्द्र मायिन नं यच्छमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य भिधिरास्तेवां त्रवाञ्जतिर ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमीशसाभिलोमा अन्वयन ।

सङ्घमं यस्य रातय उत वा सनि भुययोः ॥ ८ ॥ (१म. ११म. १-८सक. १)

एतदेव स्रगष्टक वाचप्रतिना इन्द्रमन्त्रेण धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 सत्वां यत्फलमाप्नोति कोटिहोमासदश्रुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्घुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन यथावच्छिवभाषितम् ॥
 कोटिहोमः प्रकर्त्तव्यो यदा विस्रं भवेत्तद्दुः ।
 सर्वानर्थानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वंस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पयतान्यष्टावद्य मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्कोटिहोमं यथाविधि ।
 तं स काममवाप्नोति पदञ्चानन्तमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान्

इत्यादिकं फलं लक्षहोमवज्ज्येयम् ।

तथा ।

अश्वयज्ञचयं कुर्याद्यस्तु न्यायेन मानवः ।
 न तस्य अश्वपीडा स्यात्त च बन्धुजनक्षयः ॥
 अश्वयज्ञचयं गेहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न तत्र पीडा बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥
 अशेषयज्ञफलदमशेषाघौघनाशनम् ।
 कोटिहोमं विदुः प्राञ्चा मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 अश्वमेधफलम्प्राप्तुर्लक्षहोमं सुरोत्तमाः ।
 द्वादशाहसमस्तद्वचनपद्मस्यः स्मृतः ॥

द्वादशाहो यज्ञविशेषस्तस्मिन्सत्फलप्रद इत्यर्थः ।

इति कथित इदानीमुक्तवानन्दहेतुः
 सकलकलुषहारी देवयन्त्राभिषेकः ।
 परिपठति य इत्थं यः शृणोति प्रगल्भा-
 दभिभवति स शत्रूनायुरारोग्ययुक्तः ॥
 इति माण्ड्ये कोटिहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः ।

अत्रापि सचहोमवदेव अनुष्ठानम् । यदा शीघ्रं समा-
 पयितुमिच्छति तदा उक्ताष्टहोमकर्षपेक्षया अधिका अपि यद्यष्टं
 वरीतव्याः ।

अत्रापि गरुडता सहैव अयस्त्रिंशद्देवताः पूज्याः । कुक्कुवेदि-
 कयोः कोटिहोमे चतुर्हस्तमित्वादिविशेषो द्रष्टव्यः । अष्टहोमः
 पूर्ववत् । व्याहृत्याहुतयस्तु कोटिमिता होतव्याः । दक्षिणा
 तु सचहोमाच्छतगुणा सहस्रं धेनवः सहस्रं शङ्खा इत्यादि ।
 दानमन्त्रास्त एव । यद्वा सहस्रं गाः सुवर्षभूयिताः सोपस्कराः
 सूर्याद्युद्देशेन दद्यात् । तन्मन्त्र उक्त एव । अथवा सन्धेभ्यः
 सुवर्षं दद्यात् । रत्नादिदानञ्च पूर्ववत् । ब्राह्मणभोजनमयुत-
 होमात् सहस्रगुणम् । अथत् सन्धे सचहोमवच्छेयम् ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तानि अयुतहोम-
 सचहोम-कोटिहोमविधानानि ।

अथ ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः ।

यथा हेमाद्री ।

वृत्तमाप्यायने कुण्डं तथाच वशकर्माणि ।

त्रिमेखलक्षैकवक्त्रमरत्नविस्तरैश्च तु ॥

पान्नाशसमिधः शस्ता मधुगोरोचनान्विताः ।

चन्दनागुरुणा तद्वत्कुङ्कुमेनाभिषेचिताः ॥

होमयेन्मधुंसर्पिभ्यां विस्वानि कमलानि च ।

सहस्राणि दशैवोक्तमेतदेव न्ययन्भुवा ॥

वशकर्माणि विस्वानां पद्मानाश्चैव धर्मावित् ।

सुमिथियान् आपः० शोषधय इति होमयेत् ।

न चात्र स्नपनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।

स्नानं सर्वौषधैः कृत्वा शक्यपुष्पाम्बरो गृही ॥

कण्ठनृषैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।

सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाश्वनाः ॥

अवश्यानि वशीकुर्यात् सर्वशत्रुदलान्यपि ।

अमित्राण्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥

विहेषणेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिष्यते ।

द्विमेखलं कोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्व्वतः ॥

होमं कुर्यात्स्रयो विप्रा रक्तमास्थानुलेपनाः ।

निवातलोहितोष्णीषा लोहिताम्बरधारिणः ॥

० मंत्रविधान आप शोषधयः सन् । (६५. २२३. यज्ञः ।)

नरवापसरत्ताज्यपाचनपुसमन्विताः ।
 समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिलवणैर्युताः ॥
 होतव्याः शुक्लकेशैश्च ध्यायन्निरशिवं रिपोः ।
 दुर्मित्रियास्तस्यै सन्तु* तथा हं फड्ढितीति च ॥
 श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं समाभिमन्त्रितम् ।
 प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ॥
 हृष्टरूपस्य सकलाङ्गान्यग्नौ च विनिक्षिपेत् ।
 ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन्नरः ॥
 विद्वेषणं तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ।
 इहैव फलदं पुंसां नैतन्नामुत्र शोभनम् ॥

अमुत्र परलोकं न शोभनं नरकहेतुरित्यर्थः ।

तस्माच्छान्तिकारं त्वन्न कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्यस्वकामेन मानवः ।
 स विष्णोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं आवयेदापि मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं गृहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धनम् ।
 अशेषयज्ञफलदम् ॥ इत्यादि पूर्ववत् ।

इति ग्रहयज्ञोपयुक्तविशेषाः ।

* दुर्मित्रियास्तस्यै मन योऽजान् दंष्टि यच्च ङ रिपोः । (६५, १११ म. यज्ञः ।)

अथ महान्तोऽशुतहोम-लक्षहोम-कोटिहोमा उच्यन्ते ।

हेमाद्राविव मास्ये ।

राज्ञा धर्मप्रसक्तो न प्रजानाञ्च हितेषुना ।
 ग्रहयज्ञः सदा कार्थी लक्षहोमसमन्वितः ॥
 नदीनां सङ्गमे चैव सुराणामग्रतस्तथा ।
 सुषमे भूमिभागे च देवताधिष्ठिते नृप ॥
 गुरुणा ऋत्विजा चैव सार्धं भूमिं परीक्षयेत् ।
 खनेद्वै तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ॥
 द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ।
 ऋत्विजो युग्मशः प्रोक्ता अष्टौ ते वेदपारगाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराग्निनोऽपि वा ॥
 वेद्यां निधापयेच्चैव रत्नानि विविधानि च ।
 कुण्डर्क्षपरिधियाञ्च ततोऽग्निञ्च समर्चयेत् ॥

ऋक्षाणि यज्ञाः परिधियाः प्रचीता इत्यर्थः ।

गायत्र्या दशसाहस्रं मा नः स्तोत्रेति* चङ्गुषाः ।
 त्रिंशद्दहादिमग्नैश्च चत्वार्येव तु वैष्णवैः ॥
 कुशाण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिः(किरिकायां) तु षोडश ।
 होतव्या दशसाहस्रा अथो वै जातवेदसाः† ॥

* मा नः स्तोत्रे तत्रये मा न चायुषि मा नो गोषु मा नो चक्षुषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भानिनो वषीर्हविषमः सदमित्वा इवामहे ॥ (१६अ. १६म. यजुः १)

† जातवेदसे सुमनाम सोममित्यादिकेन ६२ इत्ये प्रदर्शितेन ।

द्वितीयः स्तवकः ।

त्रिया मन्त्रेषु होतव्याः सहस्राणि चतुर्दश ।
 शेषाः पञ्चसहस्रास्तु होतव्यास्त्रिन्दैवतैः ॥
 हुते यतसहस्रे तु पुष्यस्नानं विनिर्द्दिशेत् ।
 कुम्भैः षोडशसंख्यैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ।
 स्नापयेद्यजमानस्तु ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 एवङ्कृते तु यत्किञ्चिद्गृहपीडासमुद्भवम् ।
 तत्सर्वं नाशमायाति दत्त्वा वै दक्षिणां नृप ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रधाना दक्षिणा क्षृता ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवासीयुगानि च ।
 अथनुद्गोशतं दद्यादृत्विजासुवै दक्षिणाम् ॥
 यथाविभवसाध्योऽयं वित्तशास्त्रं न कारयेत् ।
 मासे पूर्वे समाप्तिस्तु सप्तहोमे भवेदिह ॥
 सप्तहोमे तु राजेन्द्र विधानम्परिकीर्तितम् ।
 हृदानीं कोटिहोमस्य नृणु त्वं कथयाम्यहम् ॥
 गङ्गातटेऽथ यमुनासरस्वत्योर्नराधिप ।
 नर्मदावेदिकायाश्च कोटिहोमो विधीयते ॥
 तथापि ऋत्विजः कार्य्या रविमन्दन षोडश ।
 सर्वहोमेषु राऽं न्द्र तथा विधिषु पावर्त्तानाम् ॥
 ऋत्विगाचार्य्यसंहतो दीक्षां संवत्सरं स्थितः ।
 चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते कार्तिके वा विशेषतः ॥
 प्रारम्भे कर्मणां यो वा वत्सरं वत्सरं नृप ।
 यजमानः पयोभक्षी फलाशी च तद्यानघः ॥

यदि वा व्रीहयो माषास्तिलाश्च सह सर्पिणा ।
 पलाशसमिधः शस्ता वसोर्धारा तद्योपरि ॥
 मासे च प्रथमे दद्यादृत्विग्भ्यः क्षीरभोजनम् ।
 द्वितीये क्लृशरा देयाः सर्वकामार्थसाधनाः ॥
 संयावकं तृतीये च देयं वै रविनन्दन ।
 चतुर्थे मोदका देया विप्राणाम्भ्रीतिभावहेत्* ॥
 पञ्चमे दधि भक्तश्च षष्ठे वै श(स)क्तुभोजनम् ।
 अपूपः सप्तमे देया अष्टमे घृतपूरिकाः ॥
 पिष्टौदनश्च नवमे दशमे यवपिष्टिकाः ।
 एकादशे समांसन्तु भोजनं रविनन्दन ॥
 द्वादशे त्वय सम्प्राप्ते मासे रविकुलोद्दह ।
 षड्रसं सह भक्ष्यैश्च भोजनं सार्वकामिकम् ॥
 कृत्वा सुराणां राजेन्द्र पशुघातसमन्वितम् ।
 दानानि सर्वदेवानां प्रीतये स्वयमाचरेत् ॥
 देया द्विजानां राजेन्द्र मासि मासि च दक्षिणा ।
 अहृतवासःसंवीतैर्दिनाहं ह्योमयेदलम् ॥
 तस्मिन् सदा स्थितैर्भाव्यं यजमानेन संयुतैः ।
 इन्द्रान्यादिसुराणाश्च प्रीणनं सार्वकामिकम् ॥
 एवङ्गत्वा विधानेन पूर्णाहुतिः शते शते ।
 सहस्रगुणिता देया यावच्छतसहस्रकम् ॥

* भ्रीतिहेतवे इति पाठः काशीयान् ।

पुरोडाशं ततः प्राश्य देवतीर्थं च ऋत्विजैः ।
 उक्त्वा सामान्यवाक्यञ्च पुनश्च प्रेषयेद्विज्ञान् ॥
 प्रीणयित्वा सुरान् सर्वाङ्गान् पितृभ्यैव यथाक्रमम् ।
 कृत्वा ग्राह्यविधानन्तु पिण्डदानं सतर्पणम् ।
 समाप्तौ तस्य होमस्य विप्राणाभय दक्षिणा ॥

देयेति शेषः ।

तुलाद्यैव समाह्वत्वा बहु शिखरयं पुनः ।
 आत्मानं तोलयित्वा पत्नीद्यापि द्वितीयके ॥
 सुवर्णैश्च चात्मानं रजतेन तथा प्रियाम् ।
 तोलयित्वा ततो राजन् विसृज्याद्विवर्जितः ॥
 दत्त्वा शतसहस्रन्तु शुद्धस्य कनकस्य तु ।
 सर्वस्वं वा ददेत्तत्र राजसूयफलं लभेत् ॥
 एवं सर्वोपघाते तु देवमानुषकारिते ।
 इयं शान्तिस्तवाख्याता यां कृत्वा सुकृती भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रकरणे महायुतहोमोऽप्यस्ति ।

खर्नहे तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ।

इत्युपक्रमात् ।

स तरफलमवाप्नोति कृत्वा यज्ञद्वयं तृप ॥

इत्यन्ते उपसंहाराच्च ।

तत्र लक्षहोमाहुतीनां दशगुणितो भागो यथायद्यमाहुति-
 सहस्रा च कोटिहोमे शतगुणिता लक्षहोमाहुतय इति ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डे महापञ्चयज्ञत्रयविधानम् ।

अथ बृहत्पराशरस्मृत्युक्त-महालक्ष्मीकोटिहोमविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः* श्रूयतामयम् ।
 लक्ष्मीहोमविधिः पुण्यः कोटिहोमविधिस्तथा ॥
 स्वयम्भूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातपितामहः ।
 तस्मिन् सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥
 ये चे(वे)ह ब्राह्मणाः कार्य्या भूमिर्या यच्च मण्डपम् ।
 याः समिधो ये च मन्वा अन्यत्तत्रैव यज्ञवेत् ॥
 लक्ष्मीहोमविधिं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ।
 युग्माश् ऋत्विजः कार्य्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥
 नियमव्रतसम्पन्नाः सद्दिताः पार्थिवेन तु ।
 नित्यं व्रत(जप)पराशैव नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराशिनोऽपि वा ॥
 ग्राम्वा चोदक्प्लवे देशे† समं स्थण्डिलमेव च‡ ।
 तत्र वेदिं प्रकुर्वीत पश्चाद्गुलु§समुच्छ्रिताम् ।
 दक्षिणोत्तर आयामे त्रिरद्विः (त्रिंशत्सु) पूर्वपश्चिमे ॥
 कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिम् ।
 निधापयेद्विरण्डानि रत्नानि विविधानि च ॥

-
- * द्विजेन्द्रा इत्यत्र नरेन्द्रा इति आकरे पाठः ।
 - † प्राग्दक्पूर्वदेशेषु इति आकरे पाठः ।
 - ‡ समे स्थण्डिल एव वा इति आकरे पाठः ।
 - § पश्चाद्गुलुमेव पश्चद्वर्तिता आकरे पाठः ।

सिकतोपरि देया च तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ।
यहांसैव सनत्तान् प्राच्यां दिशि समर्चयेत् ॥
अवदानविधानेन स्थालीपाकं प्रकल्पयेत् ।
आज्यभागाहुतीहुत्वा नवाहुत्या तु होमयेत् ॥
अग्निं सोमश्च सूर्यश्च विष्णुश्चैव प्रजापतिम् ।
विश्वेदेवान् महिन्द्रश्च मित्रं सिष्टकृतं तथा ॥
दधिमधुघृताक्ताह(नां) समिन्धुश्चैव याज्ञिकः ।
होमयेष्वेतसाहस्रं मन्त्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥
चतुर्विंशतिर्गायत्रा मा नः स्तोत्रेति षट् तथा ।
त्रिंशद्(विंश)श्रद्धादिमन्त्रैश्च चतुरोऽ विष्णुर्देवतैः ॥
कुष्माण्डैर्जुहुयात्पश्च किरिकाभिसु^१ षोडश ।
जुहुयाद्दशसाहस्रं जातवेदस इत्यृचा ॥
पञ्चसहस्राण्यन्यानि जुहुयादिन्द्रदेवतैः ।
हुते शतसहस्रे तु अभिषेकस्तु कारयेत् ॥
पुष्याभिषेकवयोक्तं^२ तदत्रापि शुभप्रदम् ।
अथ षोडशकुम्भैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ॥
सर्वौषधिसमायुक्तैः सर्व्वरत्नविभूषितैः ।
अभिषेकं ततः कुर्व्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोदितैः ॥

● चतुर इत्यत्र चत्वार्यिति आक्षरं पाठः ।

+ किरिकर्दवतैः नमोऽस्तु किरिकेश्य इति इष्टपराशरवचनान् किरिकायां देवत्वसम्बन्धे ।
किरिकेश्य इति आक्षरं पाठः ।

‡ षष्ठाभिषेकं यन्मोक्षमित्याक्षरं पाठः ।

समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणा स्मृता ।
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवस्त्रयुगानि च ॥
 अत्रदुद्गोशतं दद्याद्दृष्ट्विजाश्चैव दक्षिणाम् ।
 वृषांश्चैकादश द्वौ वा दश दद्याच्च धेनवः ॥

धेनवो धेनूरित्यर्थः ।

स्वगत्था वा प्रदद्याद्दृगां वित्तशाब्दं विवर्जयेत् ।
 एवञ्छते च यत्किञ्चिद्दण्डपीडासमुद्भवम् ॥
 भौममाकाशजं वापि अन्यथा यदि जायते ।
 तत्सर्वं लक्ष्मणेन प्रशमं यात्यसंशयम् ॥
 शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजश्च वर्धते ।
 वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसङ्घयः ॥
 इति वृहत्पराशरं लक्ष्मणोमविधानम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

यथा तत्रैव ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ।
 श्रूयतामादरेणायं सर्वकामफलप्रदः ॥
 सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्त्तव्ये ।
 विधिज्ञास्यैव मन्त्रज्ञाः स्त्रदारनिरताश्च ये ।
 कार्य्यास्यैव विशेषेण यज्ञयागविधिर्विदः ॥
 एकाङ्गविकलो यस्य धनधान्यापहारकः ।
 सर्वान्गविकलो यस्य यजमानं स हिंसति ॥

द्विसति द्विनदीत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिमन्त्रादिविहिताः ।
 कार्याश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञस्य सिद्धये ॥
 यथाः फलन्ति नागाश्च सुराश्चैव नरेश्वराः ।
 अधीताश्चैव मन्त्राणामष्टोत्तरशतं तथा ॥
 स एव ऋत्विग्विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ।
 आवाहनीयो यत्नेन प्रथिपत्य मधुर्मुहुः ॥
 एवङ्गते च यत्किञ्चिद्दृष्टीष्टाममुद्भवम् ।
 तत्सर्वं नाशयेत्किंप्रं कृतज्ञः शौचदं यथा ॥
 लक्षा(धस्मा)च्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
 आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥
 पूर्ववद्गृहदेवानामावाहनविसर्जने ।
 होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तद्यैव च ॥
 मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषस्तु निबोधत ।
 कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रायतं पुनः ॥
 योनिवक्रदयोपितं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ।
 द्वाङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥
 चाङ्गुलेनोच्छ्रिता तद्विहिता मेखला ऋता ।
 उच्छ्रिता मेखलान्या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥
 द्विगुणस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ।
 चितक्षिमाश्च योनिः स्यात् षट्महाङ्गुलविस्तृता ॥

• चतुरस्रायतमित्याकरं पाठः ।

कूर्मपृष्ठोच्छ्रिता मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ।
 गजोष्ठसदृशी तद्द्वयता च्छिद्रसंयुता ॥
 एतःसर्वेषु कुण्डेषु योनिस्तत्रैवमुच्यते ।
 मेखलोपरि सर्वत्र भस्मत्यदलसन्निभा ॥
 वेदी च कोटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम्* ।
 चतुरस्रा समा तद्वृत्तिविप्रैः समावृता ॥
 वप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेद्याः कार्यस्थोच्छ्रयः ।
 ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
 पूर्वद्वारे तु संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ।
 यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
 अथर्ववेदिनं तद्दत्तरे स्थापयेद्बुधः ।
 अष्टौ तु होतृकाः (होमकाः) कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः
 एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाख्यातुलेपरैः ।
 पूर्ववत्पूजयेद्भक्त्या सर्वाभरणभूषितैः ॥
 रात्रिसूक्तञ्च† सौरञ्च‡ पावमानं§ सुमङ्गलम् ॥
 पूर्वद्वारे जपेच्छान्तिं पावमानमुदङ्मुखः ॥

* मन्त्रपथ चतुर्मुख इत्याकारे पाठः ।

† रात्रिसूक्तमारानि पार्श्वे रश्मि इत्यादिकं २०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ सौरं सूर्यमन्त्रम्—उदुत्थं जातवेदसे देवं वरुणि केशवः । इमे विनाय सूर्यमित्यादि ।

§ यजुर्वेदे मृग्यम् ।

¶ स्वदिनया मदिहता इत्यादिकं पावमानमन्त्रं ५०२ पृष्ठे किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

॥ कनिष्ठदशममन्त्रमित्यादिकं सुमङ्गलमन्त्रं ५०२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

शान्तं रोद्रं सौम्यं कुशाक्षं शान्तिमेव च ।
 पाठयेद्विष्णुदारे यजुर्वेदमनुत्तमम् ॥
 सौप(व)र्षमथ वैराजमाज्यं रौद्रं(रुद्रं)संहिताम् ।
 ज्येष्ठसामञ्च तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ॥
 सविधानं तथा शान्तिमथर्वीत्तरतः पठेत् ।
 पञ्चभिः समभिर्वाथ होमः कार्यं च पूर्ववत् ॥
 स्नानं दानं च मन्त्राः स्वस्त एव हिजसत्तमाः ।
 वसोर्धाराविधानञ्च लक्षहोमवदिष्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु षड्पूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि षड्यागमिमं बुधः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥
 षड्भेदसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 कृत्वा वरफलमाप्नोति कोटिहोमात्तदमुत ॥
 षड्भेदसहस्राणि शून्यहृत्वार्युदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भूवचनं यथा ॥

- शाकमिन्द्रस्य ५०२।५०२ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।
 † रौद्रं कद्रसक्तं ५६६ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।
 ‡ सौम्यं सं.स्युक्तं ५६६।५६७ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।
 § चाग्नेयम् अथिसक्तं ५६६ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।
 ¶ ज्येष्ठसाम ५६७ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

तस्मात्तदा भूपतयो विद्ध्यु-
 र्वृष्टिप्रजासौख्यबलस्य पुष्टौ ।
 आयुष्यवृष्टौ विजयाय कीर्त्यै
 सखादिहोमग्रहयागमेनम् ॥
 इति श्रीवृहस्पतराशरे कौटिहोमविधानम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण सखहोमकौटिहोमविधानम् ।

हेमाद्रावेव शान्तिकाण्डे देवीपुराणे मनुस्मृत्या च ।
 अह्नपूजा प्रकर्त्तव्या इत्युपक्रम्य—
 होमो अहादिपूजायां शतमष्टाधिकं तथा ।
 अष्टाविंशतिहोमसु यथाप्राप्तिं विधीयते ॥
 इत्युक्त्वा अभिहितम् ।
 सखहोमः प्रकर्त्तव्यः सर्वपीडानिवारकः ।
 गायत्र्या अह्नमन्त्रैश्च ॥ कुशाण्डेऽर्जितवेदसैः ॥

• यजमन्यैः ५७०।५७१ प्रष्टयोः प्रदर्शितैः ।

+ “यदंवा देववेदमं” इत्यादिकस्य एकविंशत्यक्षस्य प्रथमानुवाकस्य एकैकया सखा, तथा
 “यददीयं नृणां” इत्यादिकस्य त्रयोदशस्य द्वितीयानुवाकस्य एकैकया, “आयुष्टं विव्रतोदधम्”
 इत्यादिकस्य सप्तदशस्य तृतीयानुवाकस्य त्रिभिश्च एवंरूपैः कुशाण्डमन्यैः । इति श्रौतपदांश-
 निर्वाचनम् ।

श्रौतवेदसि सुमनाम सोममरातीयतो निदहति वेदः ।

ख नः पर्वदति दुर्गाणि विद्या मावेव सिन्धुं द्रुतितात्पिभिः ॥

इत्यादिकैः मानवेदेऽनुग्यैः (१म. २२५ १चक्र) ॥

पिन्द्रवारुणवाज्रियवायुसौम्यैः सर्वेष्वेव ।
 होमं शतसहस्रन्तु षष्टोत्कृष्टं विधीयते ॥
 सर्व्वपीडाविनाशाय कोटिहोमः शुभावहः ।
 यवत्रीद्विष्टतक्षीरतिलकङ्गुप्रसाधिताः ।
 पङ्कजोशीरविस्वाम्बुदत्ता होमे प्रकीर्त्तिताः ॥
 सर्व्वशास्त्रार्थकुशलैर्घृहमाहप्रपूजकैः ।
 होमः कार्य्यः सदा विप्रैः सर्व्वशान्तिप्रदायकः ॥
 षड्भक्त्यापसर्गादि ऋतुनागभयाशुभाः(भम्) ।
 यत्तद्व्यक्तता पीडा सत्त्वहोमाप्रशाम्यति ॥

अष्टौवाच ।

सर्व्वलोकोपकाराय सङ्घोपाय तु विस्तारात् ।
 सत्त्वहोमं प्रवक्ष्यामि यथा प्रोक्तन्तु गन्धुना ॥
 भूमिकम्पे दिशां दाहं षड्युद्ध उपस्थिते ।
 केतुसन्दर्शने चैव चादित्यस्य च कम्पने ॥
 कृष्णवर्षं तथा सूर्य्यं तथा ह्रिद्रसमन्विते ।
 रक्तवृष्टिस्तथा नद्यां विपरीता वृहन्ति वै ॥
 निर्घातं गगनीकृतं वारिमध्यं वर्द्धिच्छिला ।
 उपसर्गास्तथा लोके रात्रां तु त्रयकारकाः ॥
 यस्य राशौ षड्धाः पञ्च अथ सप्त सुराधिपाः ।
 षड्दशं चन्द्रसूर्य्यस्य षडैर्वाष्टमसंस्थितैः ॥

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां पूजनं हितम् ।
 सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम् ।
 लक्ष्मिहोमं महाहोमं कोटिहोमं पुरोहितम् ॥
 महाहोमं महालक्ष्मिहोममित्यर्थः ।

गोभूहिरस्यवस्त्रानित्यदानं शुभावहम् ।
 पायसं क्षीरदध्याज्यं देयं नैवेद्यमुत्तमम् ।
 एकलिङ्गे प्रकर्त्तव्यमथ विप्रगृहेषु च ॥
 एकमेव लिङ्गमेकलिङ्गमिति विग्रहः । हृषविनायकादिरहित-
 मित्यर्थः । तदपि प्रत्यशुखं सिद्धलिङ्गम् ।

सिद्धये वनचर्येषु अथवा नृपवेश्मनि ।
 ब्राह्मणैः शुचिभिः स्नातैः संयतैर्मन्त्रपारगैः ।
 वेदोक्तविधिना कार्यं विजयार्थमनुत्तमम् ॥
 बाहुमाने ततः कुण्डे जङ्गामानेऽथवा पुनः ।
 होतव्यं सुरराजेन्द्र नान्येषु विधिरीश्वरः (रीट्शः) ॥
 अथ ते कथयिष्यामि लक्ष्मिहोमस्य यो विधिः ।
 शुभं मनोरमे स्थाने देवतायतनेऽथवा ॥
 नृपवेश्मनि कर्त्तव्यं कुण्डं सर्वार्थसाधकम् ॥
 चतुर्हस्तं तथा निम्नविस्तारं सुरसत्तमम् ।
 सर्व्वेषां शुभदं कुण्डं मेखलासंयुतं भवेत् ॥
 षोडशाङ्गुलिविस्तारमुच्छ्राये षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलं भवेदाज्यं चतुर्हस्तस्य कीर्त्तितम् ॥
 द्वात्रिंशाङ्गुलविस्तारा दैर्घ्याद्द्विगुणविस्तारा ।

योनिः कुण्डे प्रकर्त्तव्या नाधिका गच्छते क्वचित् ॥
 हस्तमात्रे तथा कुण्डे नित्यहोमो विधीयते ।
 लक्षहोमे शुभं खातं चतुर्हस्तं सुराधिप ॥
 यवत्रीहिष्ठतं जीरं तिलाः कङ्कदलानि च ।
 चूतस्य सुरराजिन्द्र पाल्नाश्वः समिधस्तथा ॥
 दूर्वाः कुशाः समा ज्येष्ठा षोडश्वर्यः शुभावहाः ।
 गायत्र्याः त्र्यम्बकेषाश्चः शश्ववायेत्यनेनः ॥
 जातवेदममन्त्रेणः सङ्ग इन्द्रेण चैव हि ।
 सङ्गस्रगोर्षेण च ॥ तथा हिरण्येन प्लाथापि वा ।
 रुद्रमन्त्रेस्तथा सौरैः पञ्चरात्रागमोदितैः ॥
 हिरण्येन नमो हिरण्यवाहवे इत्यादिना ॥ ।
 होतव्यं शतमष्टौ तु सङ्गं लक्षसङ्ख्याया ।
 पङ्कजोत्पलविश्वादि होमद्रव्यं शुभावहम् ॥
 कम्पनं खेदकम्प्यश्च अशुपातः प्रजल्पनम् ।
 देवतानां सुराध्यक्ष उत्पाताः अयकारकाः ॥

● १४६ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† ६२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ नमः शश्ववाय च नयोभवाय च नमः रुद्राय च नयम्भराय च नमः त्रिपाय च शतराय च । (१६५. ४०म. यजुः ।)

§ १४५ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

¶ ७१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

॥ ११६ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ललहोमं प्रकुर्वीत कोटिहोममथापि वा ।
 गोदोहं रुद्रभवने महास्नानं शुभावहम् ॥
 अन्यथा नरके घोरे जायते राजविभ्रमः ।
 दुर्भिक्षं शयनाशश्च सुखनाशः सुराधिप ॥
 जायते नात्र सन्देहः सत्यं हि मम भाषितम् ।
 ये देवास्ते यज्ञाः सञ्जं ये यज्ञास्ते भुजङ्गमाः ॥
 भेषाद्य ते समाख्याता-लोके वृष्टिप्रदायकाः ।
 तेषां सम्पूजनान्नित्यं दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ॥ इति ।

अथ गायत्र्या अथुतल्लादिहोमविधानम् ।

नृसिंहपुराणे ।

दुःस्वप्नदर्शने घोरे यज्ञपीडासु चात्मनः ।
 हसन्तीं प्रतिमां दृष्ट्वा चलन्तीश्च विशिषतः ॥
 प्रस्नेदयुक्तां प्रतिमां दृष्ट्वा वा नृपनन्दन ।
 तथा महाज्वरग्रस्ती धारां देवस्य मूर्धनि ॥
 सक्ततां नरसिंहस्य कुर्व्याद्वा कारयेद्द्विजैः ।
 होमश्च भोजनश्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥
 अयनं विष्टुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ।
 नरसिंहं समाराध्य लक्षहोमन्तु कारयेत् ।
 शान्तिर्भवति राजेन्द्र तस्य तस्मान्वासिनाम् ॥
 अनावृष्टिर्महामारी ज्वरदोषभये तथा ।

तत्कथाज्ञाशमायान्ति नरसिंहप्रसादतः ॥
 नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 कारयेन्नक्षत्रोक्तु शान्तिशय पुराधिपः ॥
 दृष्टोपसर्गमरणं प्रजानामात्मनश्च हि ।
 सम्यगाराधनाञ्चैव नरसिंहस्य मन्दिरे ॥
 शङ्करायतने वापि कोटिहोमं नराधिपः ।
 कारयेत्संयतैर्विप्रैः सभोजनसदक्षिणैः ।
 कृते तस्मिन् यद्योक्ते तु प्रागच्छति न तं (तद्)भयम् ॥
 एवमादिफलपितं नरसिंहार्चनं नृप ।
 कुर्व त्वं भूपतेः पुत्र यदि वाञ्छसि सद्भितम् ॥
 अतः परतरं नास्ति स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
 दरिद्रेर्दुष्करं कर्तुं देवदेवस्य पूजनम् ॥
 सख्यरख्येषु मूलानि पञ्चपुण्याणि पार्थिव ।
 तोयं नदीप्रवाहेषु देवः साधारणः स्थितः ॥
 मनो नियम्य सम्यग् विष्णोराधनकर्मणि ।
 भक्त्या प्रपूजयेद्देवं वाञ्छितार्थप्रदायकम् ।
 मनो नियमितं येन तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
 इत्येतदुक्तं श्रुत्वादिदं
 मया तवेहार्चनमभ्युतस्य ।
 दिने दिने त्वं कुर्व विष्णुपूजां
 वदस्व चान्यत्कथयामि किन्ते ॥

राजीवाच ।

अही महत्त्वया प्रोक्तं विष्ण्वाराधनञ्जं फलम् ।
 मूढास्ते नरशार्ङ्गल ये विष्णुं नार्चयन्ति वै ॥
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतो ह्येष नरसिंहाश्चनक्रमः ।
 विधिवत् पूजयिष्यामि कोटिहोमविधिं वद ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदर्थञ्च पुरा पृष्टः शीनको भृगुणा पुरा ।
 यत्तस्मै कथयामास शीनेनकस्तद्वदामि ते ॥
 शीनकन्तु सुखासीनं पर्थ्यपृच्छद्ब्रह्मसतिः ॥

गुरु उवाच ।

लक्षहोमस्य या भूमिस्तद्विधिव्य विशेषतः ।
 वदन्व मुनिशार्ङ्गल कोटिहोमस्य चैव हि ॥

शीनक उवाच ।

प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शृणु देवपरोहित ।
 लक्षहोमं तथा भूमिं तद्विधिव्य विशेषतः ॥
 यज्ञकर्म्मणि शस्ताया भूमिर्लक्षणमीदृशम् ।
 जलमात्रं खनित्वा तु ग्राधयेत्तां विशेषतः ॥
 वराहहृतया तत्र मृदाश्चाथ प्रलेपयेत् ।
 समिकता समा स्निग्धा पूर्व्वप्रवमयोत्तरम् ॥
 प्रमाणं बाहुमात्रं तु सर्व्वतः कुण्डलक्षणम् ।
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं तुल्यमूत्रेण कारयेत् ॥
 जह्वं च मेखलां कुक्ष्याच्चतुरस्रां सुविस्तराम् ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तु उच्छ्रितां सूत्रसूचिताम् ॥

ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् ब्रह्मकर्म्मसमन्वितान् ।
 आमन्त्रयेद्यथान्यायं यजमानो विगेषतः ॥
 ब्रह्मचर्यं तैर्युक्तस्त्रिराचं तैर्हिजोत्तमैः ।
 अहोरात्रमुपोष्याथ गायत्रीमयुतं जपेत् ॥
 ते शकृवांससः स्राताः सुगन्धाः पुष्पधारिणः ।
 निराहाराः सुतपसः सन्मुष्टाः संयतन्द्रियाः ॥
 सर्वत्र च समात्मान एकाग्रमनसस्तथा ।
 चारभेयुस्ततो यज्ञं ततो होममतन्द्रिताः ॥

अथ यज्ञपूजा ।

भूमिमालिख्य चाभ्युख्य पश्चादग्निं निधापयेत् ।
 ष्टश्लोकेनैव विधिना ततो ह्यंभं तु कारयेत् ॥
 आधारावाज्यभागी च जुहुयात् पूर्वमेव तु ।
 यवधान्यमिलैर्मिश्रां गायत्र्या प्रथमाहुतिम् ।
 जुहुयादेकचित्तंन स्वाहाकारान्वितं बुधः ॥

धान्यं व्रीहिः यवसान्विध्यात् ।

गायत्री छन्दसां माता ब्रह्मयोनिः प्रतिष्ठिता ।
 सविता देवता तस्या विष्णामित्र ऋषिस्तथा ॥
 ततो व्याहृतिभिः पश्चात्तुष्ट्यात्तिल्लादिकम् ।
 यावत् प्रपूर्यते संख्या लक्षं वा कोटिरिव वा ॥
 तावद्दिने दिने कुर्यादप्युत्तारंनपूर्वकम् ।
 दीनानाद्यजनैश्च यजमानः प्रयत्नतः ।
 तावच्च भोजनं दद्याद्यवावहोमः समाप्यते ॥

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥
 देवागारे नदीतीरे वने वा भवनेऽपि वा ।
 पर्वते वापि कुर्वीत य इच्छेत् क्षेममात्मनः ॥
 शुभे नक्षत्रयोगे च वारे सर्व्व(पूर्व्व)गुणान्विते ।
 यजमानस्थानुकूले कोटिहोमं समारभेत् (चरेत्) ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 वस्त्रैर्विभूषणैश्चैव गन्धमास्थानुलेपनैः ।
 प्रणम्य विधिवत्तस्मात् प्रात्मानं विनिवेदयेत् ॥
 त्वं नो गतिः पिता माता त्वं भ्राता त्वं परायणम् ।
 त्वत्प्रसादेन विप्रघ्नं सर्व्वं मे स्थान्मनोगतम् ॥
 आपदिमोक्षाय च मे कुरु यज्ञमनुत्तमम् ।
 कोटिहोमाख्यमतुलं शान्त्यर्थं साव्विकामिकम् ॥
 पुरोहितस्ततः प्राज्ञः शृङ्गास्वरधरः शुचिः ।
 ब्राह्मणैः सहितः पुण्यैः संयतैः सुसमाहितैः* ॥
 भूमिभागे समे शुद्धे प्रागुदकप्रवणे तथा ।
 पुण्याहं वाचयेत्पूर्व्वं (कृत्वा)नत्वा विप्रान् सुपूजितान् ।
 ततस्तु सह तै(महितै)र्विप्रैः सूत्रयेन्मण्डपं शुभम् ॥
 उत्तमं शतहस्तं तु तदर्धेन तु मध्यमम् ।
 जघन्यं तु तदर्धेन शक्तिकालाद्यपेक्षया ॥
 मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।

* वेदसंज्ञतेः पुण्यैर्युक्तः समाहितैः इत्याकारे पाठः ।

चतुर्हस्तप्रमाणेन आयामेन तथैव च ॥
 मेखलावितयं तस्य द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।
 तत्रमाणां तथा योनिं कूर्वीत सुसमाहितः ॥
 कुण्डस्य पूर्वभागे तु वेदिं कुर्याद्विचक्षणः ।
 चतुर्हस्तां समां चैव हस्तामात्रोच्छ्रितां नृप ॥
 स्थानं तत्सर्वं (भूतानां) देवानां कुर्याद्यत्नेन बुद्धिमान् ।
 उपलिप्य ततो भूमिं मण्डपस्य समीपतः ॥
 विन्यसेत् कलशांस्तत्र जलपूर्णांश्चतुर्हस्रं ।
 अग्न्यङ्गलचूतार्थैः पङ्क्तैरुपशोभितान् ॥
 वितानमुपरिष्ठाञ्च मण्डपस्य प्रकल्पयेत् ।
 स्थापयेद्द्वेषु सर्वांसु तोरणानि विचक्षणः ॥
 एवं समृतसम्भार (रैः) पुरोधः सुसमाहितः ।
 पुण्याहजयघोषेण क्लोमकर्म समारभेत् ॥
 स्थापयित्वा सुरान् वेश्यां वक्ष्यमाणानरिन्दम ।
 ब्रह्माणं पूर्वभागे तु मध्ये देवं जनार्दनम् ॥
 पश्चिमे तु तथा रुद्रान् वसुनुत्तरतस्तथा ।
 ऐशान्याश्च यज्ञान् सर्वाणाम्नेत्यां मरुतस्तथा ।
 वायुं याम्यां तथैशान्यां लोकपालान् क्रमेण तु ॥
 एवं संस्थाप्य विबुधान् यथास्थानं नृपोत्तम ।
 पूजयेद्द्विधिवदस्त्रगन्धमास्थानुलेपनैः ॥

चतुर्हस्तप्रमाणेन आयामेन ततो भूमिं मण्डपस्य समीपतः कुर्याद्विचक्षणः कर्त्तव्यं कोटीं उपकरणमपि
 पूजयेद्द्विधिवदस्त्रगन्धमास्थानुलेपनैः इति भावश्च पुराणटीका ।

वेदीक्तमन्त्रैस्तस्मिन्ः पुराणोक्तैः पृथक् पृथक् ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतो लोकपाप्तथा* ।
 ब्रह्मा जनाङ्गनस्यैव शूलपाणिर्भगाच्चिहा ॥
 अत्र मन्त्रिहिताः सर्व्वे भवन्तु सुखभागिनः ।
 पूजां गृह्णन्तु सर्व्वेऽत्र मया भक्त्योपपादिताम् ।
 कुर्व्वन्तु च शुभं सर्व्वं यज्ञकर्तुः समीहितम् ॥
 एवं सम्पूजयित्वा तान् देवान् यत्नेन शुद्धधीः ।
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैः फलैर्दीपैः(पत्रैः)स्तथैव च ॥
 ततश्च तैर्द्विजैः साहं कुण्डस्य विधिपूर्व्वकम् ।
 कुर्यात् संस्कारकरणं यथोक्तं वेदचिन्तकैः ॥
 ततः प्रज्वालयेः‡दग्निं नाम्नास्थानं घृतार्चिषम् ।
 नियोजयेद्विजांस्तत्र गतसंख्यान्वृपोत्तम ।
 अलाभे च (त) बहूनाञ्च यथालाभं नियोजयेत् ॥
 विद्यावृद्धान् वयोवृद्धान् गृहस्थान् संयतन्द्रियान् ।
 स्वकर्मनिरतान् शुद्धान् ज्ञानगौलान् प्रयत्नतः ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं पञ्चास्यं नृप पावकम् ।
 सुखानि तस्य चत्वारि समजिह्वानि पार्थिव ॥
 एकजिह्वमथैकान्तु तत् स्मृतं सर्व्वकामदम् ।
 धूमायमाने न वृथा होतव्यं ज्वलितेऽनले ॥

* लोकपाप्तथा यथाः इत्याकरे पाठः ।

† यज्ञकर्मसमाहिताः इत्याकरे पाठः ।

‡ प्रज्वालयेदित्यत्र समाह्वयेदित्याकरे पाठः ।

ऋग्भिः पूर्वामुखेर्होमो यत्पुभिर्बोत्तरामुखैः ।
 सामभिः पश्चिमे कार्योऽथर्वभिर्दक्षिणामुखैः ॥
 ऋग्भिर्दक्षिणेदिभिरिति व्याख्येयमेवं परत्रापि बोध्यम् ।
 आधारावाग्यभागे च पूर्वं हुत्वा विचक्षणः ।
 परीते* च परिस्तीर्णं कल्पिते च तथासने ॥
 ब्रह्माणं पूर्वमप्येतत् सर्वं पश्चात् समारभेत् ।
 होमो व्याहृतिभिश्चैव सर्वंस्तत्र विधीयते ॥
 प्रथवादिभिस्तत्तैः स्वाहाकारान्तयोजितैः ।
 जुहुयात्सर्वदेवानां वेषां ये चोपकल्पिताः ॥
 एवं प्रकल्पयेद्दिहान् (यज्ञं) कोटिहोमाख्यसुत्तमम् ।
 तिस्राः कृष्णा घृताभ्यक्ताः किञ्चिदयवममन्विताः ।
 होतव्याः कोटिहोमे तु समिधस्य पलाशजाः ॥
 पूर्णं पूर्वं सहस्रे तु दद्यात् पूर्णाहुतिं शुभाम् ।
 पश्चिमे तन्मुखे राजन् सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पूर्णाहुत्यः समाख्याताः कोटिहोमे नराधिप ।
 सहस्राणि नृपत्रेष्ठ दश शाल्वविशारदैः ॥
 प्रारम्भदिनमारभ्य ब्राह्मणैर्ब्रह्मचारिभिः ।
 भाव्यं सयजमानैस्तु अथवा सपुरोहितैः ॥
 क्रोधलोभादयो दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 यजमानेन राजेन्द्र सर्वान् कामानभीष्टता ॥
 इति भविष्योत्तरे कोटिहोमविधानम् ।

* परीते च इत्यत्र परिस्तीर्ण इत्याकरं पाठः ।

अत्र ग्रहयज्ञे यजमानेन आचार्यादिभ्यः श्रेयःसम्पादने
कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते संस्कारकाण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणे ।

यथा ।

आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहार्चनफलं ततः ।

समिदाव्यचरूणाश्च तिलहोमफलं ततः ॥

ब्रह्मत्वे कुम्भपूजायां चार्चनस्य फलञ्च यत् ।

लोकधात्रा गणेशाद्याःपुत्र या अङ्गदेवताः ॥

तासां जपफले तद्दृष्टञ्जीवाञ्जलपूर्वकम् ।

ततस्तेभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥

आचार्यार्धं जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाथ तुष्टये ।

आज्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥ इति ।

एवं सति साकाङ्क्षाणामन्यतः पूरणमिति न्यायेन परस्पर-
समुच्चयेन नवग्रहमन्त्रप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

तोरणपूजा द्वारपूजा स्नानप्रतिष्ठादिमूलवाक्यानि शारदा-
तिलके द्रष्टव्यानि ग्रन्थविस्तरभयान्नाचोच्यन्ते ।

अथ शतमुखादिकोटिहोमविधानम् ।

भविष्योत्तरे संवरण उवाच ।

बहुत्वात्कर्षणां ब्रह्मन् कोटिहोमः सुदुष्करः ।

कार्थ्यं गुरुलघीयस्वात्* पर्वकालाद्यपेक्षया ॥

* कार्यादगुरुतया यथादिवाकरे पाठः ।

कालेन महता चैव शक्यः प्राप्तुं कथञ्चन ।
 नियमाङ्गप्रचर्यादा दुष्करो हीति मे मतिः ॥
 निरोधो ब्राह्मणानाञ्च भूयस्यादिः सुदुष्करः ।
 एतद्विज्ञाय मे ब्रह्मण यदि शास्त्रेषु पठ्यते ।
 कोटिहोमस्य सङ्घेपं वद मे ब्रह्मसम्भव ॥

सुमनस उवाच ।

शताननोः दशमुखो हिमुखाकमुखस्तथा ।
 चतुर्विधो महाराज कोटिहोमो विधीयते ॥
 कार्यस्य श्रुतां ज्ञात्वा नैकत्वमथ पर्वणः* ।
 यथा सङ्घेपतः कार्यः कोटिहोमस्तथा ऋणु ॥

वर्षवसन्द्सूर्यग्रहणरूपस्यैतर्थाः ।

कृत्वा कुण्डग्रतं दिव्यं यद्योक्तं हस्तसन्धितम् ।
 एकैकस्मिंस्ततः कुण्डे दश(ग्रतं) विप्रान्वियोजयेत् ।
 सद्यः पक्षे तु विप्राणां सङ्घस्रं पटिकीर्तितम् ॥

एकैकस्मिन् कुण्डे प्रतिलक्षं दश(ग्रतं) ब्राह्मणा इति कोटिहोमे
 सङ्घस्रं ब्राह्मणा भवन्तीति प्रचयगिष्टसंख्यानुवादोऽयम् ।

एकस्नानप्रचीतेऽग्नीं सञ्चन परिभाषितं ।
 होमं कुर्युर्हिजाः सन्वं कुण्डे कुण्डे यद्योदितम् ॥
 यथा कुण्डवदुत्वेऽपि राजसूये महाकृतौ ।
 न चेवाग्निवदुत्वं स्यात् च यज्ञो विभियते ।
 तथा कुण्डग्रतेऽप्यत्र घृतार्चिषि नियोजिते(नियोजयेत्) ॥

* नैव कुर्यादपञ्चः इति भविष्यं पाठः ।

घृतार्चिषि भग्नी ।

एक एव भवेद्यज्ञः कोटिहोमो न संशयः ।

एवं यः क्षियते क्षिप्रं व्याकुलैः कार्यगौरवात् ।

शताननः स विज्ञेयः कोटिहोमो मखोत्तमः ॥

अत्र सर्वापि इतिकर्त्तव्यता पूर्ववत् । कुण्डानां हस्तसञ्चित-
मिति हस्तमात्रता तु घृतार्चिषि नियोजिते इत्युक्तत्वादघृततादि-
शीघ्रदाहिहोमद्रव्यविषया । तिलादौ तु शतांशस्य लक्षत्वेन
लक्षहोमोक्तं कुण्डं कार्यम् ।

तदुक्तम् ।

अयुते त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्वस्तमात्रकम् ।

द्विगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥

इति प्राक् । अर्थात् परिमाणमिति कात्यायनपरिभाषोक्तेः
स्वतन्त्रस्य ईदृशस्य च लक्षहोमस्य अविशेषाच्च । अत्र सहस्र-
ब्राह्मणसंख्या ऋत्विजात्रविषया । ऋत्विगाचार्यसहित इति
पूर्वोक्तस्याचार्यस्य विशेषाभिधाने बाधकाभावात् । तेन
आचार्येण एकस्मिन् कुण्डे भग्नी प्रणीते सति तमन्विमन्वेषु
कुण्डेषु विद्वन्व्य प्रतिकुण्डं दश दश ऋत्विजो जुहुयुरिति शत-
मुखः ।

अथ दशमुखः ।

तत्रैव ।

स्वर्परहोभिः कार्यः स्यादर्षाकालादिकेऽपि वा ।

तदा दशमुखः कार्यः कोटिहोमो महामते(विजानता)

विप्राणां हे शते तत्र सुविभज्य नियोजयेत् ।

ते च विज्ञातग्रीसाः स्युर्हस(व्रत)वन्तो जितेन्द्रियाः ॥

अत्र पक्षे च एकस्मिन् कुण्डे दशसप्तहोमाः सम्पद्यन्ते ।

तत्र ।

सप्तार्धे त्रिकरं कुण्डं सप्तहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशसप्तहोमो क्रमात् ॥

इति तन्मान्तरोक्ते कुण्डं प्राञ्चम् । • प्रतिकुण्डद्विजां विंशतिः
स्वाध्या । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति भविष्योत्तरे दशसुखः ।

अथ द्विसुखः कथ्यते ।

यथा तत्रैव ।

अथ कुण्डद्वयङ्गत्वा विभज्य च विभावसुम् ।

होमं कुर्युर्द्विजा भूयः संस्रत्य विधिपूर्वकम् ॥

शतं तत्र नियोज्यं स्याद्विप्राणां प्रविभज्य वै ।

यदा मासेऽर्द्धमासे वा* कार्यकाल उपस्थिते ।

तदा तु द्विसुखः कार्यः कोटिहोमो विचक्षणैः ॥

अत्र प्रतिकुण्डं पञ्चाशद्विजः । भूयः संस्रत्येत्युक्त्वा द्वितीय-
कुण्डेऽपि मन्त्रैरग्निं स्थापयेदिति गम्यते । कुण्डान्तु षड्वर्षं
तन्मान्तरोक्तेः ।

इति द्विसुखः ।

* मासे वाय दिमासे वा इत्याकरे पाठः ।

शारदातिलके तु ।

द्विहस्तमयुते लक्षे षतुर्हस्तमुदीरितम् ।

दशलक्षे तु षट्शतं कोट्यामष्टकरं स्मृतम् ॥

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।

लक्षाणां दशकं यावत्तावद्दस्तेन वर्धयेत् ।

दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमे विधीयते ॥ इति ।

अथ एकमुखः ।

तत्रैव ।

यदा तु स्नेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।

कालेन महता राजंस्तदा चैकमुखो भवेत् ॥

एककुण्डस्थितो वक्रिरेकचित्तैः समाहितैः ।

यथासाभस्थितैर्विप्रैर्ज्ञान(ज्ञात)शीलेर्विचक्षुषैः ॥

होतव्य इति शेषः ।

न संख्यानियमश्चात्र ब्राह्मणानां नृपोत्तम ।

न कालनियमश्चैव स्नेच्छया यज्ञ उच्यते ॥

षाष्ठ्या कर्तुंकामस्य चातुर्मासादिकर्त्तव्यम्* ।

सदा प्रसक्तः† कर्त्तव्यो यज्ञोऽयं सार्वकालिकः ॥

अथमेकमुखो राजन् कालेन बहुना भवेत् ।

बहुविप्लव(स) कालेन तस्मात्सङ्घेपमाचरेत् ॥

* षाष्ठ्या कर्त्तव्यकामस्य चातुर्मासानुकर्त्तव्यम् इत्याकरे पाठः ।

† तदप्रसक्तो इत्याकरे पाठः ।

यतो हि चित्तमायुश्च वित्तश्चेवास्विरं सदा ।
 षतः सङ्केपतः सर्वं धर्मकार्यं प्रशस्यते ॥
 ततः समाप्ते यज्ञे तु कारयेत् सुमहोत्सवम् ।
 गङ्गतूर्यनिनादेन वेद(ब्रह्म, घोषरवेण(स्वनेन) च ॥

एतत्सर्वं शतमुखादिपक्षेऽपि साधारणं बोध्यम् ।
 ततश्च दक्षयेद्विप्रान् होतृंश्च ऋषयान्वितः ।

दक्षयेद्दक्षिणाभिस्तोषयेत् ।

निष्कैश्च कङ्कणैश्चैव मण्डनैर्विधैरपि(नृप) ।

दक्षयेदिति पूर्व्वेणान्वयः ।

गोशतश्चैव दातव्यमश्वानाश्च शतं तथा ।
 सहस्रञ्च सुवर्णस्य सर्व्वेषामपि दापयेत् ॥
 यामैर्गजैरश्वैरश्वैः पूजयेच्च पुरोहितम् ।
 दीनाभ्यङ्गपणान् मर्त्तान्[†] वस्त्राद्यैश्चापि पूजयेत् ॥
 ततश्चावभृथे स्नायात्सैर्घटैः पूर्व्वकल्पितैः ।
 लक्षहोमोक्तमन्त्रेण सदा विजयकारिणा ॥
 एवं समापयेद्दयस्तु कौटिहोममखं शुभम् ।
 तस्मारोग्यं वित्तपुत्रराष्ट्रवृद्धिस्तथैव च ।
 सर्व्वपापक्षयश्चैव जायते नृपसत्तम ॥
 अनावृष्टिभयश्चैव उपातभयमिव च ।
 दुर्भिक्षं यद्दृषीडा च प्रशमं याति भूतले ॥

• यतो हि चित्तचित्तायमायुषैर्वास्विरमित्याकरं पाठः ।

† लपणामाद्यंति क-पुनर्क पाठः ।

एतत्पुण्यं पापहरं सर्वकामफलप्रदम् ।
 सनकाख्येन मुनिना पार्थिवाय निवेदितम् ॥
 सर्वापचारश्रमनं भवने वने वा
 ये कारयन्ति मनुजा नृप कोटिहोमम् ।
 भोगानवाप्य मनसोऽभिमतान् प्रकामं
 ते यान्ति शक्रसदनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥

अत्र केचिच्चतुरोऽपि कोटिहोमप्रकारान् राजाधिकारानिच्छन्ति ।
 गोशतशताम्बसहस्रसुवर्णग्रामादिदानस्य अन्येन कर्तुमशक्य-
 त्वात् । शिष्टान् फलवाक्ये मनुजा इति श्रवणात् दानातिरिक्ते
 राजसमधनस्य ब्राह्मणादेरपि चात्राधिकारः राजदत्तग्रामादि-
 दानस्यापि सम्भवादित्याहुः । न च—ग्रामैर्गजैरथैरश्वैः पूजयेच्च
 पुरोहितम्—इति वचनाद्वाजमात्रस्य अत्राधिकार इति वाच्यम् ।
 पुरोहितशब्दस्य तुलादानवाक्ये गुरुशब्दस्येव आचार्यपरत्वान्न
 काप्यनुपपत्तिरिति वदन्ति ।

इति भविष्योत्तरे शतमुखदशमुखद्विसुखेकमुखकोटिहोमविधानं
 समाप्तम् ।

अथ ग्रहमण्डलकल्पनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे वज्र उवाच ।

एकैकस्येदमुक्तान्ते विधानं ग्रहपूजने ।

सर्वग्रहाणां यजने(पूजायां) विधानं मम कीर्त्तय ॥

• सर्वापचारैश्च सर्वापसर्गेति आकरं पाठः ।

भाकण्डेय उवाच ।

सर्वपङ्क्त्यां यजने मण्डलस्य विधिं शृणु ।
 आदावेव नरव्याघ्र यागं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 प्रागायतन्तु कर्त्तव्यमादौ रेखाहयं नृप ।
 तस्योपरि तथा कार्य्यमपरं तूत्तरायतम् ॥
 एवङ्कृतं यदुत्पन्नं मध्ये तु चतुरस्रकम् ।
 तदस्त्रिभ्यः प्रकर्त्तव्यं तथा रेखाचतुष्टयम् ॥
 एवङ्कृते सम्भवति भगणं द्वादशत्रयम् ।
 त्रयोदशं तथा तस्य ध्रुवस्थानन्तु मध्यमम् ॥
 प्राच्यां दिशि महीनाथ मेघन्तु परिकल्पयेत् ।
 राशिस्थानानि सर्वाणि राशिवर्णान रञ्जयेत् ॥
 राशिवर्णानथो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वगः ।
 अरुणस्य सितस्यैव हरितः पाटशस्तथा ।
 आपाण्डुस्य विचित्रस्य कृष्णस्य कपिलस्तथा ॥
 पिङ्गलः कपिलो बभ्रुर्मलिनस्य यथाक्रमम् ।
 मेघाद्रीनां विनिर्दिष्टा वर्षाः पार्थिवसत्तम ॥
 आकाशवर्णकर्त्तव्यं ध्रुवस्थानन्तथैव च ।
 ध्रुवस्थाने महीनाथ देवतासप्तकं न्यसेत् ।
 मण्डलैः शुकवर्णैश्च दिग्विभागं निबोध मे ॥
 ध्रुवस्य मण्डलं मध्ये कुवेरस्यैव चोत्तरे ।
 मण्डलं गगनस्यात्र भागे प्रागुत्तरे भवेत् ॥
 प्राग्भागे च तथा राजमण्डलं ब्रह्मणः स्मृतम् ।

ग्राम्दक्षिणे तथा भागे द्विशमूर्द्धां प्रकल्पयेत् ॥
 दक्षिणे च तथा भागे याम्यं वै परिकल्पयेत् ।
 भागवन् नैर्ऋते कार्यं भुवो भूपाल मण्डलम् ॥
 शेषस्य तु तथा कार्यम्यतीष्यां दिशि मण्डलम् ।
 दिग्धस्तात्तु वा तस्या मण्डलं पश्चिमोत्तरे ॥
 ग्रहसारवशाद्वाजन् यस्मिन्नाशौ व्यबस्थितः ।
 मण्डलं तस्य कर्त्तव्यं तस्मिन्नेव यथाविधि ॥
 न्यासः कार्यो ग्रहेन्द्राणां देवताभिः सहानघ ।
 आदित्यात्मसमे राशौ केतोः कुर्व्यात्तु मण्डलम् ॥
 राशौ सवर्णे तद्वर्णं यस्य स्वाम्ण्डलं नृप ।
 उत्पाद्यः परिधिस्तत्र रङ्गेष्वन्येन पार्थिव ॥
 गन्धचूर्णयुता रङ्गाः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 राशिचक्रं समग्रन्तु रेखया परिवारयेत् ॥
 नक्षत्राणां ततः कार्यो न्यासः पार्थिवसत्तम ।
 राशौ राशौ यथास्थानं रेखया परिवारितम् ।
 राशौ राशावतो वक्ष्ये नक्षत्राणां समान्त्रयम् ॥
 अश्लिनी भरणी चैव कृत्तिकांश्चतुरीयकम् ।
 मेषराशौ विनिर्द्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 पादत्रयं कृत्तिकानां रोहिणी सकला तथा ।
 मृगश्र्श्व तथैवाहं ज्ञेयं वृषसमान्त्रयम् ॥
 मृगश्र्श्वं तथैवाहं अदित्याक्षरणत्रयम् ।
 नित्यमेव समुद्दिष्टं मिथुनस्य समान्त्रयम् ॥

पादं पुनर्वसोः पुष्यं सापं कर्कटकाश्रयम् ।
 पित्रा भास्व(भग)मघार्थम्बः पादं सिंहाश्रयं भवेत् ॥
 पादत्रयमघार्थम्बो हर्षं त्वाद्दृढं तथा ।
 कन्याराशौ विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवसप्तम ॥
 चित्रार्थं तथा स्वाती विद्यास्वाचरणत्रयम् ।
 तुलाराशौ विनिर्दिष्टं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 विद्यास्वाचरणं मैत्रं शान्तं ह्यधिकमे स्मृतम् ।
 मूलमाप्यं तथा पादो वैश्वदेवस्य धन्विर्मे ॥
 पादत्रयं वैश्वदेवाशास्तं वैश्वमेव च ।
 धनिष्ठार्थं मकरे नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥
 धनिष्ठार्थं शतभिषा अजस्र चरत्रयम् ।
 कुम्भराशौ विनिर्दिष्टं सततं पार्थिवोत्तम ॥
 पादभाजगदं सर्वमाहिष्घ्नं(र्षुघ्नं) नराधिप ।
 पौष्णं कथितं मीने मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 भक्षकपूजनं राजसूत्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 राजसूत्रस्य वाङ्मेन एकैकं तारकं न्यसेत् ॥
 प्रागुक्तवर्षैर्भूपाल न्यासः कार्यो यथाविधि ।
 ताराचक्रस्य विन्यासो रेखया परिवार्यते ॥
 नक्षत्रदेवतान्यासो वह्निः कार्यः समन्ततः ।
 यथा नक्षत्रसामीप्यमृचवर्षैः पृथक् पृथक् ।

तस्यापि लेखा कर्त्तव्या वृत्ता व्याप्य तु मण्डलम् ॥
 लेखावाङ्मेन विन्यासं दिगीशानान्तु कारयेत् ।
 दिशाश्च पार्श्विन्नेष्ट यथावदनुपूर्वशः ॥
 स्वाश्रयर्त्तसमं वर्णं दिगीशानान्तु कारयेत् ।
 उत्तरस्यान्तु कर्त्तव्यं धनदस्य तु मण्डलम् ।
 रत्नवर्णं प्रयत्नेन दिशां वर्णमतः शृणु ॥
 उत्तरा च भवेच्छुक्ला रक्ता प्राची प्रकीर्त्तिता ।
 दक्षिणा पीतवर्णा स्यात्कृष्णा श्रेया च पश्चिमा ॥
 पद्मवर्णा तथैशानी ताम्रा स्यात्पूर्वदक्षिणा ।
 पालाशी च विनिर्दिष्टा तथा दक्षिणपश्चिमा ।
 नीलोत्पलसवर्णा तु वायव्या च प्रकीर्त्तिता ॥
 दिग्मण्डलान्तु तद्विद्वाँलेखया परिवेष्टयेत् ।
 वृत्तया वेष्टयेद्दिवाँ(वृत्ताँ)लेखया चतुरस्रया ॥
 तन्मध्ये शङ्खपद्माद्यैर्मण्डलैरुपशोभयेत् । “
 लेखाविधानं द्विगुणं सर्व्वत्रैव तु कल्पयेत् ॥
 मण्डलस्य तु कोषेषु सदकुम्भान्नवान् दृढान् ।
 फलपङ्क्तवसञ्जान् गन्धपुष्पादिचर्चितान् ।
 चतुरो विन्यसेद्दिवाँन्नित्यमेव विचक्षणः ॥
 लेखास्तु विन्यसेद्राजन् पताकाश्च ध्वजांस्तथा ।
 क्वाणि च सवर्णानि ग्रहेन्द्राणां पृथक् पृथक् ॥
 स्थानान्तु विज्ञाय यथावदत्र
 कार्यं तथा मण्डलकप्रमाणम् ।

यथा महत्त्वं नृप मण्डलस्य
 तथा तथा वृद्धिसुपैति कर्त्ता ॥
 इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे विष्णुधर्मोत्तरोक्तं मण्डल-
 कल्पनविधानं समाप्तम् ।
 इति त्रीविधानपारिजाते ग्रहयज्ञविधानम् ।

अथ कुण्डलक्षणम् ।

शौरदातिलके ।

निर्णाय मण्डपक्षेत्रं ततः कुण्डं प्रकल्पयेत् ।
 चतुरस्रं विधानोक्तं हस्तमानेन देगिकः ॥
 नवानामपि कुण्डानामत्रोक्तः सम्भवः क्लृप्त ।
 हस्तमानमथो वक्ष्ये मानाद्यङ्गुलीदतः ॥
 वातायनपथं प्राप्य ये शान्ति रविरश्मयः ।
 तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्तो रेषवस्त्रसरेणवः ॥
 त्रसरेणुः स विज्ञेयो ह्यष्टौ ये परमाणवः ।
 त्रसरेणव एवाष्टावथ रेषुस्तु संसृतः ॥
 तैःष्टौ बालाप्रकं तैःष्टौ* क्लिप्ता युक्ता तदष्टकम् ।
 तदष्टकं यवस्तैःष्टावङ्गुलं समुदाहृतम् ॥

* त्रसरेणुविति न पुनर्के पाठः ।

† तैःष्टावङ्गुलं तत्संज्ञाविति पाठो युक्तः, तच्छब्दपरामुष्टस्य नपुंसकत्वान् ।

सा तूत्तमाङ्गुलिः समयवा सैव तु मध्यमा ।

षड्यवा साधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलिमतीरितम् ॥

सा अष्टयवात्मिका इत्यर्थः ।

विन्यस्तैस्त्रिंशद्यगष्टाभिर्यवैर्मानाङ्गुलिः स्मृताः ॥

कर्तुं (शिष्य) दर्शनाहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः ॥

पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मानाङ्गुलमुदाहृतम् ।

विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम् ॥

चतुर्धा विभजेदेको भागी मुख्यङ्गुलिः स्मृता ।

यत्किञ्चित्पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः ॥

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलम् ।

द्विहलब्धाङ्गुलं नाम जानीयात्तस्य तत् पुनः ॥

उच्छ्रायः प्रतिमायाः स्वाम्बहामानाङ्गुलाश्रयः ।

भहामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलिमतीरितम् ॥

मानान्तराङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कारयेत् (कल्पयेत्)

प्रासादादींश्च तैर्नैव कुर्ष्यान्मानान्तरेण वा ॥

वेदिकापीठशिविकारथादीनां विधिः पुनः ।

मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ॥

यागोपकरणान्येवं कुर्ष्यान्मानाङ्गुलेन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं मुख्यङ्गुलाश्रयम् ।

द्विहलब्धाङ्गुलेनाथ कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां ये हस्ताः परिकीर्त्तिताः ।

षट्सप्ताष्टयवैर्मानाङ्गुलैस्तां प्रयोजयेत्* ॥
 यजमानाङ्गुलपूर्वप्रमाथिनाधिकेन वा ।
 प्रासादाराम(वास)वेश्मानि विष्णुहस्तप्रसागतः ।
 तडागारामवेद्याणां क्रीडाणां शिवहस्ततः ॥
 नवानामपि कुण्डानां विधानं स्थानपूर्वकम् ।
 निर्माणां विधिवद्वेष्ये साधकानां हितेष्वप्या ॥
 चयोदशाङ्गुलं त्यक्त्वा वेदिक्रायाश्चतुर्दशम् ।
 कुण्डानि गणनोक्तानि विदध्याद्विधिवद्गुरुः ॥
 पूर्वार्धशष्टसु काष्ठासु रम्याकारास्थनुक्त्वात् ।
 चतुःकोणं भगाकारं चन्द्रार्धं च त्रिकोणकम् ।
 वृत्तं षड्भुजं पञ्चाभम् षष्टास्रं नामतो विदुः ॥
 पुरन्दरेग्रयीर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्† ।
 तदाचार्येण निर्दिष्टं नवमं कुण्डसुत्तमम् ॥
 कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तानानाकृतानि वा‡ ।
 नव पञ्चाश वैकां वा कर्त्तव्यं सञ्चयान्वितम् ॥
 यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
 वेदास्रमर्धचन्द्रश्च वृत्तं पञ्चनिभं तथा ॥

* मान् परिचक्ष्येदिति क पुलके पाठः ।

† क्रियासारं च—चतुरस्रं योनिमर्धचन्द्रं चतुर्लं सुवर्णमम् ।

पङ्कनं पद्मजाकारमष्टमं तानि नामनः ।

‡ आचार्यकण्ठं मध्ये स्वाङ्गीरोपनिमर्धयोः ॥

‡ योमर्धश्चरपि—वृत्तानि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा ।

कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि प्रागादिषु विषज्जः ।
 पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीगदिगोचरं द्विजः ॥
 एकं वा शिवकाष्ठायां प्रतीक्षां कारयेद्बुधः* ।
 चतुरस्रं भवेत् कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ॥
 हृत्पद्मात्राणि सर्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु ।
 नित्यहोमे च साहस्रे कुर्यात् कुण्डानि सर्वदा ॥
 द्विहस्तादिककुण्डानां प्रकारस्तूच्यते बुधैः ।
 द्विहस्तकुण्डोःकोटिस्रयस्त्रिंशत्तिस्रिस्तथा ॥
 यवाः सप्तमिता यूकाद्यतस्त्रो लिचिकास्तथा ।
 कोटिबाहू चैकचत्वारिंशदङ्गुलिसन्धितौ ॥
 यवा यूकास्तथा लिचा वेदसंख्यास्त्रिहस्तके ।
 नागवेदाङ्गुलीशानं चतुरस्रं चतुष्करे ॥
 षड्गुलानि त्रिपञ्चाशद्-यवाः पञ्चाथ लिचिकाः ।
 चतस्रोऽप्यथ विज्ञेयाः पञ्चहस्तोन्धिते बुधैः ॥
 षड्हस्ते चाष्टपञ्चाशद्गुलानि यवौ तथा ।
 यूके लिचाद्यतस्त्रसु विज्ञेया गणकोत्तमैः† ॥
 त्रिषष्टाङ्गुलसंयुक्ता यवाः स्युः सप्तहस्तके ।
 षष्टहस्ते सप्तषड्गुलानि मुनयो यवाः(ऽपि वा) ॥

* एककुण्डपथे चतुरस्रं वृत्तं वा तत्कार्यं तदुक्तं क्रियामारि—

चतुरस्रं भवेत्कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ।

स्त्रिंशत्तिस्रिस्तथा शिवकाष्ठायां नित्ये इव न कर्तव्यम् ॥

† ज्ञेया गणकोत्तमैः इति च-पुस्तके पाठः ।

शून्ययूकाद्यनस्रांसिपि लिखा कोटिभुजोन्मित(मते) ।
 हासप्तत्यङ्गुलीसंख्ये भुजकोटिनवोन्मिते ॥
 दशकोटिमते कुण्डं पञ्चसप्तत्यङ्गुलानि च ।
 यथाः सप्ताय यूकैका लिखा तु करणी मताः ॥
 कृत्वेत्यं चतुरस्रन्तु योन्याद्यप्युक्तमार्गतः ।
 दशहस्ता तु कुण्डानां रचनोक्ता मया स्फुटम् ॥
 दक्षपथिमतो नालमायामिचतुरङ्गुलम् ।
 विधाय रन्ध्रमध्यस्यमेखलोपरि शोभनम् ।
 सर्व्वतस्त्रानुसारेण कर्त्तव्यं तन्त्रविष्णवे ॥

कुण्डानां दिङ्मादिकरणाः गणितविषयत्वाद्दर्शयतया अपरापि तत्रगार्भी प्रदर्शये
यथा

एकदशमदशःशतं चतुस्त्रिंशद्विंशत्के ।

• • एकदशःशतंशतःशतमभ्याय मन्ता ।

एकदशःशतदशमयत्तु स्युस्त्रिंशत्के ॥ १ ॥

अष्टचत्वारिंशता स्यात्तुर्दशं करणयत् ॥ ४ ॥

ततोऽयंशतं चतुःपञ्चाशतं पञ्चदशत्के ॥ ४ ॥

चतुरकोःशतंशतंशतः स्यात्तुर्दशं ॥ ६ ॥

सप्तदशं शतंशतं चतुःशतं करणी मता ॥ ७ ॥

कुणाः सप्तदशःशतंशतं सप्तदशं चतुःदशत्के ॥ ८ ॥

हासप्तत्यङ्गुला कर्णा करणी सप्तदशत्के ॥ ९ ॥

दिशःशतं शतंशतं दशदशं पञ्चदशत्के ॥

एव दशानं कुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा ॥

(कारणात्मिकशुद्धीकारणं शोधनम् ।)

पूर्वकुण्डत्रयःकोटिरुत्तरस्वेति कल्पना ।
 विज्ञेया सर्वदा तज्जैर्हिहस्तादिविधिस्त्वयम् ॥
 कुण्डानां यद्यतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः ।
 विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखलाकण्ठनाभयः* ॥
 इन्द्राग्निमदिक्कुण्डे योनिः सौम्यमुखी स्मृता ।
 योनिः पूर्वमुखान्येषु पूर्वैशान्यन्तरा भवेत् ॥
 नार्पयेत्कुण्डकोशेषु योनिं तान्तु विधानवित् ।
 कुण्डानां मध्यदेशे तु कल्पयेत्पङ्कजाज्ञातिम् ॥
 नाभिर्यदा कुण्डरूपो मानमस्य निगद्यते ।
 सुद्वारान्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः† ॥
 नेत्रार्थवाङ्मुखोपितः कुण्डेष्वन्येषु वर्हयेत् ।
 यवहयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
 योनिकुण्डे योनिमङ्गकुण्डे नाभिं विवर्जयेत् ।
 नाभिर्देवं चिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीति कर्त्तव्यकाम् ।
 वह्निरंशहयेनाष्टौ दलानि परिकल्पयेत् ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु स्पष्टमेवैतं यथा—

कुण्डवद्भागिका त्वाद्या द्वितीयाष्टाश्रका कृता ।

तृतीया षट्शशा स्यात् ॥ इति ।

योगिनौहृदयेऽपि—

मेखलाः मूत्र मे दीवि इत्यादिषु विज्ञेयतः ।

पञ्चमाकांशस्यार्धमिताः सुगोपिताः शुभाः ॥ इति ।

उत्पलविज्ञानाभ्याम् । (राघवभट्टः ।)

धजायप्रामये तिर्यगूर्ध्वमेकाङ्गुलीयकम् ॥
 निखनेसर्म्भकुण्डानां धजायः कीर्तितो बुधैः ।
 स्थापने सर्म्भकुण्डानां धजायः सर्म्भसिद्धिदः ॥
 धजायहीनं यत्कुण्डं प्रोक्तं कर्तुरनिष्टकृतम् ।
 तस्माद्बुधः प्रयत्नेन धजायं पूर्वमानयेत् ॥
 विस्तरेण शुभितदैर्घ्यं कुण्डेष्वेवफलं भवेत् ।
 तत्पृथक्सुभिर्भक्ते शेषमाग्रे धजादिकः ॥
 धजायरहितं कुण्डं स(सु)लक्ष्यमपि त्यजेत् ।
 इत्थं धजायमिच्छन्ति याज्ञिकाः कुण्डकर्म्मणि ॥
 अन्ये धूमायमिच्छन्ति देवनाः कुण्डकर्म्मणि ।
 अग्निस्थानं होमकुण्डं शालापाकगृहाणि च ।
 धूमे कुर्व्यङ्गयत्नेन याज्ञिकानां गृहे(षु) तथा ॥
 तस्माद्भजायधूमायकुण्डे देये(यं) विचक्षयैः ।
 चतुरस्रं चतुःकोणं(कोणं) सूर्यः कृत्वा यथा पुरा ।
 हस्तमानेन तन्मध्ये तावन्निस्रायतं खनेत् ॥
 पश्चिमिच्छन्तीच्छायं ज्ञात्वा शेषमधः(मतः) खनेत् ।
 पश्चिमिमिति ज्ञात्वा यथाऋदि समाचरेत् ॥

यावान् कुण्डस्य विस्तारमावाप्तवान् ईरितः ।

तिर्यगूर्ध्वं धजाययं स्वल्पमेकाङ्गुलीयकम् ॥ इति कुण्डमन्त्रे पाठः ।

सर्म्भानिष्टफलप्रदमिति न-पुस्तके पाठः ।

व्यासि दैर्घ्यं(ने)ऽपि ईरितः(याय) धजादिकः । इति कुण्डमन्त्रे पाठः ।

सहस्रद्वितये कुण्डे पञ्चविंशत्कुलानि(लेन) च ।
 यवौ(वा) यूकान्नयं लिङ्गा भूमितः परिकीर्त्तिता ॥
 अङ्गुलं भूर्यवौ द्वौ तु त्रयो यूकाश्च लिङ्गिकाः ।
 द्विसहस्रादिद्वौ तु चतुर्दशं(स्त्री) संयोजयेत् सुधीः ॥
 दशसाहस्रिके होमे चतुर्दशं यन्मिताङ्गुलैः ।
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं कुण्डं महर्षिभिः ॥
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं हस्तप्रमाणके ।
 कुण्डे त्वयुतहंमोक्षे संयोज्यश्चैवमङ्गुलम्(मण्डलम्) ॥
 षड्यवा एकयूकाद्या लिङ्गा अयुतद्विततः ।
 यावन्नक्षो भवेत्पूर्णस्तावदेवमकल्पयेत् ॥
 कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।
 मेखलाः पञ्च वा तिस्रश्चैका वाथ भवेदिह ॥
 उत्तमन्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।
 त्रिमेखलं भवेन्मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥^{१०}
 षड्वाणाब्धिर्निर्नैसु मिताः स्युः पञ्चमेखलाः ।
 यद्वा मनीषिभिः प्रोक्तमुत्तमं स्यात्त्रिमेखलम् ।
 द्विमेखलं भवेन्मध्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥
 प्रथमा दशकुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः ।
 मध्या तु त्रयङ्गुला वाञ्छे तृतीया तु यमाङ्गुलैः ॥
 षड्गुलैः पञ्चभिर्वेदमितैः स्यान्मेखलादयम् ।
 एका षड्गुलोक्तेधविस्तारा मेखला मता ।
 त्रयङ्गुलैः सा साहस्रिके मण्डले ॥

तस्याद्योपरि वप्रः स्वाश्चतुरङ्गलमुन्नतः ।
 षष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णसु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः ।
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णश्चीन्नतश्च समन्ततः ॥
 तयोरभ्यन्तरं(रन्व्यतरं)णात्त कुण्डं कुर्व्याद्वयथाह्वि ।
 षाद्या सस्वगुणा प्रोक्ता राजभी च ततः परा ॥
 तामसी स्यात्तृतीया च देवा विष्णादयः क्रमात् ।
 खाताद्वाद्येऽङ्गुलमितः । ५०ः कुण्डेष्वयं विधिः ॥
 कुण्डे द्विहस्ते ताम्नाः स्युस्तर्काभ्यगुणसन्निताः ।
 कुण्डे त्रिहस्ते ता, ज्ञेया मुनिभूतगुणाङ्गुलाः ॥
 षड्विहस्ते तु कुण्डे ता नागतक्युगाङ्गुलाः ।
 कुण्डे पञ्चकरं नन्दममभूताङ्गुलैः स्मृताः ॥
 ताः स्युः कुण्डे ऋतुकरे दिग्व्यष्टाङ्गुलान्विताः ।
 कुण्डे सप्तकरे द्वांगनवसमाङ्गुला मताः ॥
 कुण्डे वसुकरे ताः स्युर्भानुपग्व(पंक्त्य)ष्टकाङ्गुलाः ।
 कुण्डे नवकरे विश्वरुद्रनन्दाङ्गुलाः स्मृताः ॥ .
 दिग्घस्तप्रमितं कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः ।
 उक्तेधायामतो ज्ञेया मेखला मन्वन्ती बुधैः ॥
 एवं तैःभिहितस्तात् मेखलानां सुनिश्चयः ।
 ह्योमकृत्युरतः स्वाप्या दक्षिणं पश्चिमोऽपि वा ॥
 मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्धाक्षरगविस्तृता ।
 उन्नतिर्द्वारङ्गुलेनास्याः कुण्डोष्ठो बांधिपञ्चवत् ॥

एकेकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ।
 यवहयक्रमेणैव योन्यप्रमपि वर्धयेत् ॥
 कुम्भहयसमायुक्तं मध्ये त्वाज्यघृतिस्तथा ।
 अग्रेण कुण्डाभिसुखी किञ्चिदुत्सृष्टमेखला ॥
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामि चतुरङ्गुलम् ।
 त्रिहिरकाङ्गुलिविस्तारः क्रमाच्चूनापमिष्यते ॥
 अश्विसंख्याङ्गुलोपितामुच्छ्रायायामतः समाम् ।
 वेदिं विधाय तस्यान्तु अन्यनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 अथ मुष्णादिकुण्डानां विनियोगं वदामि ते ।
 सुष्टिमात्रं शतार्धं स्याच्छते वै रत्निमात्रकम् ।
 सप्तस्रक्के द्वादशमात्रं अयुते तु द्विदशकम् ॥
 लक्षार्धं त्रिकारं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्कारम् ।
 प्रोक्तं पञ्चकारं कुण्डं दशलक्षावुतिष्वपि ॥^{१००}
 षट्स्रं लक्षविंशत्यां कौट्यर्धं सप्तदशकम् ।
 कोटिहोमे दशकारं प्रोक्तं कुण्डं महर्षिभिः ।
 दशदशान्न हि परं कुण्डमस्ति महीतले ॥
 सर्वसिद्धिकारं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।
 पुत्रपदं योनिकुण्डमर्धेन्द्राभं शुभप्रदम् ।
 शत्रुक्षयकारं त्र्यस्रं वर्तुलं शान्तिकर्षिणि ॥
 छेदमारणयोः कुण्डं षट्स्रं पद्मसन्निभम् ।
 पुष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥

ऐन्द्रां स्तब्धे चतुष्कोचमम्बो भोगे भगाकृतिम् ।
 चन्द्रार्धं मारुते याम्ये नैर्ऋत्याश्च त्रिकोणकम् ॥
 वारुण्यां शान्तिके वृत्तं बहसुवाचाटनेऽनिले ।
 उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रोद्यामष्टास्त्रमीरितम् ।
 चतुरस्रन्तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः ॥
 कुण्डस्य रूपं जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः ।
 प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाह्व दक्षिणसौम्ययोः ।
 उदरं कुण्डमित्युक्तं योगिः पादौ तु पंचिभि ॥
 कुण्डं तन्मोक्तमार्गेषु निर्मायाथ सप्तशतम् ।
 रक्तसृष्ट्यालिपिष्ठाभ्यां भूषयेद्दक्षप्रियं यथा ॥
 खाताधिके भवेद्भोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
 वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणंऽस्त्रिभुजसखले ॥
 मेखलारहिते शोकोऽप्यधिके वित्तसङ्घयः ।
 भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विवर्जितम् ॥
 अनेकदोषदं कुण्डं तत्र न्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनस्यो शौकिको हि सः ।
 तस्माद्दिग्देशकुण्डानि सद्वाङ्माण्ड्युक्तमन्त्रैः ॥
 कुण्डमेवंविधं न स्नात् स्त्रिषुक्तं वा समाचरेत् ।
 इत्यमात्रेण तन्कुख्यात्वातुभिश्च सुप्रोभितम् ।
 अङ्गुलीक्षेधसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

इति कुण्डनिर्मात्रविधिः ।

अथ स्थण्डिलम् ।

यथाह वशिष्ठसंहितायाम् ।

अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।

स्थण्डिलं बालुकाभिर्वा रक्तसृद्रजसापि वा ॥ इति ।

शुक्लकारिकायाञ्च ।

कुर्याच्छताहंऽङ्गुलिमानमूर्ध्वकं

शताहुती द्वाङ्गुलमानमुच्छ्रयम् ।

वेदाङ्गुलार्धन्तु सहस्रहोमके

वस्त्रङ्गुलान्येव तथैव चायुते ॥

लज्जाहुती स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं

चोर्ध्वं विदध्यान्नयुते च विंशतिम् ।

तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखे तथोच्छ्रितं

तथाऽर्ध्वदेनाधिकमानमाहुः* ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति न्यायेन प्रकृतिगतधर्माणां मेखला-
योन्वादीनां स्थण्डिलेऽपि प्राप्तिरस्तीति निश्चितम् ।

अतएव बोधायननीकम् ।

कुण्डवन्मेखलाङ्गुत्वा योनिङ्गुत्वा ततः परम् ।

बोधायनमते प्रोक्तं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ॥

कुण्डाभावे तु होमार्थं स्थण्डिलं पीठमेव वा (च) ।

होमार्थं स्थण्डिलं पीठं कार्यमित्याह शौनकः ॥ इति ।

* तथाऽर्ध्वं चाधिकमानमेव इति ग-पुस्तके पाठः ।

अत्र योनिमेखलाभावः यदा दिङ्मं क्रियते तदा दिङ्मस्तामं
 ष्वात् । पीठं हादशाङ्गुलं लिखेत् चर्कमाने प्रादेशमात्रम् । एवं
 पीठार्थसिद्धिः स्यात् । पीठञ्च स्थण्डिलमानतो ज्ञेयमुच्छ्राये
 हादशाङ्गुलं कार्यम् ।

अथ प्राचीमाधनम् ।

अवणस्योदये प्राची प्राची स्यात् कृत्तिकोदये ।
 चित्राःवान्यन्तरं प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः ॥
 रात्री संमाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
 कृत्तिका अवणं पृथं चित्राःस्वात्योर्यदन्तरम् ।
 एतत्प्राच्या दिगी रूपं युगमाचोदिते पुनः ॥ इति ।
 इति प्राचीमाधनविधानम् ।

अथ कुण्डमण्डपविधानम् ।

ईश्वर उवाच ।

अथ मण्डपनिर्माणं वक्ष्यामि विधिपूर्वकम् ।
 यज्वनो यज्ञसम्पत्तिर्हेतुं सर्वफलप्रदम् ॥
 नक्षत्रराशिबारानामानुकूल्ये (मनुकूले) शुभेऽङ्गनि ।
 विघ्नराजं समागम्य कृत्वा पुण्याङ्गवाचनम् ॥

समुद्रगानदीतीरे सङ्गमे वा शिवालये ।
 चारामे विष्णुगृहे वा देवखातादिसन्धिषी ॥
 गृहस्थेशानभागे वा मण्डपं रचयेद्ददम् ।
 तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः ॥
 स्फुटिता च सशब्दा च वस्त्रीका रोहिणी तथा ।
 दूरतः परिवर्ष्या भूः कर्त्तुरायुर्धनापहा ॥
 स्फुटिता मरणं कुर्याद्रूपरा धननाशिनी ।
 सशब्दा ज्ञेशंदा नित्यं विषमा शत्रुभीतिदाः ॥
 ईशकोणप्लवा सा च कर्त्तुः त्रीदा सुनिश्चितम् ।
 पूर्वप्लवा वृद्धिकरी बल(वर)दा तूत्तरप्लवा ॥
 विद्वेषं मरणं व्याधिं कुर्यादग्निप्लवा मही ।
 धर्मराजप्लवा भूमिर्नित्यं सृष्ट्यभयप्रदा ॥
 गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ।
 धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिदा वरुणप्लवा ।
 वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यसुहेगकारिणी ॥
 सुरभीषां रतिर्यत्र सवत्सानां (संवत्सरं) वृषैः सह ।

• शत्रुतो भयमिति क-पुस्तके पाठः ।

। क्रियांसारं तु—त्रेता तु ब्राह्मणो पृथ्वी रक्षा वै चक्षिया कृता ।

वैशा पीता तु विभ्रवा ज्ञाना मुदा प्रकीर्त्तिता ॥

ब्राह्मणो हतगन्था स्नात् चक्षिया रचनन्विनी ।

वैशा तिता च विभ्रया मुदा स्वात्कटुका च या ॥

ब्राह्मणो भूः सुश्रीपिता चक्षिया स्वात्कराकृता ।

कुम्भकाशाकृता वैशा मुदा कर्मदण्डाकृता ॥ (शेषं परपृष्ठे दृष्टव्यम् ॥)

सुन्दरीणां रति(गति)र्यत्र पुरुषैः सह सप्तमैः ॥
 काश्मीरचन्द्रनामोदा कर्पूरागुहगन्धिनी ।
 कमलोत्पलगन्धा च जातिचम्पकगन्धिनी ॥
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेसरगन्धिनी ।
 दक्षिणीराज्यगन्धा च मञ्जिष्टुरस(मदिरासव)गन्धिनी ॥
 सुगन्धित्रीङ्गिगन्धा च शुभगन्धयुता च या ।
 सर्व्वधामैव वर्णाणां भूमिः साधारणा मता ।
 श्लेताहृषा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशंसते ॥
 मधुरा च कषाया च पक्वा च कटुका च वा ।
 कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च सभृता ।
 प्रशस्ता भूर्महाबाहो मण्डपादौ विशेषतः ॥
 प्रासादारशकाले च मृहादौ च विशेषतः (मुनीश्वरैः) ।
 शल्योदारः प्रकर्त्तव्यो यदोच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 प्रासादारशकाले च यदङ्गं स्पृशति पुमान् ।
 वासुदेहे दृढं तत्र शल्यं विशादिसचक्षुषः ॥
 कच्छूयति शिरः पुंसि शिरःशल्यं वसुदेरित् ।
 शल्यं तत्रास्त्रि विज्ञेयं खल्यमानं कारत्रये ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च धनहानिश्च जायते ।

सिता पीता तथा राजा कृष्णवर्णमन्विता ।

स्विरदका दृढा शिन्धा भूमिः सर्व्वमुच्चारणम् ॥

श्रीतल्यमोक्षकानि च वज्रियमां विनाममि ।

वर्णासु-चोभयत्यमां सा सुभा परिकीर्त्तता ॥

यत्नेनोत्पाटयेच्छूल्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 बाह्व कण्डूयमाने तु निर्दिशेत्सोऽहमृक्कलाम् ।
 हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 स्वामिनो मरणं विद्याद्दिदेशगमनं तथा ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शल्यमुत्पाटयेत्परः ॥
 जरू कण्डूयमाने तु कांस्यशूल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तमात्रेण* सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 असाध्वी च भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छूल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 हस्तौ(स्तं) कण्डूयमाने तु कङ्कालञ्च विनिर्दिशेत् ।
 त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत्खन्यमाने न चान्यथा ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्ये मरणं तथा (भवेत्) ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छूल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 पृष्ठं कण्डूयमाने तु बहु(बाहु)शूल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ।
 स्वामिनाशो भवेत्तत्र भार्या वा जायतेऽसती ॥
 पादौ कण्डूयमाने तु हस्त(हस्ति)शूल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वितयमानेन† लभ्यते नात्र संशयः ।
 गोनशो राजदण्डश्च शल्यहानिश्च जायते ॥
 कुक्षिं कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ।

* हस्तनैकेन इति शारदातिलकटीकायां पाठः ।

† साङ्गहमेन सन्तिष्ठेन्नान् कार्या विचारणा । इति ख-पुस्तके पाठः ।

इस्तत्रि(दि)तयमानेन लभ्यते नात्र संशयः ।
 भुजङ्गदंशो यत्र स्याच्छल्यं तत्र समुदरेत् ॥
 जानू कण्डूयमाने तु भस्मगर्ष्यं विनिर्दिशत् ।
 इस्तहयेन सन्निष्ठेक्ष्णं कथितं तव ॥
 अग्निदाहो मनस्तापः क्लेशदुःखभयानि च ।
 करोत्येवंविधङ्गम् तस्मात्तद्दे समुदरेत् ॥
 गोशृङ्गं पीतमण्डूकः शङ्खः शुक्लश्च कच्छपः ।
 शम्बूकश्च प्रगभ्ताः स्युर्याद्यान्या रत्नजातयः ।
 अङ्गारश्च तुषं कंगमस्थि शशं समुदरेत् ॥
 खन्यमानं जलं यावच्छल्यदोषो विनश्यति (न विद्यते) ।
 दूरादूरः दूरनीच, स्थितं वारि खनितं नैव शक्यते ॥
 पञ्चइस्तं प्रखातय्यं शल्यदोषोपशान्तये ।
 शल्योहारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुषमं यथा ॥
 इत्यै भूमिं परीक्ष्याथ कुर्यात्प्राचीविशोधनम् ।
 भानांगत्या दिशो ज्ञात्वा कुर्यात्कर्माणि दिशिकः ॥
 वामुर्वेषम्यतो यत्र सम्यक् न ज्ञायते ककुप् ।
 तत्र शङ्खं प्रतिष्ठाप्य जानीयाच्छुद्धिक्स्थितिम् ॥
 तद्व्यादिपरिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि ।
 सुषमे (कु)भूतने कृत्वा वृत्तं भ्रमणरूपतः ।
 तन्मध्यत्रिन्दौ शङ्खं तं स्थापयेद्वादाशङ्कुलम् ॥
 अथच्छायान्वयवशाहत्ते पूर्व्यापरदये ।
 पूर्व्यापरदये कृत्वा चिह्ने तदभितस्तथा ॥

सममानपरिभ्राज्या कृत्वा हस्तद्वयं पुनः ।
 तयोः संज्ञेयसञ्ज्ञातमध्यदक्षोत्तरस्थिति ॥
 सन्धिद्वयेऽथ प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत् ।
 सूत्रं दक्षोत्तरं तेषामग्रैः(ये) प्राच्यादि कल्पयेत् ॥
 एवमाशापरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।
 भ्रातृत्वं मण्डपादीनि कुर्व्यात्सम्यग्विचक्षणः# ।

* पाठकानां बोधवैश्यायम् ५.५६पि कतिचित् शङ्खुस्वापनप्रकारां दर्शने यथा—

क्रियासारं—कृत्वा भूमिं समां तत्र इत इक्षमितं समम् ।
 शदशाङ्गुलमानोश्च शङ्खुं खदिरनिर्भितम् ॥
 चलाभे यत्रवाचं वा तत्र संस्थापट्कधीः ।
 तच्छाया संस्पृशेदयत्र तन्मध्ये मध्यमं श्रुतम् ॥
 तिस्रिंक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये याम्बोत्तरं श्रुते ।
 कांथाः स्वरन्धे चलात्ततुःसूत्रप्रसारणात् ॥ इति ।

भङ्गाकपिलपञ्चरात्रे तु विधेयः यथा—

विपुषे तु गते सूर्ये शङ्खुमानं समाचरेत् ।
 ख्वादिरं विन्यसेच्छङ्खुं शदशाङ्गुलविन्धतम् ॥
 नियत्नीकृत्य इन्धव्यं गृहीत्वा लोहमुदरम् ।
 चटथा च क्षयं इन्धत्प्रयत्नं क्रमशो लघुम् ॥
 इन्धमाने यदा शङ्खो वृत्ताप्यतति मुदरम् ।
 तदा ताडयितुः शोको जायते दुलरो मङ्गलम् ॥
 लोहकौशिक्यकार्पासं प्राथिपालजमेव वा ।
 चतुर्यवपरीचाङ् सूत्रं शङ्खो तु वेष्टयेत् ॥
 चटमानं यदा सूत्रं शङ्खुं सुचति तत्पचयन् ।
 पुत्रस्य मरणं विद्याच्छिष्टे वै क्षविनाशनम् ॥ इति ।

यदि कुर्याद्दयघाहृष्टं विपन्नो निरयं ब्रजेत् ॥
 रात्रौ संसाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमाचतः ।
 क्तिका श्रवणं पुष्यं चिन्नास्त्राख्योर्यदन्तरम् ॥
 एतन्नाश्चा दिशो रूपं युगमात्रोदितं पुनः ।

तथेवाप्युक्तं—

शुद्धः सारदुर्मैः प्रोक्तस्तस्मात् चित्रकृतकम् ।
 सत्यद्वया दिग्गदौ तु स्थापयेत्समभ्रतमे ॥
 शुद्धादिगुणमामेन तन्मन्त्रं यत्तुल्यं लिखेत् ।
 पूर्वोपरान्नयोन्मया यदा तन्मन्त्रशान्तना ॥
 तद्विन्दुद्वयं तुल्यं पूर्वोपरदिनिष्ठम् ।
 विन्दुद्वयं शरभानामफरवयपुञ्जम् ॥
 दक्षिणोत्तरं तुल्यं तुल्यं तुल्यं तुल्यम् ॥
 तदद्याव्यपरानामि तत्राणि च विनिश्चयेत् ।
 मुर्धा च व्यपतिः माह भाग्यनरमुखाणि च ॥ इति ।

इयमौषधपञ्चरात्रेऽपि—

भूमिं तोषसमाहृत्वा दर्पशोदरसन्निभाम् ।
 द्वादशकृत्तमामेन तत्र उत्तमं धामयेत् ॥
 मध्ये तु निचलं शुद्धं स्थाप्य च्छायां निगोचयेत् ।
 उत्तरं द्वा तु या वास्तुशुद्ध्याया प्रकल्पिता ॥
 प्रवेष्टनिर्गमे तस्यां शुद्ध्यायां निरुपयेत् ।
 शुद्ध्यायापचिन्नायां प्राक्प्रतोष्योः प्रसादयेत् ॥
 प्राक्प्रतोषीनते तुल्यं सदन्वात्मन साधयेत् ।
 विपुत्रे विमलम्यांश्चि शुद्धमा साधयेद्दिग्मम् ॥
 उत्तरसन्तोरेवमादिम्यांश्चाधयेद्दिग्मम् ।
 प्राचीं वा पुञ्जवेधेन चिन्नास्त्रान्तरेण वा ॥ इति ।

कथितं ते महाप्राज्ञ शिल्पिशास्त्रानुसारतः ॥
 अथैषां साधनं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 नवानां मण्डपानाञ्च वास्तुशास्त्रेण कीर्तितम् ।
 प्राक्प्रत्यगयनं सूत्रं न्यसेन्मण्डपमानतः ॥
 उदग्दक्षिणसूत्रार्थं मत्स्यौ द्वौ परिलेखयेत् ।
 प्रागङ्गप्रत्यगङ्गे च हस्तं दत्त्वा विचक्षणः ॥
 गङ्गरस्य पुच्छचिह्ने मध्यच्छिब्रे (चिह्ने) प्रसारितम् ।
 उदग्दक्षिणसूत्रं स्यादुक्तमानप्रमाणतः ॥
 क्षेत्रार्हमानसूत्रार्हदिक्षु चिह्नं समालिखेत् ।
 तच्चिह्नन्तु समाश्रित्य प्रतिलोमानुलोमतः ॥
 क्षेत्रार्हमानसूत्राघात सूत्राणि प्रतिपादयेत् ।
 एवं स्यात् सूत्रपातेन चतुरस्रं शुभावहम् ॥
 यद्वा सूत्रानुसारेण कर्त्तव्यं चतुरस्रकम् ।
 नवानां मण्डपानान्तु निर्म्माणं शास्त्रनोदितम् ॥
 श्रेष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैर्वचिम महामते ।
 चतुर्विंशतिहस्ताङ्गो गृह्णो मण्डपो भवेत् ॥
 हाविंशत्या भवेद्दक्षो घर्षरो विंशतिकरैः* ।
 सुघोषश्चाष्टदशभिः कलाभिः कामराजकः ॥
 मनुसंख्यैः काञ्चनस्तु विरामोऽर्कमितैः करैः ।
 हस्तैस्तु दशभिर्घोरो वस्तुभिस्तु घनो भवेत् ॥

* विंशत्या घघरो भवेदिति पाठो युक्तः ।

ज्येष्ठमध्यमहीनेषु मानैस्त्रयो व मण्डपाः ।
 यद्दार्कहस्तमारभ्य द्विद्विह्रया तु ते क्रमात् ॥
 अष्टाविंशतिहस्तान्ताः प्रोक्ता वै भवमण्डपाः ।
 यद्दोसमं मानमाहुर्हस्तषोडशकं तथा ॥
 चतुर्दशमितैर्हस्तैर्मध्यमं परिकीर्तितम् ।
 हीनं द्वादशहस्तैस्तु मानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 शृणु वर्णानुपूर्व्येण मण्डपान् शुभलक्षणान् ।
 हस्तैर्विंशतिभिः कार्यी मण्डपस्वप्नजन्मनाम् ॥
 द्वादशभिर्बाहुजातानां विशामर्कमितैः करैः ।
 दशभिर्मध्यवर्णानां वसुभिर्हीनवर्णानाम् ॥
 सर्वेषां ब्राह्मणादीनां प्रोक्तां कार्यानुसारतः ।
 स्थलादकीर्णलोच्छ्रायं मण्डपं स्थूलमीरितम् ॥
 यावत्करप्रमाणस्तु मण्डपः कर्तृमन्मतः ।
 तावदुदृष्टहीत्वा रसनां कुर्यात्ताञ्च चतुर्गुणाम् ॥
 पुनस्तां त्रिगुणाङ्गुत्वा तदङ्गेष्वर्कसम्भितान् ।
 शङ्खत्रिधाय सर्वां तां चतुर्दिक्षु प्रसारयेत् ॥
 स्तम्भास्तत्र निष्वातव्याः सुदृढा द्वादशाभितः ।
 पञ्चहस्तसमुच्छ्राया लक्षणोक्तफलप्रदाः ॥

चतुर्दशममन्त्रायाः संख्याया द्वादशाभितः ।

पञ्चहस्तप्रमाणे विंशति मन्त्रैः प्रभाः ॥

इति शारदात्मिकं पाठ

चत्वारो मध्यतोः रोप्या मूर्ध्नि चूडान्विताः शुभाः ।
 अष्टहस्तसमुच्छ्राया रोप्यास्ते पञ्चमांशकैः ॥
 निष्किद्रा ऋजवः सर्वे सारदारुमयाः शुभाः ।
 यज्ञियवृक्षो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्म्मणि ॥
 अन्ये विशुद्धवृक्षा वा भवेयुर्नान्यभूरुक्षाः ॥
 गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च (स्फुटितश्च) पुरातनः ।
 असौम्यभूमिजनितः सन्ध्याज्यः स्तम्भकर्म्मणि ॥
 कटैः सङ्गिश्च सञ्छाद्यः समन्तात्सुदृशैरपि ॥
 द्वारवर्जं शुभैर्वेशेर्नारिकेलदलैस्तथा ।
 भित्तिश्च परितस्तस्य कुर्यादित्याहुरर्धिनः ॥
 नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रियादिषु ।
 मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिसु विचक्षणः ॥
 अथैताः सम्प्रवक्ष्यामि षोडश स्तम्भदेवताः ।
 ईशान्यादिक्रमेणैव पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रभागुजनाहनाः ।
 पितरः सर्पसेनान्यः षष्ठदशो निशापतिः ॥
 प्रचेता वसुसीरी च वाक्पतिस्त्वष्टृनन्दनः ।
 एते देवाः समाख्याताः स्तम्भकर्म्मणि सूरिभिः ॥

मध्यतः मध्ये वेदिकोर्गन्धिव्यर्थः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

मध्ये स्तम्भचतुष्कं स्थापन्याये वेदिका मता । इति ।

अन्यथापि—वेदिकोर्गेषु विन्यस्येत् स्तम्भान् वेदसंरूपकान् । इति ।

दिक्षु दाराणि चत्वारि विदध्यात्पञ्चमांगतः ।
 यद्वा दाराणि चत्वारि मध्ये वा विदधीत वै ॥
 कनीयसि स्वाहिकरं(रे) चतुरङ्गलवृद्धितः ।
 मध्यमोत्तमयोर्द्वारं वासुशास्त्रे प्रकीर्तितम् ॥
 चूतपद्मवमालाख्यं वितानैरुपशोभितम् ।
 विचित्रवस्त्रसञ्चलं घण्टाभिश्च विराजितम् ॥
 सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमुर्कैर्नारिकेलकैः ।
 फलेर्नानाविधैर्भोज्यैर्दपणैश्चामरैरपि ।
 भूषितं मण्डपं कुर्यान्नानापुष्पसुशोभितम् ॥
 कलशैर्घण्टिकाभिश्च साधारैः करकैस्तथा ।
 अन्यैश्च भूषणैश्चापि भूषयेन्नन्विसत्तमः ॥
 आख्यातैः साधनैः क्लृप्तः सरलः सममानकः ।
 मनोज्ञो मण्डपो योऽसौ कर्मकर्तुः शुभावहः ॥
 श्रेयुक्तसाधनैः क्लृप्तो यदि वा कुटिलाकृतिः ।
 मानाधिकोऽथवा न्यूनो मण्डपः कर्तृनाशनः ॥
 इति मण्डपनिर्माणविधानम् ।

अथ तीरणनिर्माणविधानम् ।

द्वारेषु तीरणानि स्युः क्रमात् चीरमहीबडाम् ॥
 मण्डपाद्वाच्छट्टेण च हस्तमानेन तानि वै ॥

तीरमहीबडां चट्टीदुम्बराभ्यन्तरेषु चोत्थानम् । चोत्थानदुम्बराभ्यन्तरेषु चोत्थानदुम्बराः इत्युक्तेः ।

देवास्तोरणरूपेण संस्त्रिता यज्ञमण्डपे ।
 विघ्नविध्वंसनार्थञ्च रक्षार्थञ्चाध्वरस्य च ॥
 बहुपात्तोरणम्राच्यां यज्ञाङ्गं दक्षिणे मतम् ।
 वारुणे बोधिसम्भूतं कीवैर्यां वै जटी भवेत् ॥
 एकमेघामलाभि स्थात्तदभावे शमीद्रुमः ।
 जम्बूखदिरसाराश्च तालो वा तोरणे स्मृताः* ॥
 सुशोभनं नाम पूर्व्वं अग्निमीलेति† मन्त्रितम् ।
 इषे त्वेति च‡ मन्त्रेण सुभद्राख्यन्तु दक्षिणे ॥
 सुकर्माख्यन्तु वारुण्यामग्न आयाहि मन्त्रतः§ ।
 शन्नो देवीति¶मन्त्रेण सुहोत्रन्तुत्तरे न्यसेत् ॥

- * सिद्धान्तशेखरे तु—न्यशोधतोरणं पूर्व्वं याव्यं षौदुम्बरं मतम् ।
 पश्चिमेऽत्रत्यसम्भूतसुत्तरे प्रचतोरणम् ।
 पूर्व्वं वा प्रचसम्भूतं न्यशोधतोरणं मतः ॥ इति ।
 सोमशम्भुरपि—प्रचौदुम्बरकात्रत्यवटजाक्षोरणाः क्लमात् ।
 पूर्वादिती विशातव्या यथायन्तविपर्ययः ।
 अलाभादेकमेवैषां सम्भाशासु निवेशयत् ॥
- † अग्निमीले पुनोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
 होतारं रवधातमम् ॥ (१म. १५. १०४क. १)
- ‡ इषे त्वोच्चैः त्वा वायव स्य देवी वः सविता प्रार्पयतु त्रेष्ठतमाय कर्षणे ।
 (१म. १म. यजुः ।)
- § अग्न आयाहि वीतये गृथानो हव्यदातये ।
 निहोता सखि वर्हिषि ॥ (१म. १६५. १०४क. १)
- ¶ शन्नो देवोरभौष्टये षापो भवन्तु पीतये ।
 शंशोरभिस्त्वन्तु नः ॥ (१६म. १२म. यजुः ।)

पश्चिमद्वारमारभ्य तोरणानि निवेशयेत् ।
 स्वभोष्णायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ॥
 दिग्ङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः ।
 तिर्य्यक्फलकमानं स्यात् स्तभानामर्द्धमानतः ॥
 तोरणं (ध)घटयित्वैव(मूर्द्धं) मूर्ध्नि शूलचयं न्यसेत्* ।
 ऋजु वै मध्यमृङ्गं स्यात् किञ्चिद्वक्रं तु पक्षयोः ॥
 शैवे एवं समाख्यातं वास्तुशास्त्रविशारदैः ॥
 एकैकः कलसः स्थाप्यः पूर्व्यादि प्रति तोरणम् ॥
 मण्डपे कलसौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
 गालितोदकसम्पूर्णा(संस्त्रावा)वान्प्रपन्नवशोभितौ ॥
 गन्धपुष्पाम्बरोपेतौ सर्वौषधिसमन्वितौ ।
 प्रतिकीर्णं तथैकैकं स्थापयेत्कलसं शुभम् ॥
 ध्रुवं धरां वाक्पतिञ्च विद्मिंशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कोणस्थकलसेषु क्रमादभी ॥
 असृतो दुर्जयश्चैव सिद्धार्यौ मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्थकुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैः ॥ •
 पूर्व्वं ऋग्वेदिनौ विप्रौ पठेतां नियमात्ततः(मः)ः॥

अतःपरं—शुभं नवाङ्गुलं दृष्यं तुरीयांशेन विस्तरितः ।

शेषाणां वाङ्गुला इहिवंशयाङ्गुलमर्द्धितः ॥ इति श्लोक आकरं इत्यनेन ।

द्वेषे तु विद्मिंशं यथा वास्तुशास्त्रं—

मलसि द्वादशानेन मण्डपकमदात्मजम् ।

प्राग्दिक्कमर्द्धानेन न्यसेंशयां स्वदात्मजम् ॥

इत्ययान् मन्त्रपार्करातं स-पुलकं पाठः ।

श्रीसूक्तं* पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् ॥
 ऐन्द्रञ्च† सोमकाध्यायं रक्षोघ्नं देविकाञ्चया ।
 दक्षिणे च यजुर्वेदं रुद्राध्यायस्य पाठकौ ॥
 तथा पुरुषसूक्तञ्च श्लोकाध्यायं सशक्तियम् ।
 मण्डलब्राह्मणञ्चैव प्रेरितौ गुरुणा पुनः ॥
 पश्चिमे सामगौ विप्रौ वृणुयात्सूक्तजापकौ ।
 सूक्तमाङ्गिरसं रुद्रसूक्तं वै त्वपराजितम् ॥
 पठेतां तौ महाप्राज्ञौ संदिष्टौ देविकेन तौ ।
 उत्तरे चाथर्वविदो वृणुयान्मन्त्रजापकौ ॥
 देवीञ्च मधुसूक्तञ्च शान्तिकाध्यायमेव च ।
 यावत्कर्म समाप्येत पठेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 इत्थं चतुर्षु द्वारेषु स्थापयेद्द्वारपालकान् ॥
 इति तोरणनिर्माणप्रकरणम् ।

अथ वेदिनिर्माणविधानम् ।

ततो मण्डपसूत्रान्तु त्रिशुणं परिकल्पयेत् ।
 पूर्वादिषु क्रमात्सस्य भागेनैकेन‡ वेदिका ॥

* श्रीसूक्तं ३६७।३६५ पृष्ठयोजनम् ।

† पावमानसूक्त-सुमङ्गलसूक्त-ऐन्द्रसूक्तानि ५०२।५०३ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ मध्यभागेन इति शारदाविलकटीकायां पाठः, फलतस्तस्य मध्यभागेन वेदिका तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—नवांशं मण्डपं कृत्वा मध्यभागेन वेदिका । इति राघ

मण्डपस्य नवांगसु वेदिका वै स्मृता बुधैः ।
 तुलापुरुषदानादौ मध्यभागे तु वेदिका ॥
 गान्धिके पौष्टिके विप्र शिवकोणे प्रशस्यते ।
 चतुर्धांगोच्छ्रितिसाखा राजहस्तोच्छ्रयोऽथवा ॥
 लक्षणं राजहस्तस्य कथयामि तवानघ ।
 पञ्चवत्याङ्गुलैर्विप्र दण्डहस्तः स्मृतो बुधैः ॥
 वेदनचाङ्गुलैः प्रोक्तो वंशहस्तो मनीषिभिः ।
 राजहस्तो विंशसंख्याङ्गुलैः सन्निरुदाहृतः ॥
 स्वामिहस्तो भवेदष्टचन्द्राङ्गुलैस्तथा ॥
 दर्पणोदरसङ्काशा निष्कोकतविवर्जिता ।
 शुभाकारा च या वेदी कर्तुः कामफलप्रदा ॥
 वक्रपाशां क्लिन्नमध्या पक्ष्या दृगगोभना ।
 मानहीनाधिका यासौ कर्तुः कामविनाशिनी ॥
 पक्षाभिर्वाप्यपक्षाभिरिष्टकाभिर्दृक् यथा ।
 चतुरस्रा चतुष्कोणा तदभावे मृदापि वा ।
 एवं द्विचन्द्राङ्गुलीनां च चविट्शुद्धजन्मनाम् ।
 इति तैऽभिहितं तात वेदीलक्षणसङ्गतम् ॥
 इति वेदिनिर्माणाप्रकरणम् ।

विद्वानश्रवणं तु विप्रैः--

वेदी चतुर्विधा तत्र चतुरसा च पश्चिमी ।

त्रौषरी सम्मतीभद्रा दोषासु व्यापनादिषु ॥

चतुरसा चतुष्कोणा वेदी सम्मफलप्रदा ।

ब्रह्मणादिप्रतिष्ठायां पश्चिमी पञ्चसत्रिणा ॥ (शिव परशु उद्वेच्यते ।)

अथ ध्वजारोपणविधानम् ।

अथातः सम्यवस्थासि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।
 यत्कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥
 यातुधाना गुह्यकाश्च कुशाण्डाः खेचरास्तथा ।
 चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥
 ध्वजेन रक्षिते ब्रह्मण् मण्डपे तु तथा भवेत् ।
 पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैः ॥
 रक्षणेन विना यद्वत्क्षेत्रं नश्यति वीजिनः ।
 ध्वजं विना देवगृहं तथा (नश्यति) नश्येत सर्व्वथा ॥
 विश्वापरिषदाः क्रूराः कुशाण्डास्तु ग्रहाः स्मृताः ।
 पूजादिकन्तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न (त्व)रक्षितम् ॥
 दृष्ट्वा ध्वजास्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान् ।
 नश्यन्ति सर्व्वतश्चार्कं (सर्व्वे ते चार्कं) रश्मिर्चीणं यथा
 ध्वजानां लक्षणं सम्यगुक्तं ते तु यथा तथा ।
 मण्डपस्य वह्निर्दण्डैर्दग्धस्तथायतैः सह ।
 पूर्व्वाद्यष्टसु काष्ठासु* ध्वजान् संस्थापयेत्क्रमात् ॥
 तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यश्च करसन्धितः ।
 व्यासार्धं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् ॥

रात्रां स्वात्मन्तीमद्रा चतुर्भद्राभिषेचने ।

विवाहे शीघरी वेदी विंशत्यस्यमन्विता ॥ इति ।

• पूर्व्वाद्यष्टसु काष्ठासु* ध्वजान् संस्थापयेत्क्रमात् ।

मत्स्याभं गिखरं प्रोक्तं पुच्छन्तु स्वाज्ञिकीषकम् ।
 तयोर्मध्यं चतुष्कोचं ध्वजमेवं प्रकल्पयेत् ॥
 मातङ्गवस्त्रमद्विषसिंहमत्स्येणवाजिनः ।
 वृषभश्च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमात्लिखेत् ॥
 अथवा दिग्मजानष्टावैरावतपुरःसरान् ।
 ध्वजेषु विलिखेदुक्तधातुभिश्च सलक्षणान् ।
 एवं ध्वजानां कथितं लक्षणञ्च शुभावहम् ॥
 प्रतिकारं पताकानु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांग(पर्व्यांश)वेगिताः ।
 पताका आयुधाकाराः पुष्पगन्धसमन्विताः ॥
 पीतोऽरुणोऽसितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसितावुभौ ।
 गौरोऽरुणः क्रमादेते वर्णास्तामां प्रकीर्त्तिताः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दिक्पालानां महामते ।
 उपचारान् यथाशक्ति मन्त्रावाहनपूर्वकम् ॥

आयुधाकार इति सोमशतः ।

पीतो रक्तोऽथ लज्जः शकतनुमदृगः संतपुर्णो मितोभः

शुक्लो धूम्रो विषयो ध्वज इति इति पालकानां महान्द्रान् । इति कृष्णप्रदीपः ।

द्विक्पालानामायुधानि वाहनानि वर्णां यथा कृत्तकम् दुग्धम्

आदिन्द्रः कविवाहनः कुम्भिशय्यायां पितृः अतः

आद्यैव्यामत्रवाहनोऽपिन्न(विज)कविः क्रमपूर्वो इत्येवम् ।

आद्यां दम्भकरो यमश्च महिषासुरोऽज्ञानमन्त्रा

अथैव्यां करवायभस्त्रिस्तं मित्रः सिद्धाधिपदोऽमितः ॥

एहि सर्वाभराध्यक्ष गन्धर्वाद्यैः परिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं नो भगवन् पूर्वस्थां दिशि ते नमः ॥
 एवमावाह्य गन्धाद्यैः परिपूज्य ततो गुरुः ।
 पताका पीतवर्णाभा आशुः शिशानमन्वतः* ।
 चातारमितिमन्त्रेण† ध्वजं तत्रैव विन्यसेत् ॥
 एहि पावक लोत्रेश सिद्धसाध्यगणैः सह ।
 अध्वरं रक्ष सततमाग्नेयां दिशि ते नमः ॥
 अग्निं दूतं‡ समुच्चार्य पताकां तत्र विन्यसेत् ।
 त्वन्नो अन्न ऋचा§ भूपो ध्वजं तत्रैव रोपयेत् ॥
 एहि वैवस्वत धर्म्यं प्राज्ञाशुभनिवारक ।
 शिवाय पाहि यज्ञं नो नमस्ते भगवन्विभो ॥
 कृष्णवर्णां पताकाञ्च आयं गौरितिमन्वतः¶ ॥

वाक्यां भवन्ती हिमयतिरपां नाचय पाशान्वितो
 वायव्यां मृगवाहनोऽदुश्कर्षो वायुः शकाभः क्षुतः ।
 कौर्वेयो नरवाहनो दिशि गदापार्श्विर्षिचिचक्षया
 रौद्रां सप्तवाहनः शशिनिभः स्यात्कनकध्वजः ।
 संसख्योऽकणकः कसत्रयुक्तः ऋद्धेश्यं नरवा-
 ऽनलोऽपां पतिरक्ष संघं नमिभक्तः स्यात्पिचद्वीऽरिभ्यत् ॥

* आगः शिशानः - सन्तःऽय ११८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ अग्निं दूतं उ गौमहे, अग्निं दूतं पुरोदधे—इति मन्त्रवचं ३४५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ त्वन्नो अघ्ने इत्यादिको मन्त्रः ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ आयं गौः पृथ्निरकलीदसदन् मातरं पुरः ।

पितरञ्च प्रयत्सः ॥ (३५. ६म. यज्ञः १)

दक्षिणस्थां ध्वजं दद्यात् सुगन्धु(सुगन्धु)मनुनाथ तु ॥
 एहि रक्षोगणैः सार्धं निर्वृतेषु ममाध्वरम् ।
 पाहि प्रेतपिशाचेभ्यो लोकनाथ नमोऽस्यु ते ॥
 पताकां श्वेतवर्णाभामसुन्वन्तेतिमन्त्रतः* ।
 दद्याद्भुजश्च तथैव एष ते निर्वृतेति च+ ॥
 एहि वारिचराधीश गन्धर्व्यादिपरिष्टुत ।
 प्रतीच्यामध्वरं नोऽद्य पाहि तुभ्यं नमो नमः ॥
 पताकां शुक्लपिच्छाभामिमं मे वरुणतिः३ च ।
 ध्वजं सम्पूज्य वै दद्यात् तत्स्वायामीति मन्त्रतः§ ॥
 एह्येहि त्वं जगन्नाथ सिद्धसङ्घैर्ममाध्वरम् ।
 वायव्यां पाहि सुप्रीतो नमस्तुभ्यं पुनः पुनः ॥
 पताकां धूम्रसङ्काशां प्रदद्यात्पाचदाकृत्वाण ।

* असुन्वनमयजमानं -मन्त्रोऽय ३८२ पत्रं प्रदर्शितः ।

+ एष ते निर्वृतं भागलं भुवश्च स्थाप्य । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःमदभ्यः स्थाप्य ।
 दक्षिणेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणामदभ्यः स्थाप्य । निर्वृतेभ्यो देवेभ्यः पश्चिमामदभ्यः स्थाप्य ।
 निष्पाचयनेत्रेभ्यो वा मन्त्रेभ्यो वा देवेभ्य उज्ज्वलामदभ्यः स्थाप्य । मन्त्रेभ्यो देवेभ्य उपरि-
 श्वर्या दूरामदभ्यः स्थाप्य ।

‡ इत्यर्थं यद्यच्च तृथी ह्यवमया च मन्त्रय ।

त्वामवमराचकं ॥ (२१च. १म. यज्ञः ।)

मन्त्रोऽयं १८ पत्रं प्रदर्शितः ।

प्राचदा अपानदा व्यानदा वरुणादा वरिचंदाः ।

अन्वःपुंश्च अकृत्वाण इत्ययः ।

पाचको अकृत्वाणं शिवां भव ॥ (१०च. १४म. यज्ञः ।)

वायो ये ते(ति)* ध्वजं चारु न्यसेत्तत्र विधानवित् ॥
 एहि सोम सुराध्यक्ष नक्षत्रैः पितृभिः सह ।
 गृह्णाण पूजां भगवन् पाहि यज्ञं नमोऽस्तु ते ॥
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण† पताकां धवलां न्यसेत् ।
 सोमो राजाति मन्त्रेण‡ ध्वजं दद्यात्तथोत्तरे ॥
 एहि विश्वेश्वर विभो गणैः सार्धं ममाध्वरि ।
 यज्ञसिद्धेः गृह्णाषीमां सपर्यां भवति नमः ॥
 पताकां शुभ्रवर्णाभां तमीशानेति मन्त्रतः§ ।
 तत्रैव च ध्वजं दद्यादभि त्वेति ऋचा द्विजः¶ ॥
 एह्यनन्त महासत्त्व नागकन्यापरिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं ममीशान यज्ञोदगणैः सह ॥

* वायो ये ते सहसिधो रयासनेभिरामहि ।

नित्यत्वात् सोमपीतये ॥ (२०अ. ३२न. यजुः ।)

† आप्यायस्वेत्यर्थं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायश्चदश्चोयमानः ।

अन्वर्तिता वक्षणां मित्र आसीदप्रिर्ज्ञाता इत्युक्त्वा निनाय ॥ (

§ तमीशानेति मन्तोऽयं ६३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ अभि त्वेति पूर्वप्रतीक्षा बहवो मन्त्राः ऋग्वेदे इत्यने यजुषि चैकः स यथा—

अभि त्वा भूर मोनुमोऽदुन्धा इव धे नवः ।

ईशानस्य जगतः स्रष्टुममीशानमिन्द्र तस्युपः ॥ (२०अ. ३३न. यजुः ।)

ऋग्वेदीयमन्त्राणां बहुत्वादेक एव प्रदर्शने यथा—

अभि त्वा दीवः सवित्ताभि सोमो अवीशतत् ।

अभि त्वा विना भूतान्मभीवर्त्तां यथासमि ॥ (१०म. १०४नू. इत्यम् ।)

पताकां गौरवर्षाभां नमोऽस्तु सर्पमन्त्रतः* ।
 पाणिनैर्ऋतयोर्मध्ये चिपो वोऽस्त्विति† च ध्वजम् ॥
 एहि ब्रह्मन् सुरेश्रेष्ठ्य लोकनाथ शिखामणे ।
 विशाध्वरं नो भगवन् पाहि तुभ्यं नमोऽस्तु ते‡ ॥
 पताकामहणां तत्र दद्याद्ब्रह्मेति मन्त्रतः § ।
 ईशानपूर्वयोर्मध्ये पञ्चवर्षध्वजं तथा ॥
 इन्द्रस्य वृष्णो मन्त्रेणैषा दद्याज्जलदसन्निभम् ।
 किं हि ऋषीजालसंयुक्तं मण्डपोपरि मध्यतः ॥
 विहस्तविस्तृतं कुर्याद्दृशहस्तायतं पुनः ।
 एवं ध्वजविधिः प्रोक्तः समासेन मयानघ ॥
 इति ध्वजपताकानिर्घाणप्रकरणम् ।

अथ योनिमेखलाप्रकरणम् ।

तिष्ठासारसङ्ग्रहे ।

(पञ्च) त्रिष्टेयकमेखलोच्छ्वायं ज्ञात्वा श्रेष्ठं खनेदिति ।

- * नमोऽस्त्विति मन्तोऽय २२२ ५४ उक्तः ।
 † चिपो वोऽस्तु यासायच जगो सुदानवः ।
 मरुतो अहिभानवः ॥ (१३. १०२३. १५५) ।
 ‡ नमोऽस्तु ते इत्यत्र नमो नमः इति पाठो युक्तः, तुभ्यमित्यनेन पीनकल्पापत्तेः ।
 § ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसौमनः सुवर्षो धेन आचः ।
 स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमयमथ विचः ॥ (१३. १३. ३३. यजुः १) ।
 ¶ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां ब्रह्म उच्यते ।
 मङ्गलमसां भुवनव्यर्षानां क्षीपो दीवानां जयतामुदयान् ॥ (१०. १०३३. ८५५) ।

विश्वकर्माप्याह ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तो निम्नं तित्यक्तुनेन तु ।

उन्नताद्या नवाङ्गुलैरिति ॥

स एवाह द्विमेखलापक्षे ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तः खातं सप्तदशैव तु ।

उन्नताद्याः समाङ्गुलैरिति ॥

एकमेखलापक्षे खातमष्टादशाङ्गुलैरिति । उन्नताद्याः षडङ्गुलै-
रिति च ।

अथ पञ्चमेखलापक्षः ।

तन्मानमुक्तं लक्षणसङ्गहे ।

मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपञ्चकैः । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

षड्वाणाब्धिवर्द्धनेर्भूमिताः स्युरिति ।

अथ त्रिमेखलापक्षः ।

वेदाग्निनयनाङ्गुलैरिति ।

अथ द्विमेखलापक्षः ।

पिङ्गलासते ।

कुण्डपष्ठांशेन कुण्डाष्टमांशेन वा ।

एकमेखलापक्षे हेमाद्री ।

कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।

मेखलाः पञ्च वा तिस्रो वैका वाय भवेदिह ॥

उत्तमं त्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।

त्रिमेखलं भवेत्तद्व्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥

।।रदातिलकेऽपि ।

खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

द्वाङ्गुलः कुण्डकण्ठः स्यान्मेखलाखातामध्यतः ॥

मेखलैकाग्रया तिस्रः कुर्यात्* कुण्डे प्रयत्नतः ।

कुण्डानामाकृतियार्हतादृश्वै मेखलाकृतिः ॥

।।य रामवाजपीये ।

षट्पञ्चवेदगुणपञ्चसवैस्तु पञ्च

स्युर्मेखला इतर एष च पञ्च इष्टः ।

तुङ्गादिमाङ्गुलवतस्तद्विषुसवोन-

तुङ्गाः परा अथ च विस्तृतिसम्प्रितोच्चाः ॥

।।तिष्ठामारसङ्घेऽपि ।

(पञ्च)त्रिहोत्रमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खर्तुं । इति ।

।।सु गारदातिलके ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

मेखलया सहति बोधव्यम् ।

मथ योनिलक्षणम् ।

यदा पञ्च तदा ज्ञेयं षट्पञ्चाब्धित्रिपञ्चकैः ।

अङ्गुलैः पञ्च कार्याः स्युर्नृता विस्तृताश्च ताः ॥

कण्ठाहिशङ्कुला तुङ्गा पूर्व्यां पृथुपङ्कुला ।

चतुर्दशभवेषु द्विपर्वतुल्याः पराः पराः (परापराः) ॥

कुर्यादिव च कार्या इति पाठः मापीयान् ।

मेखलामध्यतो योनिः कुण्डत्रांशेन विस्तृता ।
 कुण्डार्धेनोन्नताः सर्वाः संस्थाप्या मेखलोपरि ॥
 दशाङ्गुलाथवा योनिर्दीर्घीश्चा कुण्डपश्चिमे ।
 सप्ताङ्गुला च विस्तीर्णा कर्तव्याश्वत्यपत्रवत् ॥
 एकाङ्गुलप्रमाणेन पृथुश्चा योनिमेखला ।
 अन्तर्विलोन्नता कुण्डप्रविष्टैकाङ्गुलाधरा ॥
 कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रया ।
 गजोष्ठसदृशी तद्ददायता छिद्रसंयुता ॥
 योनिमध्यगतं लिङ्गं तुङ्गं पृथुकराङ्गुलम् ॥
 सृत्पिण्डद्वितयं तस्याः पार्श्वयोः कुम्भिकुम्भवत् ।
 एकाङ्गुलन्तु योन्ययं कुर्याद्दीर्घमधोमुखम् ।
 एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यवद्वयप्रमाणेन योन्यग्रमपि वर्धयेत् ।
 तस्माद्दृशरेऽस्य(वाराह)नासाभं योनिमध्ये मुखं स्मृतम् ॥
 एकहस्तमितं कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ।
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् ॥
 त्रिदशकाङ्गुलविस्तारः क्रमा(दूनाप्र)न्नालाग्रमिष्यते ।
 अन्धिसंख्याङ्गुलोपेतामुच्छ्रायायामतः समाम् ॥
 वेदिं विधाय तस्मान्तु न्यस्तनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 नाभिः पद्मानाविश्लेषकुण्डमध्ये
 तन्कुण्डाकरिक्रमोत्तमा वा ।

कुण्डाकांशसुहृताय द्विनिघ्ना

स व्यासः स्याद्विमती कल्पनीयः ॥

नाभिवेचं विधा भित्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकरम् ।

वहिरंगद्वयेनाष्टौ दलान्युपरि कल्पयेत्* ॥

इति योनिमेखलाप्रकरणम् ।

अथ पात्रसूक्षणम् ।

तत्र सुग्लक्षणम् ।

श्रीपर्वीशिंगपाशोकखादिराम्नपलागजाः ।

वैकङ्कतशमीशालश्रीखण्डाश्वत्थवृक्षजाः ॥

षड्विंशदङ्गुला दीर्घा सुग्योश्वा च षडङ्गुला ।

विंशत्यङ्गुलको दण्डः स्मृतस्तस्याम् वर्तुलः ॥

विस्तारे द्वादङ्गुला प्रोक्ता परिष्वाङ्के षडङ्गुला ।

तन्मूलं कलशाकारं रामवेदाङ्गुलैर्गितम् ॥

त्यक्त्वा वेदाङ्गुलैर्(ङ्गुलं)मूलं द्वादङ्गुलं सुच आम्भम् ।

दण्डाद्येऽष्टाङ्गुला वेदिर्द्वादङ्गुला वेदिमेखला ॥

वेदिकाईक्षिता वेदिपीठी च चतुरङ्गुला ।

द्वित्र्यङ्गुलं स्मृतं खातं वर्तुलं चतुरङ्गुलम् ॥

पङ्के सुगपदाकारं कर्णिकासहितं वहिः ।

द्वाद(त्र्य)ङ्गुलो वेदितः कण्ठो वेदित्रिभागविस्तरः ।

* दशानि परिकल्पयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

कण्ठाक्षमाङ्गुलं नालं द्वाङ्गुलं पृथुलञ्च तत् ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमाज्यनिर्गमनं हितम् (हृत् तत्) ॥
 इति सुवल्क्षणम् ।

अथ सुवल्क्षणम् ।

यज्जा सुग्या सुवस्तज्जोः॥हास्तिकोऽङ्गुष्ठगण्डिक(का)म् ।
 भवटं गोपदाकारं कर्षपूरितपुष्करम् ॥
 मूलाग्रगण्डिकाक्रान्थो दण्डो नालाकृतिः शुभः ।
 भवटं मजकुम्भाभं श्लक्ष्णं दण्डेन वा युतम् ॥
 इति सुवल्क्षणम् ।

• यज्जा सुग्या सुवस्तज्ज इत्यनेन सुकृत्ययोरिकरघोपादानकत्वं निर्णयिते, दृश्यते च
 वक्ष्य दण्डेषु वैपरीत्यम् (भिक्षोपादानकत्वम्) एतयोः । एवञ्चात्र सन्देहं यथासम्भवं तन्निरसनाय
 अन्यत्वापि तल्लक्षणानि प्रदर्शयति यथा —

स्वादिरिण स्ववः कार्यः पाशाशो न जङ्गभवेत् ।

त्वक्प्रदेशे विले श्यातामन्वेवां यन्निर्घट्टेभिः ॥

तदभावे पलाशस्य पर्णाभ्यां ह्ययते हृदिः ।

पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पित्तलोहवैः ॥

सुवल्क्षणम्— पायात् पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा पायती इयोः ।

उपान्तः पाचमित्युक्तो हृदिवाग्रयभावतः ॥

उपान्तभावे विसारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् ।

सोऽन्नव्याकृतिवद्विष्टो विलम्ब च वर्णुषम् ॥

बद्धुलं बाहुमात्रां तदङ्गेन च निम्बता ।

अरविमाने हृदस्य तप्तमानं विनां हृतम् ॥

वशिष्ठसंज्ञितायाञ्च कृष्णलक्ष्मणीरितम् ।
 गृहस्येवान्नामगो च मण्डपं कारयेद्बुधः ।
 षड्हादशाष्टभिर्हस्तैः* घोडुग्रीवां समन्ततः ॥

विस्ताराङ्गं न निवृत्तस्यादन्यभागेऽथ निर्णयः ।
 भर्तृनिम्ने भवेदग्रीवा देव्याङ्गं च विस्तृता ॥
 तस्या मुखं उममुखं हृन्मोक्षमुखमिष वा ।
 विस्तारप्रणालिका तावन्पर्यन्ताद्यानुपपत्तः ॥
 कर्णां समुपिरी यौवापार्श्वयोर्धादती तथा ।
 विस्तस्य बुधं पत्र स्यादथ दक्षस्य लक्षणम् ॥
 अत्रजिह्वास्तयो ह्री वा भागौ दक्ष इतोऽर्थतः ।
 तस्य मूलं भवेत् स्थूलः परिवर्णाङ्गो नवाङ्गलः ॥
 अन्तं पञ्चाङ्गलः शूलो यन्मूर्तो दक्षुभौ भवेत् ।
 दक्ष एव सुखां काकपुच्छन्तं समुदीरितम् ॥
 यथाशोभं सुखः कार्यो इति बाधायनंऽब्रवीत् ।
 आख्यानरात् विप्रैर्यं निरीयात्परममथ यत् ॥
 प्रादेशमात्रतापि स्याद्द्वैधःयममतादिनः ।
 दक्षो भागद्वयं स्यात्पात्रं भागद्वयं च ॥
 ऊर्ध्वं देवेन भागेन यौवा र्थेति यथाशतः ।
 सुखः सद्यः सुखेण सुदक्षराया अथपि वा ॥

मन्त्रमनु सुवमेवमाह--

अर्धाङ्गलमितच्छिष्टः सुवन्तङ्गलबुधवान् ।
 अङ्गप्रपञ्चो यदा उक्तं तस्याःपुष्करम् ॥
 आयामं पञ्चधा कृत्वा त्रिभागं दक्षद्वयं च ।
 द्विभागं पुष्करं त्रीणं दक्ष्यां लक्ष्यस्तुतमम् ॥

● दक्षहादशभिर्हस्तैरिति म-पुञ्जै पाठः ।

चतुर्द्वारसमायुक्तं तोरणाद्यैरलङ्कितम् ।
 कुण्डं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरङ्गकम् ॥
 वितस्त्रिद्वयद्वारं यत्कुण्डं तच्चतुरङ्गकम् ।
 विप्राणां क्षत्रियाणां तदङ्गुलत्रयसंयुतम् ।
 वैश्यानां ब्राह्मणाधिकं शूद्राणां हस्तमानकम् ॥
 प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याशोन्नतिश्च समन्ततः ॥
 तस्याशोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 षष्ठाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णस्तु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यी वप्रः सोऽपि तृतीयकः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णशोन्नतश्च तथाविधः ॥
 योनिस्तु पश्चिमे भागे प्राङ्मुखी मध्यसंस्थिता ।
 षडङ्गुलैश्च विस्तीर्णा चायता द्वादशाङ्गुलैः ।
 दृष्टोन्नता गजोष्ठी(व) च सच्छिद्रा मध्यमोन्नता ॥
 कण्ठोष्ठं यवमात्रं स्यात्कुण्डे चरकमानके ।
 कण्ठो यत्रेन कर्त्तव्यो भुक्तिमुक्तिफलेषुभिः ॥
 नाभिरप्यथवा कुण्डमेकमेखलाकं भवेत् ।
 यवं लक्षणसंयुक्तं कुण्डमिष्टार्थसिद्धिदम् ॥
 अनेकदोषदं कुण्डं यत्तत्र्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्षैव कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 द्रुमात्रं स्थण्डिलं वा सङ्घिते ह्योमकर्त्तव्ये ।
 कुर्वीत विधिवत्प्राप्नो ह्योमं तत्र च त्नादयेत् ॥

अथ आयाः ।

ध्वजो धूम्रश्च सिंहश्च श्वानश्च हृषभस्तथा ।
 खरो गजश्च काकश्च अष्टावायाः प्रकीर्तिताः ॥
 इति श्रीसारसङ्घे कुण्डमण्डपादिलक्षणं समाप्तम् ।

अथ पूर्णाहुतिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते आश्वलायनकारिका ।

आज्यं दादगजत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत् सूचम् ।
 तथा आज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ।
 सुवपूर्णाहुतिर्वा स्वादित्येके याज्ञिका विदुः ॥ इति ।

शौनकस्तु ।

आयासेत्वादिभिर्ऋत्वा समुद्रादूर्ध्वसूक्ततः ।
 सक्ततामाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमघाचरेत् ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

समुद्रादूर्ध्वसूक्तेन^१ संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 विष्योतिषेतिः^२ ज्वलयेत् पूर्णाहुत्या हुताशनम् ॥

० आयासेति पूर्वप्रतीकः कश्चिदपि मन्त्रो नोपलभ्यते, अथ वा यज्ञेत्यादिभिरिति पाठ-
 णि बहवो मन्त्रा इत्यन्त, तेषु एक एव प्रदृश्यते । यथा—

आ यज्ञे सर्पिर्गच्छते अग्नें प्रमलि धारसे ।

एषु सूचसूत अथ आचितं सर्वेषु वाः ॥ (५म. ०म. २५५क.)

१ ६१ प्रच्छे प्रदर्शितेन ।

२ चिज्योतिषा इहता आत्पञ्चिगविधिमानि इहने मर्हिष्या ।

३ प्राद्वीसायाः सप्तने दुर्वाः त्रिंशतिं शुक्लं रचसे विमिसे ॥ (५म. २म. २५५क.)

अत्र इतिकर्तव्यतामाह सङ्ग्रहकारः ।

एवं यथोचितं शक्त्या हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ।
 घृतेनापूर्य्यं स्रग्गर्तमूर्ध्वक्लस्त्रुचि स्रुवम् ॥
 निधायधोमुखं न्यस्येत् स्रुवाये कुसुमाक्षतम् ।
 पञ्चाहामपुरोदक्षकराभ्यां शङ्खमुद्रया ॥
 गृहीत्वा स्रुकस्रुवौ मन्त्री स्रुवायन्यस्तलोचनः ।
 ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥
 स्थिरधीर्जुहुंयादग्नी यवप्रमितधारया ।
 पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्व्वकर्मप्रपूरणी ॥

इति पूर्णाहुतिविधानम् ।

हरिः प्रसादमासाद्य ग्रहयज्ञो निरूपितः ।
 ग्राह्यग्रन्तद्विपेन्द्रस्य मोचकस्तेन तुष्यतु ॥
 मनोरथाभिवर्षिण्या विदुषामनुकम्पया ।
 विधानपारिजातेऽत्र द्वितीयः स्तवकोऽभवत् ॥
 अहो अस्य निबन्धस्य महिमा किमु वर्ण्यते ।
 यतः श्रीमदनन्तोऽस्य हरिः कारयिता मया ॥
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि देशे देशे महात्स्यपि ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिर्भ्रैर्जयति सर्व्वतः ॥

इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमन्नागदेवभट्टमूलना

श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते निबन्धे

द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ।

तृतीयः स्तवकः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

वन्दे वन्द्यतमं विष्णुं सत्यज्ञानस्वरूपिणम् ।

ब्रह्मादिवन्द्यपादाङ्ग(चरण)मनन्तं विघ्ननाशनम् ॥

अथेदानीं तृतीयस्तवकः प्रारभ्यते । तथादौ गृहस्थसम्बन्धीनि
विधानानि निरूप्यन्ते ।

तत्रादौ तावद्गुरुशान्तिविधानम् ।

तथाच ग्रीनकीये ।

बुद्धिशीलगुणीपितां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षाञ्च विवर्द्धेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्योद्दहनकाले तु आसा)गुकूस्थं गुरोर्न सेत् ।

ब्राह्मणस्योपनायेऽपि(नयने) गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥

सु(सौ)वर्णेन गुरुकृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

ऐशान्ये धान्यराशी च कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥

मदनं मधुपुष्पाणि पत्रपालाशसर्पपान् ।

मांसी गुडुच्यपामार्गविडङ्गीशङ्खनीवचाः ॥

सहदेवी विष्णुक्लान्ता सन्नीपधिगतावरीः ।

छात्रान्यभागपर्यन्तं स्वस्वशास्त्रोक्तमन्त्रतः ॥

ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाद्यतादिभिः ।

देवपूजोत्तरं काले ततः कुम्भाभिमन्त्रणम् ॥

अश्वत्थसमिधाभ्यर्च्य पायसं सर्पिरन्वितम् ।
 यवद्वीहृत्तिलान् साण्डान् मन्त्रैश्चैव ब्रह्मरुतेः ।
 अष्टोत्तरशतं सर्वं हुत्वा शेषं समापयेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः* ॥
 प्रतिमां कुम्भं वस्त्रञ्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्वाह्वस्यतिः ॥

राशिफलमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नष्टात्मजा धनवती सुभगा कुशीला
 पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा ।
 स्नामिप्रिया विकल्पुत्रधना धनाढ्या
 बन्ध्या भवेत् सुरगुरो पुरुषश्च नारी† ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

गुरुर्द्विपञ्चसप्तायनवस्यः शुभदः स्मृतः ।

पूजया दिक्क्षिप्टाद्यो नार्काष्टादिगतः शुभः ॥ इति ।

एवं शुभाशुभं-निरीक्ष्य अशुभत्वे शान्तिं विदधीत ।

तद्यथा ।

विवाहोपनयनाभ्यां प्राक् शुभे दिने संवृतसंभारो यजमान
 पीठोपविष्टः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा संस्कार्यमात्मदक्षिण
 भागे उपवेश्य अस्य कुमारस्य अमुकस्थानस्थितब्रह्मरुतिजनित

* ११२ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† पुरुषश्च नारीश्च ब्रह्मरुतिजनित इति निर्बन्धिनौ पाठः ।

विकृष्टफलनिश्चिन्तित्वाद्यायुरारोग्यादिसिद्धये द्विजत्वाधिकारत्व-
सिद्धये च वृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

कन्यापक्षे त ।

अस्याः कन्याया अमुकराशिस्थितगुरुजन्यसर्वादिष्टनिरास-
द्वारा पुत्राद्यभिप्रेक्ष्यपूर्वकं जीवपतित्वप्राप्तार्थं विवाहाधि-
कारसिद्धयर्थं च वृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तिवाचनं
कृत्वा स्थण्डिलोपलेपाद्याज्यभागान् कर्त्तुं कृत्वा गुहं पूजयेत् ।

तदुच्यते ।

स्थण्डिलेशानभागे दीर्घचतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र तण्डुल-
पुञ्जादौ सुवर्णनिर्मितं वृहस्पतिं वृहस्पते अतीति मन्त्रेणः
प्रतिष्ठाप्य पञ्चासृतादिदानपूर्वकं पूजयित्वा तदुत्तरभागे कुम्भं
स्थापयित्वा तत्र मदनमधुपुष्याद्यौषधानि प्रक्षिप्य जलेनापूर्य
वात आवात्वित्यस्य वातायनतुला वायुर्गायत्री वायुनियोजने
विनियोग इति ऋष्याद्युक्तेष्वपूर्वकं वात आवात् मन्त्रेण
सप्त वायून् नियोजयेत् । समुद्रादूर्ध्वरित्यस्य वामदेव आप-
स्त्रिष्टुप् सिन्धुनियोजने विनियोगः । समुद्रादूर्ध्वमन्त्रेणः

• वृहस्पते अतिथदर्थी अर्द्धादद्युमद्विभाति कृतमग्नेपु ।

यद्दीदयक्त्वम सतप्रजात सदश्वासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

उपशान्म गृहीतोऽसि वृहस्पतये त्वा ।

एष ते योनिः इत्यनये त्वा ॥ (२६७ १म यजुः ।)

† वात आवात् भवतु शम्भु सद्योभु नो हृष्टे ।

प्र वा आपुषि तारिषम् ॥ (१०म. १८६म. १९६क ।)

‡ ६१ वृष्टं प्रदर्शितम् ।

सप्त सिन्धुन्नियोजयेत् । स्त्रोणा पृथिवीत्यस्य मेधातिथिर्भूमि-
गायत्री नृप्रक्षेपे विनियोगः । स्त्रोणा पृथिवीति मन्त्रेण
वृदः सप्त विनिश्चिपेत् ।

गोरोचनं पञ्चरत्नं पञ्चवृत्तत्वचप्लथा ।

नदी उभयतोयानां† वास्तुकाश्च विनिश्चिपेत् ॥

अथ कुम्भे वरुचभावाद्वा संपूज्य च गङ्गे च यमुने चैव‡
इत्यादि मन्त्रजातेन गङ्गाद्यावाहनं कार्यम् ।

ततो देवदानवसंवादे इत्यादि मन्त्रेण § कलशगार्हपानं

- * स्त्रोणा पृथिवि भगवाष्टपरा निवेशनी ।
यच्छानः शर्भं सप्रथाः ॥ (३५. २१म. यजुः ।)
- † नद्या उभयतीराणामित्येव पाठः साधोयान् ।
- ‡ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
मन्त्रेदे सिन्धु काविरि जलेऽपिन् सन्निधिं कुव ॥
- § देवदानवसंवादे मन्त्रमात्रे मन्त्रोदधी ।
उत्पन्नोऽसि तदा कृत्वा विप्रतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वमीधि सर्व्मतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।
शिवः स्वयं त्वमेवासि विश्वस्तत्र प्रजापतिः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विन्नेदेवाः सपैतृकाः ।
त्वयि तिष्ठन्ति कल्पस यतः कामफलप्रदाः ॥
दीप्यमादादिमं यत्र कर्णुनीडि कलोत्तव ।
साभिध्यं कुव मे देव प्रसन्नो भव सर्व्मदा ॥ इति ।
कल्पसस्य सुखे ब्रह्मा शौभायाश्च महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विश्वर्मध्ये मातृमयाः स्थिताः ॥
श्रीवास्तु देवताः सर्व्मा वेष्टयन्ति चतुर्दिग्म् ।
पृथिव्यां सर्व्मतीर्थानि कल्पसि निवसन्ति हि ॥

कायां । अथ वृहस्पतिमन्त्रजपशान्तिस्तुतपाठार्थमेकं ब्राह्मणं
वृहस्पत्यात् । अथवा आचार्य एव कुर्व्यात् (करोति) । तदुद्यवा-
कखगं संस्मरन् वृहस्पतिमन्त्रं शतवारं जपेत् । आ नो भद्रादि-
शान्तिस्तुतानि च * ।

अथ होमः कार्यः । आच्यमुताभिरम्बत्यसमिद्धिः सप्त-
शतशतिसंख्यका आहुतीर्भूत्वा तथैवाग्नेन सष्टतपायसेन वृत्त-
भुतैर्यज्ञीहितिलैश्च जुहुयात् । एवमष्टोत्तरशतसंख्यां पूर-
यित्वा वृहस्पतेरुत्तरपूजनं कृत्वा स्निष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य
आभिषेकं सकुटुम्बस्य यजमानस्य कुर्वीत ।

ततो होमावसाने तु अभिषेकान्तु कारयेत् ।

दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य कृत्यवित् ॥

इति --नात् । तत्र मन्त्रः समुद्रज्येष्ठा इत्येवमादयः† ।

शुक्लसग्गोदकं पात्रं रे गृहीत्वा मन्त्रान्ते तेनाभिषिञ्चेत् ।
अन्वेऽपि मन्त्राः—इन्द्र आसाम्‡ । शान्तुशोते । इदमापोऽथ

शुक्लः शान्तिश्च पुष्टिश्च शीतिश्च मतिरेव च ।

अन्वेदश्च यज्ञज्येष्ठः सामवेदस्यैव च ।

अथज्येष्ठेदसहिताः सर्वे कल्पसंस्त्रिणाः ॥ इति च ।

● आ नो भद्रा इति--इति ०१ पृष्ठे प्रदर्शिता, अप्रदर्शिताश्च सर्वे दीयपथममण्डलस्य
८८ तुल्ये मुग्धाः ।

† समुद्रेत्यादिकाः ऋषयः ११२ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ इन्द्र आशान्ति मन्त्रोऽयं १२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मन्त्रेषु एना वोऽग्निमृचाः तथा । या ओषधीः
 रक्षावतीः कुशाखैर्वाभिषेचयेत् ॥ अपायम् ॥ † स्वस्ति नो
 मिमीतामितिः सप्त ऋचः । स्वस्तिदाविश्रमतिः ॥
 अग्निनोरसनं रथम् ॥ यावती द्यावापृथिवीः ॥ यद्देवाः ॥

- इदमाप इति मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
 † एना वो अग्निं नमोर्जोऽनपातमाहुवे ।
 प्रियं क्षितिष्ठमरतिः त्वत्त्वं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ (१५अ. २२म. यजुः १)
 † या ओषधीः सोमराज्ञीर्बन्धीः शतविचचथाः ।
 तासामसि त्वसुतराः अरं कामाय शः ॥ (१२अ. ८२म. यजुः १)
 या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः प्रथिवीमनु ।
 उहस्यतिप्रमृताः अस्यै सन्दन वीर्यम् ॥ (१२अ. ८३म. यजुः १)
 § अत्रावतीः सोमावतीमूर्च्छयन्ती सुदीजसम् ।
 चाविस्ति सव्यां ओषधीरक्षा अरिष्टतातये ॥ (१२अ. ८१म. यजुः १)
 ¶ कुशाखमन्त्रः ५८६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।
 ॥ अपायमप किल्विमपकृत्यामपोरपः ।
 अपामार्गं त्वमखदप दुःखशः सुव ॥ (१५अ. ११म. यजुः १)
 •• स्वस्ति नो मिमीतामितिना भगः स्वस्ति दीव्यदितिरनर्थयः ।
 स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुषेतुना ॥ इत्यादिकाः ।
 (५म. ५१पु. ११ऋक् १)
 †† स्वस्तिदाविश्र इति ऋचियं ६१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।
 †† अग्निनोरसनं रथमनन्त्रं वाजिनोऽवतीः । तेनाहं भूरि चाकम ॥
 (१म. १२पु. १०ऋक् १)
 §§ यावती द्यावापृथिवी द्यावश्च सप्त सिन्धवोः वितस्त्रिरे ।
 तावन्मिन्द्र ते यद्मूर्च्छां गृह्णात्यचितं नयि गृह्णात्यचितम् ॥ (१८अ. १६म. यजुः १)
 ¶¶ यद्देवा देवहृद्वं देवासकलमा वयम् ।
 अग्निमां तकार्दन्तो विश्वान् सुहृत्वहसः ॥ (२०अ. १६म. यजुः १)

यदि दिवा* । यदि जायत्† । यद्दामि‡ ।

यत्ते केशेषु दोर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरस्थोरापस्तदृन्ननु ते सदा (सर्वदा) ॥

सहस्राक्षं शतधारस्रविभिः पावनङ्कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगं ते वक्ष्यो राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादयश्च‡ ।

एवमभिषिक्तो यजमानो वस्त्रादिभिराचार्यं पूजयेत् ।

पूजान्ते अर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रो यथा ।

गन्धीर जीवरूपाङ्ग देवेभ्य सुमते प्रभो ।

नमस्ते वाक्पते शान्त गृहाणार्घ्यं वृहस्पते ॥

ततः प्रार्थना कार्या ।

नमस्तस्मिन्किरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।

क्रूरपङ्कैः पीष्यमानानमृताय भजस्व नः ॥

• यदि दिवा यदि नक्षत्रेणऽपि चक्षमा वयम् ।

वायुनां तस्मादिनासो विद्यान् सुचत्वंहसः ॥ (२०च. १५म. यजुः १)

† यदि जायदयदि स्त्रप एनऽपि चक्षमा वयम् ।

सूर्यो मा तस्मादिनासो विद्यान् सुचत्वंहसः ॥ (२०च. १६म. यजुः १)

‡ यद्यामि यदरच्छं यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यच्छुद्धे यद्व्ये यदेनचक्षमा वयम् ।

यदेकस्याधिपक्षेण तस्यावयत्रनमसि स्वाहा ॥ (२०च. १०म. यजुः १)

§ ०५ पृष्ठे प्रदर्शिकाः ।*

जीवो वृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ।

वाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्याः सदा मम ॥ इति ।

अथ प्रतिमादानम् ।

देशादि संकीर्णं मया कृतया अनया वृहस्पतिशान्त्या सकल-
मनोरथसिद्धये कृतं वृहस्पतिपूजनं होमोऽभिषेकश्च तस्य
श्रेयसो यथावश्यायि प्रतिष्ठासिद्धार्थमिमां वृहस्पतिप्रतिमां सुवर्ण-
दक्षिणासहितां सोपस्कारां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्यभिधाय
आचार्याय प्रयच्छेत् ।

एतत्कर्माङ्गत्वेन अपरान् ब्राह्मणानपि भोजयेत् । यथा-
शक्ति तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तदाशिक्षश्च गृह्णीयात् । एवङ्कृते
सर्वारिष्टशान्तिर्भवतीत्याह शौनकः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते ब्राह्मणजातेर्विवाहो-
पनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितवृहस्पतिशान्तिविधानं समाप्तम् ।

रमास्नातपादाङ्गं रामं रघुकुलोद्दहम् ।

गुणतो देशतश्चैव कालतोऽनन्तमाश्रये ॥

अथ विवाहोपनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

यदाह शौनकीये ।

ब्राह्मणस्योपनयने नागुकुक्ष्ये भवेद्भविः ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि उक्ताश्चैव महर्षिभिः ॥

उपनयनात् पूर्व्वंशुः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

गृहस्थेशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥

कुशमेकं तथा वस्त्रे पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
 सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥
 कृत्वाऽप्यधोभागपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्व्ववत् ।
 स्वशास्त्रोक्तविधानेन आचार्य्यो ह्योममाचरेत् ॥
 आकृष्टोनेति मन्त्रेणः समिदाऽप्यचक्रं हुनेत् ।
 अष्टोत्तरसङ्घस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 यवग्रीहींश्च हुत्वाथ ह्योमग्रीषं समापयेत् ।
 दारपुत्रसमेतन्तु ऋत्विक् तमभिषेचयेत् ॥
 कुशाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः^१ ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादन्वेष्यश्च स्वगन्तितः ॥
 प्रतिमां वस्त्रे कुशश्च आचार्य्याय प्रदापयेत् ।
 एवं यः कुरुते शान्तिं तस्य (सर्व्वी)दीपो विनश्यति ॥
 कान्धात्रिवाहकालेऽपि दुष्टः पूज्यस्तथैव (च) सः ।
 एवं यो यो अहो दुष्टस्तत्तच्छान्तिं समाचरेत् ॥ इति ।
 इति दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

अथ गोदानव्रतविधानम् ।

आश्वलायनकारिकायाम् ।

गोदानं चोत्सवत्कार्य्यं षोडशोऽब्दे तदुच्यते ।
 अङ्गोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणासुन्दरं^२ भवेत् ॥

• ११ पुष्टे प्रदर्शितम् ।

+ ११२ पुष्टे प्रदर्शितम् ।

‡ चन्दनमित्यत्र वापनमित्याकरे पाठः ।

अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्धसे ।
 पिच्छूलादिविधानञ्च श्मश्रुपक्षे भवेद्द्रिह ॥
 निष्पार्ज्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो सुखम् ।
 शासनेनापि तस्यायं विशेषः प्रैष उच्यते ॥
 केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति ।
 स्नात्वा च वाग्यतस्त्रिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विस्मृजेतान्तिके गुरोः ।
 अहं# वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥
 श्वः पूर्व्ववद्गतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ।
 व्रतेश्चेतेषु सर्व्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ इति ।
 अन्यः सर्व्वोऽपि विशेषः स्वस्वशाखासूचतोऽवगन्तव्यः ।
 इति गोदानव्रतविधानम् ।

अथ समावर्त्तनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्याः ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
 गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुन्नया ॥
 व्रतपक्षेऽपि शब्दार्थमारण्याध्ययने कृते ।
 विद्यान्ते गुरुमाहाहं क(कि)मर्थं करवाणि ते ॥

• गुरोरित्यत्र गुरुरिति, अहमित्यत्र उच्येति च याज्ञवल्क्ये पाठः ।

यमर्धमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च ।

आचार्याशक्त्या चैव मन्वादीन्पुण्ययेत् ॥

सूत्यन्तरेऽपि ।

अधीत्य (पठित्वा) चतुरो वेदांस्त्रीन् हो वैकमयापि वा ।

तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥

धनं पित्रा(पुत्रा)दिवम्बुधः समाहृत्याथ वा परात् ।

राजभ्यो वा गुरुं भक्त्या तोषयेत् साधको व्रती ॥ इति ।

सङ्गहेऽपि ।

आहरिष्यामि कं तेऽर्थं भवतो वचनादिह ।

त्वयोक्तं हि करिष्यामि कृतार्थः स्यां गृहे त्विति ॥

तेनोक्तञ्च तथा कृत्वा ज्ञानं शिष्यः समाचरेत् ।

अलमर्थेन मे वक्षस्व त्वङ्गुणैरस्मि तोषितः ।

गृहाय त्वनुजानामीत्यनुज्ञातोऽपि वा चरेत् ॥ इति ।

अथ गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः ।

अपूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

ज्ञास्यंस्तु गुरुणाग्रतः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं कृत्नोपानहयं ततः ॥

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाचरेत् ॥ इति ।

अयं वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्याविक्रयार्थः । वेदाक्षरस्य
मूल्यासम्भवात् ।

● गृहं गच्छानुज्ञामतीति संघर्षे पाठः ।

† कृत्नोपानहयत्यस्य इति मनुसंहितायां पाठः ।

तथाच छन्दोगश्रुतिः ।

यद्यस्मा इलामङ्गिः* परिगृह्णीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेत-
देवः† ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि ।

सप्तहोपवती भूमिर्दक्षिणार्धं न कल्पते । इति ।

ऋरोतस्मृतिरपि ।

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वत्त्वा त्वनृषी भवेत् ॥ इति ।

एतस्य काल उक्तः श्रीधरीये ।

वागीशादिति सौम्यपौष्पदिनकृत्त्रिभोजित्तारोहिणी-

गोविन्देषु शशाङ्कभानुगुरुविष्णुकांशहोरादिषु ।

रिक्तां पर्व तथाष्टमीं प्रतिपदं मेषश्च कीटं हृदि

द्वित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽङ्गि विमले कुर्यात्समावर्त्तनम्‡ ॥ इति ।

* इला पृथ्वी ।

† एतद्विवायज्ञम् ।

‡ महानरत्नं शारदाऽपि—

अर्धात्तरायणे जीवशक्तयोर्दुःखमानयोः ।

द्वित्रासीनां गुरोर्गण्डाभिस्तारानां यत्कामानाम् ॥

मिथोत्तरादिति न्यान्वहरीन्दुरविधाद्यु ।

मेषकैन्दुशार्थ्यशक्तवारलप्रांशकेषु च ॥

अथवा वीजनक्षत्रवारलप्रांशकेषु च ।

प्रतिपत्यर्धरिक्तायाः षष्टमी च दिनचयम् ।

द्वित्वाद्यदिवसे क्वायं समावर्त्तनमङ्गलम् (मष्टनम्) ॥ इति ।

विदुधवारः ३ ।

ज्योतिषेऽपि ।

भौमभानुजयोर्वारं नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

चन्द्रताराविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥

एवं मुहूर्त्तादिशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वशास्त्रोक्तविधिना समा-
वर्त्तनविधिरनुष्ठायः ।

एतत्समावर्त्तनविधानं श्रौचादिधर्मलोपप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धः
कुर्व्यात् । शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति वचनात् ।

तथाचात्र बोधायनः ।

श्रौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाग्निकार्यैराहित्यशुद्धादि-
स्पर्शन-कौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्याग-
दिवास्त्राप-कृत्रधारण-पादुकाध्यारोहण-वनमालाधारणो-
हर्त्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडादूतवृत्त्यगीतवाद्याद्यभिरति-
पाषण्डादिमभाषण-पर्युषितभोजनादि- ब्रह्मचारि- व्रत-
लोपादि-सकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।
महाव्याहृतिहोमश्च कुर्व्यात् ।

प्रथमं व्यप्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिरतस्त्र आग्याहुतीर्हुत्वा
ॐ भूर्भुवः च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे
चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुवरादित्याय च
दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवः सुवयम्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च

दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । ॐ पाहि नो अग्ने एनसे स्वाहा ।
 ॐ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो
 स्वाहा । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा (१०म, ५अतु, तैत्ति-
 रीयारण्यकम्) ।

ॐ पुनरुर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्ने इहायुषा । पुनर्नः पाद्मप्ल-
 हसः स्वाहा । (१२अ, ८म, यजुः १)

ॐ यज्ञं पाद्मप्लहसः स्वाहा । ॐ सह रथा निवर्त्तस्व अग्ने
 पिप्लस्व धारया । विश्वप्लगा विश्वतस्परि स्वाहा । (१२अ,
 १०म, यजुः १)

“पुनर्व्याहृतिभिर्हुने”दिति वचनात् पुनरपि होमः कार्यः ।

यत्तु मनुनोक्तम् ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

तदनुद्धिविषयमिति द्रष्टव्यम् ।

धर्मलोपबाहुष्ये प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने ।

तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लक्ष्मैव शिवास्तये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मस्य न्यूनस्यैत्पूर्णं(मेति च)तामियात् ॥ इति ।

समावर्त्तनोत्तरं पूर्ववृत्तानां त्रिरात्रमागौचं कार्यम् ।

षादिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति मनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । जग्ने त्वा-
ग्रीधं नास्त्येव ।

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकधर्मनिरूपणम् ।

तत्र शौनकः ।

समावृत्तमिमं यस्मिन् पूजयिष्यन्ति वांश्ववाः ।

मधुपर्कप्रदानाद्यैस्तदगृहे तां निशां वसेत् ॥ इति ।

कात्यायनगृह्येऽपि स्नातकस्य मधुपर्कपूजा उक्ता ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

षडर्घ्या भवन्ति आचार्य्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः

स्नातक इति ।

सूत्रान्तरं तु विशेष उक्तः ।

स्नात्वेवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत सुखस्यः प्रयताकवान् ॥

निःस्त्री रोगार्हितो भीतस्वापन्नोऽन्यैश्च कारणैः ।

स्नातकः प्रयतो वस्त्रं न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥

नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः ।

आपी तीर्थरतो वा स्यात् स्नातको लोकावर्जितः ॥

आद्ये निमन्वितो गच्छेत्कुर्व्यात् षट्कर्म्म च (कर्माणि षट्)द्विजः ।

येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न शोपयेत् ॥

शकला जुहुयात्प्रातर्मन्त्रस्तत्काम्यमेव च ।

कुर्व्याद्यज्ञान् विधिप्रोक्तान् स्नातको न तु यज्ञभाक् ॥ इति ।

अथ वस्त्रं न त्यजेदित्युक्तत्वात् शकला जुहुयात्प्रातरित्युक्तत्वाच्च
प्रातःकाले सव्यावन्दनानन्तरमग्निकार्यं कृत्वा शकला हुत्वा
सायंकालेऽप्यग्निकार्यं कर्त्तव्यमिति सूचितम् ।

स्नातकस्य अग्निकार्यविधिर्बोधायनेन किञ्चिच्छोक्तः ।

स एष ओपनयनात्, उपनयनात्प्रभृति व्याहृतिभिः
षड्भिरिव (ह्य) हुत्वा आ समावर्त्तनात्समावर्त्तनप्रभृति
आव्येन ह्य आ पाण्यहृणात्पाण्यहृणप्रभृति व्रीहि-
भिर्यवैर्वा तेनैकेनाहुतीर्जुहोति इति ।

शकलहोममन्त्रास्तैस्तिरीयारण्यके पठिताः । यथा—

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि स्वाहा । पिष्टकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । अस्मरकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
यदिवा च नक्षत्रैश्चकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यस्त्वपन्तश्च
जाग्रतस्यैश्चकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्ताश्च जाग्र-
तस्यैश्चकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यहिहांसश्चाविहांस-
स्यैश्चकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । यहो देवाश्चकृतम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती
देवहेङ्गनम् । अरा वायो नो अभिदुष्कुनाय ते तस्मिन्तदेनो
वसवो निधेतन स्वाहा ॥ इति । (१०प्र, ६०अनु, तैत्तिरीयारण्यकं)

अथ स्नातकेन वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्याह शौनकाः ।

वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भं भवेत् ।

स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक् पाको गृहे यदि ॥ इति ।

अन्येऽपि तद्वर्णाः कूर्मपुराणि दर्शिताः । यथा—

यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

ह्रन्चोष्णीषमाले च* पादुके वाप्युपानहौ ॥

रीक्षे च कुण्डले वेणुं† कृत्तकीगन्धः शुचिः ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दृष्टिर्मांसं न धारयेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्णमलवहासा भवेत्तु विभवे सति ।

न रक्तमुख्यश्चान्यधृतं वासी न कान्यकाम् ॥ इति ।

धारयेदिति शेषः ।

मनुरपि ।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलहारं स्त्रजं करकमेव च ॥

न ष्ण्डिन्यान्मन्त्रलोमानि दन्तेर्नीत्पाटयेन्नखान् ।

न सृङ्गोष्ठञ्च सृङ्गीयान् ष्ण्डिन्यात् करजैस्तृणम् ॥ इति ।

अत्यन्तरे तु ।

स्नातः समुद्गृहेत्कन्यां प्रव्रजेद्वा तदिच्छुकः ।

* ह्रन्चोष्णीषमलमिति कारे पाठः ।

† वेणुमित्यत्र वेदमित्याकरे पाठः । दर्भमृष्टिमिति तदर्थः । वेदमित्यनन्तरं विभयादिभ्यश्चाम् ।

वनस्यो वा भवेद्विप्रः सुखस्यो विधिना शुचिः ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेषु विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते* द्वि सः ॥ इति ।

अथ विवाहार्थं काम्यजप उक्त ऋग्विधाने ।

सुषुप्तं प्रजपेत्सूक्तं मय सम्यक् शिवालये ।

अयुतम् जपेत्कन्यां पञ्चासौ जभते नरः ॥ इति ।

सकुलमिति नकुलं ब्रूयाद्भगवन्मिति कपालं मण्डपशुरिति

इन्द्रधनुस्त्रिणादि स्नातकविशेषनिबन्धाः स्वस्वसूत्रादेरवगन्तव्याः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्नातकधर्मविधानं समाप्तम् ।

अथ ष्टुरिकावन्धः ।

ष्योतिर्निबन्धे ।

कुट्टिकावन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करणहात् ।

विवाहोक्तेषु मासेषु शक्यपक्षेऽप्यनस्तगे ॥

जीवे शक्ते च भूषुष्णे चन्द्रताराबलान्विते ।

मौञ्जीबन्धर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥

* प्रायश्चित्तौ सन् ईयते इत्यर्थः इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

+ प्रजापतिः त्रिषां यत्र इत्यादौनि असी मे कामः समुद्भूतानित्यनानि यवीर्षिर्भूति-
वाक्यानि सुश्रुतसूत्रेण संस्काररत्नमावासां इत्यानि ।

संपदे तु ।

शूद्राणां राजपुत्राणां मौञ्जरभावेऽस्त्रबन्धनम् ।

मौञ्जोबन्धोक्तित्थ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना ॥ इति ।

इत्यस्त्रबन्धनविधिः ।

अथेदानीं सार्धवेदाध्ययनवता ब्रह्मचर्येण अपाङ्गतर्ष्येणस्य
ज्ञातकस्य देवपितृवर्षापाकरणस्य कर्त्तव्यत्वान्तदधिकारप्रापको
विवाहोऽभिधीयते ।

श्रूयते चैवं तैत्तिरीयके ।

जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋषवान् जायते । ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष
वा अन्वृणो यः पुञ्जी यज्वा ब्रह्मचारी चेति ।

अथ मनुः ।

गुरुणांनुमतः ज्ञात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणाश्विताम् ॥

वेदानधीत्य यद्वेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्त्तनपूर्व्वन्तु लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

अृत्यन्तरेऽपि ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा ।

नासौ तत्फलमाप्नोति चाश्रमेण वहिष्कृतः ॥ इति ।

अथ प्राधान्येन प्रथमं तावत्कुलं परीक्षणीयम् ।

तथाचाश्वलायनकारिकागृह्यम् ।

कुलमग्रे परीक्षेत ये मादृतः पिदृतचेति यद्योक्तं पुरस्तादिति ।
अनायवचने समग्रेषु बधूवरगुषेषु सत्स्वपि दुष्कुलत्वं त्याज्यमिति
कथयितुं परीक्षोपायमाह । ये मादृत इति । मादृतः पञ्चमे
विद्यादिमन्तः पुरुषा ये च पिदृतः पञ्च विद्यातपःसञ्चरितवन्तो
यन विद्यन्ते तादृशं कुलमिति यथा पुरस्ताद्ग्रं ये ये कर्मस्युक्ता
अस्माभिरिति शेषः । एवं दशपुरुषशुद्धं कुलमित्युक्तं भवति ।

अथ भगवाच्छौनकः ।

सन्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षाञ्च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

मनुरपि ।

उत्तमैरुत्तमो नित्यं सम्बन्धानाचरेत्तद् ।

निनीषुः कुलसुत्कार्थमवमानवमांस्तजेत् ॥

उत्तमानाह स एव ।

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।

अविभ्रुतब्रह्मचर्या महाकुलस(सुश्रवाः)मन्विताः ॥

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ।

लोभरागदेषामर्षमानमोहविवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनस्तथा ॥

वज्रार्थं यथा ।

ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीवा ये वा नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विक्रताः क्षपणास्तथा ॥
 प्रबहवैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिचस्तथा ।
 ब्रह्मस्त्रादाननिष्ठाश्च कदर्थ्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
 पतिघ्नश्च सुवासिन्धस्ता यत्नेन विवर्जयेत् ॥
 महात्स्यपि समृद्धानि मोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

यमोऽपि ।

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।
 अनार्येयं ब्राह्मणानाम्स्त्रिजास्रैश्च वर्जयेत् ॥
 अत्युच्चकमतिऋक्षमतिवर्षश्च वर्जयेत् ।
 हीनाङ्गमधिकान्गश्च आमयावि कुलश्च यत् ।
 श्वि(स्त्रि)विकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ॥
 सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाश्च यत्कुलम् ।
 अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

हीनाङ्गादिकुलवर्जनं तथाविधापत्यग्रहया ।

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।
 यथाश्रीक्षा भवेत् भ्राता तच्छ्रीक्षा नृप कन्यका ॥

इति भारतवचनान् ।

विष्णुः ।

अश्वं पिना परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत् ।
 दद्याद्भूमिं परीक्षेत आचारिणं कुलं तथा ॥ इति ।

कुलापकर्षकारणमाह मनुः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च क्षत्वारभ्योपसेवया ॥

अयान्ययाजनेष्वैव नास्ति(के)क्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥ इति ।

मन्वतो वेदैः । इत्यमादौ कुलं परीष्य कन्यालक्षणानि परी-
क्षितव्यानि । अपरीक्ष्य विवाहे दोषश्रवणात् ।

तदुक्तं बोधायनेन ।

वर्जयेत्सर्वथा भूणारशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

।।श्वस्त्रायनगृह्यमपि ।

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेतेति ।

आपस्तम्बगृह्येऽपि ।

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृष्टिरिति ।

तानि च लक्षणानि वाह्यान्तरभेदेन द्विधा भिद्यन्ते ।

तत्र वाह्यानाह शातातपः ।

हंसस्त्रनां मेघवर्षां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां गृह्णत्याः सुखमेधते ॥

नारदोऽपि ।

मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगशीवा मृगोदरी ।

तथा हंसगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥

मृदुभाषा च या नारी मृदुपाद(पाणि)तलाङ्गुलिः ।

तथा कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति ॥

अव्यङ्गार्त्नी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमश्रेण(दन्तां)दशनं मृदङ्गीमुदहेत् स्त्रियम् ॥

यस्या अङ्गेषु अङ्गुल्यादिष्वपि वैगुण्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी
तामुदहेदिति सर्व्वान्धयः ।

नोदहेत्कपिलसं कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां, न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्त्त(न च)वृत्तनदीनाम्नीं नान्य(न चं)पर्व्वतनामिकाम् ।

न पञ्चहिप्रेथनाम्नीं नच भीषणनामिकाम् ॥

कपिला रक्ततण्डुलवर्णा पिङ्गला अग्निवर्णा वाचाला बहुनिन्द्य-
वादिनी ।

विष्णुपुराणेषुपि ।

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

नं घर्षरस्त्रां चामां तथा काकस्त्रां न च ॥ इति ।

काशीखण्डेषुपि ।

सदा मृही सुखं भुञ्जे स्त्री लक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्धार्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥

आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् ।

शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि तु मे शृणु ॥

स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं (शुभं) समम् ।

अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं मृतम् ॥

वाच्यमां नातिपिङ्गनामिति न्न पुनरुक्ते पाठः ।

कर्णं विवर्णं परुषं खण्डितं प्रतिविम्बितम् ।
 शूर्पाकारं विशृङ्खल्य दुःखदीर्भांश्चसूचकम् ॥
 चक्रस्वस्तिकशङ्खाजध्वजमौनातपत्रवत् ।
 यस्याः पादतले रेखा सा भवेत्क्षितिपाङ्गना ॥
 उत्तमो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलो बहुभोगदः ।
 वक्रो ऋक्षश्च क्षिपिटः सुखसौभाग्यभङ्गकः ॥
 परस्परसमारूढाः पादाङ्गुष्ठो भवन्ति चेत् ।
 हत्वा बह्वनपि पतीन् परप्रेषा तदा भवेत् ॥
 यस्याः पथि समायान्था रजो भूमिः समुच्चरेत् ।
 सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशनी ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्थेत् ।
 सा निहत्वा पतिं योषा द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥
 अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्थेत् ।
 पतिहयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥
 प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठादतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः ॥
 रोमहीने तथा स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले ।
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ॥
 वृत्तं पिशितसन्धम् जानुयुग्मं प्रशस्यते ।
 निष्ठांसं खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्वधम् ॥
 विशिरेः करभाकारैरुचमिर्मस्रुषैर्धनैः ।
 सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेद्गुर्भूपवक्रभाः ॥

वैधव्यं रोमशैर्युक्तं दीर्घाङ्गं चिपिटैरपि ।
 मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥
 नितम्बविम्बो नारीचामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय सम्योक्तस्तदन्वोऽग्रन्धेषे मतः ॥
 शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्त्रान्धोपमो भगः ।
 वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥
 वस्त्रिः प्रशस्ता विपुला मृही स्तोकसमुन्नता ।
 रोमशा च शिराला च रेखाङ्गा नैवं शोभना ॥
 गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे ।
 वामावर्त्ता च निष्पीसा महावैधव्यसूचिका ॥
 सृते सुतान् बह्वन्वारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् ।
 क्षितीयं जनयेत्पुत्रं मण्डूकाकारकुक्षिणा ॥
 उन्नतेन वस्त्रीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा ।
 बन्ध्यां प्रव्रजिता दासी क्रमादयोषा भवेदिह ॥
 समैः समासैर्मृदुभिर्योषिभ्यन्नास्त्रिभिः शुभैः ।
 पार्श्वैः सोभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंगयश्च ॥
 यस्या दृश्यगिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते ।
 निरपत्या च दुःशीला सा भवेदुःखभागिनी ॥
 उदरेचातितुच्छेन विगिरेण मृदुत्वचा ।
 योषिन्नवति भोगाख्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरश्च मृदङ्गवत् ।
 कुशाच्छाभं यवाभश्च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥

सुविशासोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा ।
 प्रलम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् ॥
 मध्ये चामा च सुभगा भोगाख्या सबलिचया ।
 ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्कनर्कभाक् ॥
 निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्बत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यमथ वैधव्यं प्रियमेव च सा (भवेत्) लभेत् ॥
 विस्तीर्णहृदया योषा पुञ्जली निर्हया तथा ।
 उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति सुनिश्चितम् ॥
 घनी वृत्ती दृढी पीनो समो शस्ती पयोधरौ ।
 स्यूलाङ्गो विरली शुष्को वामोरूपां न शर्कदौ ॥
 दक्षिणोन्नतवक्षीजा पुन्निषी(त्व)ष्वग्रशीर्कता ।
 वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यशालिनीम् ॥
 पीवराभ्याश्च जघुभ्यां धनधान्यनिधिर्बधूः ।
 झयाभ्याश्च निमग्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिषी ॥
 आबहावनती स्तन्वावदोर्घावलाशौ शुभौ ।
 वक्रौ स्यूली च रोमाख्यो प्रेथवैधव्यसूचको ॥
 कक्षी सुसूक्ष्मरोमाशौ तुङ्गो स्त्रिगधो च मांसली ।
 शस्ती न शस्ती गन्धीरौ शिराली खेदमेदुरौ ॥
 अशोभसुकुलाकारं खड्गुष्ठाङ्गुलि सबलम् ।
 हस्ताहयं मृगाक्षीणां बह्नुभोमाय जायते ॥
 मृदुमध्योत्तरं रत्नं तलं पाण्डोररन्ध्रकम् ।
 प्रशस्तं पञ्चरेखाख्यमस्वरेखं शुभप्रदम् ॥

विधवा बहुरेखे च द्विरेखे च दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुधिराख्येन नारी करतलेन वै ॥
 विलोम विशिरं ग्रस्तं पाणिपृष्ठं ससुन्नतम् ।
 वैधव्यहेतु रोमाख्यं निष्ठांसं चायुमत्तजित् ॥
 मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिनेन च सुप्रजा ।
 पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥
 अङ्गुष्ठमूलाभिर्गत्वा रेखा ग्राति कनिष्ठिकाम् ।
 यस्याः सा पतिहन्त्री स्वाहूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ॥
 शुभदः करजोऽङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तमख्यो ऋदुः ।
 अङ्गुल्यश्च सुपर्वाणो दीर्घवृत्ताः क्रमात्कृशाः ॥
 अतिङ्गस्ताः कृशा वक्रा विरला रोगहेतुकाः ।
 दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीषां बहुपर्वांसमन्विताः ॥
 अरुणाः सशिखासुक्ताः करजाः सुदृशः शुभाः ।
 नखेषु विन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्त्रीरिणीस्त्रियाः ॥
 युक्ता अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ।
 अन्तर्निमन्त्रवशास्त्रि पृष्ठं स्यान्नांसखं शुभम् ॥
 पृष्ठेन रोमवृत्तेन वैधव्यं सभते धुक्म् ।
 भुम्बेनावनतेनापि सधिरेषापि दुःखिता)नी ॥
 ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसरा च समुन्नता ।
 मांसखी वर्तुक्तः कण्ठः प्रगस्तश्चतुरङ्गुलः ॥
 स्थूलपीवा च विधवा वक्रपीवा च किङ्करी ।
 धिवुक्तं दशङ्गुलं ग्रस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम् ॥

स्थूलं द्विधा विभक्तञ्च प्रायतं रोमशं त्यजेत् ।
 शस्ती कपोली वामाख्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ ॥
 रोमशौ परुषौ निम्नौ निर्भ्रंशौ (परिवर्जयेत्) च विमर्हितौ ।
 समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्तुलं सुखम् ॥

ज्वलिष्टवदनच्छायं धन्यानामिह जायते ।

कृशः प्रलम्बः स्फुटितो रुचो दीर्भाद्यसूचकः ॥

श्यावः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्द्वैधव्यकलहप्रदः ।

मसृणो मत्तकाशिन्या उत्तरोष्ठः शुभो मतः ॥

गोक्षीरसन्निभा दन्ताः प्रशस्तास्तासु कोमलम् ।

सितं तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥

ललनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ।

गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपद्मणी ॥

उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ।

पुंयली वामकाणाक्षी बभ्या दक्षिणकाशिका ॥

भ्रुवौ सुवर्तुले धन्ये कृष्णस्निग्धे सुसंहते ।

प्रशस्ते सदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाक्षतौ ॥

समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ।

स्थूला सा मध्यनम्ना च न प्रशस्ता समुन्नता ॥

लम्बकर्णौ शुभावर्तौ शुभदौ च सुखप्रदौ ।

शष्कुलीरहितौ निन्धौ शिरालौ कुटिलाक्षतौ ॥

भालः शिराविरहितो (निर्लोमो) निर्भ्रंशोऽर्धेन्दुसन्निभः ।

अनिम्बस्त्राङ्गुलो नार्थ्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् ॥

शोभन्तः सरलः शम्भो मौलिः शम्भः संसृजतः ।
 गजकुम्भनिभो वृषः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥
 खूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
 विशालेनापि शिरसा भवेद्दीर्घाभ्याजनाम् ॥
 केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः क्षिप्त्वाः सुकोमलाः ।
 किञ्चिदाकुक्षितायाश्च कुटिलाद्यातिशोभनाः ॥
 अश्वोरन्तर्ललाटे च मशको राजसूचकः ।
 वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः ॥
 तिलकं लाञ्छनञ्चापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ।
 वामे च यस्याः कन्याश्च पुत्रान् सृते यथाक्रमम् ॥ इति ।

नारदीयसंहितायामपि ।

पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
 विशालनेत्रा रत्नोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
 अङ्गुलिं कुलिशं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ।
 पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते सुखम् ॥
 यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा ।
 अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥
 यस्याश्च कुक्षिताः केशा सुखञ्च परिमण्डलम् ।
 नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा नारी प्रियभाक् सदा ॥
 दीर्घाङ्गुला च या नारी दीर्घकेशा च या भवेत् ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति धनधान्य(सुता)समन्वितम् ॥

कृष्णा श्यामा च या नारी गौरवर्णा च सुप्रभा ।
स्निग्धाङ्गी स्निग्धनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥

तथा ।

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्किनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनी चोत्तमावधिः ॥
नीलोत्पलदलश्यामा (फुल्ल)स्निग्धचम्पकसुप्रभा ।
वर्णहयेन संयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥
स्निग्धचम्पकगान्धा या नीलोत्पलदलप्रभा ।
सुग(न्धा)न्धी च विशालाक्षी निद्राभोजनदुर्लभा ॥
पूर्वोक्तलक्षणेयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत्* ।
गीतवाद्ययुता चित्रविद्या परभृतस्त्वना* ॥
क्षाममध्ये स्निग्धनेत्रा स्वल्पाहारा च चित्रिणी ।
चलद्गान्धा क्रोधपरा व्यग्रकारी च शङ्किनी ॥
विशालकर्णा स्वल्पाक्षी स्थूलदेहा श्लथस्वर्णी ।
बद्धाग्नी बहुनेत्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥
उत्तमा पद्मिनी प्रोक्ता मध्यमा चित्रिणी तथा ।
शङ्किनी त्वधमा प्रोक्ता हस्तिनी त्वधमाधमा ॥
इति कन्यालक्षणानि ।

चक्रितमृगदृशामि प्रातरन्ते च मेघे

सुरतवयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गलं ।

इत्यादिकश्च पद्मिनीलक्षणं सासुद्रकादौ मृग्यम् ।

चित्रविद्या या क्रोक्विलस्वना इति ह्यः पुस्तके पाठः ।

अथ जनननक्षत्रफलम् ।

तथाच वशिष्ठसंहितायाम् ।

सुरेशताराजनिता धवायजं
हिदेवताराजनिता च देवरम् ।
नैर्ऋत्यभीद्रूतसुतः सुता वा
क्षिप्रोदवश्यं शशुरं निहन्ति ॥

अथ विवाहः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

सलक्ष्णोऽवरो लक्ष्णवतीं कन्यां यवीयसीमसपिण्डा-
मसगोत्रजामविरुहसम्बन्धामुपयच्छेत् ।

पितृतः सप्तपुरुषं सापिण्डं मातृतः पञ्चपुरुषम् । भृगवशाङ्गि-
रसञ्च प्रवराद्वाधिकर्षियोगे सगोत्राः । एकर्षियोगे इतरैतर्
दम्पत्योर्मिथः^१ पितृमातृसाम्ये विरुहसंबन्धो यथा । भार्या-
स्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति । केचिन्मातृगोत्रजां निषे-
धन्ति तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न
भवति सा अनन्यपूर्विका । अनेन पुनर्भवी व्यावर्त्यन्ते ।

^१सलक्ष्ण इत्यत्र लक्ष्ण इत्याक्षरं पाठः ।

तासोक्ताः काश्यपेन ।

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दृष्ट्वन्ति कुलमग्निवत् ॥

बोधायनसूत्रेऽपि ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमपदं नीता

भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां

गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत । इति ।

वरचक्षुर्मनसोराज्ञादकरी कान्ता । समान एकः पिण्डो यस्याः

सा सपिण्डा तादृशी न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च

सप्तपुरुषावसायिनी तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः

द्विपितामह प्रपितामहाः त्रयो लेपभाजः द्वाद्वप्रपितामहादयः ।

इथाच माक्षेय ।

लेपभाजस्तुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सप्तपौरुषम्* ॥

• माकं ख्येऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनस्ते विन्नेयाः पुरुषास्तयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहान् ।

प्रभृत्यन्तास्तयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येव मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः सप्तपौरुषः ।

एतदुक्तं भवति । समानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः सापिण्डेऽहेतुः । तथाच देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डम् । नन्वेवं सति भ्रातृपितृव्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात् परिगणितेषु अनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्य देवतैक्येन क्रियैक्यस्याच विवक्षितत्वात् । तथाच । देवदत्तकर्तृकपिण्डक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्य-मातुलादि*कर्तृकपिण्डक्रियायामप्यनुप्रविशंतीति अस्ति तस्य तैः सह सापिण्डमिति । तद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृक-पिण्डदानक्रियायां सङ्गाधिकारित्वात्† सापिण्डमिति । तदिदं नि(वीर्य)वापसापिण्डम् । अपरे पुनरवयवसापिण्ड-माहुः । तथाहि । समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सापिण्डास्तेषां भावः सापिण्डम् । तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् तथा पितामहादिभि-रपि पितृहारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा मातृष्व-मातुलादिभिरपि मातामहदेहावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा पत्या सह एकशरीरारम्भकतया स्त्रियाः । एवं भ्रातृभार्याणा-मपि एकशरीरावयवारम्भैः स्वपतिभिः सह एकशरीरा-रम्भकत्वेन । एवञ्च साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवा-

* चादिपदेन मातृत्वभक्तिनिश्चयलक्षणादयथावदयथावत् ।

† सहकर्तृकत्वादिति ख पुस्तके पाठः ।

न्यत्रेण सापिण्डं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्डं यस्यां
नास्ति सेयमसपिण्डा ।

नन्वेवं सति न क्वाप्युदाहः सम्भवति सर्वत्र सापिण्डस्य
कथञ्चिद्दयोजयितुं शक्यत्वात् । विधादशरीरावयवानुवृत्ते-
र्दुष्परिहरत्वात् । बहु स्यां प्रजायेय इति श्रुतेरिति चेत् सत्यम् ।
अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य समसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचित-
त्वेन अत ऊर्ध्वं सापिण्डनिवृत्तिः “पञ्चमात्मममादूर्ध्वं मादृतः
पितृतस्तथा” इति याज्ञवल्क्योक्तेः मादृतपक्षे पञ्चमात्पुरुषात्
पितृपक्षे सममात्पुरुषादूर्ध्वं सापिण्डं निवर्त्तते इत्यध्याहृत्य योज-
नीयम् । एवं सापिण्डे समसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कोचिते
एतस्मादूर्ध्वं सापिण्डस्य नानुवृत्तिरिति निष्कर्षः ।

पञ्चमात्मममादूर्ध्वं मादृतः पितृतस्तथा ।

सपिण्डता निवर्त्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति देवलयाज्ञवल्क्योक्तेः । एवं मनुगौतमपराशरवचनान्यपि
एवमेव योन्यानि ।

यस्तु विष्णुपुराणे ।

पञ्चमीं मादृतपक्षे तु पितृपक्षे तु सममीम् ।

पृहस्य उदहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति पराशरवचनं तत्सप्तमीं पञ्चमीमतीत्य इत्यध्याहृत्य व्याख्ये-
यम्* । अन्यथा याज्ञवल्क्यादिनानास्मृतिविरोधः स्यात् ।

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि तेऽ विज्ञेयाः शूद्रताङ्गताः ॥

इति मरीचिस्मृतिविरोधाच्च ।

सृष्टिद्वेषुरपि ।

पञ्चमात्मसमाहा यः कन्यकामुहूर्द्धिजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रामपि चोदहन् ॥ इति ।

अर्तनैतदुक्तं भवति पितृपत्ने, कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरि-
गणनायां सप्तमादूर्द्धं बधूवरयोर्विवाहो नैव दुष्यति । तथा
मातृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां बधूवरयोर्माता
चेत्पञ्चमी न भवति तदा विवाहो नैव दुष्यतीति ।

बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्ड्यं तन्नवर्त्तते ॥

* तू च सन्तानिनः मर्त्ये इति उदाहृतस्य पाठः ।

† यतः सन्तानमैतः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् । तमारभ्य बध्वा वरस्य वा तातः
पिता यदि सप्तमी भवेत्तयोर्बधूवरयोर्माता कूटस्थाद्यदि पञ्चमी भवेत्तदा सापिण्ड्यं निवृत्तं
भवतीत्यर्थः । तदर्थं निर्णीतयोऽर्थः । पितृशारकसापिण्ड्यविचारं सप्तमादूर्द्धं सापिण्ड्यं
निवृत्तं । मातृशारकसापिण्ड्यविचारं तु पञ्चमादूर्द्धमाति । संश्लेषोऽयमर्थो विवक्ष्यमानः —

एवमुक्तप्रकारेण सप्तमाप्युदत्तमथा ।

ऊर्द्धमेव विवाहान्न पञ्चमाप्युदत्तमथा ॥

सन्तानो भिद्यते यस्मान् पुत्रेणादुभयत्र च ।

तमादायैव गच्छेत्परं यावच्च कन्यकाम् ॥

अथोदाहरणं यथा । कूटस्थो मूलपुरुषो द्वैवदसः । १ । तत्पुत्रो ब्रह्मदसः । २ । तत्पुत्री
विष्णुदसः । ३ । तत्पुत्रः शिवदसः । ४ । तत्पुत्री मित्रदसः । ५ । तत्पुत्री रुद्रदसः । ६ ।
तत्पुत्री यज्ञदसः । ७ । तत्पुत्रः श्रीदसोऽहम इति पितृशारकं सापिण्ड्यं वरविषये । (परशुमे)

इति स्मरणात् ।

मनु असपिण्डामिति न वक्तव्यम् असमानार्धगोत्रजामित्यने-
नैव तादृशविवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम् । तथापि या अत्य-
सपिण्डा भवति सैव उदाहृकर्म्मणि प्रशस्तेति वक्तुं तथा निर्देशः ।
तथाच मनुः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च मा पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

या पितुरसगोत्रा चेति चकारादसपिण्डा सा दारकर्म्मणि
प्रशस्ता इत्यस्यार्थः । नन्वत्र मादृशहृत्वं व्यर्थं पितृगोत्र-
पापिण्डानिषेधेनैव मादृशगोत्रसापिण्डानिषेधसिद्धेः । तस्याः
पृथक्सपिण्डगोत्रयोरभावात् ।

एकत्वं या गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भ्रूयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

इति वचनादिति चेत्, मैवम् । गान्धर्वादिविधाहेषु कन्या-
प्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्डयोरनिवृत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तुर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ।

मूषपुत्रो दीवदन एव । १ । तपुषो मादृशः । २ । तपुषो वदृशः । ३ । तपुषो
भासुदः । ४ । तत्कन्या श्रीदेवी । ५ । तत्कन्या श्रीदत्तभक्ता । ६ । इति मादृशारकसापिण्डं
वधुविवे । अथ अष्टमः श्रीदत्तः षष्ठौ श्रीदत्तभक्तासुवधेत् । मूषपुत्रमारभ्य मध्ये कन्या-
सक्त्यावपि एवमेव श्रेयम् । इति संस्काररत्नमाला ।

गान्धर्वादिविवाहेषु पित्रगोत्रेषु धर्मैवित् ॥ इति ।

एवञ्च सति गान्धर्वादिदिविवाहे सममपद(प्रक्रमे)क्रमेण पित्रगोत्र-
सापिण्डानिहन्तिर्भवतीति द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वादिविवाहेऽपि होम उक्त आश्रमलायनमृच्छपरिशिष्टे ।

गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहाश्च सराक्षसाः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्दोमो विधीयते ॥ इति ।

यथा दुष्कृतेन राज्ञा शकुन्तलायां गान्धर्व्येषु परिणीतायां कक्षेण
प्रवासात् प्रतिनिहत्य पश्चाद्दोमः कृतः । एतेन मातुलसुता-
विवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।

मातुलस्य सुतामूढा माहगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवराञ्चैव द्विजसाम्नायणं चरेत् ॥

इति श्रातातपवचनम् ।

पैतृष्वसौरीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरैव च ।

मातुश्च भ्रातुरासस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति मनुवचनम् । पित्रपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरौ मातुला-
स्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयभागिनेय्यादीनि इति
सुमन्तुप्रश्रुतिवचनानि च न विरुद्धानि स्युः तेषां गान्धर्वादि-
विवाहविवाहितकन्याविषयत्वात् । तत्र गोत्रसापिण्डप्रयो-
रनिवृत्तेः ।

अत्र प्रमाणं श्रुतिर्यथा ।

ॐ आयाहीन्द्र पथिभिरोक्षितेभि-

र्यञ्चमिदो भागधेयं सुषस्र ।

दृश्यां जुहुर्मातुलस्यैव योषा

भागस्यै पैदृष्यसेयी वपामिह ॥

अस्यार्थः । हे इन्द्र पथिभिरीक्षितेभिः सुतैर्भागैर्नोऽस्माकम् इमं यज्ञमायाहि प्रागत्य च अस्माभिर्दीयमानमिमं भागधेयं जुषस्व । एते यजमानास्तृप्तामान्यादीनां संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जुहु-
स्यक्तवन्तः । ओ हाक् त्वागि इति धातो रूपात् । तत्र दृष्टान्त-
इयम् । यथा मातुलस्य योषा कन्या दौहित्रस्य भागः भज-
नीया परिणेतुं योग्येत्यर्थः । यथा वा पैदृष्यसेयी पौत्रस्य
भागः । तथायं तव भागो वपास्य इति । एवं सिद्धानुवाद-
स्यापि विधिकल्पकत्वम् प्रमाणान्तरेण तद्विधानात् ।

शतपथब्राह्मणमपि ।

तस्मादु समानादेकपुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते उत हि
द्वितीये पुरुषे संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै इति ध्यान-
काण्डे अष्टमाध्याये समास्नातम् ।

अस्यार्थः । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यो
भोग्यः अद् भक्षणे इति धातोस्तृणि यति च पदद्वयं सिद्धम् ।
तो हा उत्पद्य चैवं मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य द्वितीये चतुर्थे
वा संगच्छावहै विवहावहै इति । यद्यप्ययमर्धवादः तथापि
मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थं प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां
मादृसपिण्डविषयत्वस्योपवर्णितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्थवादेन
अनिन्दितत्वात् द्वितीये संगच्छावहा इत्य(त्र)स्य अपूर्वार्थत्वेन
मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते । तस्मात् श्रुत्यनु-

दृष्टीतोऽयं विवाहः । ऋग्वेदे यमयमीसंवादोऽपि अत्रार्थे
प्रमाणं यथा ।

यमस्य मा यस्यं काम आगन्त्
समाने योनीं सहश्रेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिह्वहेव रथ्येव चक्रा ॥

(१०म, १०सू, ७ऋक् ।)

यमस्य तव कामोऽभिलाषो मा मां प्रतिं आगन् आगच्छतु ।
ममोपरि तव यमस्य सभोगिच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं
समाने योनावेकस्मिन् स्थाने शय्यास्थे सहश्रेय्याय सहशय-
नार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं
प्रकाशयति एवं तन्वमाक्षीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्यां त्वदर्थं
प्रकाशयेयमित्यर्थः । चिदिति पादपूरणे विह्वहेव ह्व उच्यमने ।
धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव
चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्गत् ।

षट्त्रिंशन्मते तु स्पष्टमेवोक्तं यथा ।

द्वितीयां पिहृतः कन्यां द्वितीयां मादृतस्तथा ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

• केचिदयं विवाहोऽनुकल्पेन स्मृतिपूजा इत्याहुः । तथाहि नारदः—

मादृतः पञ्चमाहुर्द्वं पिहृतः ममसापथा ।

यदृच्छत उदृच्छन्वामन्यथा नृपसत्यगः ॥ (परपूत्रं)

यसु देशानुं(पे)ष्येण कुलमार्गेण वोहहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाश्चैतत्प्रदृश्यते ॥

स्मृतचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातापराकार्कादयोऽप्येवं मेनिरे । चतु-
विंशतिमतेऽप्येवमेवास्ति ।

पैठीनसिरपि ।

पञ्चमीं मादृतः परिहरेत् सप्तमीं पिदृतः । चीन्

मादृतः पञ्च पिदृतो वेति । वेदाश्चैतत् प्रदृश्यते इति ।

तेन स्नाध्वं तेऽवत त उ नो अधिवोचत ।

मा नः पथः पितृगान्मानवादधिदूरं नैष्ट परावतः ॥

(८म, ३० सू, ३ ऋक् ।)

इत्यादिको वेदः । पितृगात् पितृरागतात् पथो दूरं

नोऽस्मान् मा नैष्ट मापनयत इति देवान् प्रति प्रार्थना ।

इति सुख्यपञ्चमुक्ता स एवाह—

समावर्षं सवर्षान् लक्षणां स्त्रियमुहरेत् ।

कुले महति सभृतां लक्षवैश समन्विताम् ॥

ब्राह्मणे तु विवाहेन श्रीलक्ष्मणसमन्विताम् ।

पञ्चमीं सप्तमीश्चैव मादृतः पिदृतस्तथा ॥

दशभिः पुत्रैः स्नातां योनियाणां मह्यकुलाम् ।

उहरेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पिदृतपक्षेऽप्ययं विधिः ।

सप्तमीश्च तथा पठो पञ्चमीश्च तथैव च ॥

एवमुवाच्येत्कन्यां न दीवः ब्राह्मणायनः ।

दतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमीं च भयोरपि ।

विवाहयेन्ननुः प्राह पाराम्प्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

वेदाच्चेति चकारेण मन्वादिवचनानि समुच्चीयन्ते ।

तथाच मनुः ।

येनास्त्र पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायास्ततां मार्गं तेन गच्छन्नु दुष्यति ॥ इति ।

शातातपोऽपि ।

मातृव्यसुसुतां केचित्पितृव्यसुसुतां तथा ।

विवहन्ति क्वचिद्देशे सङ्कोष्यापि सपिण्डताम् ॥

बृहस्पतिश्च ।

उदूह्यते दक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

सापिण्डमपि सङ्कोष्य प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनात् ॥

आयाहीन्द्र इत्यादिका श्रुतिः पूर्वमुक्तैव । तस्मान् मातुलकन्या-
परिणयोऽमपिण्डाया अमश्वे चतुर्थ्यादिपरिणयश्च प्रागुक्तश्रुति-
स्मृत्युपप्लब्धदक्षिणात्यशिष्टाचारात् कर्त्तव्याविति माधवाचार्या
आहुः । इदञ्च यस्मिन् देशे अविगीतं तत्रैव कार्यं नान्यत्र ।
तथाप्ययं मातुलकन्याविवाहो यद्देशेऽविगीतस्तद्देशेऽविगीतस्यैव
कार्यः ।

तदुक्तं वृत्सिंहचर्यायां बोधायनेन ।

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि दक्षि-
णतस्तान्यनुव्याख्यास्यास्यामी यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतं
भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलसुतायाः
पितृव्यसुतायाः परिणयश्च । तथा उत्तरदेशे मित्रु-
पारगमनम् . उभयतोदन्निर्व्यवहार ऊर्षाविक्रय आयुध-

विक्रयः* समुद्रयानञ्च । मध्यदेशे द्विजाः कर्मकराः
शिल्पिनश्च । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः स्त्रियो व्यभिचारिण्यो
रजस्वलाश्च सृश्या इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्मा अन्यत्र
अधर्मा इति । तत्रेतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति* ।

साधुधीयकमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इतरो दक्षिणाल् इतरस्मिन् इतरदेशे मातुलसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथेतर-
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे कर्णाविक्रयसोधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । कुतः
देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्यैवार्थः ।

वृहस्पतिरपि—

उद्गृह्यते दक्षिणाल्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचारताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपायैव सृश्या नृणां रजस्वलाः ।
सजातायापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकाम् ।
सर्वदेशेष्वनाचारो रथ्यातास्त्वल्पर्यङ्गम् ॥

देवभोऽपि—

यत्किन्देशे त्वनाचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तत्किन्नेव कर्त्तव्यो नान्यदेशे स र्हरितः ॥
यत्किन्देशे पुने यामे चैविये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मो धर्मो न विचारयेत् ॥ इति ।

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवार्षाऽपि प्रसज्येत प्रजापतेराचरणात् । तथाच श्रुतिः—

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । इति ।

सैवं न देवचरितं चरेदिति वचनात् ।

अतएव बौधायनः—

अनुष्ठितम् यद्देवैर्मुनिभिर्बद्धमुष्ठितम् ।
मातुल्यं ननुयैसात्तदन्तं धर्मसाचरेत् ॥ इति ।

केचिदिदं कलौ निषिद्धं “गोत्रान्मातृसपिण्डान्तु विवाहो गोवध-
स्तथा” इति माधवोदाहृतब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः । तदेतदपरे
न क्षमन्ते । तस्य माध्यन्दिनविषयत्वात् ।

तथाच सत्याषाढवचनम् ।

मातृगोत्रसापिण्डवर्जनं माध्यन्दिनीयानामिव तीषामिव
एतादृशाचारोपलब्धेन क्षुद्रोपद्रव इति ।

विश्वरूपनिबन्धे अन्योऽपि विशेष उक्तः । यथा ।

कूटस्थमारभ्य पितुश्च मातु-
र्विवाहसापिण्डमतः परस्तात् ।
षष्ठेऽष्टमे वापि भवेद्विवाहो
निर्वाप्य(प)सापिण्डमिह प्रशस्तम् ।
स्यात्सप्तमे वाप्यथ पञ्चमे वा
यद्दोभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥ इति ।

स्मृत्याणैवे तु* ।

कन्या चतुर्थी च वरश्च पञ्चमी
वरश्चतुर्थी न तु पञ्चमीं वहन्त् ।
पित्रो वह्नित्यश्मपष्टयोर्वा
कन्या तृतीयापि तथा चतुर्थी ॥

पराशरोऽपि ।

चतुर्थीमुह ह्येकन्यां चतुर्थीः पञ्चमीऽपि वा ।
पाराशर्यमतः* षष्ठीं पञ्चमी न तु पञ्चमीम् ॥ इति ।

* परीश्वरमतं इति संस्कारब्रह्मण्योऽपि पाठः ।

अन्यत्रापि बोधायनः ।

धात्रीपुत्रीं धात्रीभगिनीम् इष्टपुत्रीमिष्टभगिनीमिष्ट-
मातुलसुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं स्वभार्यासहोदरा-
मिष्टपितृष्वसृभगिनीमिष्टमातृष्वसृभगिनीं* पितृव्यपत्नी-
भगिनीं स्रुषाभगिनीं सपत्नीमातृभगिनीं सपत्नीमातृ-
भगिनीकन्यां परवाग्दत्तां सम्बन्धिगीभगिनीं सम्बन्धि-
कन्याञ्च नोदहेत् ।

वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।

सपिण्डगोत्रां ज्ञात्वोद्गा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥

तां मातृवत्यालयेषु गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।

अज्ञानाञ्चैन्दवैः शुद्धेर्गर्भस्तज्जसु काश्यपः ॥ इति ।

दत्तके विशेषमाह गौतमः ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवप्तुः सपिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी मातृगोत्रत्वं पालकस्य च ॥ इति ।

जनकपक्षे सप्तमी जननीपक्षे पञ्चमीत्यर्थः ।

पालकपक्षे तु पैठिनसिः ।

त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य उदहेदिति ।

एवं प्रसक्तसुक्ता प्रकृतमनुस्त्रियते । यवीयसीमिति वयसा
वपुषा च न्यूनामित्यर्थः । अरोगिणीमचिकित्स्वराजयन्त्रादिरोग-
रहिताम् । भ्रातृमतीम् ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता विद्यते यस्याः
सा भ्रातृमती ताम्, अनेन पुत्रिकाकरणशङ्का व्युदस्यते ।

* इष्टपितृभगिनीमिष्टमातृभगिनीमिति संस्कारव्यवसायायां पाठः ।

अतएव मनुः ।

यस्यास्तु न भ्रूवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता* ।

नोपयच्छेत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति ।

यत्र तु नैव तदाशङ्का तामभ्राटकामुपयच्छेत् । शतं दुहितृ-
मते दत्त्वा उपयच्छेदिति कात्यायनगृह्यसूत्रात् ।

मनुरपि ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वर्धांकारम् ॥ इति ।

अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्व्यादिविवाह इव पित्रादिभिः सह
सापिण्ड्यमगोत्रत्वानिवृत्तिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लीगाग्निम्हरणात् । अतः कारणाद्भ्राह्मणमतीमुपयच्छे-
(ते)दिति । * असमानार्धगोत्रजामिति समाने आर्धगोत्रे यस्य
तज्जाता या न भवति सा असमानार्धगोत्रजा तामसमान-
प्रवरजामसमानगोत्रजाञ्च । ऋषेरिदमार्धं प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकस्य
सुनिर्व्यावर्त्तको मुनिगण इत्यर्थः । यथा गोत्रप्रवर्त्तकस्य भर-
हाजस्य व्यावर्त्तकावङ्गिरोद्गृह्णस्यती । अतएव आङ्गिरसवाहस्यत्य-

* यस्याः पिता पुत्रिकाकरणभिप्रायवर्जित इति न ज्ञायते तां नोपयच्छेत् । न विज्ञायेत
वा पितृव्यक्तवरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनापि पितुः सदस्यत्वात् कस्याः पुत्रिका भवतीति
गम्यते । अतएव गौतमः । अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तस्मात्प्रयातोपयच्छेद्भ्राह्मणकामिति
अभिसन्धिगृह्यसूत्रम् । *

भारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । गोत्रन्तु
वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या बध्वा येन वरेण ऋह प्रवरैकं गोत्रैकं
वा नास्ति सा तेन विवाह्या ।

क्वचिन्नोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा वाधूलमौन-
मीकादीनां भिन्नगोत्राणां भार्गववैतह्यसवेतसेति प्रवरस्य
ऐक्यात्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्वावच्छेदाय असमानार्थगोत्रजा-
मित्युक्तम् । क्वचित्तु प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यमस्ति । तद्यथा हारि-
(रौ)तानाम् आङ्गिरसांम्बरीषयीवनाश्वेति माभ्यात्रम्बरीषयीव-
नाश्वेति च । अत्र आङ्गिरसमाभ्यात्रप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्व-
गोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो मा भूदिति असमानगोत्र-
ग्रहणम् ।

अत्र विशेषमाह प्रवरसूत्रकारः ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरैश्चनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं शृगुमङ्गिरसं विना* ॥

अथ न भ्रुवङ्गिरसां गणादिति निर्णयसिन्धौ प्रवरदर्पणे च पाठः ।

अन्वयसारे तु—

त्रि(त्रो)यमाद्यतया वापि सतया वानुवर्त्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

भ्रुवङ्गिरोगणेषु विश्वमाह अन्वयसरे—

(पञ्चार्थे) पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भ्रुवङ्गिरोगणेषु ऋषिष्वेकोऽपि वार्यन् ॥

ऋषिषु भिन्नगोत्रेषु एकःऽपि समानः प्रवरो विवाहं वार्येदित्यर्थः । इति निर्णयसिन्धुः ।

भृग्वङ्कितरोगस्थेऽपि जमदग्नी च गीतमे ।
भरद्वाजं मिथो ह्येकः पाणिनाहं निवारयेत् ॥

यथा ।

वशिष्ठो ह्ये च विज्ञेयो ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः ।
मित्रावरुणिरित्येव वाशिष्ठो विग्रहान्तरात् ॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुक्लादयः ।

ज्ञेयो (विवेक)विशेषस्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः ॥

अतएव भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वशिष्ठं वाशिष्ठगणयोर्विवाह-
इति । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाह-
एवमत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाह इति । गोत्र-
प्रवर्त्तकाश्च प्राधान्येन अष्टौ मुनयः । अगस्त्याष्टमाः सप्त
ऋषयः ।

तथाच बोधायनः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गीतमः ।

अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

एषां सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते
इति । इदञ्च प्रवरेष्वेकथनुप्रवेशस्योपलक्षकमिति मन्तव्यम् ।
अन्यथा केवलभागवेषु आष्टिपेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु हारीतादिषु
विश्वामित्रादिमूलऋषिष्वप्येवं व्याप्तिः । तदपत्याभावात् ।

प्रवरसङ्ग्रहकारस्तु अष्टादशगणानाह । ते यथा ।

जामदग्न्यो वीतहव्यो वैश्वो गृत्समदाह्वयः ।

वाङ्मूत्रो गीतमथैव भरद्वाजः कपिस्तथा ॥

हारीतो मीङ्गल्यकण्ठी विरूपो विष्णुवृहकाः ।
 अत्रिर्विश्वाभित्रकौर्षी वशिष्ठः कश्यपाङ्गयः ।
 अगस्त्यश्चेति मुनयो ह्यष्टादशगणाः स्मृताः ॥

तत्र जामदग्न्यो विविच्यते ।

जामदग्न्यस्य वत्सस्य श्रीवत्सस्यप्रवनाङ्गयः ।
 आप्रवानोर्वसावर्षिजीवन्तो देवरातकाः ॥
 वीतशायनशाखास्थ्यो वैरोहित्यो वटाङ्गयः ।
 मन्तुः प्राचीनयोग्यः स्यादार्ष्टिषेणस्वनूपकः ॥
 एतानि भार्गवाख्यानि दश सप्तोत्तराणि च ।
 जामदग्न्यगणे त्वस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

वीतहृद्यः ।

वीतहृद्यो यास्त्वमीनमीकवाधूलसंघकाः ।
 सावितसः षड्देतानि भार्गवाख्यान्वयो गणः(णे) ।
 वीतहृद्यस्य चान्योऽन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैष्णः ।

वैष्णः पार्थस्य गोत्रे द्वे भवतो भार्गवाङ्गयः ।
 एष वैष्णगणस्तत्र नान्योऽन्यं वै करग्रहः ॥

शुक्लमदः ।

उभगोदो(वै) शुक्लमदः श्रीनको भार्गवाङ्गयः ।
 गणे शुक्लमदे चास्मिन्नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाध्युक्त्वाः ।

वाध्युक्त्वा मित्तमुद्यैव उभौ भार्गवनामको ।

वाध्यश्वस्य गणस्तस्मिन्नुदाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादसुः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः ।
तथाप्येषां गणानाम्नु विवाहः स्वात्परस्परम् ॥

गीतमः ।

गीतमोऽपास्य शीतथ्यः कक्षीवानोऽग्निजस्तथा ।
हृद्दुक्थो बभ्रुदेवो गीतनामानि सप्त च ।
गीतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

भरद्वाजः ।

भरद्वाजः कुशङ्गाम्निवेश्योऽज्यमतः कतः ।
शैशिरः पक्षिशुक्लो च चन्द्रश्च हृद्दस्यति ॥
सर्वस्तम्बः कपिर्मातर्वचसो गार्ग्यसैनको ।
भरद्वाजगणाः समदश गोत्रमिति स्मृतम् ।
अस्मिन् परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

कपिः ।

कपिश्च महदुच्चीय उदीयस्त्रीणि केवलम् ।
अयं कपिगणोऽन्योन्यमस्मिन्न हि करग्रहः ॥

हारीतः ।

हारीतो यौवनाश्वस्य माभ्यात्रः कुक्षनामकः । •
पिङ्गलः शङ्खदर्भो च भीमश्च गजनामकः ॥
अम्बरीषो दशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः ।
अस्मिन् परस्परं पाणियह्यं न शुभं मतम् ॥

मौहल्यः ।

मौहल्यतार्क्ष्यभार्ग्यश्वास्त्रीणि गोत्राश्चमूनि हि ।

मौहल्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपीडनम् ॥

कण्वः ।

कण्वोऽजपीठ इत्येते गोत्रे कण्वगणः स्मृतः ।

अस्मिन् परस्परं पाणिग्रहणं न हि (नैव) शोभनम् ॥

विरूपः ।

विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा पृषदश्वस्य मौहलः ।

अत्वारीमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।

परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतौरितम् ॥

विष्णुवृद्धः ।

विष्णुवृद्धः पौरकुक्षस्त्रसदस्यः कतस्तथा ।

भद्रणो भद्रणाख्यस्य बादरायणसंज्ञकः ॥

साकत्य(स्य)काप्योपमित्यो गविः सात्यकितालुकौ ।

निसुन्दश्चेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ॥

विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः, परस्परम् ।

गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाङ्गिरसां गणाः ।

तथाप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

अग्निः ।

तदेतन्नोन्नवकमन्त्रिष्वप्यर्चनानसः ।

श्यावाश्वो वापरन्ध्रश्च गविष्ठिरधनञ्जयी ॥

सुमङ्गलोऽतिथिर्वीजवापश्चाग्निगणो ह्ययम् ।

आत्रेयास्यो विवाहोऽस्मिन्न विधेयो मिथोऽशुभः ॥

विश्वामित्रः । \

विश्वामित्रो देवरातो मनुस्तन्मुख शीलकिः ।

बालकिचकितोलूको याज्ञवल्करश्च नारदः ॥

वृहदग्निः कालयवो वशनो बहुलोहितौ ।

शालकायन (धा)चायस्यौ कामकायनपूरणौ ॥

शिलादनोऽग्निदेवश्च दमनः कौशिकोऽष्टकः ।

आज्यो माधुच्छन्दसश्च देवश्रवधनश्रयौ ॥

शुङ्गः कतः शैशिरश्च वारिधायोऽघमर्षणः ।

सूनुः पनश्च धूम्रास्यो जठरश्चैव हव्यकः ॥

अष्टात्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।

एतस्मिन्नपि चान्योऽन्यं न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥

वशिष्ठः ।

वशिष्ठं इन्द्रप्रमदो भरहाजस्तु सङ्कतिः ।

कौण्डिन्यः पूतिमाषश्च गीरीवित्तः पराशरः ॥

मैत्रावरुणिशर्त्ता ह्यौ उपमन्युर्गणस्तथा । .

एकादश वशिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दीर्घहः ॥

कश्यपः ।

कश्यपो रेभरैभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।

सङ्कतिः पूतिमाषश्चावत्सारो नैधुवो दश ।

गोत्राणि काश्यपगणस्तत्रान्योऽन्यं न दीर्घहः ॥

अगस्त्यः ।

त्रीण्यगस्त्यो वीत(हृद्यो)वहो दार्ष्यक्षुप्त इति स्मृतः ।
 एषोऽगस्त्यगणस्तास्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥
 जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
 न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
 भरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
 कतशैशिरशुक्लैश्च न विवाहः परस्परम् ॥
 काश्यपियगणस्यापि वाशिष्ठस्य गणस्य च ।
 सङ्कृतिपूतिमाषाभ्यां नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥
 धानेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
 धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥
 भारद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
 विवाहो न विधेयः स्यादन्योऽन्यश्च कदाचन ॥
 मौक्त्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।
 परस्परं न कुर्वीत पाणिग्रहणसत्क्रियाम् ॥
 भानष्टयोरकुलयः खा(स्त्रा)नयो राजवारयः ।
 सराखाहा(ही)नजाशैव बाहवस्तदनन्तरम् ॥
 तथाशासुनयः प्रीक्ताः सौरन्त्रा राजसेवकाः ।
 खात्रियुन्मास्र(खाशुक्लिकाश्)लोगात्रिस्तथैव शरदम्बकाः
 एते द्वयोदश प्रातर्बशिष्ठा निशि कश्यपाः ।
 गायत्रीयोत्रिसम्बन्धावह्नौक्तस्य प्रवर्त्सकाः ।
 अहर्बशिष्ठतां रात्रौ कश्यपत्वमपि स्वयम् ॥

तेषां गोचद्वयं सुक्ता वशिष्ठं काश्यपं तथा ।
सर्वेषां विवाहाः स्मरति वेदविदो विदुः ॥

यत्तु ऋत्विजः ।

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।

तन्नोपे तरकुले वापि विवाहो नैव दोषकत् ॥ इति ।

तत् स्वगोत्राच्छादविषयम् ।

यतः (ततः) ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोडांश्चा चक्षवेभ्योः ।

स्वगोत्रायनभिन्नैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजा ॥

इति विशेषस्मरणम् ।

तथा ।

द्वामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोचद्वयेऽप्यनुवाहः शुक्रशैशिरयोस्तथा ॥

असम्भ्रान्तवन्मूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नश्यते ॥ इति ।

अथ ये सगोत्रप्रवरां कन्यामुद्वेष्टुस्तेषां निष्कृतिरुक्ता प्रयोग-
पारिजाते । सगोत्रां समानप्रवरां कामतः परिणीय तस्यां
प्रजासुत्याय गुरुतल्पगव्रतं चरेत् । प्रजासु चण्डालेषु निक्षिपेत् ।
अकामतस्तप्तकच्छम् । प्रजाया भरदात्रगोत्रान्तर्भावः । प्रजा-
सुत्यादे चान्द्रायणं विवाहभाषे कच्छं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते
अष्टोत्तरशतं मिन्दाहोमः* परिव्यक्ताश्च तां जननीवद्भूतेदिति ।

अत्र विश्वादर्शं विधीय उक्तः ।

अग्नानाद्यदि चोद्वाहः प्रायश्चित्तं तृणैव च ।

सगोत्रप्रवरायाश्च ततः सङ्गृहणे विधिः ॥

षट्त्रिंशन्मते च ।

समानप्रवरां मातृसगोत्रां मातृनामिकाम् ।

परिणीय सपिण्डां वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

प्रायश्चित्तं वदन्त्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ।

मोक्षोद्वाहे तु दम्पत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तस्य परिणीतो विधीयते ।

कन्यादातुर्भवेत्कच्छं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।

व्रतस्य करणाशक्तौ प्रत्यान्नायं समाचरेत् ॥

चीर्णव्रतां दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।

भारहाजेषु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा क्षिपेत् ॥

दुहितृत्वेन संगृह्य भारहाजोऽथ काश्यपः ।

दृष्टकुम्भस्य गर्भे च तामादध्याद्विधानतः ॥

जातकर्माह्वयाऽवस्यप्राशनं चीलमेव च ।

विधाय मधुपर्कञ्च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ॥

सुहृत्तं विप्रकथिते शुचिं तामप्यलङ्कृताम् ।

संस्कारार्थ्यमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥

वैवाहिकानयो मन्त्रानशेषानप्यतन्द्रितः ।

स्वगृहोत्तान्तमेवैव पठेदृतबधूकारः ॥

चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमेवं समाप्य तु ।
 कृताशीर्वचने विप्रैर्देहिषाभिः सुतोषयेत् ॥
 प्रणम्य विद्वज्जिदेनान् पद्याङ्गो जयते ततः ।
 कृत्वैतं पुनरुदाहं न किल्बिषमवाप्नुयात् ॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु सङ्घं स नराधमः ।
 व्रजेत्स पिढभिः साहं नरकानेकविंगतिम् ॥
 मादृशान्नीविवाहे तु विशेषोऽत्राभिधीयते ।
 परिवर्धेवं नामास्याः पुनरुदाहमाचरेत् ॥
 नैवं विवोदुरेनः स्यादित्वेवं मुनयो विदुः ।
 चिरात्तं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुदाहकर्मणि ॥
 सगोत्रापरिणीतो तु परित्यागो विधीयते ।

सगोत्राशब्दस्तु समानप्रवराया उपसक्तकः, न समानप्रवरा-
 मित्युपक्रमवाक्यात् । एवञ्च मादृशसमानान्नीविवाहे पुन-
 रुदाहमात्रं नै तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र तु ज्ञाना-
 ज्ञातमप्यपत्वं चाण्डालकेषु विनिश्चिपेत् ।

रक्षित्वा जननीवत्सां गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

मोहाज्जातमपत्यन्तु काश्यपत्वं प्रपद्यते ।

ऐन्दवद्वयतः शुभेऽग्निन्दापुत्या च तत्पिता ॥ इति ।

दुहित्वेनेति । भारद्वाजाय काश्यपाय वा इमामनुकनार्त्ती
 कन्यां दुहित्वेन तुभ्यमहं सम्यददे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः ।
 घृतकुम्भस्य गर्भं इत्यत्र सामीप्ये सप्तमी तादृशकुम्भसम्भवे तु
 अधिकरणत्वमेव । प्रत्यान्वायमिति । ऋषे गामेकिकां दद्या-

सिद्धयान्द्रायणे तुंताः । इति स्मृत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवद्वयत-
श्चान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येतन्न ज्ञातावेकवचनं मिन्दा-
हुतिद्वयेनेत्यर्थः ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चरदात् ।

मिन्दा च मे अमिन्दा च मे तन्म उभयव्रतमित्याहुतिद्वयम् ॥
तथाच त्रिकाण्डमण्डनः ।

परिणीतसगोत्रायामज्ञानाज्जनितः शिशुः ।

काश्यपो न तु चाण्डालः पितुः कृच्छ्रव्रतं स्मृतम्* ।

मिन्दाहुती हे जुहुयाद्ब्रतान्ते दीप्तपावके ॥ इति ।

पुनरुदाहे नोत्तरायणादिकालनियमः । सार्वकालिकमेके
विवाहमित्याश्ललायनसूत्रात् । अस्य वचनस्येदृशस्यल एव
चरितार्थत्वादिति ।

अथेदानीं प्रवरज्ञानार्थं प्रवराध्यायः प्रस्तूयते ।

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं ह्याग्नीसूक्तानि
भवेयुः कथं प्रयाजा इति । १ ।

अपि नानागोत्राः स्युरिति श्रौतकस्तन्त्राणां व्यापित्वात् । २ ।
गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः । ३ ।

* कृच्छ्राब्दपादत इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

। अन्ववापि—सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिश्चिपेत् ।

गृहपतम्व्रतकृत्वा तां रक्षेन्ननौमिव ।

उद्गृह्णाज्ञानतस्तुल्यगोत्रां चान्द्रायणश्चरेत् ॥

तस्य राक्षिमनुराक्षिः सन्नेषां प्रवरास्वावर्त्तेरन् आवाप-
धर्मित्वादिति । ४ ।

जामदग््न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयो भार्गवश्चावनाप्रवानौर्ष्व-
जामदग््न्येति* । वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव । आर्षिषिषानां भार्गव-
श्चावनाप्रवानौर्ष्वार्षिषेति । विदानां भार्गवश्चावनाप्रवानौर्ष्व-
विदेति । यास्त्रक्कधूलमौनमौकशार्कराक्षिसार्षिसावर्षिशृल-
ङ्गायनजैमिनिदैवन्ध्यायनानां भार्गववैतह्वयसावतसेति । शैता-
(न्या)नां भार्गववै(शै)ष्यपार्थेति । मित्रयुवां भार्गवदैवोदासवाधु-
श्चेति त्रिप्रवरं वा । शूनकानां गृह्णमदेति त्रिप्रवरं वा भार्गव-
श्रीनकगार्क्षमदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति । उ(त)-
चथ्यानामाङ्गिरसौ(त)चथ्यगौतमेति । रङ्गणानामाङ्गिरसराङ्ग-
गण्यगौतमेति† । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । वृह-
दुक्त्यानामाङ्गिरसवार्हदुक्त्यगौतमेति । पृषदग््न्यानामाङ्गिरस-
पार्षदग््नवैरूपेति । अष्टादंष्ट्रैके हुवर्त । अतीत्याङ्गिरसमष्टा-
दंष्ट्रपौरकुत्सचासदस्यवेति‡ । ऋचाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभार-
हाजवान्दनमातवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसौ(त)चथ्यगौतमी-
श्रिजकाक्षीवर्तति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौ(त)चथ्यदेर्घतमसेति ।
भारहाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाजेति । सुव्रताना-

* अतः परम् अथ ह जामदग््न्यानां भार्गवश्चावनाप्रवानेति इत्यधिकं नृपमाकरे
इत्यने ।

† सोमराजकानामाङ्गिरससौमराज्यगौतमेति अथिकोऽत्र आकरे इत्यने ।

‡ अष्टादंष्ट्रपार्षदवैरूपेति आकरे पाठः ।

माङ्गिरसभार्यश्वमौद्ग्येति । तार्क्ष्यं हैके ह्रुवते । अतीत्याङ्गिर-
 रसं तार्क्ष्यभार्यश्वमौद्ग्येति । विश्वद्वानामाङ्गिरसपौरुकुत्स्य-
 त्वासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाजगार्गश्वेति
 आङ्गिरसश्वेन्यगार्येति वा । हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदभभैमगवाना-
 माङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । मान्धातारं हैके ह्रुवते । अती-
 त्याङ्गिरसं मान्धात्रासम्बरीषयौवनाश्वेति ।* सङ्कतिपूतिमाष-
 तण्डि(श)शाम्बु-शैव(भैम)गवानामाङ्गिरस-गौरिवीत-साङ्कत्येति ।
 (शाक्तयो वा मूलं) शाक्त्यगौरिवीतसाङ्कत्येति । कखानामाङ्गि-
 रसाजमीढ(ङ्क)काखेति । घोरमुहैके ह्रुवते । अवकथ्याज-
 मीढमाङ्गिरसघोरकाखेति । कपोनामाङ्गिरसाम(हृद्य)हीय-
 वौरक्षयसेति ।

अथ शौङ्गशैशिरयः । तत्र ये द्विप्रवाचनाः भरहाजाः
 (शौ)शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृत्तीतैकमितरतो
 द्वावितरतः । द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । न हि चतुर्णां प्रवरो-
 ऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाज-
 कात्याक्नीलेति† ।

कपी प्रसिद्धानुदिताविह्व ही

स्वतन्त्र एकोऽस्यपरोऽस्वतन्त्रः ।

तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं

मिथो भरहाजकुक्षेन चाहुः ॥

* अविषयव्यपदेशाः ।

† कात्याक्नीलेत्यत्र यङ्गभारहाजेति ख-पुस्तके पाठः ।

अथ अत्रीणामात्रेयाहंनानसम्प्रावाहेति । ' गविष्ठिराणामात्रेय-
गाविष्ठिरपौर्वातिथेति॥ चिकित गाखव कालव मनुतन्तु कुशि-
कानां वैश्वामित्रदेवरातीदलेति । श्रीमत(श्रीतमत)कामकाय-
नानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवोदासेति॥ धनञ्जयानां वैश्व-
ामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
सान्येति॥ पूरणवारिधापवन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपीरुषेति ।
कतानां वैश्वामित्रकात्याकीलेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघ-
मर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाधिनरेणवेति॥ शाल-
ङ्गायन-शा(ल)लाक्ष लोहिताक्ष लोहितजङ्गूनां वैश्वामित्र माधु-
च्छन्दस धानञ्जयेति । वैश्वामित्र शालङ्गायन-कौशिकेति वा ।
काश्यपानां काश्यपावत्कारासितेति । निध्रुवाणां काश्यपावत्कार-
नैध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्काररैभ्येति । शाण्डिल्यानां
काश्यपावत्कारदेवलेति । शाण्डिल्यामितदैवलेति वा । वाशि-
ष्ठेति वंशिष्ठानां येऽन्य उपमन्युपराशरकुण्डिनैभ्यः॥ उपमन्यूनां
वाशिष्ठभरहस्त्रिन्द्रप्रभेति । पराशराणां वाशिष्ठशास्त्रपारा-
शर्येति । कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । अगस्त्यी-
नरमागस्त्यदाह्यंभ्युनेत्यवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदाह्यंभ्युत-

० गविष्ठिराणामात्रेयाहंनानसगाविष्ठिरति प्रवग्मन्त्रेयाः पाठः ।

१ देवोदासेत्यत्र देवस्यसेति आकरे पाठः ।

२ अतःपरं रोहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहिषेति, अष्टकानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साष्टकेति च आकरे पाठो दृश्यते ।

३ रेणूनां वैश्वामित्रगाधिनरेणवेति आकरे अशिकः पाठः ।

४ उपमन्युपराशरकुण्डिनामिगिता वाशिष्ठा एकावेद्याः ।

सौमवाहेति । दर्भवाहानामागस्यदार्ष्युतदारभवाहेति । साश्व-
वा(हानां)हानामागस्यदार्ष्युतसाश्व(वाहे)वाहनति । यज्ञ-
वाहानामागस्यदार्ष्युत(य)याज्ञवाहेति ।

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्धं प्रहृषीरन्
मानवैलपोरुरवसेति† शस्त्राणि तान्यदक्षिणानि । तेषां सर्वं
ज्योतिष्टोमः (५)पुष्ट्यशमनीयः सहस्रदक्षिणः अन्यो वा प्रज्ञात
दक्षिणः दक्षिणावता (५)पुष्ट्यशमनीये अनेति विज्ञायते स एव
हेतुः प्रकृतिभावे ।

भृगूनां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

शैनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इत्यते ॥

यस्यां वै गौतमादीनां विवाहो नेत्यते मिथः ।

दीर्घतमास्तथीतथ्यः कक्षीवां(शैव गोत्रजाः)शौश्रिजस्तथा ।

भरहाजाम्निवेश्यर्चाः शीङ्गाः कात्याय शैशिराः ।

एते समानगोत्राः स्युर्गर्गान्के वदन्ति वै ॥

पृषदश्ला सुहस्ता विश्णुवृद्धा

कखोऽगस्त्यो हरितः सङ्कृतिश्च ।

यस्कशैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदन्यादिभिश्च ॥

* सार्धं सहावैयमित्यर्थः । अथ सार्धमिति आकरे पाठः ।

† अग्निदासावहिविधाः केषाञ्चिन्नानुक्ततां न सन्ति केषाञ्चिन् सन्ति । येषां सर्वं
चात्सीयमेव ते प्रहृषीरन्, येषां तु न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रहृषीरन्ति—पञ्चदशसुपथ
पुरोहितप्रवरानेव सर्वे चक्षियाः प्रहृषीरन्ति सिद्धान्तमाह । (प्रवरमञ्जरी ।)

द्वाप्येयाणां द्वाप्येयसन्निपाते न विवाहः । 'द्वाप्येयाणां पञ्चा-
प्येयसन्निपाते न विवाहः' ॥

एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।

अत्रयश्च वशिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वशिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

एषामष्टानामृषीणां यदपत्यं तद्गोत्रमुच्यते ।

इति प्रवराध्यायः कन्यालक्षणांश्च ॥

अथ वरलक्षणांश्च ॥

तत्र आश्रमसायनवृत्तान् ।

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति ।

• अथ द्वाप्येयाणां द्वाप्येयसन्निपाते न विवाहः पञ्चाप्येयाणां द्वाप्येयसन्निपाते न विवाह-
इति पाठो युक्तः ।

द्वाप्येयसन्निपातात्त द्वाप्येयाणां करणः ।

पञ्चाप्येयसन्निपातात्त पञ्चाप्येयकरणः ।

भस्वद्विभक्तौ गण्येवं शेषेणैकोऽपि कार्यते ॥

(इत्यभिनवसाधनोपनिषत्प्रमाणम् ।)

† वीधायनोऽपि—

अद्विभक्त्यन्तरं गोत्रकर्मोऽष्टौ मन्वयः श्रुताः ।

जमदग्निप्रभृतयो न भस्वद्विभक्तौ तथा ॥

तेषां मध्ये तथाष्टानां यस्यापत्यमृषित्वभाक् ।

तदस्य गोत्रमुदितं तद्वधे पान्तिमेव च ॥

स्मृतिसन्द्रिकार्यां तु ।

ब्राह्मणस्य कुलं याज्ञं न वेदाः सम्पदः क्रमाः* ।

कन्यादाने तथा आर्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥ इति ।

अथ कुलप्रवृत्तं कुलस्य प्राधान्यप्रतिपादनपरं न तु इतरगुण-
निषेधनपरम् ।

अतएव यमः ।

कुलञ्च शीलञ्च वयस्य रूपं

विद्याञ्च वित्तञ्च सनाथताञ्च† ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः श्रेष्ठमचिन्तनीयम् ॥ इति ।

लैङ्गेऽपि ।

दातव्या श्रीत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

कन्या त्वधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे‡ ॥ इति ।

* सपदक्रमा इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† नाथग्रन्थेन पोषकाः पिशादय उच्यन्ते ।

‡ ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

वराय नृष्यहीनाय इन्द्रायान्निने तथा ।

दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुम्भिताय च ॥

अत्यनकोपयुक्ताय चात्यनदुर्मुखाय च ।

पशुलायाङ्गहीनाय चाश्वाय बधिराय च ॥

जङ्गाय चैव मूर्खाय ज्ञीवःश्वानपापिने ।

ब्रह्महत्यां लभेत्कोऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति ॥

ग्रामाय मुचिने चैव शूने च विदुषेऽपि च ।

वैश्याय दुर्तादत्या दृजवापीकलं लभेत् ॥ (परशु मे) ।

अथ ब्रह्मचारिण्यहणम् अखलितब्रह्मचर्यैव प्रथमविवाहः
कार्यं इत्येतत्परम् । ब्रह्मचर्यखलने तु नैर्ऋत्यं पशुमासभ्य
कन्यामुदहेत् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः ।

अविभूतब्रह्मचर्यां लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् । इति ।

सामुद्रिकलक्षणपरीक्षायाः प्रागायुः परीक्षणीयमित्युक्तं सङ्ग्रहे ।

पूर्वमायुः परीक्षेत पञ्चलक्षणमादिशेत् ।

आयुर्हर्षिननराणां (च) हि लक्षणैः किञ्चनयोजनम् ॥

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।

निर्दिष्टं लक्षणं तेषां सामुद्रवचनं यथा ॥

रेखाः पञ्च ललाटे तु स्त्रिया वा पुरुषस्य च ।

शतवर्षाणि जीवेच्च ऐश्वर्यैश्चाधिगच्छति ॥

चतस्रभिः रशीतिः स्यात्तिस्रभिः सप्ततिर्भवेत् ।

द्वाभ्यां षष्टिर्विनिर्दिष्टा चत्वारिंशत्तथैकया ।

अरेखेण ललाटेन त्रिंशदायुर्भवेदिति ॥

इत्यादिग्रन्थेन आयुःपरीक्षां कृत्वा अङ्गपरीक्षां कुर्यात् ।

यः कन्यापालनकृत्वा करोति यदि विक्रयम् ।

विपदा धनलोभेन कृत्रोपाकं स गच्छति ॥

कन्यामूत्रं पुरोपच तत्र भजति पातकी ।

कृमिभिर्दंष्ट्रते काकैर्यावदिन्द्रापतुर्हम् ॥

तदने व्याधयोनी स लभेन्नान् मुनिचितम् ।

विक्रीणाति मांसभारं बहन्वैव दिवान्नमम् ॥

चतस्रभितिस्रभिसिति रेखाभिरिति शेषः ।

अथ सामुद्रकलक्षणम् ।

तच्च पादादिशेषान्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि !
 शूर्पाकारविरुक्षपाण्डुरनखी वक्रौ शिरासन्तती
 संशुष्को विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।
 मार्गायोत्(कलिकौ)कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ
 ब्रह्मघ्नी परिदग्धमृद्युतितली पीतावगम्यारती ॥ इति ।

अथ अङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अङ्गुष्ठी पृथुली येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ।
 कृशावतिकृशाङ्गुष्ठास्ते नरा ध्वानशालिनः ॥
 चिपिटैर्विकृतैर्भुग्नैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ।
 यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ॥
 स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ।
 कनिष्ठायान्तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ॥
 विकृतैः स्फुटितैः स्यूलेर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ।
 बहु(भ्यु)हत्यां प्रकुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।
 सूक्ष्मरूपचितैस्ताम्नैर्नखैर्भूपतयो मताः ॥

जङ्घालक्षणमाह मिहिरः ।

प्रविरलतगुरोमद्वत्तजङ्घा

द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।

उपचितसमजानवश्च भूपा

धनरहिताः श्लशृगालतुल्यजङ्घाः ॥

अथ बाहुलक्षणम् ।

विपुलावत्युच्छ्रायी सुस्निष्टी तो च हतं(त्त)वन्ती ॥
करिकरमदृक्करूपावाजानुलम्बिनो च समी पीनी ।
बाहू पृथ्वीशानामधमानां रोमशो क्लृप्ती ॥

अथ ललाटलक्षणम् ।

त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
श्रीवत्सस्त्रस्तिकाद्यं वा स भोगैश्वर्यवान् भवेत् ॥

अथ शिरोलक्षणम् ।

घटमूर्धा ध्वानरुचिर्हिमस्तकः पापक्षत्तनैस्वस्तकः ।
निम्नं शिरस मङ्गतां बहुनिम्नमनर्थाय भवति ॥

अथ केशलक्षणम् ।

एककूपजैः स्निग्धैररुक्षैराकुञ्चितैरभिन्नापैः ।
सृष्टुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाज इन्द्रो वा ॥ इति ।

अथ सन्ध्यालक्षणम् ।

यंद्यङ्गाद्यं (रुक्षं) परुषं मांसहीनं शिरावनदम् ।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सन्ध्याम् ॥

स्तान्दे कार्शाखण्डेऽपि ।

आनीय कुङ्कुमारक्तं स्रुतञ्च त्रिगुणीकृतम् ।
स्मृत्वा शिवां गणाध्यक्षमूर्द्धाभूतमुदसृजः ।
मुनिः परिममो बालमापादतलमस्तकम् ॥
तिर्य्यगूर्द्धं समो माने योऽष्टोत्तरगताङ्गुलः ।
स भवेत् पृथिवीपालस्तत्समो वा न संगयः

अत्र तिर्य्यकप्रमाणं प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यां द्रष्टव्यम् ।

अन्यत्रापि ।

पञ्चदीर्घं चतुर्दशं पञ्चसूक्ष्मं षड्भुवत्तम् ।
 समरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
 शीवा प्रजननं पृष्ठं जङ्घे चैव च क्लृप्तके ।
 क्लृप्तानि यस्य चत्वारि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्व्याणि दन्तकेशनखज्वचः ।
 पञ्चसूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजोविनः ॥
 कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च प्राणस्तन्मूललाटिकाः ।
 एतत्सर्वं विनिर्द्दिष्टमुन्नतं सुप्रशस्तकम् ॥
 नेत्रान्तं करपादश्च अधरोष्ठश्च तालुकम् ।
 जिह्वा नखाश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
 स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥

सत्त्वमाशय इत्यर्थः ।

ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
 उरोविशालो धनधान्यभोगी
 शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
 कटौ विशालो बहुपुत्रभोगी
 विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥

तथा ।

षष्ठःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
 त्रिः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् ॥
 कमठीपृष्ठकठिनावकर्णकारणौ करो ।

राज्यभोगाय सम्भोक्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ॥
 दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं पृथुलिङ्गेन निर्धनम् ।
 क्लृप्तलिङ्गेन सौभाग्यं क्लृप्तलिङ्गेन भूपतिः ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्य(मा)गा ।
 तर्जनीं व्याप्य तिष्ठे(त)त्तु शतजीवी भवेन्नरः ॥

अनामिकापर्वमतिक्रमेत चेत्

कनिष्ठिका वर्षशतञ्च जीवति ।

समे त्वयीतिर्विषमे तु सप्ततिः

पर्वारङ्गिणीं खलु षष्टिमादिशेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ।

उत्पन्नभाग्यभोगी स्यात् स नरः सुखभाग्भवेत् ॥

रेखाभिर्बहुभिः क्लेशमस्याभिर्धनहीनताम् ।

रक्ताभिर्धनमाप्नोति क्लृप्ताभिर्दुःखभाग्भवेत् ॥

अतिमैधोऽतिकीर्त्तिस विजयी च सुखी तथा ।

अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्यात् स नरोऽप्यायुषो भवेत् ॥

अङ्गुशं (कलशं) कुण्डलं चक्रं यस्य पादतले भवेत् ।

तस्य राज्यं विनिर्बिष्टं शीघ्रमेव न संशयः ॥

धारिका मूषणे यस्य दक्षिणावर्त्तिना (यदि) भवेत् ।

गन्धस्य मीनमधुनोर्यदि वीर्यं तदा नृपः ॥

तथा रेखाफलमपि ।

मत्स्ये शतं विजानीयान्नकरे तु सहस्रकम् ।

पद्मे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥

अतिक्लृप्तामतिश्रितमतिरक्तं तथैव च ।

इत्यंबुषीं नरो रोगी सागरस्य वचो यथा ॥ इति ।

याश्चवक्त्रोऽपि ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रीचियो वरः ।

यन्नात्परीक्ष्यः पुंस्त्वे तु* युवा धीमान् जनप्रियः ॥ इति ।

पुंस्त्वपरीक्षोपायमाह नारदः ।

यस्यासु भ्रवते बीजं ज्ञादि मूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यात्तच्चैरेभिर्विपरीतसु (विपरीतं तु) षण्ढकः ॥

बीजं बीर्यं रेत इति व' पाठः । ज्ञादि ध्वनिमत् ।

परीक्षाकारणमपि स एवाह ।

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

कन्यानर्हानाह कात्यायनः ।

उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुष्ठिषण्ड(स्त्र)सगोचजाः ।

अशुःश्रोत्रविहीनाश्च तथापस्मारदूषिताः ॥

अवेद्याश्चैव दूरस्था मोक्षमार्गानुसारिणः ।

शूरा निवृत्ताश्चैतेभ्यो न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।

अन्यथापि ।

अत्यासन्नेऽतिदू(रि च)रस्ये सत्याब्धे चातिदुर्लभे ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥

* यवान् परीक्षितः पुंस्त्वे इति च पुलकै. पाठः ।

पाराशरे ।

कन्यां (यच्छति) ददाति वृषाय नीचाय धनसिन्धया ।

कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

यस्य दारिद्र्यादिना कन्यां शुक्लेन ददाति तस्य प्रायश्चित्तमुक्त-
शुद्धिधाने ।

महेश्वरोमवर्गे च लक्ष्मिद्विष्णुमन्दिरे ।

कन्याविक्रयदोषसु प्रणश्यति न संग्रयः ॥ इति ।

अथ परिवेत्तादिनिर्णय उच्यते ।

तत्र मनुः ।

परिविन्तिः परिवेत्ता यया च परिविन्दति* ।

ते सर्वे नरकं यान्ति दाहयाजकपञ्चमाः ॥

तेषां लक्ष्मीन्धयि स एवाह ।

दाराम्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विप्रैः परिविन्तिसु पूर्वजः ॥

अग्रजे अनूक्ते अज्ञाताग्निहोत्रे च स्थिते सतीत्यर्थः ।

तथाच मनुः ।

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसङ्गहम् ।

कुरुते परिवेत्ता स परिविन्तिसु पूर्वजः ॥

मर्गोऽत्र विशेषमाह ।

* परिविन्दति इत्यत्र परिदधने इति अनुमेयतायां पाठः ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्व्याद्द्वारसङ्ग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु तदा भवेत्# ॥

यत्तु हारीतः ।

सोदराणाम्पु सव्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

इत्याह । तदाग्नाविषयम् ।

अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजानुमतः कुर्व्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुभ्रातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति सुमन्तूक्तेः । अथ आधानग्रहणादनुभ्रायामपि न

विवाहः । इदं सोदरपरं सोदर्याभावे न दोषः ।

तथाच शातातपः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दारान्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

सापत्ना अन्यमाह्वजाः । परनारीसुताः(विशजादयः) दत्तकादयः ।

कार्ष्णीजिनस्तु ।

उत्पत्तः किंस्त्रिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव च ।

राजयक्ष्मामयावी च न (योग्यः) न्याय्यः स्वाग्रतीक्षितुम् ॥

कन्याविषये गर्गः ।

एकमाहप्रसूतानां पुत्रीणां परिवीदने ।

दोषः स्वात्मर्षवर्षेषु न दोषो भिन्नमाहवु ॥ इति ।

एकमाहप्रसूतानामपि क्वचिदपवादमाह हृदमनुः ।

विवाहानधिकारी स्याज्जोष्ठकन्या यदि स्थिता ।

तदनुष्ठां विना वापि कनिष्ठामुहृत्तदा ॥

कालप्रतीचर्ष तस्या रजोऽदुष्टं न तिष्ठति ॥

कात्यायनोऽपि ।

देगान्तरस्य*क्लीवैकवृषणांश्च† सहोदरान्‡ः ।

वेश्या(निष्ठां)विष्टांश्च पतित(तांश्च)शूद्रतुष्याति§रोगिणः ।

जड्गामूकान्यबधिरकुञ्जवामन(खञ्ज)कुण्ठकान्॥ ॥

वाची यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः ।

महानदन्तरं यत्र तद्विज्ञानरमन्थने ।

दन्तरात्रेण या वाचा यत्र न मृत्यतेऽथवा ॥ इति अहमनुः ।

हृदस्थितिम्—

देगान्तरं वदन्त्येके षट्श्रीजन्मायतम् ।

चत्वारिंशददन्त्येके त्रिंशदेके तद्वैव च ॥

† एकवृषण एकान्द्रः पशुविशेष इति रत्नाकरः ।

‡ वृषणानसहोदरानिति निर्णयसिन्धौ उवाहसन्धे च पाठः, स एव साधोयाम ।

§ शूद्रतुष्यानाह मनुः—

गोरसकान् वाणिजिकांश्च काकश्रीमवान् ।

द्रैयान् वार्षेयिकान्श्च विप्रान् शूद्रवदाचरन् ॥ इति ।

¶ अहो विकल्पान्करणः द्विताद्वितावधारणात् इति यावत् इति मितधिरा ।

॥ कुण्ठकानित्यथ क्लेशकानिति पाठः भग्नपादानिति तदर्थः । संस्काररत्नमाला । कुण्ठ-
कान् सर्व्वक्रियासम्पन्नं कुण्ठो मन्दः क्रियासु य इत्यमरोक्तः ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च* क्षपिसक्ताकृपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणः†स्तथा ।

कुलटो‡ऽन्वत्तचौरां(रोगां)श्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ इति ।
मदनपारिजाते देशान्तरस्थितस्य विशेष उक्तो वशिष्टेन ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि§ ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्ष-
माणः प्रायश्चित्ती भवतीति ।

अनिविष्टमकृतविवाहमित्यर्थः । तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे द्वादश-
वर्षाणि । कदाचिच्छ्रूयमाणे दश । नदीपर्वतचौराद्याकुल-
देशस्येऽश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

गर्गस्तु ।

प्रोषितस्तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

प्रोषितं यद्यश्रूयमानस्तदाव्दान्तेण समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥

* अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यांसम्भान् मंडिकत्रयचारिवानप्रस्थभिषुसकृपान् ।

† कामतः कारिणः श्रौतकार्पणिरपेक्षस्तच्छन्दव्यवहारिणः ।

‡ कुलं परकुलम् अटति इति कुलटः परकुलाटनशीलः दणक इति यावत् इति गारा-
यचमङ्गामङ्गोपाध्यायाः ।

§ धर्माधेयमर्थाधेयं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य द्वादशवर्षप्रतीक्षा ।

तथाच कृतिः—

द्वादशैव तु वर्षाणि न्यायान् धर्माधेययोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितं भावा श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

¶ यद्यश्रूयमानमश्नादतिसमाचरेदित्युदाहृतस्य पाठः, अश्रूयमानमश्रूयमाणमिति परिशिष्ट-
प्रकाशकारः, अश्रूयमान इति रत्नाकरः, प्रोषितस्य वाचांमश्रूयन् वर्षं प्रतीक्षा परिचयम्
कुर्यादिति तदर्थः ।

पादं कृष्णपादम् ।

पाराशरे तु विशेष उक्तः ।

ह्रीं कृष्णीं परिवेत्तेऽस्तु दत्तायाः कृष्ण एव तु ।

कृष्णातिकृष्णं दातुः स्याद्विद्वान् चान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ परिवेत्तिशब्दः परिवेत्तुपलक्षकः ।

कृष्णीं ह्रीं परिवेत्तुर्वे परिवेत्तेस्तथैव च ।

इति यमस्मृतेः ।

प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

परिवेत्ता दाता च कृष्णातिकृष्णीं चरित्वा तस्मै तां

दत्त्वा पुनर्निर्विशेत् अन्यामुदहेत् तां नैवोपयच्छेत्तति ।

कनिष्ठापतिसु तस्मै ज्येष्ठाय तां निवेद्य तैर्नानुष्ठातां तामुदहेत्
तु त्यजेदित्यर्थः । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे
भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः ।

अतएवं गौतमः ।

परिवेत्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्यायाचामग्नेदिधीषुपतीनां
संबन्धरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ।

अग्नेदिधीषुपत्यादौ विशेषो वशिष्ठेनोक्तः ।

कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्वा अग्नेदिधीषुपतिर्निर्विशेत् तां
चोपयच्छेत् । दिधीषुपतिसु कृष्णातिकृष्णीं चरित्वा
तस्मै तां दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति ।

अग्नेदिधीष्वदिर्लक्षणं देवलेनोक्तम् ।

ज्येष्ठायां यवनूदायां कन्यायामुच्चातेऽनुजा ।

या साग्नेदिधीषुर्ज्ञेया पूर्वा; वै दिधीषुः स्मृता ॥ इति ।
 अग्नेदिधीषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठाया-
 मन्येनीडायां पञ्चात्तामेवोदहेत् । दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री
 चरित्वा स्त्रोढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्व्वोद्दे दत्त्वा अन्या-
 मुदहेदिति मिताचरा कल्पतरुश्च* ।

इति परिवेत्तादिनिर्णयः ।

अग्नेदानेमेवंलक्षणलक्षितयोर्बधूवरयोर्विवाहकालप्रमाणम् ।

तत्र नारदः ।

युग्मेऽथे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् ।

तत्तु पुंसामयुग्मेऽथे व्यत्यये नाशनं तयोः॥

श्रीनकः ।

कुलश्रीलवयोद्भूतरूपायां नग्निकां शुभाम् ।

विधिना चोदहेत्कन्यां (सर्वा)धर्मकामार्थसिद्धये ॥

सप्तम्यात्कन्यकानाञ्ची शैशवी स्याच्छुभान्विता ।

तामष्टादशवर्षेण वरेण विवहेत्पुमान् ॥

* व्याख्यानरमपि सूत्रार्थसारे—कनिष्ठापतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्त्रोढामिव ज्येष्ठी-
 वाहे जात उदहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री कृत्वा स्त्रोढां कनिष्ठापतये ब्रह्मचार्यांश्चत-
 भेदवन्नविय तदनुशातां तां ज्येष्ठामिव उदहेदिति ।

पुंसां युग्मेऽथे स्त्रीणामयुग्मेऽथे इत्येवंचपे व्यत्यये ।

सूत्रकारे च—

गर्भाधानाजन्मती वा पञ्चमाद्यात्परं शुभम् ।

कुमारीवरचं.दानं मेखलाचमनं तथा ॥ उति ।

याष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धनी ।
 पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुदहेहिजः ॥
 रोहिणी नववर्षा स्यान्नभान्यविवर्धनी ।
 तामुदहेतः मतिमान् विंशद्वर्षवरेण तु ॥
 जङ्घं दशाब्दाद् या कन्या प्रायजोदर्शनात् सा ।
 गान्धारी स्नात्समुदाह्या चिरं जीवितुमिच्छताः ॥ .
 प्रयच्छेन्नमिकां कन्यास्युत्कालभयादिह ।
 ऋतुमत्यां तु तिष्ठत्यां दोषः पितरमुच्छति ॥ इति ।

नमिकालक्षणं यथा स्मृतिभास्करे ।

यावत् सजां जानाति कन्या पुरुषसन्धिषी ।

योन्यादीन्नावगूहे(च्छे)त तावद्भवति नमिका ॥

सङ्गहे तु ।

यावत्सलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥ इति ।

संवत्सरे ।

याष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली मता ॥ इति ।

इदं नमिकालक्षणमौपचारिकं रोहिणीति वा पाठः । तस्मात्
 पूर्व्यं पूर्व्यं श्रेय इति केचित् । अन्ये तु कन्यारक्षणस्य महा-
 याससाध्यत्वादुत्तरोत्तरं श्रेयः षोडशीषड्षाषड्षवदित्याहुः ।

* उदहेत उदाहर्यदिति अन्वयः, वरं कन्यायाः दत्तव्यं पतिने ।

† जीवितुमिच्छता इति च-पुनरे पाठः ।

तथाच मरीचिः ।

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददन्नल्लोकं रौरवन्तु रजस्रसाम् ॥

प्राप्नोतीति शेषः ।

इति विधावपरिजाते बधुवरविवाहकालनिरूपणम् ।

अथेदानीम् एकमाहजादीनां विवाहकालनिर्णयः प्रस्तूयते ।

प्रयोगपरिजाते गर्गः ।

एकमाहप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि* ।

विवाहं नैव कुर्वीत क्वत त्वेको विनश्यति ॥

गारदः ।

एकमाहजयोरेकवस्त्रे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्माहमेदे समाचरेत् ॥”

अत्यन्तरे ।

विवाहस्येकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।

नाशं करोत्येकवर्षे स्नादेका विधवा तयोः ॥

उदयो जन्ममित्यर्थः ।

अस्य देशव्यवस्था उच्यते ।

एकोदरीकरतलपद्मं यदि स्ना-

देकोदरस्त्रवरयोः कुलनाशनम् ।

* एकस्मिन्नेव वासरे इति च-पुस्तके पाठः ।

एकादिने तु विधवा भवतीह कन्या
नयन्तरे तु शुभदं दृष्टुंशरोधे ॥ इति ।

अथ च ।

भ्रातृपुत्रे सख्युत्रे भ्रातृसख्युगी तथा* ।
न जातु मङ्गलं कुर्व्यादेकस्मिन् मण्डपेऽहनि ॥
एकस्मिन् वसरे प्राप्ते न कुर्व्याद्यमजातयोः ।
शौरशैव विवाहश्च मीचीबन्धनमिव च ॥

वस्तुन नारदः ।

पुत्रीपरिषयादूर्ध्वं यावद्दिनवस्तुष्टयम् ।
पुत्रान्तरस्य कुर्वीत नोहाहमिति सूरयः ॥

तदभिसमाहविषयम् ।

विवाहस्येकजातानां पत्न्यासाभ्यन्तरे यदि ।
असंग्रयं चिभिर्यैस्सपैका विधवा भवेत् ॥

इति वराहसंहितायां विशेषोक्तेः ।

तथा ।

नैवेकजन्मोः पुंसैरेकजन्मे तु कन्यके ।
नैवं कदाचिदुहाहो नैकदा सुखमहयम् ॥
एकजन्मे तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्मयोः ।
न पुत्रीहयमैकस्मै प्रदद्याच्च कदाचन ॥ इति ।

इव च भिन्नमाहकयोः पुत्रयोः पुत्रोर्धा एकस्म विवाहोप-

* भाट्टस्त्रोत्रे पुत्रके इति संस्कारव्यवधानायां पाठः ।

† यन्त्रव्यय मष्टे तु इति संस्कारव्यवधानायां पाठः ।

नयमानन्तरं दिनचतुष्टयमतिक्रम्य अन्धस्य विवाहोपनयने
कुर्व्यादिति तात्पर्यम् ।

एकोदरप्रसूतानान्तु विशेष उच्यते संहितासारावस्थाम् ।

न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्निमिष्टं
न पुत्रयो(सु)र्मण्डनमेकवर्षे ।
न पुंविवाहोर्ध्वं ऋतुत्रयेऽपि
विवाहकार्यं दृष्टितुश्च कुर्व्यात् ॥

तथा ।

न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनञ्च
गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।

गोत्रैकत्वञ्च सापिण्डेऽसति द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृहवशिष्ठः । नारदोऽपि ।

पुत्रीदाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।

न तयोर्व्रतसुहाहान् मण्डनादपि मुण्डनम्* ।

नैकस्मिन् वत्सरे कार्यो गेहोदाहो कथञ्चन ॥

गेहशब्दस्तदारम्भतत्प्रवेशयोर्वपञ्चकः ।

तथाच ज्योतिषे ।

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पात्रिग्रहणं विधेयम् ।

वस्त्रासमध्ये सुनयः समुपुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

न कार्यं व्रतसुहाहान् मङ्गले मायमङ्गलम् । इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।
मङ्गलं विवाहादि, अमङ्गलं श्राद्धादि ।

अचिदपवादमाह मदमरत्ने ।

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्त्यादस्य प्रवेशनम् ।

तदा स्त्रीकोदरस्यापि विवाहस्तु* प्रशस्यते ॥

सायनीये अन्त्योऽपि विशेषः ।

एकस्मिन्लोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।

यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्वादशुभं भुवम् ॥

अध्वमेदे प्रतिप्रसवोऽपि तथैव ।

फाल्गुने चैवमासे तु पुत्रीहाहोपमायने ।

भेदाददस्य कुर्वीत नर्तनत्रयविलङ्घनम्† ॥

संहिताप्रदीपे ।

उद्धं विवाहात् सुतस्य नैव

कार्यो विवाहो दुहितुः समार्धम् ।

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयञ्च

क्षुधा प्रवेश्या स्वगृहं न चादौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः ।

कुले ऋतुत्रयादर्घ्याक् मण्डनात् तु सुपुत्रम् ।

प्रवेशान्निर्गमो नष्टो न कुर्यात्प्रलङ्घनत्रयम् ॥

प्रवेशनिर्गमादिसप्तममाह गर्गः ।

* अथ तुभ्येन विवाहमिदंकोदरविषयं महानदयमध्वमेदेऽपि न भेषत्वात् सायनीये इति गोपीनाथः ।

† ऋतुत्रयविलङ्घनमिति क पुलकै पाठः ।

पुत्रोदाहः प्रवेशाख्यः कन्धोदाहसु निर्गमः ।

सुखनं चोत्तमिस्तुतं व्रतोदाहौ तु (मङ्गलम्)मण्डनम् ।

दोषं सुखनमेवोक्तं वर्जयेत्पण्डनात्परम् ॥

मौञ्जी चोभयतः कार्य्या यतो मौञ्जी न सुखनम्* ।

अभिन्ने वस्त्रेऽपि स्वादहर्भेदन्तु कारयेत् ।

अभेदे तु विनाशः स्यात् कुर्थादेकमण्डपे ॥

मदनरत्ने वशिष्ठोऽपि ।

द्विशोभनं त्वेकमण्डपेऽपि नेष्टं शुभन्तु पञ्चाक्षवभिर्हिनेसु ।

आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्य्यविभेदतो वा ॥

चतुर्थदिनादर्ध्वांश्विषये वशिष्ठः ।

एकलम्बे द्विलम्बे वा हे मण्डपे यत्र शोभने ।

तयोरेको विनष्टः स्याद्वर्तते न यथास्मितम् ॥

हे शोभने ही विवाहौ ।

तथा ।

एकोदरप्रसृतानां नाम्निकाथ्येदयं भवेत् ।

भिन्नोदरप्रसृतानां नेति शालातपोऽब्रवीत् ॥

कुर्वन्ति मुनयः केचिदेकस्मिन्† वस्त्रे लघु ।

गुरु वा लघु वा कार्य्यं प्राप्तं नैमित्तिकन्तु यत् ॥

सङ्घटे तु षोडशितर्ष्वे ।

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्दहने भवेन्नाशः ।

* मौञ्जां सुखनमत्रं न प्रयानमिति मौञ्जी न सुखनमिवाशयः ।

† एकस्मिन्नित्यत्र अन्वयमिति निर्णयविधौ पाठः ।

नवत्यरि त्वेकदिने वेऽप्याहुः सद्यटे च शुभम् ॥

कश्यपः ।

मौञ्जीवन्धस्तपोदाहः वस्त्रासाभ्यन्तरेऽपि वा ।

पुत्रुदाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषस्तत् ॥

वराहमिहिरवः ।

उदाहृत्त पुत्रीं न पिता विदध्यात्

पुत्र्यन्तरस्त्रोदहनं कदापि ।

यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं

समाप्य चान्योदहनं विदध्यात् ॥

तथा ।

विवाहमध्ये यदि चेतस्यदाह-

स्तत्र स्वमुखाः पितरो न यान्ति ।

वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्व्या-

ःप्राहं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् ॥

मासिकानि तु वृहस्पतं पूर्वमेव कार्याचीत्याह मिधातिथिः ।

प्रेतकर्मास्त्रनिर्वर्षं चरिवाभ्युदयक्रियाम् ।

ज्योतिर्विवरथं तु चतिसद्यटे एकीदरयोऽप्येकाहं कर्त्तव्यतांता—

न प्रतिपिहं सद्य मन्त्रान्ते सद्यटे मरुति ।

एकीदरसन्धवदोरेकाहं भिन्नमन्त्रे वापि ॥

यमयोच विधिः कृत्यन्तरे—

एकस्मिन् वक्षरे चैव वातरे मन्त्रे तथा ।

कर्मण्यं महत्सं क्लेशोर्वापोर्वंमन्त्रजातयोः ॥ इति ।

आचतुर्थात्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्* ॥
अतिसङ्घटे तु ।

जङ्घं विवाहाच्छुभदो नरस्य
नारीविवाहो न ऋतुभयं स्यात् ।
नारीविवाहात्तदहेऽपि ग्रस्तं
नरस्य पाण्डिग्रहमाहुरार्याः ॥ °

तथा सङ्घटे ।

सङ्घटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कुम्भाखीभिर्घृतं हुत्वा गात्र दद्यात्पयस्विनीम् ।
चूडोपनयनोद्वाह प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
अथ वैधव्ययोगे शान्तिमाह मार्कण्डेयपुराणे ।
वाख्यवैधव्ययोगे तु† कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः‡ ॥

ख्यन्तरेऽपि—प्रेतशास्त्रानि सर्वार्थेण सपिण्डीकरणं तथा ।

अपञ्चथापि कुर्वीत कर्तुं नान्दोमुख विजः ॥

इति विनापकथं दोषमाह उग्रनाः—

इतिशास्त्रविहीनस्तु प्रेतशास्त्रानि वचरेत् ।

स शास्त्री नरके घरे पिष्टभिः सङ्घ सञ्जति ॥ इति ।

† वाख्यवैधव्ययोगानाह मकरन्दे गुणाकारः—

व्यक्ता धवेनोच्चकरेऽस्तसंख्ये वाख्येऽपि भीमे विधवा प्रदिष्टा ।

पापघ्नालोकनवर्गयति कथ्यैव बन्धा भवतीति सूती ॥

अथथापि—सङ्घे व्यथे च पाताले जामिचे चाष्टमे कुञ्जे ।

कन्या भर्तृविनाशाय भर्ता कन्यादिनाशदः ॥ इति ।

‡ कुम्भ इत्युपलक्षणं तेन मन्थथापि यास्या, दुःखः स आश्रय एव मान्दः, प्रतिमा विष्णु-
प्रतिमा सा च त्रिरोमुद्राभयवयुता सौवर्णी न शालयानमिता । इति गोपीनाथः ।

कृत्वा सन्नं रहः पश्चात् कान्योद्वाञ्छेति (मन्वते) चापरि ॥
 कुम्भविवाहविधिस्तु सूर्यारुणसंवादे ।
 विवाहात्पूर्वदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
 विवाहक्षेत्रे (होत्रे) च मन्वत्याः कुम्भेन सह चोदहेत् ॥
 पिता सङ्कल्पवाचा च विवाहविधिपूर्वकम् ।
 सूत्रेणावेष्टयेत् पश्चाद्गतन्तुविधानतः ।
 कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥
 प्रार्थयेत् ततः कुम्भं मन्त्रैश्चानेन मानवः ।
 वरुणाङ्ग(समुद्भूत)स्वरूपायः सर्वजीवसमाश्रय ॥
 पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ।
 देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥
 ततोऽलङ्कारवस्त्राभ्यां वराय प्रतिपादयेत् ।
 अथ कुम्भं विनिःसार्यं प्रभञ्ज्य सलिलाशये ।
 ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ इति ।

अथ विष्णुमूर्त्तिदानम् ।

शुद्धवर्णसुवर्णेन विस्तगन्तथाद्यवा पुनः ॥

निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राजसंयुताम् ॥

• विवाहोक्ते तथा लघे इति विचर्यमित्यौ पाठः ।

+ स्वयंपार्थेति मन्त्रोपनिषत् स्वयंपम् अतः प्राप्नोतीति पचायम् । स्वयंपत्समिति
 सुहृन्निन्नामपिटीकायां पाठः ।

‡ यथाऋक्समन्वितमिति च पुलके पाठः ।

सर्व्वलक्षणसंपूर्णां पीतवासोदयान्विताम् ।
 सदक्षिणाञ्च तां दद्याद्वाङ्मनायाथ मन्वतः* ॥
 यन्मया प्राचि जगुषि ब्र(ह्म)त्वा पतिसमागमम् ।
 विषोपविषशस्त्राद्यैर्हृतो वातिविरक्तया ॥
 प्राप्नुवत्या (प्राप्यमात्रं) महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।
 वैधव्याद्यतिदुःखौघघाताय सुखलक्ष्ये ॥
 बहुसौभाग्यलक्ष्ये च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
 सौवर्णीमर्षितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे हिज ॥
 अनघाद्याहमस्मीति निवारं प्रजपेत् (मनुं) ततः ।
 एवमस्त्विति तस्योक्तिं† गृहीत्वा स्वष्टं विधेत् ।
 ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः‡ ॥
 इति विधानपारिजाते विवाहोपनयनोपयोगि-
 निर्णयविधानम् ।

• इमं मनुसुदीरयत् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† तस्योक्तिमित्यत्र विवाहो रिति सुवर्णं चिन्तामणी पाठः ।

‡ मनु पुनर्भूतं विष्णुदत्ता इत्यनरोक्तिर्षःपरिचीतायाः कन्यायाः पुनर्भूतेन महादीनः
सम्भवतीत्याशयः समाधत्ते ।

स्वर्वाङ्गपिप्लवनाच्च प्रतिमा विष्णुपिपी ।

तथा सद्य विवाहे च पुनर्भूतं न जायते ॥

इति विधानसूत्रम् ।

द्वितीयः स्तंभकः ।

७१८

अथ गुरो सिंहस्त्रे अतिचार्यादित्ये च
कार्याकार्यविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते श्रीपतिः ।

यदि गुरुरतिचारी जीवसंवल्लरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्त्रे च जीवे ।
अमुगतरविरास्त्रे नीचगे निर्जते वा
उपनयनमनिष्टं यज्ञयात्राविवाहः ॥ इति ।

सिंहस्त्रे विशेषमाह सप्तः ।

गुरुर्मघायां पुरुषं निहन्ति
भगे स्त्रियं हन्ति वदन्ति गर्गाः ।
सिंहस्त्रे चान्धोत्तरपादसंस्त्र-
स्तथा च जीवश्च सुतं निहन्ति ॥

अथ देशस्थैवस्था ।

तथाचागस्त्यः ।

सिंहस्त्रिते देवगुरो विवाहं
नेच्छन्ति यात्रां मुनयो व्रतश्च ।
कलिङ्गवङ्गेष्वथ मागधेषु
दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे ॥

गौतमोऽपि ।

कण्ठीरवस्त्रे धिषणे विवाहं
कुर्यान्न यात्रां व्रतश्चन्द्रीणाम् ।

गोदावरीमुत्तरतो हि दोषा

गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

काण्ठीरवः सिंहः । गोदावरीमारभ्येति शेषः* ।

देवसप्त ।

व्रतबन्धं प्रतिष्ठां विवाहं मन्दिरप्रवेशञ्च ।

यात्राञ्च याम्यदेशे कुर्यादाद्यं न (सिंहस्थे) सिंहाश्रे† ॥

कार्यं हृद्यस्यतिः ।

अथ गुरुशुक्रास्तमयनिर्णयः ।

तत्र श्रीसङ्गः ।

अस्तमिते भृशुतनये नारी न्त्रियते हृद्यस्यती पुत्रवः ।

दम्पत्योः सहस्रमरणं पाण्डियहृषोदिते केती ॥

अथ विशेषमाह अगस्त्यः ।

एको मूढो भवेदम्यः स्वोच्चमिचांशगो यदि ।

स्वराशिमूर्त्तिगश्चैव मूढदोषो विनश्यति ॥

मूर्त्तिगो लग्नग इत्यर्थः ।

हृद्यस्यतिषु ।

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

सिंहे गुरी सिंहनवाश्रकोर्षं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः ।

उदाहृत्वासात्यदोषभौतेः कार्यो विवाहप्राप्तो ब्रवीति ॥

† सिंहाश्रे इत्यत्र नवाश्रमेषु सिंहाश्री बोध्यः । अतएव सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरी पुत्र-
वती भवेदित्युक्तम् । भगदैवत्यप्रवचनपादस्य सिंहाश्रमेन परित्याज्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तं भग-
दैवत्यं चाश्रमम् ।

यद्येकस्यापि मूढत्वे शुभकर्म्म न दीपं कृतम् ।
 इयोर्मूढत्वमेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 द्विजन्मादिशुभे कार्य्ये शुक्रमीश्वरं न दोषदम् ।
 चैवर्षिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 क्षत्रियाणां विशेषेण भृत्यानां राजसेविनाम् ।
 मीश्वरदोषं न पश्येत दीक्षाणामिव कारयेत् ॥
 प्राति(नि)पातिषु कार्य्येषु राज्ञां तत्कर्म्मकारिणाम् ।
 विवाहादीनि कार्य्याणि मीश्वरेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
 शान्तिं कृत्वा तयोस्तादृशदेवेन्द्रमन्त्रिणोः ।
 होमेर्दानैर्जपैर्वापि तयोर्वादितमन्त्रकोः ॥ इति ।

तयोः समसप्तके निषेध उच्यते ब्रह्मस्यतिना ।

यदा जीवसितौ वक्रो(क्तो) परस्परनिरीक्षितौ ।

सप्तमस्यौ तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥

अस्य देशभेदेन व्यवस्था चीन्ता सहृदये ।

समदृष्टिर्गुरोः शुक्रे नर्म्मदोत्तरतो भवेत् ।

नर्म्मदायाम्बभागे तु समदृष्टिर्न दुच्यति ॥ इति ।

तयोर्बाह्यवृत्तत्वे निषेध उक्तस्तत्रैव ।

बालः शुक्रो हरेत्कन्यां क्षीणः (ब्रह्मः) शुक्रः पतिं हरेत् ।

बालो ब्रह्मस्यतिः पुंसां क्षीणः स्त्रीणां न शोभनः ॥ इति ।

तद्दिनसंख्यामाह नारदः ।

पञ्चाग्रागुदितः शुक्रो दशनिदिवसं शिशुः ।

ब्रह्मः पञ्चदिनं पक्षं गुरुः पञ्चान्तु सर्वतः ॥

लक्ष्मोऽपि ।

पश्चादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।

पक्षं वृक्षसु पूर्वेषु पश्चाहं पश्चिमे स्थितः* ॥

तथा ।

उपरागनिवृत्तौ तु यावत् स्वाह्निसप्तकम् ।

रवीन्द्रोदृष्टिपाते च क्रूरग्रहयुते च भि० ॥

अन्याधानं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ।

तथोदयास्त्रे माङ्गले दिनानां नवकं त्यजेत् ।

खण्डग्रहे ग्रहदिने तथा पूर्वोपरं दिनम् ॥ इति ।

नारदः ।

कन्यकावरयोः सर्वे ग्रहाः शोभनतां गताः ।

यदि तत्रैव कर्त्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥

गर्गः ।

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।

हयोच्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेश निश्चितम् ॥ इति ।

वृहस्पतिसु ।

पुंसो भानुस्त्रिषष्टाये शनिभीमौ च शोभनौ ।

अन्यत्र शान्तिमेतेषां कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पक्षं वृक्षसु पूर्वेषु दशाहं पश्चिमे न तु ।

अन्यथासौ दशाहसु पूर्वेषु च दिनत्रयम् ॥

इति नक्षत्रासतत्त्वे पाठः ।

विवाहे बलमावश्यं दम्पत्योर्गुहसूर्ययोः । .

न चेतपूजां प्रकुर्वीत दुष्कलप्रदयोस्तयोः ॥ इति ।

शुर्वादित्यशान्ती स्तवकारश्चे एव उक्ते । अन्येषां दुष्टप्रहाणाच्च
नवग्रहमखोक्तप्रकारेण शान्तिः कार्या इति ।

अथ अष्टादश कूटा उच्यन्ते ।

तत्र बृहस्पतिः । .

विवाहसमये काले सुखासीनं शुचिं द्विजम् ।

दैवज्ञं भक्तितो गत्वा संपूज्यादौ यथावलम् ।

उडुनी नामनी चोक्ता संपृच्छेत्सक्तदेव तम् ॥

दिनं गणश्च माहेन्द्रं स्त्रीदैव्यं योनिर्व च ।

राशिराश्रधिपौ वश्यं रज्जुबंधश्च ते दश ॥

पुनश्च भूतलिङ्गे च जातिगोत्रखगास्तथा ।

योगिन्यासौ च दैवश्च पुनरष्टौ विशिषतः ।

पुनश्च वर्षकूटश्च माहेन्द्रश्च ततः परम् ॥

गर्गः ।

माहेन्द्रं गणकूटश्च दिनकूटश्च योनिजम् ।

स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटश्च वश्यं वर्षास्थकूटकम् ॥

राशिराश्रधिपास्थे च वेधो नाद्यास्थकूटकम् ।

भूतलिङ्गास्थकूटश्च जात्यास्थं पक्षिकूटकम् ।

योगिनीगोत्रकूटश्च कूटान्यष्टादशैव तु ॥

एतेषां प्रत्येकं लक्षणानि ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यानि यन्मगौरव-
भयाच्च लिख्यन्ते । .

अथ एकराशिनक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र गर्गः ।

एकराशौ हि नक्षत्रे पौरुषी प्रथमा भवेत् ।
 अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेद्दिनश्नति ॥
 भवनहययुक्तार्धे पूर्व्यं पुंसां शुभावहम् ।
 पश्चाद्भागगतं स्त्रीषामन्यथा चेद्दिनाश्रकत् ॥

तथा । नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
 स्तदा विवाहे च तयोर्विनाशः* ।
 पुंशामपूर्व्यं शुभदं विवाहे
 पुत्रादिसम्पत्तिविहृद्विकारि ॥

अत्र वर्ज्यनक्षत्राणि यथा ।

एकराशौ दिनक्षत्रे कृत्तिका यस्य तारका ।
 धनिष्ठा शततारा च पुण्याग्नेवक्ष वर्जयेत् ॥

एकनक्षत्रयोगे शृगुः ।

रोहिष्णाद्गामवेन्द्राग्नीतिश्चक्रवर्षीणाभम् ।
 उत्तराप्रोष्ठपाक्षैव नक्षत्रैस्त्रोऽपि शोभनाः ॥

अन्यच्च ।

अजेकपाशित्तवसुर्हिदेव-
 प्रभञ्जानास्वार्कभुजङ्गमानि ।
 सुकुन्दजीवान्तकभानि नूनं
 श्मभानि योषिश्चरजन्मभैक्षे ॥

* न दम्पती तत्र सुखं क्षमेतामिति ज्योतिरर्चने पाठः ।

एवञ्च सति भरणी रोहिणी चार्द्रां पुष्या 'अङ्ग्रेया मघा हस्तः
स्नाती विशाखा अनुराधा श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा उत्तर-
भाद्रपदा रिवतो चेति पञ्चदशमक्षत्रेषु स्त्रीपुंनक्षत्रेष्वपि शुभमिति
भावः ।

अत्रापि विशेष उक्तः सङ्ग्रेहे ।

दम्पत्योरिकणक्षत्रे भिक्षपादे शुभावहम् ।

दम्पत्योरिकपादे तु वर्धमाने मरणं भुवम् ॥ इति ।

भूवाचनन्दहस्ताश्च रसदिम्बङ्गिग्रीवाः ।

वेदा वसुभिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥

यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।

विवाहे सर्वांसाङ्गेषु शीलादौ प्रतबन्धने ।

घातचन्द्रो नैव चिन्ध इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥

एवं ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रकारेण अष्टादशकूटान् ज्ञात्वा आभ्यन्तर-
सप्तशतं शकुनं पश्येत् ।

तथाशोक्तं सङ्ग्रेहे ।

मनोऽनुकूले प्रथमं प्रसिद्धे ।

सन्ध्या तु पश्चादथ सम्पदसः ।

ततो निमित्ते शकुनादिनिश्चयं

सञ्चिन्ध पश्चाद् उद्दिष्टान् ॥ इति ।

तस्मादाभ्यन्तरसप्तचक्रानां निमित्तं पश्येत् ।

तदुक्तमाश्वलायनवृत्ते ।

दुर्ज्ञेयानि सप्तचक्राण्यष्टौ पिच्छान् ज्ञात्वा ऋतमग्ने प्रथमं

कृते_सम्प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजानाति
तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत्कथं तद्व्यज्ञतामिति
पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृह्णाणेति ।
क्षेत्राक्षेदुभयतःशस्याद्दृष्टीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्य-
तीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाङ्गवर्षस्त्रिणी
अविदासिनो ऋदात्सर्वसम्पन्ना देवनास्त्रितवी चतुष्पथा-
द्विप्रत्राजिनी ईरिणादध्वन्या श्मशानात्पतिज्ञीति ।

उभयतःशस्यादिति । यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिवत्सरं द्विवारं (शस्यं)
धान्यमुत्पद्यते तदुभयतःशस्यं तस्मादित्यर्थः । अविदासिनः
अशोथ्यात् । दीव्यन्ति यत्र तद्देवनं द्यूतस्थानं तस्मात् । चतुर्णां
पथां समाहारश्चतुष्पथं तस्मात् । ईरिणसूषरप्रदेशस्तस्मात् ।
श्मशानं प्रसिद्धम् । एतेभ्यः स्थानेभ्यो मृदः पृथगुपादाय पृथक्
पृथक् पिण्डान् कृत्वा नामभिरङ्गयित्वा शुद्धपात्रे निक्षिप्य गन्ध-
पुष्पैरभ्यर्च्य यदियमित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरो वा तदीयो वा
स्वामीष्टदेवतां ध्यात्वा एषामेकं गृह्णाणेति कुमारीं ब्रूयात् ।
यदि सा क्षेत्रादाहृतं पिण्डं प्रतिगृह्णीयात् तदाऽस्याः प्रजा
अन्नवती भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादिपिण्डादौ ज्ञेयम् ।
तथाच आग्नेषु चतुर्षु पिण्डेषु शुभफलम् । अन्वेषु चतुर्षु
अशुभमिति ।

पुराणेषु शकुनं दृष्ट्वा वा पाण्डिपदः कार्यं इति ।

तथाचोक्तं प्रयोगपारिजाते शिवराघवसंवादे ।

श्रीराम उवाच ।

पुराणं वीक्ष्य विधिना यत्फलं लभते नरः ।
 किं किं पुराणं वीक्ष्य स्यादर्चनीयं तथैव किम् ॥
 प्रशस्तः कीदृशः श्लोको ह्यप्रशस्तश्च कीदृशः ।
 कीदृशेषु च कार्त्तुषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
 पूजा च कीदृशी तत्र कार्त्तुर्वा निर्णयदर्शने ।
 इति रामस्य वचनं श्रुत्वा प्राह सदाशिवः ॥
 पुराणपूजनार्हस्तु स्वशास्त्राध्ययने रतः ।
 भीमासातस्रविज्ञानः श्रोत्रियो वैदपारगः ॥
 शतरुद्रि(द्वी)यजापी च सम्निश्चितवाचकः ।
 यजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ॥
 श्रीतान्मपत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ।
 ब्रह्मपत्रपञ्चम्युगपत्प्रणवाक्षरम् ॥
 प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोरथपूजिताः ।
 रेखिका तु भवेदेव मकारस्तस्य पार्श्वतः ॥
 शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ।
 अकारः स हि विज्ञेयः पट्टिका दक्षरेखया ॥
 वामे षड्वक्त्रविन्दू हाविकार इति कीर्तितः ।
 तस्य वामशिरोभागलम्बिण्या ई उदाहृतः ॥
 सर्वाक्षरे शिरोरेखा अथ्यक्ता प्रथमं विना ।
 एवमन्यानि वर्णानि अक्षराशीति वै विदुः ॥
 लिप्यान्वयैव लिखितं पुराणम् प्रशस्तते ।

१. प्रागूर्ध्व रेखयोः प्रान्ते प्रथमस्यापयोत्रिका इति पञ्चपुराणे पाठः

ब्राह्मण वैश्वदेव आदित्यं नारदं तथा ॥
 मार्कण्डेयमथाम्बेयं कौश्लं वामनमेव च ।
 गार्हपत्यं (सि)लैङ्गमाख्यानं(तं) तथा भागवतं श्रुतम् ॥
 वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।
 विसुखं पुस्तके रत्नं पीठे (पटे) निश्चिप्य संस्कृते ॥
 धीतवस्त्रधरः ज्ञात्वा कुशस्यो द्विजोत्तमः* ।
 आदावात्मानमभ्यर्च्य ज्ञात्वा सकल्पमेव च ॥
 अक्षुशशाचसूत्रं पाद्यं पुस्तकमेव च ।
 धारयन्तीं सितान् ध्यायेत्सन्नाम्नां सरस्वतीम् ॥
 गीर्वाणसहस्राकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं युक्ताम्बरधरं हरम् ॥
 हरिश्च देवदेवेशं स्तूयमानं पुराणकैः ।
 ध्यात्वैव पूजकः सम्यगादौ पूजां समारभेत् ॥
 आपो वा इति मन्त्रेण क्लृप्तशस्त्राभिमन्त्रणम् ।
 तज्जलान्तु गृहीत्वाप पूजाद्रुष्वास्त्रायाश्चरेत् ॥
 तज्जलान्तेति मन्त्रेण प्रशस्य(स्त) प्रणवेन तु ।
 आत्मानं सर्वपाप्माणि तत आवाहयेदिति ॥
 यद्वागिति ऋषेनेव भारतीयोद्गमार्चनम् ।
 पुत्रवसूत्सेन वा कुर्म्यात् पुस्तके षोडशार्चनम्† ॥

* हरिश्चोपनोऽन्तरः इति पञ्चपुराणे पाठः ।

† गावना वा सर्वपापेदिति पञ्चपुराणे पाठः ।

वक्षरान्नादधारभ्य पञ्चवर्षादधः शुभान् ॥
 अमूर्तां वानृतुमतीं कन्यां यज्ञेन पूजयेत् ।
 नन्धपुण्याचतैर्धूपदीपताम्बूलभूषणैः ॥
 पाठयेदद्य वै मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ।
 सत्त्वं ब्रूहि प्रियं ब्रूहि भगवति सरस्वति ॥
 नमस्ते नमस्त इति गायत्र्या च कुमार्थेया ।
 गायत्रानुकमार्थात्तु दूर्वायुग्मन्तु कामयेत् ॥
 सन्निधौ पुस्तकस्त्रा(द्य)पः सहस्र परंमे(मि)त्सृषा ।
 दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्त्रा हस्तो विचक्षणः ॥
 सा क्षिपेत्पुस्तके सन्धौ शलाकात्रयमत्र तु ।
 विदुष्य तां ततो दद्यात्पुण्याक्षलिमतन्द्रितः ॥
 आदाय पुस्तकं गत्वा देवीं ध्यायेत्प्रसाहितः ।
 विद्वद्भिः प्रेष्यं कुर्याद्देवेभ्यो नम इत्यद्य ॥
 पञ्चमीमंध्यमः श्लोकः कार्य्यसंसिद्धिसूचकः ।
 पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राघव ।
 पत्रान्तरे पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् ॥
 शनैः शनैः पठेन्नात्रो व्याख्यायाच्च शनैः शनैः ।
 त्वरेह तु न कर्त्तव्या इत्यति त्वरया च गीः ॥
 निश्चित्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थं च मानये ।
 यद्यार्थमेव वक्तव्यं विचिन्त्यं रहुगम्यम् ॥

• पञ्चमाह्वारदृष्टे द्धमवर्षादधः इत्यमिति पञ्चपुराणे पाठः ।

† प्रतीपं तत्र वक्तव्यं विचिन्त्य इति पञ्चपुराणे पाठः ।

यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्थं पठेदसौ ।
 पुस्तकस्यश्च हित्वैव पूजकः स द्विजोत्तमः ॥
 तत्तद्यैव हि विघ्नं विस्वादी न शस्यते ।
 देवानतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् ॥
 उपश्रुतिषु यद्वच नापराधो द्विजस्य तु ।
 विस्मयस्तत्र कर्त्तव्यो देवस्य कुटिला गतिः ॥
 पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे चोत्तरचारिणिः* ।
 तमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयन्तु पठेदथ ।
 ततस्तृतीयपाठः स्यात्ततः कार्यं विवेचनम् ॥
 भविसर्गान्तपूर्वार्द्धस्तवर्गंतरपञ्चमः ।
 स्तुति(लिङ्बर्जितः)लिङ्गिर्जितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥
 अध्यायानां समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
 उक्तानुकथनश्चैव यूपस्तम्बं (ह्यपस्तुतं) तथैव च ॥
 दग्धपत्रं (न लिखितं) नष्टलिपिः सन्दिग्धाक्षरमेव च ।
 एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकार(प्रमेद)तः ।
 दीप्तं हि द्विविधं ज्ञेयं हितस्थितिविनाशयोः ॥
 शान्तं हि द्विविधं ज्ञेयं (शान्तस्य) उत्पत्तिस्थितिद्वयितः ।
 तत्र शान्तं प्रशस्तं स्यात्तद्विधं पूर्वार्द्धस्यैः ॥
 यशोक्तं यादृशं योग्यं विचार्यं तादृशं बुधैः ।
 स्तुति(श्रुति)वैराग्यपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥

* यत्पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे चोत्तरचारिणि इति पत्रपुराणे पाठः ।

विसर्गान्ते तु पूर्वार्धे व्ययायासौ भविष्यतः ।
 सकल्पितफलाभावो ह्यध्यायस्य समापने ॥
 काण्डादेशु समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यस्य नाशनम् ।
 पुराणस्य समाप्तौ तु तद्देशस्य विपर्ययः ।
 क्षुत्तं पुस्तकपाते वा आहृतं मस्तकादिके ॥
 वक्तावमाननं याति ततः शकुननाशनम् ।
 पूर्वस्य द्विवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
 प्रातःकाले परेत्युच्य शकुने रघुनन्दन ॥
 प्रश्नानामीक्षणं च कार्यं सद्यःकालमथापि वा ।
 सर्वेषु तु पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥
 वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
 सत्या(मत्या)दिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाप्यतः ।
 किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं सर्वदेव तत् ॥
 सदाचारविहीनं पूजितं यदि तत्(फलं) भवेत् ।
 तदा त्वशुभमायाति शकुनेनैव शुध्यतिः ॥ इति ।
 द्विष्णादिपुराणं पूर्वोक्तविधिना संपूज्य शकुनमवलोक्य
 रेव मनः सन्तोषं नयेत्तदेवं कन्यां निश्चिनुयात् ।
 इति श्रीविधानपारिजाते पुराणशकुनविधानं समाप्तम् ।

• पञ्चाक्षरीचर्चनिति पञ्चपुराणं पाठः ।

† नैव केनचित् इति च-पुस्तके पाठः ।

‡ शकुनं नैव सिध्यति इति पञ्चपुराणं पाठः ।

अथ विवाहकालविधानम् ।

तत्र आश्वलायनश्रुतम् ।

उदगयने आपूर्व्यमाचपसे कस्वादि* नक्षत्रे षोडशर्षोप-
नयनगोदानविवाहाः । सार्वकालिकमिते विवाह-
मिति ।

वात्स्यायनश्रुतमपि ।

विवाह उदगयने आपूर्व्यमाचपसे पुष्याहे कुमार्थाः
पाणिं शृङ्गीयास्त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु‡ स्वातो मृगशिरसि
रोहिण्यां वेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

अर्के कर्कटकन्यकाघटधनुर्गुक्ते भृगौ मन्विषि
स्कीतज्योतिषि शीतरोचिषि नसोद्रेका(?)वरिक्ते तिथौ ।
रोहिण्युत्तररेवतीपिष्टमरुत्सिधेन्दुहस्तासुरे"
व्याराकर्कजवासरादिरहितेषूहाहकर्मारमेत् ॥

* कस्वाचं अंतिःशस्वादिरोपीति श्रुतम् ।

‡ ज्योतिष्मन्वेऽपि—

सार्वकालिकमितेति विवाहं शौनकादयः ।

एतच्च सार्वकालिकत्वमासुराद्यधर्मविवाहविषयमिति कीचिन् । आसुरेषु कालकल्पाविषय-
मित्यन्वे ।

‡ उत्तरमन्मृगीहकाचिवा इति षोडशि, उत्तराषाढाश्रवणधनिष्ठा इति षोडशि, उत्तरभाद्र-
पदाश्रवणधनिष्ठा इति च षोडशि इति हरिहरः ।

तथा ।

न जन्मि जन्मदृष्टे दिने वा
 कुर्व्याद्विवाहं न च जन्ममासे ।
 ज्येष्ठर्षजे ज्येष्ठसुताङ्गनामां
 मिथो विशेषात् तु शुक्रमासे ॥

शुक्रमासो ज्येष्ठमासः शुक्रश्च शुचिश्च शैवास्तू इति श्रुतेः । ज्येष्ठे
 शुक्र इत्यमरोक्ते च ।

तथा ।

चन्द्रताराबलैर्युक्ते काले पाण्डिपद्मे यदि ।
 शुभलक्ष्णे शुभैर्युक्ते तदा वृद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

शुक्रपक्षे चन्द्रप्राधान्यमाह श्रीपतिः ।

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्वलीया-
 न्च प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र ।
 शक्र्या युक्ते विद्यमानेऽपि हि पत्नी
 न स्नातन्त्रं योचितः क्षापि दृष्टम् ॥

क्षुद्रपक्षे ताराप्राधान्यं स एवाह ।

न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मिप्रभावः
 क्षयितमिति हि ताराबीर्यमत्र प्रधानम् ।
 अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोचिते वा
 भवति हि खलु भर्तुः सर्वकार्येषु योषा ॥ इति ।

नारदः ।

अकालजा भवेयुषेद्विद्युञ्जीवारदृष्टयः ।

प्रत्यक्षपरिवर्षेन्द्रचापाभ्रघ्नयो यदि ।

दोषाय मङ्गले मूनमदोषाय च काशजाः ॥ इति ।

तथा ।

पौषादि चतुरो मासान् (प्रोक्ता) ज्ञेया इष्टिरकाशजाः ।

सप्तोऽपि ।

निर्घातेऽभूमिचलने प्रहयुचे तस्मीदृशी ।

अयमे पञ्चदिवसमन्वयेकदिनं (तथा) त्यजेत् ।

दुःखत्रे दुर्निमित्तादौ न कदाचिच्छुभं भवेत् ॥ इति ।

तथा ।

भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति इष्टिचापे कृते सति ।

ततः पूर्वोक्तदोष इति ज्योतिर्विदो विदुः ॥

अन्यत्रापि ।

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तौ पूर्वतः परतस्तथा ।

विषादादिषु कार्त्तिके माघः षोडश षोडश ॥ इति ।

विशुद्धतोरयनयोर्दिनत्रयं

हरिपदेषु षड्दशैतिमुत्थेषु ।

पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमा-

वाङ्किवाह सुषु षोडशैति च ॥

वदामरिचे वनवान् मावती मवतावतः ।

घसवधः हनिषांती जायते वापुसवधः ॥

इत्युक्तमर्थम् ।

विषुवती तुलामेणौ अथने मकरकर्कटी हरिपदानि हृषसिंह-
 वृषिककुम्भाः षड्शीतिसुखाः मियुनकन्याधनुर्मीनाः । अथ-
 दुपयुक्तं तिथिवारनक्षत्रयोगकरणसम्नादि ज्योतिःशास्त्रतोऽव-
 गन्तव्यम् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 विवाहकालनिर्णयः ।

अथेदानीं सन्धिविचारानन्तरं कन्यादानस्य कर्त्तव्यत्वात्
 तत्कर्त्तव्यो निर्णयः ।

तत्र नारदः ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च स्रकुण्डो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृती यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्रजातयः ।

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्यां राजानमाव्रजेत् ॥

प्रकृतिस्थत्वं सर्वविशेषणम् ।

पिता पितामहो भ्राता स्रकुण्डो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । प्रकृतिस्थ उक्त्वादादिदोषरहित इत्यर्थः ।

दातरि कन्यादानाभावात् कन्यादानाशक्तौ व्याघ्रपादाचार्यं
 पाह ।

द्रव्येषु चात्मसात्कृत्य परकायान्तु कान्यक्याम् ।
धर्मेषु विधिना कान्यां दत्त्वाय सहस्रे वरे ।
द्विगुणं फलमाप्नोति कान्यादाने यदीरितम् ॥ इति ।

सदृशवरलक्षणमाह नारदः ।

सवर्षमनुरूपञ्च कुलश्रीलवसः(वयः)श्रुतैः ।
सहस्रधर्मं चरियातां पुत्रांशोत्पादयेति च ॥

सवर्षं वरं प्राप्येत्यध्याहृत्य श्रुन्वन्तव्यम् । एतच्च असति रजोदर्शने
द्रष्टव्यम् ।

यतः कात्यायनिः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।

चयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कान्यां रजस्वलाम् ॥ इति ।

मरीचिसु ।

यस्यां विवाहयेत्कान्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असन्निधौ ह्यपाङ्गयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वृषलीपतिसत्त्वसुक्तं हारीतेन ।

पितुर्गृहे तु या कान्या रजः पश्यत्यसंस्कृताः ।

सा कान्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्हृषलीपतिः ॥

अत्र प्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहमाह शौनकः ।

कान्याद्यतुमतीं शृष्ट्वां कृत्वा निष्कृतिमान्(वान्)नः ।

तया च कारयित्वा तानुद्वेदादृग्गन्धधीः ॥

पिता षट्पत्नतीतांशु नक्षत्रेदादितः सुधीः ।
 दानावधि षडे यज्ञात्तां रक्षेत रजोवतीम् ॥
 दद्यात्तद्वत्संख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
 दातव्यैकापि निःस्त्रेन दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्यमतिनिस्त्रः सदचिचम् ।
 तस्यातीतर्तुसंख्येभु वराय प्रतिपादयेत् ॥
 उपोष्यान्वदिने* कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
 षट्ष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।
 तामुद्दहन् वरचापि कुशाण्डैर्जुहुयात्तविः ॥
 इति श्रीविधानपारिजाते कन्यादाढरजस्रसादाननिर्णयः ।

अथ विवाहमेदाः ।

तत्र मनुः ।

ब्राह्मो देवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचचाष्टमो मतः ॥ इति ।

एतेषां सप्तचमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

ब्राह्मो विवाह आह्वय दीयते शक्त्यसङ्कता ।
 तज्जः पुनात्युभयतः पुद्बानिकविंशतिम् ॥
 यज्ञस्रष्टस्त्रिणे देव आदाधार्षसु जीवुगम् ।
 चतुर्दश प्रथमजः कुशात्युत्तरजश्च षट् ॥

* चन्दिने इत्यत्र चिदिनमिति संस्काररत्नमासायां पाठः ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दौयतेऽर्चिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः बह्वंशान् सममात्मना ॥

आसुरो द्रविषादानाद्गान्धर्वः समयाश्रितः ।

राक्षसो बृहहरणात्प्रेमाचः कन्धकाण्डलात् ॥ इति ।

अयं भावः—एतेष्वष्टसु विवाहेषु आसुरो ही गान्धर्वानामिव तेषां केवलं प्रतिग्रहार्त्विष्यसंयोगात् । गान्धर्वराक्षसो अन्नियस्यामिव पुराणि तत्रादर्शनाद्बृहसंयोगाच्च । आसुरो वैश्यानां तेषां (द्रव्य)-
द्रविषसंयोगात् । अन्धे त्रयोऽनियताः ।

तत्र प्रेमाचो निर्न्दितः । तथाच बृहमनुः ।

असुरो गान्धर्वस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।

अन्नियस्यासुरो वैश्वे शुद्धे चान्धसु गर्हितः ॥ इति ।

गन्धासुरवदार्थी विवाहोऽपि क्रयक्रीतत्वात्तन्निश्च इति चेत् न । गोमिथुनस्य शुल्करूपत्वाभावात् । शुल्कं नाम देशकालानुरोधेन कस्यामून्वतया परिकल्पितं द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्तास्ति तस्य न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनस्तु सदा एकरूपमेव अतो न विक्रयदोषोऽचेति भावः ।

तथाच मनुः ।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अस्यो वापि महान् वापि विक्रयस्यावदेव न ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च विभिर्वर्षैः समर्थेनाग्निवाश्रितः ॥ इति ।

समर्थेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । अज्ञते तु होमे न भार्गवापतिभावः ।

तदुक्तं वशिष्ठबोधायनाभ्याम् ।

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्क्रता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तर्षैव सा ॥ इति ।

कृते तु होमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमगुमोदनम् ।

वाहनं भोजनञ्चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥

आसुरे तूपवासः स्नाहान्धर्व्वे च तिरात्रकम् ।

राक्षसे चैव पैशांचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥

इति निम्नविवाहेषु वरस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

प्रशस्तविवाहचतुष्टयेऽपि तारतम्यमाह बोधायनः ।

तेषां चत्वारः पूर्व्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्व्वः पूर्व्वः श्रेयान्

इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् इति ।

इति विधानपारिजाते विवाहभेदाः ।

अथेदानीमुक्तविवाहेषु ब्राह्मविवाहाङ्गभूतं

वाग्दानविधानं प्रस्तूयते ।

तदुक्तमाश्वलायनश्रुतिपरिशिष्टे ।

कन्यां परिषेचमानो हो चतुरोऽष्टौ वा वरपितुराप्तान्

प्रशस्ताकारकर्षणो वृक्षरा ऋजवः सन्तु पत्या इति प्रहि-

स्रयात्ते च तावतीभिः पुरन्त्रीभिः सङ्घिता मङ्गलगीत-

तूर्वाभ्यां सुशकुनपूर्व्वकं कन्यागृह्णेत्य श्मि पीठासने

प्राप्तुं खासीनाया दादृश्रतिबान्धवोपेन्द्रायाः कन्यायाः
पाणो कलं (निधाय) प्रदाय (कन्यावरणकाले) कन्यापि
काले वृषीरक्षासीनाः प्रत्यस्तुखा वशिष्ठगोत्रोद्भवाय
अमुञ्च प्रपौत्राय अमुञ्च पौत्राय अमुञ्च पुत्राय अमु-
शीलनाम्ने वराय वज्रगोत्रोद्भवाममुञ्च प्रपौत्रीममुञ्च
पौत्रीममुञ्च पुत्रीं सुश्रीलानाम्नीमिमां कन्यां भार्या-
त्वाय वृषीमहे इति ब्रूयुः । अथ दाता भार्याप्राति-
बन्धुसमेतो यथोक्तमनूयं वृषीध्वमिति ब्रूयात् । एवं
त्रिः प्रयुञ्च दाता प्रदास्वामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयात् । अथ
ब्राह्मणा उक्तस्वस्वयनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्व-
मस्तु अक्षतञ्चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः
पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु इत्युक्ते तदः सत्यमस्त्विति त्रिरनूच्य(द्य)
समानैव प्राकृतिः प्रसुगमन्ता धियसानस्य सच्चणीत्येताः#
पठेयुः । पुरन्ध्रः कन्यायै कन्याषान् कुक्षधर्माचारान्
कुर्युः ।

अत्र तिथ्यादिकमाह श्रीधरीये नारदः ।

पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
विवाहभस्त्रोदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥
भूषणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
शुक्लाम्बरैर्गीतिवाद्यैर्विप्राग्नीर्वचनैः सह ॥

प्रसुगता धियसानस्य सच्चसि वरेभिर्वेगाए अमिपु प्रसौदतः ।

अथाकस्मिन् उभयं उग्रोपति यत् सौम्याम्बुगो वृषीपति ॥ (१० म. ३० म. १ अक्ष.)

गच्छेच्च कन्यकागिहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।
 तदा कुर्यात्पिता तस्माः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥
 कुलश्रीलवयोरूप-वृत्तविद्यायुताय च ।
 वराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्यादयवीयसीम् ॥
 संपूज्य प्रार्थयित्वा च शचीं देवीं गुणाश्रयाम् ।
 नैसोक्त्यवल्लभां दिव्यां गन्धमास्त्राम्बराञ्चिताम् ॥
 विलासिनीसहस्रीषैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
 एवंविधां कुमारीं सा पूजान्ते प्रार्थयेदितिदम् ॥
 देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
 विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥

इति विधानपारिजाते वाग्दानविधानम् ।

अथैतदुपयुक्तमुच्यते ।

वाग्दाने जाते वरो यदि देशान्तरं गच्छेत्तदाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीदृत्तुन् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्य वाचा स्वीकृत्येत्यर्थः । चीदृत्तुन् षस्मासान् ।

आर्षविवाहे तु विशेषमाहं स एव ।

प्रदाय शुक्लं गच्छेदयः कन्यायाः स्वीधनं यतः ।

धार्या सा वर्षमेकान्तु देयान्यस्त्रै(विधानतः) ततः परम् ॥

कात्यायनोऽपि ।

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।

पुरागतश्च सर्वेषां लभते यदिमां सुताम् ।

अभ्यागच्छेत्तदोदायां दत्तं पूर्व्ववरो हरेत् ॥ इति ।
 अयं भावः । कन्या पूर्व्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्मामन्येनानूदायां
 स एव तां समेत अन्येनोदायान्तु पूर्व्वदत्तं शुक्लमात्रं हरेत्
 कन्यामिति ।

दग्निष्ठस्तु ।

अग्निश्च वाचा दत्तायां न्नियेताद्दो वरो यदि ।

न च तो दम्भती स्यातां कुमारी पितुरेव ॥ इति ।

यस्तु पराशरः ।

नष्टे प्रव्रजिते क्लीवे नृते च पतिते पत्नी ।

पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इति ।

तद्वाग्दत्ताविषयम् ।

यसोऽपि ।

वरयित्वा तु यः कश्चिन्नश्लेष्टपुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्व वरयेद्दरम् ॥ इति ।

यस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

सकृन्नदीयते कन्या हरंस्तां शौरदण्डभाक् । इति ।

तददुष्टवराभिप्रायम् ।

दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टचेहरो रात्रा स दण्डशौरदण्डवत् ॥

इति नारदोक्तेः ।

अथक्लेऽपतितेऽक्लीवे दग्गदोषविवर्जिते ।

मां कन्यां प्रदास्यामि देवान्निद्विजसन्निधौ ॥

इति दानसमये तथैव प्रतिश्रुतत्वाच्च । वरस्य दुष्टत्वे तु ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्दर आन्रजेत् ।

इति धान्नवल्कावचनम् । यस्मै पूर्व्वं वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्
कुलशीलादितः प्रशस्ततरो वरो लभ्येत तदा तस्मै देया न
पूर्व्वस्मै इत्येतत्परम् ।

इति वाग्दानोपयुक्तविधानम् ।

अथ प्रतिकूलविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पश्चात्सृत्तुर्मर्त्यस्य कस्यचित् ।

तदा न मङ्गलं कुर्यान्नारीवैधव्यभीतितः ॥

मेघातिथिनिबन्धे ।

बधूवरार्थं घटिते सुनिश्चये

वरस्य गेहे त्वथ कन्यकायाः ।

सृत्तुर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचि-

त्तदा न कार्यं खलु जातु मङ्गलम् ॥

अथ मङ्गलशब्देन विवाहश्चेत्तते बुधैः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पश्चात्सृत्तुर्मर्त्यस्य गोत्रिणः ।

तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥

भृगुसंहितायाम् ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदोद्वाहो नैव कार्यः स्वपक्षक्षयदो यतः ॥

वृषभौनकः ।

वरबन्धोः पिता माता पित्रव्यस्य सहोदरः# ।
एतेषां प्रतिकूलस्य महाविघ्नकरं(प्रदं) भवेत् ॥
पिता मृततामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
पितामहस्य वै भ्राता तत्सुतो वा तथा स्त्रियः ॥
एभिरिव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिद्दुर्गं तद्ववेत् ॥

माण्डव्यः ।

वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्तव्यः सर्वशस्त्रितिमिच्छता ॥

सङ्घटादौ तु मेधातिथिः ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

स्मृतिरद्वावस्थान् ।

जनद्विवार्षिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।
शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुष्माण्डगणहोमतः ॥
पितुरब्दमशौचं स्यात् पत्न्यासान् मातुरेव च ।
तदर्धं भ्रातुरेव स्यात्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येष्वान्त सपिच्छानामाशौचं माससंश्रितम् ।

तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमेन्तरा ।

शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यं लग्नं यावद्धतुत्रयम् ।

प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्त्तव्यं बहुविप्रवे ॥

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेद् ।

विवाहस्तु ततः पञ्चात्तयोरेव विधीयते ॥

ज्योतिःसागरे ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।

प्रौढायामपि कन्यायां नातिकूलं प्रतीयते ॥

मेधातिथिनिबन्धे तु ।

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रातिकूल्यं स्वगोत्रिणाम् ।

प्रवेशान्निर्गमो यद्वत्तथा मण्डनमुच्छने ॥

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्ण्यं चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे तु ।

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।

दुर्दानवर्त्तिनस्यैव प्रातिकूल्यं न विद्यते ॥

सङ्घटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।

शान्तिं कृत्वा गणेशस्य पूजनं शुभदं भवेत् ॥

अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दाक्षिणी ।
 यः करोति शुभं पूर्वोद्दिन्नस्तस्य पदे पदे ॥
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
 पितृव्यस्तादृशश्चैव पितामहपितामही ॥
 पितृव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता ।
 कृते वाङ्मन्ये पश्चाद्देषां मध्ये तु मानवः ।
 सृतो भवति यः कश्चित्कूलं तदुच्यते ॥
 प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
 अतो दोषविनाशाय शान्तिं कुर्याद्दिहचक्षणः ॥
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 पूजयेत्प्रयतो देवान् यथाशक्ति हिरण्ययान् ।
 लक्ष्मीं हरिं शिवां शम्भुं सृत्युच्चैव विशेषतः ॥
 श्रीसूक्तेनः त्रियं विष्णुमिदं विष्णुरिति चृत्वा ।
 गौरीर्ममायेतिः शिवां त्रयम्केनः महेश्वरम् ॥

हिरण्यवर्णाः हरिर्गौरी सुवर्णरजतमन्त्रात् । *

चन्द्रां हिरण्ययोः लक्ष्मीं श्रावणेदीपे च आवह ॥

दिकेन १६४।१६५ प्रथयोरुक्तेन ।

+ इदं विश्वविषयकं वेधा निषेधे पदम् । समुद्रमस्य पांशुनि ॥ इत्यादिकेन ऋक्वर्षणम् ।

गौरीर्ममाय सलिलानि तत्रत्यं कपदी विपदी मा चतुपदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवपी सङ्गमाचरा परमं व्यंजनम् ॥ (१म. १२४म. ४१५क।)

त्रयम्कं यजामहे सुमन्त्रिं पृथिवीमम् ।

ऊर्वाङ्कर्मिव बभ्रुवाम् सृष्ट्यांश्चोय मामृतात् ॥ (१म. ६०म. वसुः।)

परं दृत्वोऽनु मन्त्रे च* दृत्वं संपूजयेत्ततः ।
 वासच मन्त्रपुष्पाद्यानुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥
 अथाज्यभागपर्यन्तमुपलेपादिपूर्वकम् ।
 दूर्वातिस्नान्यचरुषा हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 दृत्तुर्गम्यतु सौख्यायुर्दम्बत्वोर्वर्धतामिति ॥
 ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा हृतेन च विचक्षणः ।
 स्निष्टकृत्वापि ह्येतव्या प्रायश्चित्ताहुतिस्तथा ॥
 एवं समाप्य होमन्तु दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।
 गां हिरण्यं वासांसि दत्त्वा दीपान्प्रसुचते ॥
 ऐश्वर्यकीर्त्तिजननं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ।
 सर्वदृत्तुमतिक्रम्य परमायुरवाप्नुयात् ॥
 इति गरीक्षप्रतिकूलशान्तिविधानम् ।

अन्यथापि ।

पिष्टमाटस्त्रिया भ्रातृपुत्राणामन्ततः क्रमात् ।
 वर्षार्धार्धार्धसुत्सुष्य विवाहादि विधीयते ॥
 प्रतिकूलक्रियायाश्च वर्षेऽन्यस्त्रिन् कारयद्दः ।
 निमित्तशक्तुनैः प्रश्नैः कर्त्तव्य इति केचन ॥
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
 कन्यामन्त्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

* परं दृत्वी अनुपरेर्द्धि पत्रां यजे चय इतरी दीपवानात् ।

चक्षते शुचते ते त्रयोमि मा नः प्रजां रीरिपो मोस वीराम् ॥ (५५-७५-५)

द्वितीयः स्तवः

वाङ्निचये कृते पञ्चात्पितरौ
 तयोस्तापतिकूलं स्यान्मान्देषां
 कृते वाङ्निचये बध्ना वरस्य ि
 अमङ्गलं न सेव्यं स्नात्तयोरायुः६
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता ह्युपनीतः ३
 पित्रव्यस्तापसुतश्चैव पितामहश्च तद्बधू
 एतेषां यदि चेत्कश्चिद्भृतो भवति मानः
 न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यशङ्कया ॥
 कृते वाङ्निचये पुंसां मरणं यस्य कस्यचित्
 तं वंशं वर्धमानश्चेद्विवाहः शीनको न तु ॥
 प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य चाचतुर्थं भवेत्तदा ।
 पञ्चमे तु भवेत्युसि ततः शुभतरं भवेत् ॥
 तस्मिन् वरे न दातव्या वस्त्र प्राङ्निचयो भवेत् ।
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं मादृके पेटके तर्था ॥

कृते निचये वाग्दानमङ्गलेऽपि यदि क्षयो दिव्यभीमान्तरिक्षो-
 ष्कापाताश्च तदा शान्तिकं गृह्यसूत्रोक्तकञ्च कृत्वा यमं पूजये-
 ष्यङ्गलं चाग्निराह ।

वाङ्निचये कृते वरमरणे तु अग्निः ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां न्नियेतादो वरा याद ।

न च मन्त्रोपनीता सा कुमारी पितुरेव च ॥

न मन्त्रोपनीता मन्त्रैर्न विवाहिता ।

नानपारिजातै	ततः ।
परं	यित् ॥
वा	म् ।
अजनेऽङ्गना वा	तम् ।
एन करोति मङ्गलम् (शोभनम्) ॥	ति ॥
स्यः प्रकरोति शोभनं	चयः ।
गर्गाङ्गिरकश्यपाद्याः ॥	तिस्तथा ॥
।नमासायां प्रतिवृत्तविधानम् ।	चिद्याम् ।
	प्रसुच्यते ॥
	।।
	। ॥
समाप्तोऽयं प्रथमः खण्डः ।	शानम् ।
	क्रमात् ।
	यते ॥
	। ॥
	न ॥
	।
	या ॥

